પ્રકાશક :
ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહ
મનુભાઈ ગુલાબચંદ કાપડિયા
જયંતીલાલ રતનચંદ શાહ
માનદ મંત્રીઓ,
શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય
ગોવાળિયા ટૅંક રોડ
મુંબઈ ૨૬

પાંચમી આવૃત્તિ
વિ. સં. ૨૦૨૧ : શ્રાવણ
વીરનિર્વાણ સંવત ૨૪૯૧
ઈ. સ. ૧૯૬૫ : ઑગસ્ટ

કિંમત રૂપિયા સાડા છ

મુદ્રક :
જયંતિલાલ ઘેલાભાઈ દલાલ
વસંત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
ઘેલાભાઈની વાડી
ઘીકાંટા રોડ
અમદાવાદ

સુભાષિત

ભોગે રોગભયં, કુલે ચ્યુતિભયં, વિત્તે નૃપાલાદ્ ભયં,
માને દૈન્યભયં, બલે રિપુભયં, રૂપે જરાયા ભયમ્ ।
શાસ્ત્રે વાદભયં, ગુણે ખલભયં, કાયે કૃતાન્તાદ્ ભયં,
સર્વં વસ્તુ ભયાન્વિતં ભુવિ નૃણાં, વૈરાગ્યમેવાભયમ્ ॥

ભોગોને વિષે રોગોત્પત્તિનો, કુળને વિષે ભ્રષ્ટ થવાનો, પૈસાને અંગે રાજનો, માનમાં દીનતાનો, બળમાં દુશ્મનનો, રૂપને વિષે ઘડપણનો, શાસ્ત્રજ્ઞાનને વિષે વાદ-વિવાદનો, ગુણને વિષે દુર્જન પુરુષોનો, દેહને અંગે યમરાજનો — એ રીતે પૃથ્વીલોકને વિષે મનુષ્યોને સર્વ વસ્તુ ભયવાળી છે. ભય–ભયરહિત–સ્થાન તો તે એકમાત્ર વૈરાગ્ય–અધ્યાત્મરસ છે.

—વૈરાગ્યશતક

અધ્યાત્મરસ

卐

दम्भपर्वतदम्भोलिः, सौहार्दाम्बुधिचन्द्रमाः,
अध्यात्मशास्त्रमुत्तालमोहजालवनानलः ।
कान्ताधरसुधास्वादाद्यूनां यज्जायते सुखं,
बिन्दुः पार्श्वे तदध्यात्मशास्त्रस्वादसुखोदधेः ॥

દંભરૂપ પર્વતને ભેદવાને વજ્ર સમાન અને મિત્રતારૂપ સમુદ્રની વૃદ્ધિ કરવાને ચંદ્ર સમાન અધ્યાત્મશાસ્ત્ર મોહજાળના વનને બાળવાને દાવાનળ સમાન છે. સ્ત્રીના અધરરસનું પાન કરતાં યુવાન પુરુષને જે સુખ ઊપજે છે, તે સુખ અધ્યાત્મશાસ્ત્રના સ્વાદના સુખરૂપ સમુદ્ર પાસે માત્ર એક બિંદુ તુલ્ય છે.

—ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી : અધ્યાત્મસાર

પ્રકાશકનું નિવેદન

[illegible]

"[illegible]"

"[illegible]"

"[illegible]"

"[illegible]"

[illegible]

પ્રકાશકનું નિવેદન

સ્વ. શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના અગ્રણી સ્થાપકોમાંના એક હતા. ઈ. સ. ૧૯૧૫માં એ સંસ્થાની સ્થાપના થઈ ત્યારથી જીવનના લગભગ અન્ત ભાગ સુધી તેમણે મંત્રી તરીકે સંસ્થાની અનેકવિધ સેવા બજાવી હતી. તેઓની સુદીર્ઘ સમયની આ અપૂર્વ સેવાની કદર તરીકે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના તેમના સહકાર્યકર્તાઓએ, તા. ૨૦-૩-૧૯૪૯ના રોજ, સર મણિલાલ બાલાભાઈ નાણાવટીના પ્રમુખપણા નીચે, મુંબઈખાતે, સુન્દરાબાઈ હૉલમાં યોજાયેલા એક ભવ્ય સમારંભમાં, શ્રી મોતીચંદભાઈને રૂા. ૭૦૦૦૧) ની થેલી અર્પણ કરી હતી. આ રકમમાં પોતા તરફથી રૂા. ૫૦૦૦) ઉમેરીને તેમણે સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિમાં એ રકમનું વ્યાજ તેમ જ જરૂર પડતાં મુદ્દલ પણ ખરચવું, એવી ભલામણપૂર્વક કુલ રૂા. ૭૫૦૦૧) ની રકમ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયને સુપરત કરી હતી. આ રકમના ઉપયોગ સંબંધમાં તા. ૪-૨-૫૧ના રોજ મળેલી શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની વ્યવસ્થાપક સમિતિની સભાએ નીચે મુજબની યોજના મંજૂર કરી હતી :—

> "સન્માન થેલી દ્વારા વિદ્યાલયને પ્રાપ્ત થયેલી રકમમાંથી રૂા. ૨૦૦૦૦) સુધીની રકમ શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયાનાં પ્રગટ તેમ જ અપ્રગટ લેખો તેમ જ પુસ્તકોમાંથી પસંદ કરીને યોગ્ય લાગે તે લેખો અને પુસ્તકો પ્રગટ કરવા પાછળ રોકવી અને તેની શરૂઆત તરીકે તેમણે લખેલું 'અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ' ઉપરનું વિવેચન, જે તેમની એક વિશિષ્ટ કૃતિ છે અને જે હાલ બિલકુલ ઉપલબ્ધ નથી, તેનું પુનઃ પ્રકાશન વિદ્યાલયે હાથ ધરવું."

> "આજે અર્ધમાગધી ભાષાના અભ્યાસ માટે તેમ જ અન્ય ભાષાના વિશિષ્ટ સાહિત્ય તરીકે હિંદની કેટલીક યુનિવર્સિટીઓએ જૈન સાહિત્યનાં કેટલાંક પુસ્તકો પાઠ્યપુસ્તકો તરીકે જાહેર કરેલાં છે, અને એમ છતાં વિદ્યાર્થીઓને બુકસેલરોને ત્યાંથી આમાંનાં ઘણાં પુસ્તકો મળતાં નથી. આવી જ રીતે શ્રી જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક એજ્યુકેશન બોર્ડ તથા શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયે ધાર્મિક અભ્યાસક્રમ તથા પરીક્ષા માટે જે પાઠ્યપુસ્તકો નક્કી કરેલાં છે, તેમાંનાં પણ કેટલાંક સુલભ નથી. આવાં પુસ્તકોમાંથી જેની બહુ માંગ હોય અને જેનો શિષ્ટ જનતાને પણ પૂરો ઉપયોગ હોય તેવાં પુસ્તકો પસંદગીપૂર્વક પ્રગટ કરવાં."

> "આ ઉપરાંત જૈનધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની સામાન્ય જનતાને સાચી સમજ આપે તેવાં દુર્લભ પુસ્તકો પુનઃપ્રગટ કરવાં તેમ જ નવાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવાં અને બહાર પાડવાં."

> "આ બન્ને પ્રકારનાં પુસ્તકોની પસંદગી કરવા માટે, તેનું પ્રકાશન સંભાળવા માટે, જરૂર હોય ત્યાં મૂળ ગ્રંથો ઉપર માર્ગદર્શન, નોંધ તથા વિવેચન તૈયાર કરવા માટે અને પ્રકાશનને લગતી બીજી અનેક બાજુઓ સંભાળવા માટે એક વિદ્વાન અને જૈનધર્મના સાહિત્યનો સારો જાણકાર હોય એવી વ્યક્તિને વિદ્યાલયે રોકવી. આ જ વ્યક્તિનો ઉપયોગ સંસ્થામાં અપાતા ધાર્મિક શિક્ષણના કાર્યમાં પણ થઈ શકશે."

આ પ્રકારની યોજનાના ફળસ્વરૂપે, શ્રી મોતીચંદભાઈએ વિ. સં. ૧૯૬૫ની સાલમાં લખેલા અને એ સમયમાં અત્યન્ત લોકપ્રિયતાને પામેલા અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમની સને ૧૯૫૨માં પ્રગટ કરેલ ચોથી આવૃત્તિ

પ્રકાશકનું નિવેદન

સ્વ. શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના અગ્રણી સ્થાપકોમાંના એક હતા. ઈ. સ. ૧૯૧૫માં એ સંસ્થાની સ્થાપના થઈ ત્યારથી જીવનના લગભગ અન્ત ભાગ સુધી તેમણે મંત્રી તરીકે સંસ્થાની અનેકવિધ સેવા બજાવી હતી. તેઓની સુદીર્ઘ સમયની આ અપૂર્વ સેવાની કદર તરીકે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના તેમના સહકાર્યકર્તાઓએ, તા. ૨૦–૩–૧૯૪૯ના રોજ, સર મણિલાલ બાલાભાઈ નાણાવટીના પ્રમુખપણા નીચે, મુંબઈખાતે, સુન્દરાબાઈ હોલમાં યોજાયેલા એક ભવ્ય સમારંભમાં, શ્રી મોતીચંદભાઈને રૂા. ૭૦૦૦૧) ની થેલી અર્પણ કરી હતી. આ રકમમાં પોતા તરફથી રૂા. ૫૦૦૦) ઉમેરીને તેમણે સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિમાં એ રકમનું વ્યાજ તેમ જ જરૂર પડતાં મુદ્દલ પણ ખરચવું, એવી ભલામણપૂર્વક કુલ રૂા. ૭૫૦૦૧) ની રકમ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયને સુપરત કરી હતી. આ રકમના ઉપયોગ સંબંધમાં તા. ૪–૨–૫૧ના રોજ મળેલી શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની વ્યવસ્થાપક સમિતિની સભાએ નીચે મુજબની યોજના મંજૂર કરી હતી :—

"સન્માન થેલી દ્વારા વિદ્યાલયને પ્રાપ્ત થયેલી રકમમાંથી રૂા. ૨૦૦૦૦) સુધીની રકમ શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયાનાં પ્રગટ તેમ જ અપ્રગટ લેખો તેમ જ પુસ્તકોમાંથી પસંદ કરીને યોગ્ય લાગે તે લેખો અને પુસ્તકો પ્રગટ કરવા પાછળ રોકવી અને તેની શરૂઆત તરીકે તેમણે લખેલું 'અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ' ઉપરનું વિવેચન, જે તેમની એક વિશિષ્ટ કૃતિ છે અને જે હાલ બિલકુલ ઉપલબ્ધ નથી, તેનું પુનઃ પ્રકાશન વિદ્યાલયે હાથ ધરવું."

"આજે અર્ધમાગધી ભાષાના અભ્યાસ માટે તેમ જ અન્ય ભાષાના વિશિષ્ટ સાહિત્ય તરીકે હિંદની કેટલીક યુનિવર્સિટીઓએ જૈન સાહિત્યનાં કેટલાંક પુસ્તકો પાઠ્યપુસ્તકો તરીકે જાહેર કરેલાં છે, અને એમ છતાં વિદ્યાર્થીઓને બુકસેલરોને ત્યાંથી આમાંનાં ઘણાં પુસ્તકો મળતાં નથી. આવી જ રીતે શ્રી જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક એજ્યુકેશન બોર્ડ તથા શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયે ધાર્મિક અભ્યાસક્રમ તથા પરીક્ષા માટે જે પાઠ્યપુસ્તકો નક્કી કરેલાં છે, તેમાંનાં પણ કેટલાંક સુલભ નથી. આવાં પુસ્તકોમાંથી જેની બહુ માંગ હોય અને જેનો શિષ્ટ જનતાને પણ પૂરો ઉપયોગ હોય તેવાં પુસ્તકો પસંદગીપૂર્વક પ્રગટ કરવાં."

"આ ઉપરાંત જૈનધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની સામાન્ય જનતાને સાચી સમજ આપે તેવાં દુર્લભ પુસ્તકો પુનઃપ્રગટ કરવાં તેમ જ નવાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવાં અને બહાર પાડવાં."

"આ બન્ને પ્રકારનાં પુસ્તકોની પસંદગી કરવા માટે, તેનું પ્રકાશન સંભાળવા માટે, જરૂર હોય ત્યાં મૂળ ગ્રંથો ઉપર માર્ગદર્શન, નોંધ તથા વિવેચન તૈયાર કરવા માટે અને પ્રકાશનને લગતી બીજી અનેક બાજુઓ સંભાળવા માટે એક વિદ્વાન અને જૈનધર્મના સાહિત્યનો સારો જાણકાર હોય એવી વ્યક્તિને વિદ્યાલયે રોકવી. આ જ વ્યક્તિનો ઉપયોગ સંસ્થામાં અપાતા ધાર્મિક શિક્ષણના કાર્યમાં પણ થઈ શકશે."

આ પ્રકારની યોજનાના ફળસ્વરૂપે, શ્રી મોતીચંદભાઈએ વિ. સં. ૧૯૬૫ની સાલમાં લખેલા અને એ સમયમાં અત્યન્ત લોકપ્રિયતાને પામેલા અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમની સને ૧૯૫૨માં પ્રગટ કરેલ ચોથી આવૃત્તિ

પ્રકાશકનું નિવેદન

સ્વ. શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના અગ્રણી સ્થાપકોમાંના એક હતા. ઈ. સ. ૧૯૧૫માં એ સંસ્થાની સ્થાપના થઈ ત્યારથી જીવનના લગભગ અન્ત ભાગ સુધી તેમણે મંત્રી તરીકે સંસ્થાની અનેકવિધ સેવા બજાવી હતી. તેઓની સુદીર્ઘ સમયની આ અપૂર્વ સેવાની કદર તરીકે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના તેમના સહકાર્યકર્તાઓએ, તા. ૨૦-૩-૧૯૪૯ના રોજ, સર મણિલાલ બાલાભાઈ નાણાવટીના પ્રમુખપણા નીચે, મુંબઈખાતે, સુન્દરાબાઈ હોલમાં યોજાયેલા એક ભવ્ય સમારંભમાં, શ્રી મોતીચંદભાઈને રૂા. ૭૦૦૦૧) ની થેલી અર્પણ કરી હતી. આ રકમમાં પોતા તરફથી રૂા. ૫૦૦૦) ઉમેરીને તેમણે સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિમાં એ રકમનું વ્યાજ તેમ જ જરૂર પડતાં મુદ્દલ પણ ખરચવું, એવી ભલામણપૂર્વક કુલ રૂા. ૭૫૦૦૧) ની રકમ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયને સુપરત કરી હતી. આ રકમના ઉપયોગ સંબંધમાં તા. ૪-૨-૫૧ના રોજ મળેલી શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની વ્યવસ્થાપક સમિતિની સભાએ નીચે મુજબની યોજના મંજૂર કરી હતી:—

"સન્માન થેલી દ્વારા વિદ્યાલયને પ્રાપ્ત થયેલી રકમમાંથી રૂા. ૨૦૦૦૦) સુધીની રકમ શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયાનાં પ્રગટ તેમ જ અપ્રગટ લેખો તેમ જ પુસ્તકોમાંથી પસંદ કરીને યોગ્ય લાગે તે લેખો અને પુસ્તકો પ્રગટ કરવા પાછળ રોકવી અને તેની શરૂઆત તરીકે તેમણે લખેલું 'અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ' ઉપરનું વિવેચન, જે તેમની એક વિશિષ્ટ કૃતિ છે અને જે હાલ બિલકુલ ઉપલબ્ધ નથી, તેનું પુનઃ પ્રકાશન વિદ્યાલયે હાથ ધરવું."

"આજે અર્ધમાગધી ભાષાના અભ્યાસ માટે તેમ જ અન્ય ભાષાના વિશિષ્ટ સાહિત્ય તરીકે હિંદની કેટલીક યુનિવર્સિટીઓએ જૈન સાહિત્યનાં કેટલાંક પુસ્તકો પાઠ્યપુસ્તકો તરીકે જાહેર કરેલાં છે, અને એમ છતાં વિદ્યાર્થીઓને બુકસેલરોને ત્યાંથી આમાંનાં ઘણાં પુસ્તકો મળતાં નથી. આવી જ રીતે શ્રી જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક એજ્યુકેશન બોર્ડ તથા શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયે ધાર્મિક અભ્યાસક્રમ તથા પરીક્ષા માટે જે પાઠ્યપુસ્તકો નક્કી કરેલાં છે, તેમાંનાં પણ કેટલાંક સુલભ નથી. આવાં પુસ્તકોમાંથી જેની બહુ માંગ હોય અને જેનો શિષ્ટ જનતાને પણ પૂરો ઉપયોગ હોય તેવાં પુસ્તકો પસંદગીપૂર્વક પ્રગટ કરવાં."

"આ ઉપરાંત જૈનધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની સામાન્ય જનતાને સાચી સમજ આપે તેવાં દુર્લભ પુસ્તકો પુનઃપ્રગટ કરવાં તેમ જ નવાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવાં અને બહાર પાડવાં."

"આ બન્ને પ્રકારનાં પુસ્તકોની પસંદગી કરવા માટે, તેનું પ્રકાશન સંભાળવા માટે, જરૂર હોય ત્યાં મૂળ ગ્રંથો ઉપર માર્ગદર્શન, નોંધ તથા વિવેચન તૈયાર કરવા માટે અને પ્રકાશનને લગતી બીજી અનેક બાજુઓ સંભાળવા માટે એક વિદ્વાન અને જૈનધર્મના સાહિત્યનો સારો જાણકાર હોય એવી વ્યક્તિને વિદ્યાલયે રોકવી. આ જ વ્યક્તિનો ઉપયોગ સંસ્થામાં અપાતા ધાર્મિક શિક્ષણના કાર્યમાં પણ થઈ શકશે."

આ પ્રકારની યોજનાના ફળસ્વરૂપે, શ્રી મોતીચંદભાઈએ વિ. સં. ૧૯૬૫ની સાલમાં લખેલા અને એ સમયમાં અત્યન્ત લોકપ્રિયતાને પામેલા અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમની સને ૧૯૫૨માં પ્રગટ કરેલ ચોથી આવૃત્તિ

परोपकाराय सतां विभूतयः ।

સૌહાર્દમૂર્તિ સદ્‌ગત મોતીચંદભાઈ

[સ્વર્ગસ્થ શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયાની ઉજ્જ્વળ જીવનકારકીર્દીને સંક્ષેપમાં રજૂ કરતો. તા. ૧-૪-'૫૧ના 'પ્રબુદ્ધ જૈન'માં પ્રસિદ્ધ થયેલો શ્રી પરમાનંદ કુંવરજી કાપડિયાનો લેખ નીચે સાભાર ઉદ્ધૃત કરવામાં આવે છે. પ્રકાશક.]

જન્મકાળથી માંડીને આજ સુધી જેના તરફથી અખંડ સ્નેહવાત્સલ્યનું હું અનુપાન કરતો આવ્યો છું, જેના મારી ઉપર અગણિત ઉપકારો છે, તેવા એક અતિ નિકટવર્તી સ્વજનનું પરલોકગમન અંગત રીતે કોઈ કાળે પણ ન પુરાય એવી ખોટ પેદા કરે જ છે; પણ સાથે સાથે તટસ્થ દૃષ્ટિએ વિચાર કરું છું ત્યારે પણ શ્રી મોતીચંદભાઈના જવાથી સમાજને પડેલી ખોટ કાંઈ નાનીસૂની નથી, એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

શ્રી મોતીચંદભાઈનો જન્મ તા. ૭-૧૨-૧૮૭૯માં ભાવનગરખાતે થયેલો. અને બી. એ. થતાં સુધી તેમણે ભાવનગરમાં જ જીવન પસાર કરેલું. એલએલ. બી.ના અભ્યાસ માટે તેઓ મુંબઈ આવ્યા અને ૧૯૧૦માં તેમણે સોલિસિટરની પરીક્ષા પસાર કરી; અને તેમના મિત્ર શ્રી દેવીદાસ જેકિસનદાસ દેસાઈ પણ એ જ અરસામાં સોલિસિટર થયેલા, તેમની સાથે મળીને મેસર્સ મોતીચંદ એન્ડ દેવીદાસ એ નામની સોલિસિટરની પેઢીની સ્થાપના કરી. તેમના પિતા એક ધર્મનિષ્ઠ કુશળ વ્યાપારી હતા. તેમના કાકા એટલે મારા પિતા, જે જૈન સમાજની બહુ જાણીતી વ્યક્તિ હતા, તેમના ખોળામાં જ તેઓ ઊછરેલા અને તેમની પાસેથી જ તેમણે ઊંડા ધાર્મિક સંસ્કારો અને ધર્મસાહિત્યમાં ઊંડી અભિરુચિ પ્રાપ્ત કરેલી.

સોલિસિટરની કારકીર્દી શરૂ કર્યાને આજે ચાલીશ વર્ષ પૂરાં થવા આવ્યાં. આ ચાલીશ વર્ષ દરમિયાન તેમણે એક ધંધાદારી સોલિસિટર તરીકે તો સારી નામના મેળવી, પણ એ ઉપરાંત જાહેર જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં તેમણે પ્રવેશ કર્યો અને દરેક ક્ષેત્રને અનેકવિધ સેવાઓ વડે તેમણે શોભાવ્યું. જૈન સમાજની તો એક પણ એવી પ્રવૃત્તિ નથી કે જેને તેમનું જીવન સમર્પ્યું ન હોય અને જેમાં તેમણે મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો ન હોય. જૈન સમાજમાં પણ જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક વિભાગ એ તેમની સેવાનું વિશિષ્ટ ક્ષેત્ર હતું. આ વિભાગની બે મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય અને જૈન શ્વે. મૂ. કૉન્ફરન્સ સાથે તો તેમનું નામ સદાને માટે જોડાયલું રહેશે. મુંબઈમાં કૉલેજમાં ભણતા શ્વે. મૂ. વિભાગના વિદ્યાર્થીઓને રહેવા-ખાવાની કોઈ સગવડ નહોતી. આચાર્ય શ્રી

સાથે મળીને સન ૧૯૧૬ની સાલમાં શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી. આ સંસ્થાના પ્રારંભથી જ તેઓ મંત્રી હતા, તે ગયા વર્ષે જ, પોતાની બગડેલી શારીરિક સ્થિતિના કારણે, રાજીનામું આપીને તે જવાબદારીથી તેઓ મુક્ત થયા.

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના તેઓ માત્ર મંત્રી જ નહોતા, પણ એક પ્રાણપૂરક આત્મા હતા. એ વિદ્યાલયમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધતી ગઈ તેમ વ્યવસ્થાનું વહીવટી કાર્ય ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે જટિલ થતું ગયું. બીજી બાજુ આ સંસ્થાના ચાલુ સંચાલન માટે દ્રવ્યની અપેક્ષાને કોઈ છેડો જ નહોતો. અણઘડ શ્રીમાનો પાસેથી પૈસા મેળવવા એ કપરામાં કપરું કામ હતું. માન–અપમાનનો જેને સવાલ ન હોય તેનાથી જ આ કામ થઈ શકે. ધક્કા ખાવાનો જેને કંટાળો હોય તે આવાં કામ માટે નાલાયક ગણાય. પ્રારંભનાં વર્ષોમાં સદ્દગત શેઠ દેવકરણ મૂળજી, શેઠ મોતીલાલ મૂળજી વગેરે સાથીઓને સાથે લઈને સંસ્થાના ફંડ માટે તેઓ ઘેર ઘેર ભટક્યા છે; અનેકનાં અપમાનો અને જાકારો તેમણે સહન કર્યાં છે; તે કામમાં તેમણે નથી જોયો દિવસ કે નથી જોઈ રાત. શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય એ તેમની ચોવીશે કલાકની ચિન્તાનો વિષય હતો. આ સંસ્થામાંથી આજ સુધીમાં સંખ્યાબંધ વિદ્યાર્થીઓ પસાર થયા છે અને સાંસારિક જીવનમાં સારાં સારાં સ્થાનો ઉપર ગોઠવાયા છે. સંસ્થા પણ આજે ખૂબ વિકાસ પામી છે અને તેની અનેક શાખાપ્રશાખાઓ નિર્માણ થઈ ચૂકી છે. શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય એ તેમની ૩૪ વર્ષની અખંડ તપસ્યાનું એક મૂર્તિમન્ત ચિરંજીવી સ્મારક છે.

આવી જ રીતે શ્રી જૈન શ્વે. મૂ. કૉન્ફરન્સને અનેક પ્રતિકૂળ તત્ત્વો વચ્ચે જીવતી અને વેગવન્તી રાખવા માટે તેમણે પારવિનાનો પ્રયાસ કર્યો છે, અને તે ખાતર પણ સમાજના સ્થિતિચુસ્ત વર્ગનો અવારનવાર સામનો કર્યો છે. તેમના દિલમાં કૉન્ફરન્સ માટે ભારે ઊંડી લાગણી હતી. જૈન સમાજને ટકવા માટે કૉન્ફરન્સ સિવાય બીજો કોઈ આરો નથી એમ તેઓ માનતા હતા અને જૈન સમાજના મોટા વર્ગની આ બાબતને લગતી ઉદાસીનતા તેમને ખૂબ ડંખતી હતી. કૉન્ફરન્સના પ્રારંભથી તે ચારેક વર્ષ પહેલાં મુંબઈમાં કૉન્ફરન્સનું અધિવેશન ભરાયું ત્યાં સુધી એ સંસ્થાનું તેઓ અગ્રસ્થાને રહીને કાર્ય કરી રહ્યા હતા.

સમયના પરિવર્તન સાથે તેમના વિચારો અને વલણમાં પણ ઉત્તરોત્તર પરિવર્તન થયે જ જતું હતું. અને એક વખત, આટલી બધી અંગ્રેજી કેળવણી છતાં, અપ્રતિમ શ્રદ્ધાળુ જૈન તરીકેની જેમણે ખ્યાતિ અને પ્રતિષ્ઠા મેળવેલી, તેમની ધર્મશ્રદ્ધા તો જીવનના અન્ત સુધી એટલી જ જળવાઈ રહેવા છતાં અનેક સામાજિક તેમ જ ધાર્મિક પ્રશ્નો પરત્વે તેમનાં બદલાતાં જતાં વલણોને અંગે સ્થિતિચુસ્ત વર્ગની યાદીમાંથી તેમનું નામ લગભગ રદ થવા પામ્યું હતું. આમ વિચારક્ષેત્રમાં વ્યાપક અવલોકન અને અનુભવના અંગે ચાલુ પરિવર્તન થતું રહેવા છતાં સામાજિક કાર્યોમાં તેમનું વળણ અને કાર્યપદ્ધતિ હમેશાં સમાધાનની

રહેતી. તેઓ વિચાર કરતાં કાર્યને વધારે મહત્ત્વ આપતા. સમાજના વિવિધ કોટિના વર્ગો સાથે હળીમળી ચાલવું. કોઈને લેશ પણ દુઃખ થાય એમ ન બોલવું કે વર્તવું અને જે સંસ્થાઓનું એમના દિલે હિત વસ્યું હતું એ સંસ્થાઓનો ઉત્કર્ષ કેમ થાય અને આર્થિક લાભ કેમ થાય એ પોતાને સૌ સાથે કામ લેવું, એ એમની સહજ વૃત્તિ હતી. બાંધછોડ કરવી અને સમાધાન સાધતાં રહેવું, જૂના વર્ગને સંભાળવો અને નવા વર્ગ સાથે સંપર્ક ચાલુ રાખવો આ તેમની કાર્યનીતિ હતી. અને કોઈ પણ શુભ કાર્યમાં—પછી તે કોમી હો, સાંપ્રદાયિક હો કે રાષ્ટ્રીય હો—પોતાથી બને તેટલા મદદરૂપ થવું આ તેમની જીવનઐષણા હતી. તેમના હાથે સામાજિક ક્ષેત્રે અનેકવિધ સેવાઓનો જે ફાળો નોંધાયો છે તેના પાયામાં આ જ તેમની જીવનદૃષ્ટિ હતી.

સતત વિકાસશીલ તેમનું માનસ હતું અને સતત વિકસતી જતી તેમની જાહેર પ્રવૃત્તિ હતી. સોલિસિટરના ધંધામાં સ્થિરપ્રતિષ્ઠિત થવા બાદ તેમની દૃષ્ટિ મુંબઈની મ્યુનિસિપલ કોરપોરેશન તરફ વળી. તેમાં તેઓ ૧૯૨૮ની સાલમાં પહેલી વાર ચૂંટાયા. મુંબઈની કોરપોરેશનને છૂટીછવાઈ મળીને ૧૫ વર્ષની તેમણે સેવા આપી. બીજા વિશ્વયુદ્ધના કાળ દરમિયાન, જ્યારે બીજા રાષ્ટ્રસેવકો જેલમાં હતા ત્યારે, મ્યુનિસિપલ કોંગ્રેસ પક્ષના નેતા તરીકે ત્રણ વર્ષ સુધી તેમણે કાર્ય કરેલું. શરૂઆતના જીવનમાં રાજકારણમાં તેઓ ઓછો રસ લેતા અને પોતાના બચત સમયનો મોટા ભાગે કોમી પ્રવૃત્તિઓને લાભ આપતા. પણ દેશમાં ઊઠતાં ઉગ્ર રાજકીય આંદોલનોથી તેમની જેવો સેવાનિષ્ઠ આત્મા કેમ મુક્ત રહી શકે ? પરિણામે ૧૯૩૦-૩૨ ની લડત દરમિયાન તેમના ભાગે બે વર્ષનો જેલવાસ આવ્યો, જે તેમણે સહર્ષ સ્વીકારી લીધો. મુંબઈની પ્રાન્તિક કોંગ્રેસ કમીટીમાં પણ તેઓ અવારનવાર ચૂંટાતા રહ્યા. આ રીતે બિનકોમી એવાં અનેક કાર્યક્ષેત્રો તરફ તેઓ આકર્ષાતા રહ્યા.

આ તો આપણે તેમના જીવનના કર્મયોગની કેટલીક બાબતો ચર્ચી, પણ જેવો ઉજ્જવળ તેમનો કર્મયોગ હતો તેવો જ ઉજ્જવળ તેમનો જ્ઞાનયોગ હતો. તેમનું વાંચનક્ષેત્ર અતિ વિશાળ હતું અને તેમાં પણ જૈન સાહિત્ય તેમના ઊંડા અવગાહનનો વિષય હતો. સાહિત્યવાચનનો, બને તેટલા સામયિક પત્રો જોતાં રહેવાનો, તેમને નાનપણથી ખૂબ શોખ હતો. સાથે સાથે લેખનપ્રવૃત્તિ તરફ તેઓ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં હતા ત્યારથી વળેલા. ભાવનગરમાં મારા પિતાએ બહુ નાની ઉમ્મરમાં સ્થાપેલી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા આજે પણ વિદ્યમાન છે અને તે સભા તરફથી આજથી લગભગ ૬૭ વર્ષ પહેલાં શરૂ કરવામાં આવેલ ‘ જૈન ધર્મ પ્રકાશ ’ નામનું માસિક આજે પણ ચાલે છે. આ માસિકમાં તેમણે લખવું શરૂ કરેલું. ત્યારબાદ તેમનાં લખેલાં પુસ્તકો ઉત્તરોત્તર પ્રગટ થવા લાગ્યાં. કેટલાંય વર્ષોથી તેઓ હંમેશા સામાયિક કરતા હતા. આ સામાયિકનો સમય મોટા ભાગે તેઓ લખવામાં પસાર કરતા હતા. આજે તેમનું લખેલું જે બહોળું સાહિત્ય આપણી આંખ સામે પડ્યું છે તે તેમના નિત્ય સામાયિકનું જ સંચિત ફળ આપે છે.

દિલમાં ઊંડી તમન્ના હતી. પરિણામે એકની એક વાત ફરી ફરીને કહેતાં, એક જ તત્ત્વને ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપમાં રજૂ કરતાં, તેઓ કદી થાકતા નહોતા. ધર્મકથામાં પુનરુક્તિ એ દોષ નથી એમ તેઓ માનતા. સામાન્ય જનતા ટૂંકામાં ન જ સમજે એવો તેમનો અનુભવ હતો. પરિણામે તેમની લેખનશૈલી સાદી, સરલ, જાતજાતના ટુચકાઓથી ભરેલી અને પ્રસ્તુત વિષયને સાધારણ રીતે વિસ્તારથી આળેખવા તરફ સદા ઢળતી રહેતી. જેને ધર્મ-સાહિત્ય સાથે કશો સંબંધ નહિ એવાં—યુરોપનાં સંસ્મરણો, વ્યવહારકૌશલ્ય, વ્યાપાર-કૌશલ્ય, સાધ્યને માર્ગે જેવાં—પુસ્તકો પણ તેમણે લખ્યાં છે, પણ પ્રમાણમાં તે બહુ જૂજ.

આમ જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ–બન્ને દિશાએ અનેક પ્રવૃત્તિઓથી ખીચોખીચ ભરેલું, સેવામાર્ગે વિચરતા સૌ કોઈને અનુકરણ યોગ્ય, વ્યવહાર અને આદર્શનો સુન્દર સમન્વય રજૂ કરતું લાંબુ જીવન વટાવીને તેઓ આજે અન્ય લોક પ્રતિ સિધાવ્યા છે અને ચિર-સ્મરણીય સુવાસ મૂકતા ગયા છે. સામાન્ય સંયોગોમાંથી એકસરખી ધર્મનિષ્ઠાપૂર્વક આગળ વધતે વધતે એક માનવી જીવનના અન્તે સંચિત સેવાકાર્યોનો કેવડો મોટો સરવાળો મૂકી જઈ શકે છે તેનો શ્રી. મોતીચંદભાઈના જીવન ઉપર નજર નાંખતાં ખ્યાલ આવે છે અને તેમાંથી આપણને અનેક પ્રેરણાઓ મળે છે.

તેમના ગુણોનો વિચાર કરીએ છીએ તો સૌથી મોટો ગુણ તેમનો અપ્રતિમ આશાવાદ આપણી આંખ સામે તરી આવે છે. તેમનો આશાવાદ અતિરેક તરફ તો નથી ઢળી જતો, એમ મને ઘણી વાર પ્રશ્ન થતો, પણ તેમના સર્વ પુરુષાર્થનું ઊગમસ્થાન તેમનો એ અસાધારણ આશાવાદ જ હતો એમાં કોઈ શક જ નથી. જ્યારે કોઈ પણ પ્રસંગ કે પરિસ્થિતિને અંગે અન્ય સર્વ અત્યન્ત નિરાશ બની બેઠા હોય, ત્યારે તેમની નજર તેમાંથી પણ કોઈ નાનું સરખું આશાપ્રેરક કિરણ પાડતી અને પોતાનું નાવ પૂરા ઉત્સાહપૂર્વક તેઓ હંકારી મૂકતા. બીજા જ્યારે પ્રતિકૂળ સંયોગોનો જ સરવાળો કર્યા કરે ત્યારે તેઓ અનુકૂળ સંયોગો ઉપર જ ખૂબ ભાર મૂકે અને જે છે તેમાં પૂરો આનંદ, ઉલ્લાસ અનુભવે અને તેમાંથી આગળ ને આગળ ચાલતાં રહેવાની પ્રેરણા મેળવે.

તેમનો બીજો એક વિશિષ્ટ ગુણ તેમની પ્રકૃતિને વરેલું ઉમદા પ્રકારનું સૌહાર્દ હતું. મરતાંને પણ મર ન કહેવું એ તેમનો સ્વભાવ હતો. નાના–મોટા સૌ કોઈને દિલના ઉમળકાથી બોલાવે, કોઈનું પણ કામ કરી છૂટવામાં આનંદ માને, સમાજહિતકારી સર્વ કોઈ પ્રવૃત્તિઓ વિષે હાર્દિક સહાનુભૂતિ ધરાવે, અને જ્યાં જેટલો પોતાનો હાથ લંબાવી શકાય ત્યાં તેટલો લંબાવવામાં જરા પણ પાછી પાની ન કરે. જૈન ધર્મ પ્રત્યે અપ્રતિમ અનુરાગ તથા શ્રદ્ધા હોવા છતાં અન્ય ધર્મ કે સંપ્રદાય પ્રત્યે લેશ પણ અનાદર ન ચિન્તવે—આ તેમનામાં રહેલાં અખૂટ સૌહાર્દનાં જ વ્યક્ત સ્વરૂપો હતાં. આગન્તુક મિત્રો, સ્વજનો, સ્નેહીઓ તેમ જ સહધર્મીઓનું આતિથ્ય કરવામાં તેમની ઉદારતાને કોઈ

ત્રીજું, અવિરત પરિશ્રમ લેવાની તાકાત એ જ તેમના જીવનની સફળતાની મોટામાં મોટી ચાવી હતી. ૬૯ મા વર્ષે તેમને મોટી માંદગી આવી તે પહેલાં થાક શું તે તેમણે કદી જાણ્યું ન હતું. સવારના છ વાગ્યે ઊઠે ત્યારથી રાતના અગિયાર વાગ્યે સૂવે ત્યાં સુધી કામ, કામ ને કામ. ધંધાદારીનું કામ તો સૌ કોઈ કરે, પણ બાકીનો વખત પણ આને મળવાનું છે, આની પાસે ફંડફાળા માટે જવાનું છે, આજે અહીં ભાષણ આપવાનું છે, કાલે ત્યાં સભામાં જવાનું છે, આજે આ સંસ્થામાં મેનેજીંગ કમિટીની સભા છે, વળી લગ્ન-મરણના પ્રસંગો સંભાળવાના હોય જ. આ ઉપરાંત છાપાંઓ, તેમ જ પુસ્તકોનું વાચન ચાલુ, કોઈ પણ બાબતમાં પાછળ રહી ગયું પરવડે જ નહિ. ઘણી વાર કોંગ્રેસ પ્રચાર નિમિત્તે એક જ રાત્રે ત્રણ ત્રણ ઠેકાણે ભાષણ કરવા જવાનું હોય અને તે પણ કોઈ પોતાના ઘરની મોટરમાં નહિ. આમ છતાં પણ એમની વિચારણામાં થાકની લાગણીને કોઈ અવકાશ જ નહોતો.

કલ્લળજીવન તરફ તો તેમણે કદી નજર સરખી કરી નહોતી. એશઆરામ શું તે તેમણે કદી જાણ્યું નહોતું. તેમને વિધુર થયાને આજે વીશ વર્ષ ઉપર થવા આવ્યાં. આમ છતાં વિધુર જીવનનું એકલવાયાપણું શું તે તેમણે કદી જાણ્યું નહોતું કે બીજા કોઈને જણાવા દીધું નહોતું. આનું કારણ હતું તેમના ચિત્તનું સતત ઊર્ધ્વીકરણ અને જનસેવાની અદમ્ય તમન્ના અને સાથે સાથે વૈરાગ્યમય ધર્મભાવનો તેમના ચિત્ત ઉપર ગાઢ બનતો જતો રંગ. તેમનો બીજો એક અનુકરણયોગ્ય ગુણ નમ્રતાનો હતો. તેમના ભાગે જ્યારે કોઈ પણ વર્ગની કે સંસ્થાની નેતાગીરી આવતી તો તેને તેમણે પૂરી દક્ષતા અને અપૂર્વ કાર્યશક્તિ દ્વારા શોભાવી હતી; તેમના ભાગે જ્યારે કોઈના અનુયાયી બનવાનું આવતું તો તે અનુયાયીધર્મને એવી જ વફાદારી અને કાર્યનિષ્ઠાથી તેમણે સાર્થક કર્યો હતો. તેમણે કોઈની પાછળ ચાલવામાં કદી નાનપ અનુભવી નહોતી. જેમાં જેની વિશેષતા ત્યાં તે વિશેષતાને તેમણે આદરપૂર્વક સ્વીકારી હતી.

આમ જેમ જેમ આપણે યાદ કરીએ તેમ તેમ તેમની એક યા બીજી વિશેષતા સ્મરણમાં સ્ફુરી આવે છે અને આ એક કેવું અણમોલ માનવીરત્ન આપણે ગુમાવી બેઠા છીએ તેનું દુઃખ ચિત્તને ગમગીન બનાવી મૂકે છે. કાળ કાળનું કાર્ય કર્યે જ જાય છે અને સન્તો, સાધુઓ અને સમાજસેવકો આવે છે, જાય છે અને સમાજઘોરણની નિત્ય નૂતન પરંપરાઓ નિર્માણ કરતા જાય છે. આવી એક પ્રેરણાદાયી પરંપરા શ્રી મોતીચંદભાઈ આપણા માટે મૂકતા ગયા છે. તેને અનુસરીને આપણા જીવનને કૃતાર્થ કરતાં રહીએ, એ શુભ ભાવનાપૂર્વક તેમના નામનિર્વિશેષ આત્માને આપણે વન્દન કરીએ અને તે માટે શાશ્વત શાન્તિની આપણે પ્રાર્થના કરીએ !

પરમાનંદ

❀

પ્રથમાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

સંવત ૧૯૫૭ ની સાલમાં મરકીએ શહેર ભાવનગરમાં પ્રથમ દેખાવ દીધો તે પ્રસંગે ત્યાંથી ચાર માઈલ દૂર અકવાડા ગામમાં કુટુંબ સાથે રહેવાનો પ્રસંગ થયો. તે પ્રસંગે મુરબ્બી કુંવરજી આણંદજી અને અમરચંદ ઘેલાભાઈએ આ અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ ગ્રંથ પર વિસ્તારથી વિવેચન લખવાની આવશ્યકતા બતાવી. તેમ જ ઉપમિતિભવપ્રપંચ ગ્રંથનું સરલ ગુજરાતી અવતરણ કરવાની જરૂરિયાત બતાવી. આ બન્ને ગ્રંથમાં મારો અલ્પ પ્રવેશ હોવાથી તે જોવાની ઇચ્છા થઈ. અકવાડામાં રહી આ અધ્યાત્મ-કલ્પદ્રુમ ગ્રંથ ઉપર ઉપરથી જોઈ ગયો અને તે ગ્રંથ પર બહુ પ્રેમ થયો. ત્યાર પછી ઉપર્યુક્ત બન્ને વડીલોની પ્રેરણા અને આજ્ઞાથી તે ગ્રંથ બીજી વાર વાંચી ટૂંકી નોંધ કરી, દરેક શ્લોકનાં મથાળાં બાંધ્યાં અને તેના છંદનો નિર્ણય કર્યો. ત્રીજી વાર ટૂંકી નોટ લખી અને ચોથી વાર વિશેષ વિવેચન કર્યું. પાંચમી વખત જે આકારમાં આ ગ્રંથ છપાયો છે તે આકારમાં વિવેચન લખ્યું. આ સર્વ કાર્યમાં લગભગ ૭ વરસ થયાં, કારણ કે પરીક્ષાની વચ્ચેનાં અંતરોમાં જ આ કાર્ય બની શકતું હતું. આ ઉપરાંત લખેલ લેખો વારંવાર વાંચી જેટલું બની શકે તેટલું તેને સશાસ્ત્ર અને જમાનાને ઉપયોગી બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આ યત્ન યોગ્ય રીતે અને યોગ્ય વખતે થયો છે કે નહિ તે વિચારવાનું કામ લેખકનું નથી.

દેશ અને સંયોગો હાલ જુદા પ્રકારના વર્તે છે. આ કાળમાં અધ્યાત્મ અથવા ધર્મનાં ગીત ગાવાં એ અપ્રસ્તુત જણાય તેવી સ્થિતિ છે અને તેથી આ કાળમાં વૈરાગ્યની–અધ્યાત્મના વિષયની–જરૂરિયાત છે કે નહિ અને છે તો કેવા પ્રકારની અને કયાં કારણોથી છે એ વિષય પર ઉપોદ્ઘાતમાં એક ઉલ્લેખ કરવાની આવશ્યકતા જણાઈ છે. હકીકત એવી છે કે ચોક્કસ સંયોગોને લીધે હાલ આત્મિક વિચારણાને જલાંજલિ દેવામાં આવી છે અને તેથી બનવાજોગ છે કે તપ્ત લોહ પર પડેલાં જલબિંદુની પેઠે આ ગ્રંથની અસર ક્ષણવારમાં ઊડી જાય. આ સ્થિતિ સુધારવાની બહુ જ જરૂર છે. આપણો હિસાબ આ ભવમાં જ પૂર્ણ થઈ જતો હોય તો જ આવી સ્થિતિ ચલાવી શકાય. ઐહિક સુખસાધનો, મોજ-મજા અને ઇંદ્રિયતૃપ્તિના વિષયો પર જમાનાના અગ્રણી નેતાઓનું લક્ષ્ય છે. આ ભવસંબંધનો વ્યવહાર મૂકી દેવો એવો સર્વથા ઉપદેશ કરવામાં આવે તો અત્ર તદ્દન અવ્યવસ્થા થઈ જાય અને તે એવી થાય કે એ અવ્યવસ્થાને લીધે જ પારલૌકિક હિત પણ સાધ્ય થઈ શકે નહિ. પરંતુ અગ્રણીઓનું કર્તવ્ય એ જણાય છે કે પારલૌકિક હિતને હાનિ ન પહોંચે તે અંતિમ સાધ્ય લક્ષ્યમાં રાખી વ્યાવહારિક કાર્યોમાં જરૂર પડે તે પ્રમાણે જોડાવું. પ્રાકૃત સંપ્રદાય માટે આટલી સામાન્ય હદ સુધીની વ્યવસ્થા પણ હાલ તુરત પૂરતી ગણવામાં આવે તો અયુક્ત નથી. પણ Eat, drink and be merry ખાઓ, પીઓ અને લહેર ઉડાવો—એ એપીક્યુરિયન વિચાર તો અધ્યાત્મ બળનો વજ્રથી ઘાત કરનાર છે. દેશના દુર્ભાગ્યે હાલનો વિચારપ્રવાહ વિચિત્ર વહે છે, છતાં વસ્તુસ્થિતિ શી છે અને શી હોવી જોઈએ એ બતાવવાની ફરજ વિચારશીલ મનુષ્યોને માથે મૂકવામાં આવી છે. વિરુદ્ધ ટીકા થવાના ભોગે પણ આ પ્રસંગ તેણે વહોરી લેવો યુક્ત છે એમ મને લાગે છે.

અધ્યાત્મ ગ્રંથના વિષયો બહુ શુષ્ક હોય છે. તેમાં પ્રેમ કે વીરરસની વાત આવતી નથી; મનોવિકારને તૃપ્ત કરે એવી મસાલાવાળી કથાઓ આવતી નથી; મશ્કરી કરી આનંદ ઉપજાવે એવા વિદૂ-

આવ્યો હોય છે. એના પ્રસંગને લઈને એને પ્રાપ્ત કરવાનાં ઉપાયો, સાધનો, રસ્તાઓ અને કૂંચીઓ બતાવવામાં આવી હોય છે. એ રસની વિરુદ્ધના રસોનું વર્ણન કરવામાં આવેલું હોતું નથી, પણ એ વિરુદ્ધ રસોનો આ રસ સાથે શો સંબંધ છે તે બતાવવામાં આવ્યું હોય છે. આવાં કારણોને લીધે દુનિયાના રસિયા જીવોને શાંતરસનું પાન બહુ પસંદ ન આવે એ ખરું છે, પણ એ કડવું ઔષધ છે અને ભવવ્યાધિનો નાશ કરવા માટે ખાસ જરૂરનું છે, એમ તેના નિદાન કરનારાઓ કહે છે અને કહી ગયા છે. આ પ્રમાણે શુષ્ક અને કટુ લાગતું ઔષધ આપવાની જરૂરિયાત જ્યારે અનુભવી જ્ઞાનીઓ કહી ગયા છે ત્યારે તેનો વિચાર કરી અનુકરણ કરવું એ ખાસ કર્તવ્ય માનવામાં આવ્યું છે. નવીન કૃતિ કરવા માટે જોઈતા અનુભવ, ભાષા પર કાબૂ અને પ્રતિભાનો અભાવ અથવા અલ્પભાવ હોય તો જૂની કૃતિઓનું મૂળ સ્વરૂપ જાળવી રાખી તેને નવીન આકારમાં મૂકવી; એથી બે પ્રકારનો લાભ થાય છે એમ મારું માનવું છે. એક તો નવીન કૃતિ તરફ લોકોની અરુચિ રહે છે તેનો સંભવ રહે નહિ. અને બીજું. મહાન ગ્રંથનો આશ્રય લઈ છૂટથી પણ હદમાં રહીને વિચારો બતાવી શકાય. આવા હેતુથી પ્રેરાઈ અધ્યાત્મ વિષય પર સ્વતંત્ર ગ્રંથ લખવાને બદલે પ્રસ્તુત ગ્રંથ ઉપર જ પુષ્કળ વિવેચન કર્યું છે. આ વિવેચન કરવામાં શ્રી ધનવિજય ગણિની ટીકા વારંવાર દૃષ્ટિ સમીપ રાખી છે અને વિવેચનમાં [illegible] તેઓની કૃપાદૃષ્ટિ પણ લખી છે. આ પ્રમાણે કરવા ઉપરાંત અત્યાર સુધી વંચાયેલા [illegible] શ્લોકો (ટાંચણો) અને અવતરણો પણ પ્રસંગોપાત્ત મૂક્યાં છે. આ જમાનાને ઉપયોગી થાય [illegible] વિવેચન કરવાનું ખાસ ધ્યાનમાં રાખ્યું છે. પારિભાષિક શબ્દો પર વિસ્તારથી [illegible] નોટો પણ આપવા યત્ન કર્યો છે. દરેક શ્લોકનો વિષય સામાન્ય રીતે શો છે [illegible] વિચાર કરીને લખેલ છે અને મૂળ ગ્રંથકર્તાનો આશય કોઈ પણ [illegible] યત્ન કર્યો છે. વિવેચન આ નિયમ પર કરવામાં આવ્યું છે.

[illegible] આપેલાં છે. પણ ઘણીખરી જગાએ નામ આપીને જ સંતોષ [illegible] આપવામાં આવે તો ગ્રંથની શુષ્કતા મટી જાય એ ખરી [illegible] વાંચવાની રુચિ ગ્રંથનું કદ જોતાં જ અલ્પ થઈ જાય, [illegible] આપવામાં આવી છે. જેને કથાઓ વાંચવાની રુચિ [illegible] બહુ સંક્ષેપ કરવામાં આવ્યો છે; છતાં પણ [illegible] ખાસ કારણ જણાશે તો બીજી આવૃત્તિ બે [illegible] એકલા જ વાંચતા હોય તો તેઓએ મૂળ [illegible] વિવેચન મૂક્યું છે. એથી ગ્રંથકર્તાના વિચારો સીધા [illegible] શ્લોકો અને ભાવાર્થ જુદા નાના કદમાં છપા- [illegible] આ ગ્રંથના દરેક અધિકારની પછવાડે તેના [illegible] અંતિમ રહસ્ય આપવામાં આવ્યું છે, [illegible] વિચારોને એકત્ર કરવાના [illegible]

[illegible] શબ્દોના અર્થ, તેના વિવેચ, [illegible] અન્ય ગ્રંથો, તેમનો [illegible] ગ્રંથને [illegible]

આમુખ (Opening) માં રસનું સ્વરૂપ, તેના સ્થાયી ભાવો, તેના વિભાવો, શાંતરસની વ્યાખ્યા, તેનું રસત્વ, મમ્મટે તેને રસ તરીકે સ્વીકારવા પાડેલી ના, તેની દલીલનું સ્વરૂપ અને તે પર અવલોકન, જગન્નાથ પંડિતના રસગંગાધરમાં આ સંબંધમાં પડેલો અભિપ્રાય અને છેવટે કલિકાલ-સર્વજ્ઞ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે સ્વરચિત કાવ્યાનુશાસન ગ્રંથમાં રસસ્વરૂપ અને લક્ષણનિરૂપણ પ્રસંગે સર્વ દલીલોનો કરેલો પરિષ્કાર અને તે જ વિષય પર સાહિત્યના બીજા વિદ્વાનોએ બતાવેલા વિચારો પર ખાસ લેખ લખવા વિચાર હતો, પણ કેટલાક સંજોગોને લીધે તે બની શક્યું નથી. થોડા વખતમાં તે લેખ તૈયાર થઈ શકે તેમ ન હોવાથી હાલ તો તે વગર જ ગ્રંથ બહાર પાડ્યો છે. આગળ ઉપર તે સંબંધી કાંઈ લખવા ઇચ્છા રહે છે. એને માટે સાહિત્યશાસ્ત્રનો બારીકીથી અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે. તેટલો સમય પરીક્ષા વગેરે વ્યવસાયને લીધે મળી શક્યો નથી, તેથી જ ગ્રંથની આદિમાં પૃષ્ઠ બીજા પર જણાવેલ લેખ લખી શકાયો નથી તે માટે વાંચનાર ક્ષમા કરશે. આ વિષય તદ્દન પારિભાષિક છે અને સાહિત્યના ખાસ શોખીનને જ આનંદ આપે તેવો છે, તેથી ઘણાખરા વાંચનારાઓને તેની ગેરહાજરીથી નુકસાન જવાનો સંભવ નથી.

આ ગ્રંથનું વિવેચન કરતાં ઘણી વખત એમ લાગતું હતું કે આવા અગત્યના વિષયમાં સંસારના મોહમાં પડેલા અને મગ્ન થયેલા મારા જેવા પ્રાણીને કાંઈ પણ લખવાનો અધિકાર નથી, છતાં જે જે ઉત્તમ સ્ફુરણા થાય તે બતાવવી એમાં દોષ નથી અને શાસ્ત્રના સંપ્રદાયને અનુસરી આવા લેખ લખવામાં આવે તો કોઈ કોઈ પ્રાણીને પણ લાભ થવાનો સંભવ છે, એમ સમજીને આ ગ્રંથમાં કરેલા વિવેચનને પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવા હું લલચાયો છું. એમાં કદાચ સાહસ જણાય તો તે એટલું છે કે— મમત્વત્યાગ, કષાયત્યાગ, ચિત્તદમન જેવા અગત્યના વિષયમાં લેખ લખનારમાં તેમાંનું કાંઈ ન હોય તો વાંચનારના મન પર તેના લેખની અસર બહુ ઓછી થાય છે. આ સાહસ ખેડવાનું પ્રયોજન એટલું જ છે કે કાર્યક્રમ હમેશાં પ્રથમ વિચારથી જ શરૂ થાય છે, માટે બને ત્યાં સુધી વિચારો તો ઉચ્ચ જ કરવા; તે વિચારો પૈકી બની શકે તેટલા અમલમાં મૂકવા અને ન બને તેને અમલમાં મૂકવા દૃઢ ઇચ્છા રાખ્યા કરવી. આ હેતુથી વાંચનારાઓ પ્રત્યે ખાસ વિજ્ઞપ્તિ છે કે જ્યાં જ્યાં સુંદર વિચાર મૂળમાં કે વિવેચનમાં જણાય ત્યાં ત્યાં તે શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજના છે એમ સમજવું. આ હકીકત વાસ્તવિક પણ છે, કારણ કે ગમે તેટલો પ્રયાસ કર્યા છતાં પણ જે સ્ફુરણા અને શક્તિથી સૂરિમહારાજે આ ગ્રંથ લખ્યો છે, તેનું પૂરતું સ્ફોટન કરવું મુશ્કેલ જ છે. આવા વિષયમાં ત્યાગવૈરાગ્યવાળા મુમુક્ષુઓ બહુ સારી રીતે પ્રવેશ કરી શકે એ સ્વાભાવિક છે. અત્ર તો માત્ર કિંચિત્ ચંચુપ્રવેશ થઈ શક્યો છે અને તેમાં પણ સાંસારિક અનેક પ્રત્યવાયો નડેલા હોવાથી સ્ખલના થયેલ હોવાનો પણ પૂરતો સંભવ છે.

ખાસ કરીને યતિશિક્ષા અધિકારના સંબંધમાં લખતી વખત વારંવાર લાગતું હતું કે તે વિષય પર વિવેચન કરવાનો શ્રાવકનો અધિકાર નથી. સૂરિમહારાજે બહુ વિચાર કરી પોતાના સમયમાં જણાયલી અને આગળ આવતા (ભાવી) પડતા કાળમાં સંભવતી શિથિલતા પર વિસ્તારથી ઉલ્લેખ કર્યો છે; તે વિષયને પૌદ્‌ગલિક સુખમાં આસક્ત અને સાધુવર્ગની બહારનો પ્રાણી કેવી રીતે પૂરતો ખીલવી શકે ? ન જ ખીલવી શકે. તેથી એ વિષય મુનિમહારાજ પાસે ખાસ અંકિત કરાવવો યોગ્ય લાગ્યો. મુનિ-મહારાજ શ્રી આનંદસાગરજી પંન્યાસ સંવત ૧૯૬૩નું ચાતુર્માસ ભાવનગરમાં સ્થિત થયા તે પ્રસંગનો લાભ મને મળ્યો અને તેઓ પાસે બેસી તે અધિકાર અને તેનું વિવેચન તેઓશ્રી પાસે અંકે કરાવ્યું. તેઓ પોતે તો બહુ ઉત્તમ સ્વતંત્ર લેખ લખી શકે, પણ સાધુધર્મ ઉપર કંટાળો ન આવે અને સાધુઓને પણ બોધદાયક થઈ પડે એવું વિવેચન તૈયાર કરવાની મારી ઉમેદ હતી. તેમાં સ્ખલના થતી હોય તે દૂર કરવા તેઓશ્રીએ માથે લઈ મારા ઉપર અને આ ગ્રંથનો વાચનથી લાભ લેવા ઇચ્છનાર બંધુઓ ઉપર ઉપકાર કર્યો છે તેની આ સ્થળે ખાસ નોંધ લેવાની મારી ફરજ સમજું છું.

શાસ્ત્રના વિષયમાં [illegible]
પૂરતો અવકાશ મળેલો ન હોવાથી [illegible]
તેથી આ ગ્રંથનો મોટો ભાગ [illegible]
પાસે બેસી વાંચીને સુધાર્યો હતો. [illegible]
મોકલી હતી. આ બન્ને મહાત્માઓએ [illegible]
કરી છે, તેથી મારા ઉપર અત્યંત આભાર [illegible]
આખો ગ્રંથ બહુ સારી રીતે વાંચી અનેક [illegible]
વધારો પણ કર્યો છે. તેઓશ્રીનો મારા પર [illegible]
લેવાની જરૂર એટલા માટે છે કે આ ગ્રંથનું [illegible] મુનિમહારાજની અને મારા [illegible]
હસ્તથી સિદ્ધ થવાને લીધે મારી જ્ઞાનને [illegible] માનું છું.

આ ગ્રંથ લખવા માંડ્યો ત્યારથી તે પૂર્ણ થયા ત્યાં સુધી [illegible] જ રહ્યો હતો. અવકાશના વખતમાં લખતો. પણ પ્રેસમાંથી બહાર પાડવાની [illegible] છે, તે છપાવનારાઓ જ સમજે છે. એ પ્રસંગને અંગે મારા ભાઈ નેમચંદ ગિરધરલાલ [illegible] કાળજી માટે મારે નોંધ લેવી યુક્ત છે. આ ગ્રંથ જલદી બહાર પડવાનું તે પણ એક કારણ છે. આ ગ્રંથ શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાએ મૂળ કિંમતે વેચવાની ઇચ્છા જણાવી બહુ ઠીક કર્યું છે. આ ગ્રંથ છપાવવામાં તથા પ્રુફ સુધારવામાં સંસ્થા તરફથી થયેલા શ્રમને માટે તેનો આભાર માનું છું. આ ગ્રંથ **શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા** મુદ્રિત કરાવે અને તેની સાથે મારા વડીલશ્રીનું નામ અર્પણપત્રિકામાં જોડાય એ હકીકતથી મને બહુ આનંદ થયો છે. આ સંસ્થા અને મારા વડીલશ્રીનો મારા પર આભાર અમૂલ્ય છે અને ધાર્મિક સંસ્કાર માટે આ બન્નેનો એકસરખી રીતે મારા પર ઉપકાર છે. આ ઉભય ઉપકાર કરનારાઓના સંબંધથી આ પુસ્તક માટે લીધેલ શ્રમ કેટલેક અંશે ફળીભૂત થયો છે.

આ અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ ગ્રંથના દરેક શ્લોક પર ચોપાઈ શ્રી રંગવિજય નામના મહારાજે બનાવી છે. આ ગ્રંથની પ્રત રા. રા. કેશવલાલ પ્રેમચંદ તરફથી અડધો ગ્રંથ છપાયા પછી મળી. જૂની ગુજરાતી ભાષા વગેરે જાણવા માટે તે ઉપયોગી જણાયાથી ગ્રંથની છેવટે મૂકવામાં આવી છે.

આ ગ્રંથને શુદ્ધ છપાવવા માટે અને શુદ્ધ વિવેચન કરવા માટે બનતો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે, છતાં પણ ભૂલ રહી ગઈ હોય એ બનવાજોગ છે. આ સંબંધમાં વિવેકી વાંચનાર સૂચના કરશે તો બીજી આવૃત્તિ બહાર પાડવાનો કદાચ યોગ ઉત્પન્ન થાય તો તે પ્રસંગે ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવશે. આ ગ્રંથમાં ભાષા સાદી અને સરળ રાખવા બનતું ધ્યાન આપ્યું છે, તેથી બુદ્ધિશાળી અને સામાન્ય વાચનવાળા સર્વને આ ગ્રંથ કાંઈક નવીન જ્ઞાન આપશે એવી આશા રહે છે. સ્ખલનાઓ તરફ ધ્યાન આપવા કરતાં સૂરિમહારાજે જે અત્યુત્તમ બોધ આપ્યો છે તે તરફ લક્ષ્ય આપવા ખાસ પ્રાર્થના છે. જે જે ઉત્તમ જણાય તે સૂરિમહારાજનું સમજવું અને અરુચિકર જણાય તેને માટે મારી જવાબદારી સમજી ગ્રંથ સાદ્યંત વાંચવો. એકાદ વખત વાંચ્યાથી તેનો ભાવ બરાબર અંતરંગમાં ન ઊતરે તો બે-પાંચ વખત મનન કરી ગ્રંથ વાંચવો અને વાંચવા કરતાં પણ વધારે વિચાર કરવો. આથી સૂરિમહારાજ જે ભાવ કહેવા માગે છે તે સમજાશે. અને સમજાય તો પછી યથાશક્તિ તે ભાવ વર્તનમાં મૂકવો. આ પ્રમાણે કરવાથી ગ્રંથ લખવાનું, વિવેચન કરવાનું અને પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવાનું પ્રયોજન સિદ્ધ થશે. દોષને માટે ક્ષમાયાચના કરી અત્ર વિરમું છું.

વસંતપંચમી, સંવત ૧૯૬૫
મુંબઈ, ગીરગામ બેક રોડ.

મૌક્તિક

[illegible]

[illegible]

[illegible]

આત્માની શક્તિ હણાય છે અને તે સંસારમાં રઝળે છે. વસ્તુતઃ આત્માનું સ્વરૂપ-લક્ષણ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રમય છે. સર્વ વસ્તુઓને તથાસ્વરૂપે દરેક સમયે જોવી, જાણવી અને સ્થિરતા રાખવી, આ આત્માનાં લક્ષણો છે; અથવા તે ગુણો અને આત્માનો અભેદ છે. આ શુદ્ધ દશા કર્મને લીધે દબાઈ ગઈ છે, આચ્છાદન પામી ગઈ છે, અવરાઈ ગઈ છે; જેમ દીવા ફરતો પડદો કરવાથી તેનો પ્રકાશ ઝાંખો દેખાય છે, પણ જ્યારે જોઈએ ત્યારે અંદર દીવો તો પ્રકાશિત છે જ, માત્ર આચ્છાદનો દૂર કરવાની જરૂર છે; તે જ પ્રમાણે આત્માના સંબંધમાં સમજવું. આ આચ્છાદનો દૂર કરવાનું કર્તવ્ય પ્રત્યેક પ્રાણીનું છે. જ્યારે કર્મો તદ્દન દૂર થાય છે ત્યારે આ આત્માએ મોક્ષ મેળવ્યો કહેવાય છે. એક વખત સર્વ કર્મ સાથેનો સંબંધ છૂટી જાય અને તેનો મોક્ષ થઈ જાય તો પછી આત્માને અત્ર ફરી વાર આવવું પડતું નથી, તેથી મોક્ષનું સુખ અવ્યાબાધ કહેવાય છે. જ્યાં સુધી આ જીવ સંસારમાં છે ત્યાં સુધી તેને સ્ત્રી, પુત્ર, ઘર, ઘરેણાં પર મમત્વભાવ છે અને કામ, ક્રોધાદિક કરે છે --આ સર્વ વિભાવદશા છે, પરંતુ કર્માવૃત સ્થિતિને લીધે તે સ્વભાવદશા થઈ પડી છે. પરમ વીર્યસ્ફુરણા કરવાથી આ જીવ પોતાનો શુદ્ધ સ્વભાવ પ્રગટ કરી શકે છે. આ મનુષ્યજીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સર્વ કર્મને તદ્દન દૂર કરવાનો અથવા તેમ બનવું અશક્ય જણાય તો કર્મનો ભાર જેટલો બને તેટલો ઓછો કરવાનો છે, અથવા, વધારે ચોક્કસ શબ્દોમાં બોલીએ તો, પ્રયાસ તે પ્રકારનો હોવો જોઈએ. અને આ કાર્યની ફતેહ ઉપર જ જિંદગીની ફતેહનો આધાર છે. જો કર્મ અને આત્મા બે પૃથક્ પૃથક્ ન હોય અને તેનો પૂર્વ ભવ સાથે સંબંધ ન હોય તો જુદાં જુદાં પ્રાણીઓમાં જન્મથી દેખાતું અલ્પ-વિશેષ જ્ઞાનીપણું, ધનવાન અને નિર્ધનપણું, શરીરનું આરોગ્ય અને રોગીપણું, માનસિક સ્થિરપણું અને અસ્થિરપણું વગેરે અનેક તફાવતો અને તેની અંદરની તરતમતાનો ખુલાસો બીજી કોઈ રીતે થઈ શકતો નથી. તેમ જ જો પુનર્જન્મ ન હોય તો આ ભવમાં નીતિના નિયમોને અનુસરવાની કોઈ પણ લાલચ રહેતી નથી; ફક્ત વ્યવહારમાં રળી ખાવા ખાતર નીતિનો દેખાવ કરવાની જ જરૂર સિવાય વિશેષ આવશ્યકતા જણાય નહિ.

આત્માનો વિકાસ—કર્મથી આવૃત આત્માનો આવી રીતે વિકાસ થાય છે. તે પોતાના કર્માનુસાર ઊંચો ચઢતો જાય છે. અનાદિ નિગોદમાંથી નીકળી વ્યવહારરાશિમાં આવી પૃથ્વી, અપ્, તેજસ, વાયુ અને વનસ્પતિપણું પામી, બે, ત્રણ અને ચાર ઇંદ્રિયો પ્રાપ્ત કરી, પાંચ ઇંદ્રિયવાળો તિર્યંચ થાય છે અને વળી, ભવિતવ્યતા પ્રસન્ન થાય અને કર્મ વિવર આપે ત્યારે, મનુષ્ય થઈ કાર્ય સાધે છે. સર્વ કર્મથી મોક્ષ મનુષ્યગતિમાં જ થાય છે. Evolution-વિકાસસિદ્ધાન્ત અને જૈનની ગતિ-આગતિના સિદ્ધાન્તમાં એક મોટો તફાવત એ છે કે વિકાસવાદવાળા એમ માને છે કે "આ જીવ એક વખત અમુક હદ સુધી આવ્યો ત્યાર પછી તે ગમે તેવાં કાર્યો કરે તોપણ તે નીચે ઊતરતો નથી; પોતાની તે ને તે સ્થિતિમાં તે ગમે તેટલો કાળક્ષેપ કરે પણ તે પાછો પડતો નથી. એક જીવ ચઢતાં ચઢતાં મનુષ્ય થયો તો પછી તે તિર્યંચ થઈ શકે નહિ; ગમે તેવાં પાપ કરે તોપણ તે મનુષ્ય તો થવાનો જ. ત્યાં તે સુખદુઃખ પામે તે સર્વ કર્મ પ્રમાણે પામે છે." જૈન શાસ્ત્રકાર આ હકીકતના સંબંધમાં જુદી રીતે વાત કહે છે. તેઓ કહે છે કે "વિકાસ અને અપક્રાન્તિ સાથે જ છે. અશુભ કર્મ કરવાથી આ જીવનો પાત થાય છે અને મનુષ્ય મહાપાપી કાર્યો કરે તો પંચેંદ્રિય તિર્યંચ તો શું પણ એકેંદ્રિય જેવી અધમ ગતિમાં પણ ચાલ્યો જાય છે." આ પ્રમાણે જૈન શાસ્ત્રકાર આત્માની હયાતિ અને તેનો કર્મજન્ય વિકાસ, અપક્રાન્તિ અને મોક્ષપ્રાપ્તિ થયે સર્વ કર્મનો નાશ માને છે. આત્મામાં અનંત શક્તિ હોવાથી આ સર્વ કાર્ય તે પોતે જ કરે છે. તેને આમાં કોઈની મદદ, પ્રેરણા કે ઇચ્છાની જરૂરિયાત રહેતી નથી, પરંતુ જે મદદ કે પ્રેરણા થાય છે તે નિમિત્તકારણરૂપ છે; એની પણ કેટલેક અંશે આવશ્યકતા છે અને તે હેતુ વડે જ આ ગ્રંથનો

અધ્યાત્મનું સ્થાન અને અધ્યાત્મના વિષયો [illegible] પૈકી એક બહુ અગત્યનો વિષય અધ્યાત્મ શાસ્ત્રનો છે. [illegible] **ધ્યાત્મમ્.** આત્મા શું છે? કોણ છે? તેનો [illegible] કેવો છે? [illegible] ક્યારનો છે? કેટલા વખત સુધીનો છે? તેનાં [illegible] થયો છે અને તે સર્વમાં વસ્તુસ્વરૂપ યથાસ્થિત શું છે? [illegible] તેનું કારણ શું છે? આત્માની શુદ્ધ દશા કઈ? તેની [illegible] કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે? તેને માટે કેવો પુરુષાર્થ કરવો પડે? આત્મા અને કર્મનો સંબંધ કેવો છે? [illegible] છે?—આ સર્વ અધ્યાત્મ ગ્રંથના મુખ્ય વિષયો છે. એના સમર્થનમાં અનેક પ્રકારની શિક્ષાઓ, સદ્‌ગુણ ગ્રહણ કરવાનાં પ્રસંગો, સ્થાનો અને કારણો, કર્મમળને દૂર કરવાના ઉપાયો અને વૈરાગ્યવાસિત દશા કરવાનાં અનેક સાધનો અધ્યાત્મના વિષયમાં ચીતરેલાં હોય છે. ભાવનાનું સ્વરૂપ, ભવની પીડા, પૌદ્‌ગલિક પદાર્થોની અસ્થિરતા, રાગદ્વેષનું વિચિત્રપણું, કામનું અંધપણું, ક્રોધનું દુર્જયપણું, કષાયનું ક્લિષ્ટપણું, વિષયોનું વિરસપણું પાપસ્થાનકોનું અધોગમનપણું, પ્રેમનું અનિત્યપણું, જીવનનું ક્ષણિકપણું વગેરે અનેક વિષયો અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં બતાવવામાં આવેલા હોય છે. મનુષ્યની મનોવૃત્તિને બરાબર અંકુશમાં રાખનાર આ અધ્યાત્મ વિષય બહુ જ અગત્યનો છે. દ્રવ્યાનુયોગના અનેક વિષયો પૈકી આપણો પ્રસ્તુત વિષય અધ્યાત્મનો છે. તેથી તે શો છે? તેના અધિકારી કોણ છે? તેનાં લક્ષણો કયાં છે? આ જમાનામાં આ વિષયની કોઈ પણ રીતે જરૂરિયાત છે કે નહિ?—એ બાબતમાં વિચાર કરવો અત્ર પ્રસ્તુત છે. આત્મા સંબંધી અને તેને ઉદ્દેશીને જે જ્ઞાન થાય તેને અધ્યાત્મ જ્ઞાન કહેવાય છે.

આત્માનું સ્વરૂપ - આત્મા કોણ છે અને કેવો છે, એવો પ્રશ્ન સહજ ઉત્પન્ન થાય તેવો છે. એ વિષયમાં વિશેષ ઊતરવા જતાં અતિ વિસ્તાર થાય, પણ જૈન શાસ્ત્રકાર એના સંબંધમાં શું કહે છે, તે બહુ સંક્ષેપમાં ધ્યાનમાં લેવું, એ આ ગ્રંથ સમજવાનું પ્રથમ પગથિયું છે. આપણા શરીરમાં ગમન કરવાની શક્તિ પગમાં નથી, જોવાની શક્તિ ચક્ષુઓમાં નથી, સૂંઘવાની શક્તિ નાકમાં નથી, પણ એક અંતરંગ સત્તા એ સર્વને નિયમમાં મૂકે છે. એમ ન હોય તો મૃત શરીરને પણ પગ, નાક અને ચક્ષુ હોય છે, છતાં તેનો તેને કાંઈ ઉપયોગ નથી. એ અંતરંગ સત્તાને આત્મા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તે પોતે નિર્લેપ અવસ્થાને પામે ત્યારે તો તદ્દન શુદ્ધ છે અને તેના પ્રદેશો નિર્મળ તેમ જ અરૂપી છે, પરન્તુ કર્મપુદ્‌ગલના અનાદિ સંબંધથી તે વિચિત્ર વેશો ધારણ કરે છે અને તેથી તેનું મનુષ્ય, તિર્યંચ, દેવતા અને નારકી વગેરે નામ આપવામાં આવે છે; કર્મ સંબંધથી જ તે કામક્રોધાદિક કરે છે અને સુખદુઃખ સહન કરે છે. તેની સાથે લાગેલાં અને લાગતાં કર્મો તે સર્વ પૌદ્‌ગલિક જ છે. તેની શક્તિથી

[illegible]

પ્રેમના અધિકારી—[illegible] અધિકારી [illegible]

આત્મા સંબંધી આવશ્યકતા—[illegible] પોતાનાં કપડાં, ઘરેણાં અને ધન ઉપર મમત્વ થાય છે. આ મમત્વભાવ [illegible] હોય છે કે શરીર

વૈરાગ્યમમત્વ – विगतो रागो यस्मात् विरागः, तस्य भावः वैराग्यः- એટલે જેનામાંથી રાગ ગયો તે વિરાગ અને તેનો ભાવ તે વૈરાગ્ય. રાગ અને મમત્વ એ પર્યાયવાચી શબ્દો છે, લગભગ એક જ અર્થવાળા છે. રાગ-દ્વેષ બહુ જ નિકટ સંબંધવાળા હોવાથી આ વિભાગમાં જ્યાં જ્યાં રાગ શબ્દ આવે ત્યાં ત્યાં દ્વેષ શબ્દ સાથે જ સમજી લેવો. આ રાગ પ્રાણીને ખરેખરો ફસાવનાર છે. એનું દુઃખ એ છે કે રાગ કરતી વખત ઘણી વેળા પ્રાણીને ખબર પડતી નથી કે હું પૌદ્ગલિકદશામાં-વિભાવદશામાં-વર્તું છું. ટૂંકામાં કહીએ તો, રાગ આ જીવને પોતાનો કરીને મારે છે. રાગને તેટલા માટે ઉપમિતિભવપ્રપંચના કર્તા શ્રીસિદ્ધર્ષિગણિ કેશરીનું ઉપનામ આપે છે. આ મોહ-મમત્વ-રાગને દૂર કરવાનો ઉદ્દેશ વૈરાગ્યનો હોય છે. એ રાગને દૂર કરવાનું કારણ એક જ છે અને તે એ છે કે આ જીવને સંસારમાં રખડાવનાર તે છે. એને લીધે જીવ વસ્તુસ્વરૂપ યથાર્થ રીતે સમજી શકતો નથી અને બહુ નીચી હદમાં રહી ગોથાં ખાધાં કરે છે. એનો કેફ ચડે છે ત્યારે તો જીવ પોતાના કર્તવ્યાકર્તવ્યનું ભાન પણ ભૂલી જાય છે. આવી સ્થિતિમાં તે બહુ કર્મબંધ કરે છે; અને રેંટમાળા તુલ્ય સંસાર-અરઘટ્ટઘટીમાં ફર્યા કરે છે. એક ખાડામાંથી બીજામાં અને બીજામાંથી ત્રીજામાં એમ રખડતાં તેનો છેડો આવતો નથી. એ મમત્વ-રાગ દૂર કરવાનાં સાધનો અનેક હોય છે. તેમાં મુખ્યત્વે કરીને વસ્તુસ્વરૂપનું ચિંતવન (ભાવના ભાવવી વગેરે) છે અને તે વૈરાગ્ય ગ્રંથોમાં અથવા અધ્યાત્મ ગ્રંથોમાં ખાસ બતાવેલું હોય છે.

આધુનિક વાતાવરણ—આ જમાનાની કેટલીક ખાસિયતો છે. વસ્તુસ્વરૂપનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થતું નથી અને શિક્ષણ નવીન પદ્ધતિ પ્રમાણે મળે છે, તેથી કેળવાયેલા વર્ગમાંનો મોટો ભાગ મટીરીઍલિસ્ટ (જડવાદી) થઈ જાય છે. સ્પેન્સર, મીલ, હેગલ વગેરેના લેખો આ વલણને પુષ્ટિ આપે છે. આવા પ્રકારનું વલણ ઉન્નતિનો વિરોધ કરનારું છે, કારણ કે જ્યાં આત્માનું અસ્તિત્વ જ સ્વીકારવામાં આવતું ન હોય ત્યાં તેની ઉન્નતિ-અવનતિનો ખ્યાલ જ ક્યાંથી આવે? આત્મિક જ્ઞાન જ્યારે અનુભવપૂર્વક લેવામાં આવે ત્યારે જ ખરેખરો લાભ કરનાર થઈ પડે છે અને તેવા જ્ઞાનની જ બહુ આવશ્યકતા છે. નવીન સંસ્કારવાળાં પ્રાણીઓ તો આ ભવની જંજાળમાં એટલાં બધાં લપટી જાય છે કે તેઓને પરભવ માટે વિચાર કરવાની ફુરસદ પણ મળતી નથી. કાંઈક જીવનકલહ પણ વધતો ચાલ્યો, તેથી ઉદરપૂરણના વ્યવસાયમાં સવારની સાંજ અને સાંજની સવાર પડી જાય છે. કુદરતના સામાન્ય નિયમ વિરુદ્ધ લાંબા કલાકો સુધી કામ કરવું પડે છે અને વરસના બાર માસમાં એક-બે માસ પણ નિવૃત્તિ મળી શકતી નથી. આવી રીતે પચાસ-પોણોસો વરસની જિંદગી પૂર્ણ થાય છે અને કોઈ પણ પ્રકારનું સાધ્ય સાધ્યા વગર જિંદગીનો છેડો આવે છે. મોટાં શહેરોમાં આ સ્થિતિ આપણે ખાસ જોઈએ છીએ. નાનાં શહેરોનું વલણ પણ તેવું થતું જાય છે;

જ્યારે ગામડામાં આળસનું સામ્રાજ્ય ચાલતું હોવાથી ત્યાં પણ આત્મિક ઉન્નતિ બહુ ઓછી થાય છે. આ પ્રમાણે કેળવાયેલા માણસોને આત્મિક જ્ઞાન મેળવવાના માનસિક અને સ્થૂળ પ્રસંગો ઓછા થતા જાય છે એ સ્પષ્ટ હકીકત છે. તેઓને વસ્તુસ્વરૂપના જ્ઞાનની બહુ જરૂર છે. જેઓ કેળવાયલા હોઈ નિયમ પ્રમાણે કામ કરનારા હોય છે, તેઓને કોઈ પણ ઉપયોગી બાબત માત્ર સમજાવવાની જ જરૂર રહે છે. તેઓના ખ્યાલમાં આવે કે, આત્મિક જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર છે તો પછી ગમે તેટલી અગવડે પણ તેઓ તે માટે વખત મેળવે જ. આ વર્ગને તેટલા માટે વૈરાગ્ય ગ્રંથોમાં આપેલો વસ્તુસ્વરૂપનો બોધ બહુ જ ઉપયોગી છે.

વર્તમાન પરિસ્થિતિ—સામાન્ય રીતે જોઈએ તો હમણાં સાધનોની બહુ તંગી જણાય છે. સામાન્ય લોકોનું વલણ મહેનત કરવા તરફ હોતું નથી અને તેઓને મોજશોખ બહુ પ્રિય હોય છે. આ બાબતના અપવાદભૂત કેટલાક માણસો હોય છે, પણ જેઓ મોજશોખમાં પડે છે તેઓ મોજશોખનું સ્વરૂપ સમજતા નથી. પૌદ્ગલિક ભાવની ગૃદ્ધિ નકામી અને ખોટી છે, એ સમજવા માટે તેઓ સારુ આવા ગ્રંથોની બહુ જરૂર છે. બીજું, મહેનત ઓછી કરનારને પોતાની ભાષામાં સરળ અને સમજી શકાય તેવી રીતે બોધ આપ્યો હોય તો જ તે ગ્રંથ જોવાનો વિચાર કરે તેમ છે. તેથી તેવાઓ માટે ભાષામાં અમુક સાધ્ય લક્ષ્યમાં રાખી આ ગ્રંથ અને તેના વિવેચનમાં વૈરાગ્ય વિષય બતાવ્યો છે. ધનવાનો ધનનું ઉપાર્જન અને રક્ષણ એટલી બધી ચોકસાઈથી કરવામાં તત્પર રહે છે કે ધનનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શું છે? તે કોનું છે? અને ક્યાં સુધીનું છે?—એ સર્વ વાત ભૂલી જાય છે. આવો ધનવાનોનો વર્ગ આગલા જમાનામાં પણ હતો અને તેઓ ઘણીવાર ધનના વિચારમાં જ જિંદગી પસાર કરતા. તેથી ધનવાનોના સંબંધમાં અધ્યાત્મ ગ્રંથોની ઉપયોગિતા અગાઉ પણ હતી અને અધુના પણ છે. ગરીબ અને ધનવાનો વચ્ચેનો તફાવત અને અંતર વધતું જાય છે. અને મિલ વગેરે ઉદ્યોગો વધશે તેમ તે વધતું જશે. આવા સમયમાં ગરીબ માણસોને તો આખી જિંદગી સુધી રળવા છતાં ઉદરનિર્વાહ પૂરતું મેળવવાની પણ મુશ્કેલી પડે છે. એવાં પ્રાણીઓને વૈરાગ્યનો વિષય બહુ લાભ કરી શકે. વૈરાગ્યના વિષયમાં ખાસ ધ્યાન રાખવાનું એ છે કે તે દુનિયાથી સર્વ પ્રકારનો વિરાગ લાવી તેને ત્યાગ કરવાનો જ ઉપદેશ આપતો નથી, પણ જેટલો બને તેટલો આસક્તિભાવ ઓછો કરવાનો ખાસ ઉપદેશ આપે છે. પૌદ્ગલિક ભાવ સંજોગોને લીધે છોડી શકાય તેમ ન જ હોય તો પછી તેમાં ગૃદ્ધિ ઓછી રાખવી એ ખાસ કર્તવ્ય છે. આ ભવમાં જ બધું સુખ ભોગવી લેવાનો જ્યાં ઉપદેશ મળતો હોય, શિક્ષણ મળતું હોય અને વર્તન જોવામાં આવતું હોય, ત્યાં સુખનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ, પુણ્યપાપનાં કારણો, ભવાંતરમાં તેનાં પરિણામો અને અત્ર કરવા યોગ્ય ખાસ કર્તવ્યોની સમજ આપવી એ અધ્યાત્મ ગ્રંથોએ કરવાની બહુ અગત્યની સેવા છે. હકીકત એમ છે કે ઘણાખરા માણસો સંસારનો સર્વથા ત્યાગ કરી શકતા નથી અને ધન, સ્ત્રી, પુત્રાદિ પર બહુ મમત્વ રાખે છે. દુનિયાના અનુભવીઓને આ હકીકતમાં નવીન કાંઈ પણ લાગે તેવું નથી. મમત્વ કેટલી હદ સુધી કામ કરે છે એનો ચિતાર આપતાં એક વિદ્વાન માણસે કહ્યું હતું કે "જો મોક્ષનાં ગાડાં બંધાતાં હોય અને ગાડાવાળો બે રૂપિયા માગે તો આ જીવ તેની સાથે ખેંચતાણ કરી ભાવ ઓછો કરવાનો પ્રયાસ કરે, રૂપિયો સવારૂપિયો આપવાની વાત કરે, અને જો ઓછું બેસે તે ખરચી વધારો બાળબચ્ચાં માટે મૂકી જવા ઇચ્છે." સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે અને આપણે પોતે તે દરરોજ અનુભવીએ છીએ, ત્યારે એ ધનનું સ્વરૂપ કાંઈક સમજાય, કાંઈક ગૃદ્ધિ ઓછી થાય, કાંઈક આસક્તિ ઘટે અને કાંઈક આત્માનું સત્ય સ્વરૂપ પ્રગટ કરવા ઇચ્છા થાય એવાં સાધનો યોજવાની બહુ જ આવશ્યકતા લાગે છે. ચાલુ સમયમાં આ આવશ્યકતા બહુ આકરા સ્વરૂપમાં આપણી સમક્ષ આવી પડેલી છે, કારણ કે સાધ્યબિંદુ ધાર્મિક તત્ત્વચિંતવનનું રહી શકે તેમ નથી. જીવનના સખ્ત કલહો અને ભાવનાઓનું વૈચિત્ર્ય એ આ કાળનાં મુખ્ય જુદાં પડતાં લક્ષણો છે. આપણી ભાવના કાંઈક આધિ-

છીએ ત્યારે અંતરાત્મા જે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ [illegible]
અતીવ છે, મહાન છે, અવર્ણનીય છે. આવા મહાત્માઓની [illegible]
વખતમાં કાર્ય સિદ્ધ થઈ જાય, પરંતુ તે સત્સંગ [illegible]
મહાત્માઓ બહુ થોડા છે અને તેનો લાભ લેનારાઓને અવકાશ પણ અલ્પ હોય છે. [illegible]
કામ એટલું બધું વધી ગયું છે કે સાચા મહાત્મા કોણ છે [illegible] પ્રશ્ન છે
અને તેનો નિર્ણય કરવા જેઓને અવકાશ અને સગવડ છે, તે તો તેમને શોધી [illegible] અને તેનો
લાભ લેતા હશે, પણ મોટે ભાગે આ સંબંધમાં કાંઈ થઈ શકતું નથી. [illegible] માણસોને તેટલા માટે
પુસ્તકસંગ પણ સત્સંગ જેટલો જ લાભ આપે છે; માત્ર શરત એટલી હોવી જોઈએ કે તેનું વાચન
કર્યા બાદ મનન કરવું જોઈએ. અગાઉના કાળમાં પ્રાકૃત માણસોનાં વાચનનું અલ્પ હતું અને તેનાં
સાધનો પણ બહુ અલ્પ હતાં, તેથી પુસ્તકસંગ બહુ અલ્પ બનતો; તે વિષયમાં હાલમાં પ્રાથમિક
કેળવણીના વિશેષ પ્રચાર અને મુદ્રણકળાને લીધે સગવડ વિશેષ થયેલી હોવાથી આવા ગ્રંથોની આવશ્ય-
કતા ઉત્પન્ન થઈ છે, એટલું જ નહિ પણ તે આત્મિક વિષયની એક મોટી ખોટ પૂરી પાડનાર સાધન
થઈ પડે એમ લાગે છે. ઉપર પ્રમાણે આવા ગ્રંથોની આવશ્યકતા સિદ્ધ કર્યા બાદ હવે વૈરાગ્ય અને
અધ્યાત્મના વિષય પર કાંઈક વિચાર કરીએ.

ॐ

વૈરાગ્ય

વિચારકર્તવ્ય—વૈરાગ્યના વિષયનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સ્વવસ્તુ ઓળખવાનો, તેના પર પ્રેમ ઉત્પન્ન કરાવવાનો અને પરવસ્તુ કઈ છે તેને શોધી તેની સાથેનો સંબંધ ઓછો કરાવી ધીમે ધીમે તે તોડી નખાવવાનો છે. વસ્તુ પોતાની કઈ છે અને પારકી કઈ છે, એ સંબંધમાં બહુ બહુ વિચાર કરવાની જરૂર છે. આપણે ચાલુ વ્યવહાર ઉપર આધાર રાખી શરીર, ધન કે સ્ત્રીપુત્રાદિકને પોતાનાં માનીએ છીએ, આ સર્વનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ કેવું છે? તેઓનો અને આ જીવનો સંબંધ કેવો છે? કેટલો છે? કેટલા વખત સુધીનો છે? શાં કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલો છે?—એ સર્વ વિચારો અધ્યાત્મના ગ્રંથોમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરાવવાના હેતુથી બહુ મક્કમપણે, પુનરુક્તિ કરીને પણ, વારંવાર ચર્ચેલા હોય છે. વૈરાગ્યનો અર્થ જ ઉદાસીનતા છે. સાંસારિક સર્વ વસ્તુઓ અને સંબંધીઓનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ બતાવી તેઓને 'પર' તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. તેઓ આપણા નથી, આપણે તેઓના નથી, તેઓ સાથેનો સંબંધ આકસ્મિક છે, થોડા વખતનો છે અને પરિણામે નિઃસંશય વિયોગ કરાવનારો છે. આ રીતિએ પરવસ્તુ પર ઉદાસીનતા ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. હવે આ સર્વમાં વાસ્તવિક શું છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. હજારોના ખરચથી બંધાવેલા મહેલો નાશ પામે છે, નાશ પામવાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તે પહેલાં તેનો બંધાવનાર ચાલ્યો જાય છે, તે ક્યાં ગયો તે કોઈ જાણી શકતું નથી. પરમ પ્રિય મિત્રો, પ્રાણાધિક પત્ની, જીવથી વહાલો પુત્ર, પુત્રપ્રેમી પિતા અને વાત્સલ્યભરપૂર માતા જ્યારે સંસાર છોડીને ચાલ્યાં જાય છે ત્યારે ગયા પછી પાછાં તેઓ મિત્ર, પતિ, પિતા કે પુત્રનું શું થયું તેની સંભાળ લેવા પણ આવતાં નથી. આ હકીકત જીવોના સ્નેહસંબંધની વિચિત્રતા અને અસ્થિરતા બતાવે છે. આવા પ્રકારનો વૈરાગ્યભાવ ઉત્પન્ન કરવાનો જ મુખ્ય ઉદ્દેશ આખા ગ્રંથનો હોવાથી તે પર વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. માત્ર અત્ર કહેવાનું એ છે કે વૈરાગ્યનો વિષય પર વસ્તુઓ સાથેનો સંબંધ તેના યથાસ્થિત સ્વરૂપમાં બતાવી તેના પર લાગેલું ખોટું મમત્વ ત્યાગ કરવાનું શીખવે છે. આ મમત્વ ત્યાગ કરવાનું કાંઈ અકારણ કહેવામાં આવતું નથી, સકારણ કહેવામાં આવે છે. ખરી વાત એ છે કે આ જીવને સંસારમાં રઝળાવનાર મમત્વભાવ જ છે. જેને આ જીવ પોતાનાં માને છે, જે વસ્તુઓને પોતાની માને છે, તે વસ્તુતઃ તેમ નથી. તેઓનો અને આ જીવનો સંબંધ અનિત્ય છે. નજીકમાં નજીકના સ્નેહીઓ ચાલ્યા જાય છે, પ્રિયમાં પ્રિય સ્ત્રી દૂર નાસી જાય છે, વહાલામાં વહાલી વસ્તુ ભાંગી જાય છે, તૂટી જાય છે, ખસી જાય છે—એ સર્વનું કારણ શું? જે પોતાની વસ્તુ હોય તે કોઈ દિવસ પોતાની નથી એમ થવું ન જોઈએ. આ વાતમાં કોઈના બે મત પડે તેમ નથી; છતાં આપણે જોઈએ છીએ કે પોતાની માનેલી વસ્તુઓ પોતાની મટી જાય છે અને હમેશને માટે કલેશ આપે છે. ત્યારે પોતાનું શું છે તે સમજવાનો પ્રયાસ કરતાં પ્રથમ તો એમ જણાય છે કે જે વસ્તુઓને પોતાની માનવામાં આવે છે તે વાસ્તવિક પોતાની નથી; અને બીજું એમ જણાય છે કે પોતાની વસ્તુઓ કઈ છે તેને આ જીવ હજુ બરાબર ઓળખતો નથી. જો આ સ્વરૂપ સમજવામાં આવે તો બહુ લાભ થાય, કારણ કે પોતાનું શું છે અને શું નથી એ સ્પષ્ટ સમજાઈ જાય તો પોતાનું જે હોય તે પ્રગટ કરવા—જાળવવા પ્રયાસ થાય; એમ થતાં સાધ્ય પણ સ્પષ્ટ થાય અને સાધ્ય સ્પષ્ટ થાય તો પ્રયાસ પણ યોગ્ય રીતે યોગ્ય દિશામાં પૂર્ણ જોશ સાથે કરાય. અત્યારે તો સાધ્યના ધડા વગર નકામો પ્રયાસ બહુ થાય છે અને તેના પરિણામે જે પોતાનું નથી, તે સવિશેષપણે મેળવાય છે. પોતાનું અને પારકું સમજવાના જ્ઞાનને જૈન પરિભાષામાં **ભેદજ્ઞાન** કહેવામાં આવે છે. એ ભેદજ્ઞાન મેળવવાની બહુ જ જરૂર છે અને સમજાય તો તદનુસાર વર્તન કરવાની પણ તેટલી જ જરૂર છે. એકલા સમજવાથી બહુ લાભ નથી; પણ સમજીને ક્રિયા કરવાની—જ્ઞાનને વર્તનમાં મૂકવાની—બહુ જ જરૂર છે. આ

સંભાવ છે, પણ આ ક્રિયાને શાસ્ત્રકાર મહત્તા આપતા નથી. શુભ કર્મબંધ કરાવનારી અથવા સ્વરૂપ-રમણતા કરાવી નિર્જરા કરાવનારી એમ બે પ્રકારની ક્રિયાઓ હોય છે અને અધ્યાત્મરસિક જીવોએ બીજી સર્વ પ્રકારની ક્રિયાઓ મૂકી દઈને સ્વરૂપરમણ કરાવનારી ક્રિયાનો જ આદર કરવો યોગ્ય છે. આ હકીકત કહીને પછી તેઓ ચાર નિક્ષેપાનું સ્વરૂપ બતાવે છે, જે પર ઉપર વિવેચન થઈ ગયું છે. તેઓ પ્રાંતે કહે છે કે 'ભાવ અધ્યાત્મ નિજ ગુણ સાધે, તો તેહશું રઢ માંડો રે.' આ વાત કહીને અધ્યાત્મને રસ્તે જ વસ્તુવિચારણા કરવાનો આગ્રહ કરે છે અને બીજાં સર્વ સાધનોનું લબાડપણું સૂચવે છે.

'કલ્પદ્રુમ'—અધ્યાત્મ શબ્દનો આવો વિશાળ અર્થ છે. આ અધ્યાત્મ પોતે જ કલ્પવૃક્ષ છે અથવા અધ્યાત્મરૂપ કલ્પવૃક્ષ છે. કલ્પદ્રુમ એટલે કલ્પવૃક્ષ. કલ્પવૃક્ષનું કામ તેની પાસે આવી યાચના કરનારને ઇચ્છિત પદાર્થ આપવાનું છે. કલ્પવૃક્ષમાં પુદ્ગલસ્કંધો જ એવા હોય છે કે જે મનોવર્ગણા પ્રમાણે ઇચ્છિત પૂરે છે. કેટલાએક કલ્પવૃક્ષો દેવતાધિષ્ઠિત પણ હોય અને તેની પાસે જઈ મીઠાઈ, મેવા, ફળ, વસ્ત્ર, તાંબુલ, પલંગ, રમતગમતની ચીજો વગેરે જે કોઈ વસ્તુ માગવામાં આવે છે તે તુરત જ નજરે પડે છે. જૈન શાસ્ત્રકાર જ આ પ્રમાણે કલ્પવૃક્ષનું સ્વરૂપ કહે છે એમ જ નહિ પણ અન્ય શાસ્ત્રકારો પણ કલ્પવૃક્ષની વાતો કરે છે, કલ્પવૃક્ષ, કામધેનુ, ચિંતામણિરત્ન વગેરે કથાનુયોગપ્રસિદ્ધ શબ્દો છે. અત્ર આ શબ્દનો ઉપયોગ અલંકારની ભાષામાં વાપરવામાં આવ્યો છે. જેમ કલ્પવૃક્ષની પાસે જઈ જે કાંઈ વસ્તુ માગીએ તે મળી શકે છે તેવી જ રીતે આ અધ્યાત્મ ગ્રંથરૂપ કલ્પવૃક્ષ છે, એની પાસે આત્મિક સૃષ્ટિને લગતો જે કોઈ પદાર્થ માગવામાં આવશે તે માગનારને અહીં મળશે. આત્મિક વ્યવહાર સાથે તેને લગતો અને દૂર કરવા યોગ્ય સાંસારિક વ્યવહાર અને તેનું દુષ્ટ સ્વરૂપ પણ સાથે બતાવવામાં આવ્યું છે, એટલે અધ્યાત્મને લગતા ઘણા ઉપયોગી વિષયો આ ગ્રંથમાં મળી આવે તેમ છે. **આ ગ્રંથનો શબ્દાર્થ છે.**

સોળ શાખાઓ—આ વાંછિત પદાર્થો અને સત્યો આપનાર મહાન વૃક્ષની સોળ શાખાઓ ગ્રંથ-

બનાવવું અને કાંઈક વધારો કરવો. એવી રીતે વધારો કરેલું મન પોતાના વિષય તરીકે સર્વ જીવો તરફ પ્રેમભાવ લાવી તેમાં આનંદ પામે છે અને આવા પ્રકારના અધ્યાત્મને શ્રીયુત ઉપાધ્યાયજી નિર્મલ કહે છે. તે જ મહાત્મા અધ્યાત્મસારના બીજા અધિકારમાં કહે છે કે—

गतमोहाधिकाराणामात्मानमधिकृत्य या । प्रवर्तते क्रिया शुद्धा तदध्यात्मं जगुर्जिनाः ॥

' જે મહાત્માનો મોહનો વિષય નાશ પામ્યો હોય અને જે આત્માને આશ્રયીને શુદ્ધ ક્રિયા કરી અંતરાત્મામાં પ્રવર્તે તેની ક્રિયાનું નામ તીર્થંકર મહારાજ અધ્યાત્મ કહે છે. અધ્યાત્મના શબ્દાર્થને ગ્રંથકર્તાએ કેટલે દરજ્જે યોગ્ય કરી બતાવ્યો છે તે આપણે આગળ જોશું.

સધાય છે, પણ આ ક્રિયાને શાસ્ત્રકાર મહત્તા આપતા નથી. શુભ કર્મબંધ કરાવનારી અથવા સ્વરૂપ-રમણતા કરાવી નિર્જરા કરાવનારી એમ બે પ્રકારની ક્રિયાઓ હોય છે અને અધ્યાત્મરસિક જીવોએ બીજી સર્વ પ્રકારની ક્રિયાઓ મૂકી દઈને સ્વરૂપરમણ કરાવનારી ક્રિયાનો જ આદર કરવો યોગ્ય છે. આ હકીકત કહીને પછી તેઓ ચાર નિક્ષેપાનું સ્વરૂપ બતાવે છે, જે પર ઉપર વિવેચન થઈ ગયું છે. તેઓ પ્રાંતે કહે છે કે ' ભાવ અધ્યાત્મ નિજ ગુણ સાધે, તો તેહશું રઢ મંડો રે ' આ વાત કહીને અધ્યાત્મને રસ્તે જ વસ્તુવિચારણા કરવાનો આગ્રહ કરે છે અને બીજાં સર્વ સાધનોનું લગાડપણું સૂચવે છે.

' કલ્પદ્રુમ '—અધ્યાત્મ શબ્દનો આવો વિશાળ અર્થ છે. આ અધ્યાત્મ પોતે જ કલ્પવૃક્ષ છે અથવા અધ્યાત્મરૂપ કલ્પવૃક્ષ છે. કલ્પદ્રુમ એટલે કલ્પવૃક્ષ. કલ્પવૃક્ષનું કામ તેની પાસે આવી યાચના કરનારને ઇચ્છિત પદાર્થ આપવાનું છે. કલ્પવૃક્ષમાં પુદ્‌ગળસ્કંધો જ એવા હોય છે કે જે મનોવર્ગણા પ્રમાણે ઇચ્છિત પૂરે છે. કેટલાંએક કલ્પવૃક્ષો દેવતાધિષ્ઠિત પણ હોય અને તેની પાસે જઈ મીઠાઈ, મેવા, ફળ, વસ્ત્ર, તાંબુલ, પલંગ, રમતગમતની ચીજો વગેરે જે કોઈ વસ્તુ માગવામાં આવે છે તે તુરત જ નજરે પડે છે. જૈન શાસ્ત્રકાર જ આ પ્રમાણે કલ્પવૃક્ષનું સ્વરૂપ કહે છે એમ જ નહિ પણ અન્ય શાસ્ત્રકારો પણ કલ્પવૃક્ષની વાતો કહે છે, કલ્પવૃક્ષ, કામધેનુ. ચિંતામણિરત્ન વગેરે કથાનુયોગપ્રસિદ્ધ શબ્દો છે. અત્ર આ શબ્દનો ઉપયોગ અલંકારની ભાષામાં વાપરવામાં આવ્યો છે. જેમ કલ્પવૃક્ષની પાસે જઈ જે કાંઈ વસ્તુ માગીએ તે મળી શકે છે તેવી જ રીતે આ અધ્યાત્મ ગ્રંથરૂપ કલ્પવૃક્ષ છે, એની પાસે આત્મિક સૃષ્ટિને લગતો જે કોઈ પદાર્થ માગવામાં આવશે તે માગનારને અહીં મળશે. આત્મિક વ્યવહાર સાથે તેને લગતો અને દૂર કરવા યોગ્ય સાંસારિક વ્યવહાર અને તેનું દુષ્ટ સ્વરૂપ પણ સાથે બતાવવામાં આવ્યું છે, એટલે અધ્યાત્મને લગતા ઘણા ઉપયોગી વિષયો આ ગ્રંથમાં મળી આવે તેમ છે. **આ ગ્રંથનો શબ્દાર્થ છે.**

સોળ શાખાઓ—આ વાંછિત પદાર્થો અને સત્યો આપનાર મહાન વૃક્ષની સોળ શાખાઓ ગ્રંથ-કર્તાએ કલ્પી છે. સોળ શાખાવાળું વૃક્ષ કાંઈ નાનું હોય નહિ અને વિશેષ પત્રપુષ્પાદિને લીધે તે ભવ્ય દેખાય એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. ગ્રંથકર્તાએ અધ્યાત્મનો વિષય બહુ ઉપયોગી ધારી તે પર અનેક પ્રકારે ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ ગ્રંથની યોજના બહુ સુંદર પ્રકારની રાખવામાં આવી છે. સર્વ જીવોનું અંતિમ સાધ્ય મોક્ષ અને તેનું પ્રથમ કારણ સમતા છે. સાંસારિક સ્થિતિમાં રહેનારને તો મુખ્ય સાધ્ય સમતા-પ્રાપ્તિનું હોવું જોઈએ, તેથી તે હકીકત ગ્રંથના અંતમાં આવવી જોઈએ, તેને બદલે મુદ્દાની હકીકતને બહુ લંબાવીને કહેવાથી કેટલીક વાર વાંચનારને કંટાળો આવે છે, એમ તેઓના ખ્યાલમાં હશે તેથી તેઓ પ્રથમ અધિકારમાં સમતાનું વિવેચન કરે છે અને છેલ્લા અધિકારમાં પણ પાછું તેનું જ વિવેચન કરે છે. વચ્ચેના સર્વ અધિકારો સમતાના પેટા ભાગમાં આવે છે. કેટલાક સમતાને પરમ સાધ્ય માનવાનાં કારણો પૂરાં પાડે છે, કેટલાંક તેનાં સાધનો પૂરાં પાડે છે અને કેટલાક તેના માર્ગ દેખાડે છે. આ ગ્રંથના સોળ અધિ-કારમાં વિષયો કયા કયા અને કેવી રીતે બતાવ્યા છે તેમાં પ્રવેશ કરવા પૂરતો બહુ ટૂંકાણમાં અત્ર ખુલાસો પ્રાસ્તાવિક છે; વિશેષ હકીકત અનુક્રમણિકા તથા દરેક અધિકારને છેડે લખેલા ' અંતિમ વિવેચન ' પરથી જણાશે.

૧. સમતા—પ્રથમ અધિકારમાં સમતાનું સ્વરૂપ વિચારવામાં આવ્યું છે. સમતા પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો બતાવવાનો ખાસ ઉદ્દેશ આ અધિકારમાં છે. આ વિષયને બહુ સારી રીતે વિકસ્વર કરવામાં આવ્યો છે. દુનિયાના સર્વ વ્યવહારમાં સમતા રાખવાની બહુ જ જરૂર છે. સમતા ન રાખનાર પ્રાણીની પ્રકૃતિ બહુ અવ્યવસ્થિત બની જાય છે. એ ગમે તેવાં ધર્મસાધન કે પુણ્યનાં કાર્યો કરે, પણ તે સર્વ સાધ્ય વગરનાં, વિવેક વગરનાં અને અર્થ વગરનાં થાય છે. જ્યાં સુધી ઐહિક તેમ જ આમુષ્મિક કાર્યમાં સમતાનો પ્રવાહ

દેશમકેશ થઈ જતો નથી, ત્યાં સુધી આધ્યાત્મિક શરીર પ્રાણ વગરના હાડપિંજર જેવું છે. મનુષ્ય ગમે તેટલા પૈસા પ્રાપ્ત કરે. ગમે તેટલાં મોજશોખનાં સાધનો એકઠાં કરે, ગમે તેટલા વૈભવો ભોગવે, ગમે તેટલું માન પ્રાપ્ત કરે. પણ વસ્તુતઃ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જો તેનામાં સમતા ન હોય તો તે શૂન્ય છે, અધમ છે અને તેથી પણ વધારે હાનિકારક છે, કારણ કે તે કારણો અતિ ખરચાળ છે, ઉડાઉ છે, નુકસાન કરનારાં છે અને પરભવે અધોગતિમાં પતન કરાવનારાં છે. સમતામય જીવનની ખૂબી એવી ઉત્તમ અને વિશિષ્ટ છે કે તેની દશામાં. તેના વાતાવરણમાં, તેના પાડોશમાં પણ અખંડ શાંતિનું સામ્રાજ્ય સ્ફુરે છે અને એક [illegible] જીવનના સંબંધમાં આવનાર પ્રાણી તેનાં હેતુ, ક્રિયા કે ક્રમ ન સમજતો હોય, ન પારખી [illegible] ન પૃથક્કરણ કરી શકતો હોય, તોપણ તે અતિ સુખનો અનુભવ કરે છે અને એવા [illegible] કરવા નિરંતર ઇચ્છા રાખ્યા કરે છે: અથવા એના સંબંધમાં ગયેલી આનંદદાયક ક્ષણોને [illegible] વારંવાર સંભાર્યા કરે છે. સમતા આવી પવિત્ર વસ્તુઓને જન્મ આપનાર છે અને સર્વ [illegible] તેને પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ મુમુક્ષુ જીવનો હોય છે. એને પ્રાપ્ત કરવાનાં અનેક સાધનો પૈકી [illegible] ઇંદ્રિયોના વિષયો પર સમભાવ, આત્મસ્વરૂપની વિચારણા અને સ્વસ્વાર્થ ઓળખી તે [illegible] સાધનો પર બહુ વિસ્તારથી વિવેચન ગ્રંથકર્તાએ કર્યું છે. આખા ગ્રંથનું [illegible] અને તે વગર કરેલાં શુભ કાર્યો પણ સંસારફળ આપનારાં હોવાથી આ [illegible] વિસ્તારથી વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા જણાઈ હતી અને તે હેતુ [illegible] કરવામાં આવ્યો છે. સમતાને અંગે દૃષ્ટાંતો બહુ વિચારવા યોગ્ય છે: [illegible] મેતાર્ય મુનિ, ગજસુકુમાળ, શાળિભદ્ર, સ્કંદકાચાર્ય વગેરેનાં દૃષ્ટાંતો પર બહુ સારી

અધિકારને પુત્રમમત્વમોચન અધિકાર નહિ [illegible]. આ અને હવે પછીના પણ અધિકારો ખાસ [illegible] છે, પણ તે સર્વેમાં [illegible] થઈ શકે છે, તેથી તે [illegible]. [illegible] ખાસ જરૂર છે. આ અધિકાર મોહનીય કર્મનું [illegible] કેવું પ્રબળ છે તે બતાવી આપે છે.

૩. પુત્રમમત્વ—ત્રીજો પુત્રમમત્વમોચન અધિકાર પણ સંક્ષેપમાં પણ સુંદર વિષય પર લખાયેલો છે. [illegible] 'ધિક્કાર [illegible]' જેવું કહે છે. [illegible] પુત્રો [illegible] પણ [illegible] આત્મિક વિચાર [illegible] ઉત્પન્ન થાય છે. [illegible] આ અધિકારમાં [illegible] સારી રીતે [illegible] કરી છે. આ અધિકાર [illegible] પણ એની અસર [illegible] નથી.

૪. ધનમમત્વ—ચોથા ધનમમત્વમોચન અધિકારમાં પણ [illegible] પર ઉદ્દેશ થયો છે. આ દુનિયાનો મોટો ભાગ—[illegible]—" પૈસા ભાઈ પરમેશ્વર " એ જ [illegible] છે. પૈસા પૈસા [illegible], નિરંતર [illegible] વિચાર. તેની ખાતર [illegible] આનંદ આપે છે, [illegible] પણ [illegible] નથી. અનાદિ અભ્યાસ આ પ્રમાણે મોહનીય કર્મના ઉદયથી પછી થયો છે અને તેથી ઘણી વાર વ્યવહારમાં પૈસાને અતિશય [illegible] આવે છે અને તેનું [illegible] આવે છે કે પ્રસંગે [illegible] પણ [illegible] છે. ધનનું મમત્વ [illegible] તેવી સ્થિતિ પણ પ્રાણીઓની [illegible] દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા [illegible] ધનનો ત્યાગ [illegible] રીતે કર્યો તે પણ બતાવ્યું છે. આ સંબંધમાં [illegible] મુખ્ય ઉદ્દેશ એ જણાય છે કે પૈસાના વિચાર અને વ્યવહારમાં આસક્ત [illegible] પ્રાણીઓને [illegible] સંબંધમાં પણ વિચાર કરવાની જરૂર છે. કે [illegible] પણ છે, પૌદ્ગલિક છે, [illegible] છે, [illegible] સુધી ખાસ [illegible] અને તે આવી જ પછી રહેવાની છે, એની ખાતર પર [illegible] પ્રાપ્ત [illegible] ગુણોનો નાશ કરવો નહિ. પૈસા એકઠા કરવા એ [illegible] પ્રવૃત્તિ છે. એક અંગ્રેજ કવિ કહે છે કે—

Take thou no thought for aught save Right and Truth,
Life holds for finer souls no equal prize:
Honours and wealth are baubles to the wise.

" આ જગતમાં [illegible] પરમાણે [illegible] પણ તારે તો સત્ય અને ખરી વાત સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુનો વિચાર કરવો નહિ. ડાહ્યા માણસોને [illegible] અને પૈસા તો [illegible] પણ [illegible] રમકડાં જેવાં છે. " આ ટૂંકા વાક્યમાં ઘણું [illegible] રહસ્ય સમાયું છે. ધનમમત્વમોચન અધિકાર ખાસ વિચારીને વાંચવા યોગ્ય છે.

૫. દેહમમત્વ—પાંચમા દેહમમત્વમોચન અધિકારમાં પણ બીજા અધિકારથી [illegible] (spirit) [illegible] છે. આ શરીર પર [illegible] પ્રેમ રાખી તેને આખો વખત પંપાળવું નહિ અથવા તેને [illegible] દીપાવવું નહિ. એને આત્મિક [illegible] તેનાથી બની શકે તેટલું શુભ કાર્ય કરી લેવું. એ શુભ કાર્યો કરવા પૂરતી તેની સ્થિતિ સારી રાખવી જોઈએ. શરીર તરફ તદ્દન ઉપેક્ષા રાખવી એવો હેતુ જણાતો નથી, પણ તેના તરફ અત્યંત ધ્યાન આપી તેને પ્રેરનારને—તેનામાં ચૈતન્ય સ્વરૂપે રહેનારને—ભૂલી જવો એમ ન થવું જોઈએ. આ અધિકારમાં સ્વદેહ અને પરદેહ

બન્ને પર મમત્વ ન રાખવાનો ગર્ભિત આશય હોય એમ જણાય છે. શરીરને અશુચિમય સમજવાથી અને તેના પર યોગ્ય વિચાર કરવાથી તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ અને તેને અંગે તેની સાથે વર્તન કરવાનો યોગ્ય રસ્તો સારી રીતે ધ્યાનમાં આવે છે. આ પાંચમા અધિકારનો વિષય આ શારીરિક સુખમાં મસ્ત બનાવનાર ચાલુ કાળમાં પસંદ ન આવે એ બનવા જોગ છે, પણ તેથી સૂરિમહારાજ તો વસ્તુસ્વરૂપ સમજાવવાની પોતાની ફરજ ચૂકી જતા નથી. ચાલુ જમાનાની ખાવાપીવાની અને વર્તન કરવાની રીત શરીરને નિરંતરનું પોતાનું મનાવે છે કે જે વસ્તુસ્થિતિથી વિરુદ્ધ છે એમ આપણો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. દુનિયામાં જે જે હકીકતો બને તેનો માત્ર ઉપરઉપરનો જ ખ્યાલ લેવાની ટેવ હોવાથી ઘણા જીવો આમાં ઊંડા ઊતરી શકતા નથી. એક માણસના મરણ વખતે ઘણાખરા કહેશે કે બહુ ખરાબ થઈ ગયું વગેરે; પણ શું ખરાબ થયું, એનો વિચાર કરશે નહિ. શરીરને આત્માનો વિયોગ, કે જે સ્વાભાવિક ધર્મ છે, એ જ થયું છે એવું પૃથક્કરણ કરવાની તેને ઇચ્છા થશે નહિ. દુનિયાના સામાન્ય બનાવોમાં પણ આવું અંતિમ રહસ્ય શોધવાની ટેવ પાડવી બહુ આવશ્યક છે.

પ્રમાદત્યાગ—છઠ્ઠા **પ્રમાદત્યાગાધિકારમાં** પંચેન્દ્રિયના વિષયોનું સ્વરૂપ બહુ વિદ્વત્તાથી બતાવવામાં આવ્યું છે. આ જીવ સ્થૂળ ઇંદ્રિયસુખોમાં આસક્ત થઈ જાય છે. સારા સારા પદાર્થો ખાવામાં, સેન્ટ-લવંડર સુંઘવામાં, હાર્મોનિયમ-પીઆનો સાંભળવામાં, સુંદર સ્ત્રીઓનું રૂપ વિકારદૃષ્ટિથી જોવામાં અને તેઓ સાથે વિષયસેવન કરવામાં આનંદ માને છે. પાંચ ઇંદ્રિયના વિષયો અનેક પ્રકારના છે, જેનો અનુભવ દરરોજ થાય છે. આમાં સુખ શું છે? શું માનવામાં આવ્યું છે? તેમાં ખરું તત્ત્વ શું છે? ખરા સુખનું સ્વરૂપ શું છે? તે આ જીવને કેમ સમજાતું નથી? આ સ્થૂળ સુખો ભોગવતી વખત કેટલું અને કેવું સુખ આપે છે? પછી પુનઃ તેથી શું થાય છે? આત્મિક સુખ અને સ્થૂળ સુખમાં તફાવત શો છે?—એ વિષય પર

કરવાની ખાસ જરૂર છે. મનોવિકારને તાબે થનાર પ્રાણીની જિંદગી તદ્દન નકામા જેવી છે, એમ ઉપર-ઉપરની દૃષ્ટિથી પણ આપણને લાગે છે, પરંતુ મનોવિકારો કેવાં અને કેવી રીતે કામ કરનારા હોય છે એનું ઊંડાણમાં ઊતરી આપણે સ્વરૂપ ન જાણતા હોઈએ ત્યાં સુધી એ સત્ય હકીકત પણ માત્ર વાતના રૂપમાં રહે છે. કષાયને બરાબર ઓળખવા, તે કરવાનો પ્રસંગ આવતાં તેનો નિગ્રહ કરવો અને તેનાથી જિતાઈ ન જતાં તેને જીતી લેવા, એટલું સાધ્ય લક્ષ્યમાં રાખવું યોગ્ય છે. કષાયના દરેક વિષય પર મોટામોટા લેખ લખાય તેમ છે, અને અન્યત્ર તેવો પ્રયાસ કર્યો પણ છે, તેથી તેમ જ આ અધિકારના વિવેચનમાં ગ્રંથના પ્રમાણ પૂરતું વિવેચન થયેલું હોવાથી આ સ્થળે તો આ અધિકારમાં ક્યા વિષય આવે છે તેનું માત્ર દિગ્દર્શન જ કરાવવામાં આવ્યું છે. કષાય જિંદગીમાં ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે તેથી તેના સંબંધમાં બેદરકાર રહેવું નહિ એટલી ગ્રંથકર્તા વારંવાર ભલામણ કરે છે.

૮. શાસ્ત્ર, ગતિ—ત્યાર પછી આઠમો **શાસ્ત્રાભ્યાસનો** અધિકાર આવે છે. આ અધિકાર બહુ વ્યવહારુ આકારમાં લખાયો છે. શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી વિદ્વત્તા દેખાડવાની વૃત્તિ રહે તો શાસ્ત્રાભ્યાસથી બહુ લાભ થતો નથી; અભ્યાસ પ્રમાણે વર્તન હોવાની ખાસ જરૂર છે. પંડિતના નામમાત્રથી ખુશી થઈ જવા જેવું નથી પણ મતિ અનુસાર બુદ્ધિ હોવી જોઈએ અને તે બન્ને અનુસાર પ્રવૃત્તિ હોવી જોઈએ. વિષયપ્રતિભાસ, આત્મપરિણતિ અને તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાનનું સ્વરૂપ શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિએ અષ્ટકજીમાં આપ્યું છે તે બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે, એ હકીકત વિવેચનમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી છે. શાસ્ત્રાભ્યાસનો ઉદ્દેશ શો છે તે બહુ વિચારવા યોગ્ય છે અને આ વિષય પર ગ્રંથકર્તાએ અસરકારક રીતે ધ્યાન ખેંચ્યું છે. આ સંબંધમાં બહુ ગફલતી થાય છે. ઘણી વખત જ્ઞાનના દેખાવમાં જ સંપૂર્ણતા માનવામાં આવે છે, તે સંબંધમાં યોગ્ય વિચાર બતાવવામાં આવ્યા છે. આ વિષયની સાથે અભ્યાસને અંગે સમજાવવામાં આવતાં ચતુર્ગતિના ક્લેશનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. નરક કે તિર્યંચ ગતિમાં દુઃખો છે તે તો આ જીવ સમજે છે, પણ મનુષ્ય અને દેવગતિમાં પણ દુઃખ છે એ વાત સ્પષ્ટ કરવાની બહુ જ જરૂર છે. જે ક્રિયા કરવાથી ચઉગતિ બંધાય તે અધ્યાત્મ નથી એમ શ્રી આનંદઘનજી મહારાજ અગિયારમા શ્રી શ્રેયાંસનાથજીના સ્તવનમાં કહે છે અને કદાચ કોઈ ક્રિયાથી શુભ ગતિ બંધાય તો તે પણ ઇષ્ટ નથી, એ ખાસ સમજવું જરૂરનું છે. અધ્યાત્મની વ્યાખ્યા કરતાં પણ આપણે જોયું છે કે જે અધ્યાત્મથી ચઉગતિમાંથી કોઈ પણ શુભ અથવા અશુભ ગતિ બંધાય તે અધ્યાત્મ નથી.

૯. **ચિત્તદમન**—આખા ગ્રંથના મધ્યબિંદુરૂપ નવમો અધિકાર **ચિત્તદમનનો** આવે છે. ગમે તેટલી ક્રિયા કરવામાં આવે, ગમે તેટલું જ્ઞાન ભણવામાં આવે, ગમે તેટલી તપસ્યા કરવામાં આવે, અને ગમે તેટલી યોગસાધના કરવામાં આવે, પણ જ્યાં સુધી મનની અસ્થિરતા હોય, ચિત્ત આકુળવ્યાકુળ હોય, માનસિક ક્ષોભ હોય, ત્યાં સુધી સાધ્ય પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી એ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે. જ્ઞાનનો, તપનો અથવા ક્રિયાનો આશય મન પર અંકુશ લાવવાનો હોવો જોઈએ. મનની અવ્યવસ્થિત સ્થિતિથી પ્રાણીનાં કાર્યો કાંઈ પણ ફળ આપી શકતાં નથી. એ શુદ્ધ દૃષ્ટિની અપેક્ષાએ યથાતથ્ય છે. એ સંબંધમાં સામાન્ય રીતે આપણા વિચારો બહુ અચોક્કસ રહે છે. સામાન્ય પ્રકૃતિ બાહ્ય દેખાવ ઉપર બહુ મત બાંધી દે છે, પણ વસ્તુતઃ એમ થવું ન જોઈએ. અમુક પ્રાણીના સંબંધમાં મત બાંધતાં પહેલાં તે પ્રાણીનું મન કેટલું અંકુશમાં આવ્યું છે તે પર બહુ જ વિચાર કરવાની જરૂર છે. ગમે તેવાં કાર્ય કરવામાં ઉદ્યુક્ત થયેલા જીવને મન કેવી રીતે ફેરવી નાખે છે, તેનો અનુભવ વિચાર કરવાથી તુરત સમજી શકાય તેમ છે. મન જ મોક્ષ અને બંધનું કારણ શાસ્ત્રકારે કહ્યું અને ક્રિયા ન કહી એનું રહસ્ય આ અધિકારમાં બહુ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવ્યું છે. આ અધિકારમાં ગ્રંથકર્તાએ, પ્રથમ અધિકારની પેઠે, પોતાની વિદ્વત્તા બતાવી આપી

તરફ ખપી જીવો ગુસ્સો કરતા નથી; પણ તેનું આંતર સ્વરૂપ સમજવા વિચાર કરે છે. સૂરિમહારાજ પોતાના અદ્ભુત ચારિત્રગુણમાં બાલ્યવયથી જ આસક્ત હોવાને લીધે બહુ ઉત્તમ રીતે હૃદયભાવનાથી ઉપદેશ આપે છે. આ ઉપદેશ સાધુ અને શ્રાવક સર્વને માન્ય કરવા યોગ્ય છે. એ ઉપદેશમાં સાધુધર્મ બહુ વિકટ છે એવો વિચાર આવવાથી તે તરફ ઉપેક્ષા ન થઈ જાય એની ખાસ વિચારણા રાખવામાં આવી છે. આ અધિકારનું રહસ્ય સમજવું–સમજાવવું બહુ મુશ્કેલ લાગે છે, તે છતાં જે પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે તેમાં કોઈ વ્યક્તિને કે સમષ્ટિને દુઃખ લગાડવાનો બિલકુલ ઇરાદો નથી, છતાં એવો પ્રસંગ આવી ન જાય તે સારુ આ અધિકાર મુનિમહારાજાઓને વિવેચન સાથે બતાવી તેઓની સંમતિ મેળવી છે; છતાં પણ કોઈ સ્થાનકે દૂષણ રહ્યાં હોય તો તેને માટે અંતઃકરણથી ક્ષમાયાચના છે. સાધુવર્ગથી બહારનો માણસ આવા ગંભીર વિષય પર વિવેચન કરવા જાય તો તેમાં ગેરસમજૂતી થવા સંભવ છે, તેથી આખા ગ્રંથના સંબંધમાં સામાન્ય દોષક્ષમા માગવાની પ્રસ્તાવનાની પ્રચલિત રીતિને અનુસરવા ઉપરાંત બારમા અને તેરમા અધિકારના સંબંધમાં વિશેષપણે તેમ કરવાની જરૂર જોઈ છે. સૂરિ મહારાજે જે ગંભીરતા અને લાગણીથી આ અધિકાર લખ્યો છે તે સમજવા માટે યત્ન કરવાની ખાસ ભલામણ છે.

૧૪. સંવર—ચૌદમો અધિકાર **મિથ્યાત્વાદિ સંવરનો** છે. પાંચ પ્રકારના મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ લખી મન–વચન–કાયાના યોગો પર અંકુશ મેળવવા ઉપદેશ આપ્યો છે. મનોયોગ પર તંદુલમત્સ્ય અને પ્રસન્નચંદ્રનાં આખ્યાનો વિચારવા યોગ્ય છે, વચનયોગ પર વસુરાજાનું દૃષ્ટાંત મનન કરવા યોગ્ય છે, તેમ જ કાયયોગ પર કાચબાનું આખ્યાન ચિંતવવા યોગ્ય છે. ત્યાર પછી ઇંદ્રિયસંયમ પર પુષ્કળ વિવેચન કરી કષાયસંવર કરવા ઉપદેશ આપે છે અને તેમ કરતાં કરટ અને ઉત્કરટ મુનિનું દૃષ્ટાંત આપી બહુ ઉપયોગી બોધ આપેલ છે. છેવટે નિઃસંગતા પ્રાપ્ત કરવા પ્રેરણા કરવામાં આવી છે.

૧૫. શુભ વૃત્તિ—પંદરમો અધિકાર **શુભવૃત્તિશિક્ષાનો** છે. દરરોજ બે ટંક છ આવશ્યક કરવાં, તપસ્યા કરી કર્મ નિર્જરા કરવી; શીલાંગ ધારણ કરવાં, યોગરૂંધન કરવું, ઉપસર્ગ સહન કરવા, સ્વાધ્યાયધ્યાન કરવું, ઉપદેશ દેવો, આત્મનિરીક્ષણ કરવું વગેરે શુભ પ્રવૃત્તિના અનેક શુભ પ્રકાર બતાવી તે પ્રમાણે કરનારને ભવિષ્યમાં કેવા પ્રકારના લાભ થાય છે તે પર ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છે. આ અધિકારમાં જે જે પરચૂરણ વિષયો બતાવવામાં આવ્યા છે તે બહુ ઉપયોગી અને મનન કરવાયોગ્ય છે.

૧૬. સામ્ય—સોળમા અને છેલ્લા સામ્યસર્વસ્વ અધિકારમાં આખા ગ્રંથના સારરૂપ સમતા રાખવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. સમતાને પરિણામે સુખ કેવી રીતે થાય છે અને તે સુખ કેવા પ્રકારનું છે તે બહુ ઉત્તમ રીતે બતાવ્યું છે. મોક્ષનું સ્વરૂપ વિવેચનમાં બતાવી તે પ્રાપ્ત કરવાનું કારણ સમતા છે એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથ સમતારસની વાનકી છે એમ બતાવી એના અધિકારી કોણ છે તે પણ બતાવવામાં આવ્યું છે. ત્યારપછી કોઈ પણ પ્રકારના આડંબર વગર આ ગ્રંથ પૂર્ણ કરવામાં આવ્યો છે.

કૃતિનો સમય—આ ગ્રંથ સૂરિમહારાજે કઈ સાલમાં લખ્યો તે સંબંધી કાંઈ નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી. મને એમ લાગે છે કે સૂરિમહારાજે ઉપદેશરત્નાકર વગેરે ગ્રંથો બનાવ્યા પછી[1] જિંદગીના

---

[1] આ હકીકતને ટીકાકાર શ્રી ધનવિજય ગણિ ટેકો આપે છે. ગ્રંથની શરૂઆતના અથ શબ્દ પર નોટ લખતાં તેઓશ્રી કહે છે કે એ શબ્દ આનન્તર્ય બતાવે છે અને અત્ર તેને માટે એમ સમજવું કે આ ગ્રંથ ઉપદેશરત્નાકર વગેરે ગ્રંથો લખ્યા પછી બનાવ્યો છે. આનું કાંઈ કારણ તેઓ આપતા નથી, પણ સૂરિમહારાજ પછી આશરે નજીકના સમયમાં તેઓ થયા છે તેથી તેઓની કહેલી હકીકત કદાચ સંપ્રદાયથી તેઓને જણાઈ હોય.

છેવટના ભાગમાં પોતાના અનુભવનું રહસ્ય આ ગ્રંથ દ્વારા બહાર પાડ્યું છે અને આ ગ્રન્થના શ્લોકો એક સાથે નહિ પણ જ્યારે જ્યારે મનમાં સ્ફુરણા થઈ આવી હશે ત્યારે લખ્યા હશે એમ જણાય છે. સાતમા કષાયનિગ્રહ અધિકારમાં ક્રોધ-માનના સ્વરૂપમાં વચ્ચે માયાના શ્લોક આવે છે; વળી, લોભત્યાગના ઉપદેશ પછી ક્રોધત્યાગનું સ્વરૂપ આવે છે. શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજ જેવા સમર્થ લેખક, જેમણે ઉપ- દેશરત્નાકરમાં એકસરખી શૈલી બતાવી એક વિષયને એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી નિયમસર લખ્યો છે તે આ પ્રમાણે આડાઅવળા શ્લોકો સંબંધ વગર લખે તેનો એક જ રીતે ખુલાસો થઈ શકે છે. તેવી જ રીતે દેવગુરુધર્મશુદ્ધિ અધિકારનો વિષય ગુરુશુદ્ધિ માટે જ લગભગ લખાયો છે. આ પ્રમાણે અનુમાન દોર્યું છે તે જો ખરું હોય તો તેથી ગ્રંથની કિંમતમાં બહુ વધારો થાય છે. કુદરતી રીતે અવલોકન કરતાં હૃદયમાંથી જે ઉદ્ગારો નીકળે તે કૃત્રિમ ઉદ્ગારો કરતાં વિશેષ ઉપયોગી જ ગણાય છે. વળી, ઉપદેશરત્નાકર ગ્રંથની આદિમાં મંગળાચરણમાં ઘણા શ્લોકો લખ્યા છે; અત્ર બેમાંનું પ્રમાણમાં કાંઈ નથી, તે પણ સામ્યદશા બતાવે છે, અને એ દશા વૃદ્ધાવસ્થામાં સવિશેષપણે પ્રાપ્તવ્ય છે. મારી માન્યતા પ્રમાણે આ ગ્રંથ સંવત ૧૪૭૫ થી ૧૫૦૦ સુધીમાં કકડે કકડે લખાયો હશે એમ લાગે છે

ટીકા—આ ગ્રંથ પર શ્રીધનવિજયગણિએ અધિરોહિણી નામની ટીકા લખી છે. એ ટીકા બહુ જ સરળ અને વિસ્તારવાળી સંસ્કૃત ભાષામાં છે. ટીકાકાર બહુવિદ્વાન જણાય છે. મેં શબ્દાર્થ લખવામાં એ ટીકાનો સારો ઉપયોગ કર્યો છે. વિવેચનમાં પણ ઘણી જગ્યા પર તેઓના વિચાર ટાંકી બતાવ્યા છે. જ્યાં ટીકાકારનું નામ ન લખાયું હોય ત્યાં પણ તેઓની છાયા તો જરૂર છે. હું દરેક શ્લોક પર વિવેચન લખતા પહેલાં તે ટીકા વાંચતો હતો. આ ઉપરાંત આ ગ્રંથનો ભાષાવબોધ (ભાષામાં ટૂંકો અર્થ) રત્નચંદ્ર ગણિ અને વિદ્યાસાગર ગણિએ કર્યો છે. એ ભાષાવબોધ ઉપરથી શા૦ ભીમસી માણેકે શ્રી પ્રકરણરત્નાકરના બીજા ભાગમાં ભાષાર્થ છપાવ્યો છે. જોકે તેમાં આ ગ્રંથના મૂળ તથા અર્થમાં ઘણી ભૂલો રહી ગઈ છે, છતાં પણ શા૦ ભીમસી માણેકે તેથી ઉપયોગી સેવા બજાવી છે. આ ગ્રંથના શ્લોકોની ભાષામાં ચોપાઈ ધીરવિજય નામના સાધુએ કરી છે, જેની પ્રત મારા મિત્ર તરફથી મોડી મળી તેથી શબ્દાર્થ લખવામાં તેનો ઉપયોગ થયો નથી. પણ તે ચોપાઈ ઉપયોગી જણાવાથી ગ્રંથના છેવટના ભાગમાં આપી છે. અસલ શુદ્ધતાની ખાતર તેના તે જ આકારમાં જાળવી રાખવાની આવશ્યકતા સ્વીકારવામાં આવે છે તેથી તે ચોપાઈની ભાષાનો ફેરફાર કર્યો નથી.

ક્ષમાયાચના—આ ગ્રંથનું વિવેચન લખતાં ગ્રંથકર્તાનો આશય શું છે તે પર દરેક વખત પૂરતો વિચાર કર્યો છે. અન્ય વિદ્વાન લેખકોના આ જ વિષય પરના વિચારો અને પશ્ચિમની કેળવણીના સંસ્કારથી પ્રાપ્ત થયેલ વિચારો અને ટાંચણો આપી બનતી મહેનતે વિવેચન ઉપયોગી બનાવવા યત્ન કર્યો છે, છતાં તેમાં મંદ અભ્યાસને લીધે ગલતિઓ રહી જવા સંભવ છે, તે માટે યોગ્ય સ્થળે ક્ષમાયાચના કરી છે તેમ જ અહીં પણ કરવામાં આવે છે.

યોજના—આ ગ્રન્થ પર સંસ્કૃતમાં શ્રી ધનવિજય ગણિની ટીકા છે, તે ઉપરાંત શ્રી રત્નચંદ્ર ગણિની પણ જણાય છે અને તે બીજી આવૃત્તિ છપાઈ ગયા પછી લભ્ય થઈ છે. યોગ્ય અવકાશ મળશે તો બન્ને ટીકાઓનો ઉપયોગ કરી સ્વતંત્ર સંસ્કૃત ગ્રંથ છપાવવા વિચાર છે. આ ગ્રન્થની કાવ્યચમત્કૃતિ અને ઉપદેશપદ્ધતિ એટલી અસરકારક અને સાદી છે કે તેનો જેમ બને તેમ બની શકે તેટલી રીતે પ્રચાર કરવાની જરૂરિયાત છે. દરરોજના પાઠ માટે, તેટલા સારુ, મૂળ શ્લોક, શબ્દાર્થ અને શ્રી ધીરવિજયની ચોપાઈ સાથે એક બત્રીશ પેજી નાની બુકની પણ યોજના કરવાનો વિચાર છે. અધ્યાત્મના વિષય પર લોકોનો આદર થશે તો ત્યાર પછી એકએક અપૂર્વ ગ્રંથો પર પણ આવી રીતે વિવેચન કરવા ભવિષ્યમાં યોજના કરવાની અભિલાષા રહે છે. હવે આ ગ્રન્થના રચનાર યુગપ્રધાન તુલ્ય તપગચ્છાધિપતિ શ્રીમન્મુનિસુંદરસૂરિમહારાજના ચરિત્ર પર ગવેષણા કરી ઐતિહાસિક નોંધો લઈ ઉપોદ્ઘાત પૂર્ણ કરવામાં આવશે.

શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ અને તેમનો સમય

ઇતિહાસ સંબંધી દુર્લક્ષ્ય—ઇતિહાસના વિષયમાં હિંદુસ્તાનમાં પ્રથમથી બહુ બેદરકારી બતાવવામાં આવી છે એવી સાધારણ ફરિયાદ છે. પોતાનું નામ પ્રસિદ્ધ કરી જવાની પ્રબળ ઇચ્છા ન હોવાને લીધે કે એ વિષયથી ભવિષ્યની* પ્રજાને ખાસ લાભ થવાનું કારણ ખ્યાલમાં ન આવવાને લીધે કે બીજા ગમે

---

* મારા એક વિદ્વાન મિત્રે મારું ધ્યાન ખેંચ્યું છે કે આ હકીકત બરાબર નથી. તેઓ વિશેષમાં લખે છે કે મુનિપુંગવોનું સાધ્યબિંદુ અન્ય હોય છે, તેથી પોતાનો મહિમા વધારવા સારુ અથવા માનપ્રતિષ્ઠા સારુ તેઓ સ્વની હકીકત બહુ લખતા નથી, પણ ભવિષ્યની પ્રજાના ઉપકારની વાત તેઓના ધ્યાન બહાર જાય એ અવાસ્તવિક છે. જો બરાબર તપાસ કરવામાં આવે તો સંવત ૧૦૦૦થી અત્યાર

છેવટના ભાગમાં પોતાના અનુભવનું રહસ્ય આ ગ્રંથ દ્વારા બહાર પાડ્યું છે અને આ ગ્રન્થના શ્લોકો એક સાથે નહિ પણ જ્યારે જ્યારે મનમાં સ્ફુરણા થઈ આવી હશે ત્યારે લખ્યા હશે એમ જણાય છે. સાતમા કષાયનિગ્રહ અધિકારમાં ક્રોધ-માનના સ્વરૂપમાં વચ્ચે માયાના શ્લોક આવે છે; વળી, લોભત્યાગના ઉપદેશ પછી ક્રોધત્યાગનું સ્વરૂપ આવે છે. શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજ જેવા સામર્થ લેખક, જેમણે ઉપદેશરત્નાકરમાં એકસરખી શૈલી બતાવી એક વિષયને એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી નિયમસર લખ્યો છે તે આ પ્રમાણે આડાઅવળા શ્લોકો સંબંધ વગર લખે તેનો એક જ રીતે ખુલાસો થઈ શકે છે. તેવી જ રીતે દેવગુરુધર્મશુદ્ધિ અધિકારનો વિષય ગુરુશુદ્ધિ માટે જ લગભગ લખાયો છે. આ પ્રમાણે અનુમાન દોર્યું છે તે જો ખરું હોય તો તેથી ગ્રંથની કિંમતમાં બહુ વધારો થાય છે. કુદરતી રીતે અવલોકન કરતાં હૃદયમાંથી જે ઉદ્‌ગારો નીકળે તે કૃત્રિમ ઉદ્‌ગારો કરતાં વિશેષ ઉપયોગી જ ગણાય છે. વળી, ઉપદેશરત્નાકર ગ્રંથની આદિમાં મંગળાચરણમાં ઘણા શ્લોકો લખ્યા છે; અત્ર તેમાંનું પ્રમાણમાં કાંઈ નથી, તે પણ સામ્યદશા બતાવે છે, અને એ દશા વૃદ્ધાવસ્થામાં સવિશેષપણે પ્રાપ્તવ્ય છે. મારી માન્યતા પ્રમાણે આ ગ્રંથ સંવત ૧૪૭૪ થી ૧૫૦૦ સુધીમાં કકડે કકડે લખાયો હશે એમ લાગે છે.

ભાષાશૈલી—આ ગ્રંથની શૈલી બહુ જ ઉત્તમ છે. કોઈ કોઈ જગ્યાએ પુનરાવર્તન જણાય છે, પણ ઉપદેશના ગ્રંથમાં પુનરાવર્તન દોષરૂપ નથી એ આપણે ઉમાસ્વાતિ મહારાજના કહેવાથી જાણીએ છીએ. (જુઓ પ્રથમ શ્લોક પર વિવેચન, પૃષ્ઠ ૭) જે વિષય સૂરિમહારાજે લીધા છે તે સર્વ બહુ અસરકારક શબ્દોમાં તેઓએ વર્ણવ્યા છે. સંસ્કૃત ભાષા ઉપરનો તેઓનો કાબૂ બહુ ઊંચા પ્રકારનો છે અને કોઈ કોઈ જગ્યાએ અલંકારનો બહુ ઉત્તમ રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. તેઓનાં દૃષ્ટાંતો અને ઉપમાનો બહુ સ્પષ્ટ અને લાગુ પડતાં છે અને તેઓની વાક્યરચના માર્મિક છે. તેમની ભાષામાં ઉપદેશની ભાષાના સર્વ પ્રકાર સમાવવામાં આવ્યા છે. ઉપદેશની ભાષામાં કેટલીક વાર બહુ જ ઠંડી ભાષા રાખવી યોગ્ય છે. વિષયની મધુરતા અને પ્રિયપણું પ્રાપ્ત કરાવવા માટે આવી ભાષાની જરૂર છે. કોઈ વખત આક્ષેપક ભાષાનો ઉપયોગ કરવો પડે છે, કોઈ વખત કઠોર શબ્દોનો પણ ઉપયોગ કરવો પડે છે. સૂરિમહારાજે પણ આ જીવને કોઈ કોઈ વાર 'વિદ્વાન' અને કોઈ કોઈ વાર 'મૂઢ' કહ્યો છે, તેમ જ, ઉપર જણાવ્યું તેમ, સર્વ પ્રકારની ભાષાશૈલીનો ઉપયોગ કર્યો છે, તેથી વાંચનાર તથા સાંભળનારને આનંદ અને વિચાર થાય એ સ્વાભાવિક છે. આવી સર્વ પ્રકારની ભાષાશૈલી પર કાબૂ મેળવવો એ સાધારણ વિદ્વાનથી બની શકે તેવું નથી. યતિશિક્ષાઅધિકારમાં તેઓ સહજ કડક થયા છે અને કોઈ કોઈ જગ્યાએ તો વધારે કડક થયા છે. એમાં [illegible] હો કે ન હો પણ તેઓનો આશય અતિશય મહાન હતો એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

ગોઠવણ—અધિકારની ગોઠવણ બહુ વિચારવા લાયક છે. એક પછી એક અધિકાર વધારે ઉપયોગી હકીકત બતાવનારા લખાયા છે અને ચિત્ત રાખીને વાંચનારને બહુ આનંદ આપે તેવી રીતે તેની ગોઠવણ કરી છે. દરેક શ્લોકની ભાષા મધુર અને સ્પષ્ટ હોવા ઉપરાંત શૈલી બહુ સાદી અને અસરકારક છે.

પ્રચાર—આ ગ્રંથ મુનિજીવન અને શ્રાદ્ધજીવનના માર્ગદર્શક તરીકે બહુ જ ઉપયોગી છે એમ જણાય છે. આ ગ્રંથ વ્યાખ્યાનમાં અનેક સ્થળે વારંવાર વંચાય છે. તે ઉપરાંત અનેક મુનિમહારાજાઓ આ ગ્રંથ આદ્યંત કંઠસ્થ કરે છે અને તેનો પાઠ પણ નિરંતર કરે છે એમ અનુભવ્યું છે. આ ગ્રંથની [illegible] સંબંધમાં આટલી હકીકત જ પૂરતી ગણી શકાય તેમ છે.

હેતુ—[illegible] હેતુથી આ ગ્રંથ લખવામાં આવ્યો છે તે ખાસ યાદ આપવાની જરૂર છે. સમતા [illegible] હેતુ અને [illegible] પરંપરાગત હેતુ એ બન્ને અનંતર અને પરંપર હેતુ પ્રાપ્ત [illegible] ગોઠવણથી ગ્રંથ લખાયો છે.

ટીકા—આ ગ્રંથ પર **શ્રીધનવિજયગણિએ** અધિરોહિણી નામની ટીકા લખી છે. એ ટીકા બહુ જ ઉત્તમ અને વિસ્તારવાળી સંસ્કૃત ભાષામાં છે. ટીકાકાર મહાવિદ્વાન જણાય છે. અત્રે શબ્દાર્થ લખવામાં મેં એ ટીકાનો વારંવાર ઉપયોગ કર્યો છે. વિવેચનમાં પણ ઘણી જગ્યા પર તેઓના વિચાર ટાંકી બતાવ્યા છે. જ્યાં તેઓશ્રીનું નામ ન લખાણું હોય ત્યાં પણ તેઓની છાયા હશે જ. હું દરેક શ્લોક પર વિવેચન લખવા પહેલાં તે ટીકા વાંચતો હતો. આ ઉપરાંત આ ગ્રંથનો બાલાવબોધ (ભાષામાં ટૂંકો અર્થ) રત્નચંદ્ર ગણિ અને વિદ્યાસાગર ગણિએ કર્યો છે. એ બાલાવબોધ ઉપરથી શા૦ ભીમશી માણેકે શ્રી પ્રકરણરત્નાકરના બીજા ભાગમાં ભાષાર્થ છપાવ્યો છે. જોકે તેમાં આ ગ્રંથના મૂળ તથા અર્થમાં ઘણી ભૂલો રહી ગઈ છે, છતાં પણ શા૦ ભીમશી માણેકે તેથી ઉપયોગી સેવા બજાવી છે. આ ગ્રંથના શ્લોકોની ભાષામાં ચોપાઈ શ્રીરંગવિજય નામના સાધુએ કરી છે, જેની પ્રત મારા મિત્ર તરફથી મોડી મળી તેથી શબ્દાર્થ લખવામાં તેનો ઉપયોગ થયો નથી, પણ તે ચોપાઈ ઉપયોગી જણાયાથી ગ્રંથના છેવટના ભાગમાં આપી છે. અસલ ગુજરાતી ભાષા તેના તે જ આકારમાં જાળવી રાખવાની આવશ્યકતા સ્વીકારવામાં આવે છે તેથી તે ચોપાઈની ભાષામાં ફેરફાર કર્યો નથી.

ક્ષમાયાચના—આ ગ્રન્થનું વિવેચન લખતાં ગ્રંથકર્તાનો આશય શું છે તે પર દર વખત પૂરતો વિચાર કર્યો છે. અન્ય વિદ્વાન લેખકોના આ જ વિષય પરના વિચારો અને પશ્ચિમની કેળવણીના સંસ્કારથી પ્રાપ્ત થયેલ વિચારો અને ટાંચણો આપી બનતી મહેનતે વિવેચન ઉપયોગી બનાવવા યત્ન કર્યો છે, છતાં તેમાં મંદ અભ્યાસને લીધે મતિક્ષેપ રહી જવા સંભવ છે, તે માટે યોગ્ય સ્થળે ક્ષમાયાચના કરી છે તેમ જ અહીં પણ કરવામાં આવે છે.

યોજના—આ ગ્રન્થ પર સંસ્કૃતમાં શ્રી ધનવિજય ગણિની ટીકા છે, તે ઉપરાંત શ્રી રત્નચંદ્ર ગણિની પણ જણાય છે અને તે બીજી આવૃત્તિ છપાઈ ગયા પછી લબ્ધ થઈ છે. યોગ્ય અવકાશ મળશે તો બન્ને ટીકાઓનો ઉપયોગ કરી સ્વતંત્ર સંસ્કૃત ગ્રંથ છપાવવા વિચાર છે. આ ગ્રન્થની કાવ્યચમત્કૃતિ અને ઉપદેશપદ્ધતિ એટલી અસરકારક અને સારી છે કે તેનો જેમ બને તેમ બની શકે તેટલી રીતે પ્રચાર કરવાની જરૂરિયાત છે. દરરોજના પાઠ માટે, તેટલા સારુ, મૂળ શ્લોક, શબ્દાર્થ અને શ્રી રંગવિજયની ચોપાઈ સાથે એક બત્રીશ પેજી નાની બૂકની પણ યોજના કરવાનો વિચાર છે. અધ્યાત્મના વિષય પર લોકોનો આદર થશે તો ત્યાર પછી એક-બે અપૂર્વ ગ્રંથો પર પણ આવી રીતે વિવેચન કરવા સંબંધમાં યોજના કરવાની અભિલાષા રહે છે. હવે આ ગ્રન્થના રચનાર યુગપ્રધાન તુલ્ય તપગચ્છાધિપતિ **શ્રીમન્મુનિસુંદરસૂરિ** મહારાજના ચરિત્ર પર ગવેષણા કરી ઐતિહાસિક નોંધો લઈ ઉપોદ્ઘાત પૂર્ણ કરવામાં આવશે.

શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ અને તેમનો સમય

ઇતિહાસ સંબંધી દુર્લક્ષ્ય—ઇતિહાસના વિષયમાં હિંદુસ્તાનમાં પ્રથમથી બહુ બેદરકારી બતાવવામાં આવી છે એવી સાધારણ ફરિયાદ છે. પોતાનું નામ પ્રસિદ્ધ કરી જવાની પ્રબળ ઇચ્છા ન હોવાને લીધે કે એ વિષયથી *ભવિષ્યની પ્રજાને ખાસ લાભ થવાનું કારણ ખ્યાલમાં ન આવવાને લીધે કે બીજા ગમે

* મારા એક વિદ્વાન મિત્રે મારું ધ્યાન ખેંચ્યું છે કે આ હકીકત બરાબર નથી. તેઓ વિશે [illegible] લખે છે કે મુનિપુંગવોનું સાધ્યબિંદુ અન્ય હોય છે, તેથી પોતાનો મહિમા વધારવા [illegible] પ્રતિષ્ઠા સારુ તેઓ સ્વની હકીકત બહુ લખતા નથી, પણ ભવિષ્યની પ્રજાના ઉ[illegible]વા ધ્યાન બહાર જાય એ અવાસ્તવિક છે. જો બરાબર તપાસ કરવામાં આવે [illegible]

તે કારણથી આ સંબંધમાં ફરિયાદનું કારણ રહ્યું છે. આને લીધે આર્યાવર્તની પ્રાચીન કાળમાં શી સ્થિતિ હતી તેનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ મેળવવામાં બહુ મુશ્કેલી પડે છે. સીધો પુરાવો આ વિષયમાં ભાગ્યે જ મળી આવે છે; જે મળે છે તે ગ્રંથો ઉપર પડતા આજુબાજુના ઝાંખા પ્રકાશનાં કિરણો જ છે અને તેના ઉપરથી અનુમાન કરવાં પડે છે. અમુક ગ્રંથ ક્યા વખતમાં લખાયો છે એમ જો જાણી શકાય તો તેથી બહુ ખુલાસા થાય છે; તે વખતની સામગ્રીનું બંધારણ, લોકોની વ્યવહારપદ્ધતિ, વિચારપદ્ધતિ અને વિકસ્વરતા કેવા પ્રકારનાં હતાં તે સમજવાનું સાધન પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી આદર્શ તરીકે તે હકીકત ચાલુ જમાનાની પ્રજાને બહુ લાભ કરી શકે છે. આવા ઐતિહાસિક લખાણોની ગેરહાજરીથી ઘણીવાર ગ્રંથનો અર્થ કરવામાં બહુ અગવડ પડે છે અને ઘણીવાર અનુમાનના અધૂરા આધાર ઉપર કામ ચલાવવું પડે છે. ઐતિહાસિક જ્ઞાન કેટલો લાભ કરે છે તે બહુ અગત્યનો અને સમજવા જેવો વિષય છે, પણ અત્ર તે પ્રસ્તુત [illegible]

જન્મ અને દીક્ષા—આ ગ્રંથના કર્તા શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજ છે. તેઓનો જન્મ વિક્રમ સંવત ૧૪૩૬માં (સને ૧૩૮૦ માં) થયેલ હતો. તેઓનો જન્મ [illegible] થયેલ હતો, તેઓનાં માતાપિતા કોણ હતાં અને તેઓનું [illegible] તે સંબંધી કોઈ પણ [illegible] મળી શકતી નથી. તેઓશ્રીએ સાત વર્ષની નાની ઉંમરમાં સંવત ૧૪૪૩ની સાલમાં જૈનધર્મની દીક્ષા લીધી હતી.[1] આટલી નાની ઉંમરે દીક્ષા લેવાના સંબંધમાં [illegible] થાય છે. પણ તે સંબંધમાં પૂર્વકાળમાં વિચાર [illegible] નાની ઉંમરવાળાને દીક્ષા આપવામાં [illegible] તે [illegible] આધુનિક [illegible] પણ આધુનિક [illegible] શાસ્ત્ર [illegible] નથી, [illegible] અને તેમ [illegible] વખત આવેલ છે. [illegible] જૈન શાસ્ત્રમાં [illegible] આચાર્યોના નામ [illegible] છે, [illegible] આ નાની વયમાં દીક્ષિત થયેલા [illegible] શ્રી [illegible]સૂરિને [illegible] વર્ષની વયે [illegible] આપવામાં આવ્યું હતું. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યને આઠ વર્ષની વયના હતા ત્યારે તેમને દીક્ષા આપવામાં આવી હતી. આ ગ્રંથકર્તાના ગુરુ સોમસુંદરસૂરિ સાત વર્ષની વયના હતા ત્યારે દીક્ષિત થયા અને શ્રી [illegible] મહારાજના [illegible] છે. [illegible] હેમચંદ્રાચાર્યના સંબંધમાં આ બાબત પર ટીકા કરતાં પ્રો૦ પીટરસન લખે છે કે "[illegible] આવા નાના છોકરા ([illegible]) [illegible] તે કોઈને [illegible] લાગશે, પણ [illegible] રીતે જોતાં તેમાં નવાઈ જેવું કાંઈ નથી. [illegible] આ દેશમાં તથા બીજા દેશોમાં [illegible] આવ્યું છે તે આવું જ છે......મોટી ઉંમરે [illegible] સાધુ [illegible] બીજા [illegible] ધર્મોમાં [illegible] તે એ જ રીતે [illegible] કરવામાં આવે છે. જ્યાં આચાર્યને [illegible] હોય ત્યાં પોતાની [illegible] માટે [illegible] સિવાય [illegible] નથી." પ્રો૦ પીટરસન જેવા વિદ્વાનો આ હકીકતને આશ્ચર્ય દ્રષ્ટિથી જુએ છે. પણ તે ઉપરાંત આવા [illegible] વિષયમાં [illegible] પર [illegible] ધાર્મિક અને ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિથી [illegible] ઉપર અને તે [illegible] ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ. [illegible] જ [illegible] છે અને હાલ જેમ બી. એ., એમ. એ. થતાં [illegible] વર્ષ તો [illegible] થાય છે તેમ ધાર્મિક જ્ઞાનના [illegible] સમજી શકાય તેવું છે. આથી દુનિયા પર ઉપકાર [illegible] દીક્ષા [illegible] જ [illegible] છે. શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજે [illegible] કર્યો છે તે આપણે આગળ જોઈશું ત્યારે આ સંબંધનો ખ્યાલ આપણને વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે આવશે.

દીક્ષાગુરુ—શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજને દીક્ષા આપતી વખતે શિષ્ય કોના બનાવવામાં આવ્યા હતા, તેનો કાંઈ ઇતિહાસ મળી શકતો નથી. તેઓ, આગળ જણાવવામાં આવશે તેમ, સોમસુંદરસૂરિની પાટે આવ્યા તેથી તેમના શિષ્ય હતા એમ બતાવવામાં આવે છે, પણ આ સોમસુંદરસૂરિનો જન્મ સંવત ૧૪૩૦માં થયો હતો અને તેઓએ દીક્ષા સાત વર્ષની ઉંમરે સંવત ૧૪૩૭માં લીધી હતી. તેથી સંવત ૧૪૪૩, કે મુનિસુંદરસૂરિનો દીક્ષાકાળ છે, તે વખતે તેઓની (સોમસુંદરસૂરિની) ઉંમર તેર વર્ષની જ

૧. હાલમાં એટલી વયમાં દીક્ષા અપાતી નથી એવો સંપ્રદાય સાંભળ્યો છે. તે [illegible] શરૂઆતમાં દીક્ષા આપી હોય એ બનવા જોગ છે.

અને તે કાળમાં સાધુઓ તરફ સામાન્ય રીતે પણ કેવો પ્રેમ હતો તે બહુ જ વિચારવા યોગ્ય છે. સોમસુંદરસૂરિ ગચ્છાધિપતિ ક્યારે થયા તે સંવત મળી શકતો નથી, પણ તેઓએ બહુ વર્ષ સુધી ગચ્છનો ભાર ઉપાડ્યો એમ અનુમાન થાય છે. તેઓ સંવત ૧૪૯૯માં કાળધર્મ પામ્યા. તેથી ગચ્છાધિપતિપણું લગભગ ત્રીશ-પાંત્રીશ વર્ષ સુધી તો કર્યું જ હશે એમ જણાય છે. ઉપર જણાવેલ 'સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય' ગ્રંથ કાવ્યનો એક નમૂનો છે અને તે તરીકે પણ તે ખાસ વાંચવા જેવો છે; તે ઉપરાંત સોમસુંદરસૂરિના શિષ્યરત્ન પ્રતિષ્ઠાસોમે[1] તે સંવત ૧૫૨૪ માં બતાવ્યો છે, તેથી જેટલે દરજ્જે તે ઐતિહાસિક હકીકત પૂરી પાડે છે તેટલે દરજ્જે તે બહુ આધારભૂત સીધા પુરાવા જેવો પણ ગણી શકાય તેમ છે. આ ગ્રંથ ઘણી હકીકત પર અજવાળું પાડે છે અને આ ઉપોદ્ઘાતના ઐતિહાસિક વિભાગમાં તેનો આધાર વારંવાર લેવામાં આવ્યો છે.

આચાર્યપદ ઉત્સવનું 'સોમસૌભાગ્ય' કાવ્યમાં વર્ણન—શ્રી મુનિસુંદરસૂરિને વાચકપદવી (ઉપાધ્યાયની પદવી) વિક્રમ સંવત ૧૪૬૬માં આપવામાં આવી હતી અને તે વખતથી તેઓ મુનિસુંદર ઉપાધ્યાયના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા હતા. આ વખતે ગચ્છાધિપતિ સોમસુંદરસૂરિ હતા એ હકીકત ખાસ નોંધી રાખવા જેવી છે. એ જ મહાત્માને દેવરાજ શેઠના આગ્રહથી વિક્રમ સંવત ૧૪૭૮માં સૂરિપદ મળ્યું અને ત્યાર પછી તેઓ મુનિસુંદરસૂરિના નામથી પૃથ્વીતળ પર પ્રસિદ્ધ થયા. આ સૂરિપદવીનો મહોત્સવ સોમસૌભાગ્ય કાવ્યમાં બહુ સારી રીતે વર્ણવ્યો છે તેની અત્ર નોંધ કરી છે. વર્ણન કરનાર નજરે જોનાર હતા તેથી અતિશયોક્તિનો સંભવ પ્રમાણમાં ઓછો છે. આ હકીકત સોમસૌભાગ્યકાવ્યના છટ્ઠા સર્ગમાં બતાવવામાં આવી છે, તેના શરૂઆતના ભાગનો સારાંશ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

દેવસુંદરસૂરિ સ્વર્ગે ગયા પછી ગચ્છનો ભાર સોમસુંદરસૂરિને માથે આવ્યો. તેઓ મહાપ્રતાપી વિદ્વાન હતા. આ સૂરિરાજનાં દર્શન કરવાથી પૂર્વના ગૌતમ, જંબૂ, સ્થૂળભદ્ર વગેરે મહાત્માઓ યાદ આવે તેમ હતું. ગુરુમહારાજ ફરતાં ફરતાં મોટા નગરમાં આવી ચડ્યા. (નગરનું નામ સમજી શકાતું નથી, કદાચ તે વૃદ્ધ[2] નામનું નગર હોય તો ના નહિ, પણ એવા નામથી કોઈ હાલનું નામ સમજી શકાતું નથી.) આ નગર બહુ રમણીય હતું. (કવિએ અત્ર નગરનું અદ્ભુત વર્ણન કર્યું છે.)

---

૧. આ સોમસૌભાગ્યકાવ્ય શ્રી પ્રતિષ્ઠાસોમનું બનાવેલું છે, પણ હીરસૌભાગ્ય કાવ્ય, જે દેવવિમળગણિએ બનાવ્યું છે, તેના પહેલા સર્ગના ૧૩મા શ્લોકમાં તેઓ કહે છે કે तथा सुम तिसाधुसुरिकृतसोमसौभाग्यकाव्ये એટલે દેવવિમળગણિ, જેમણે સદરહુ ગ્રંથ સંવત ૧૬૭૧ થી ૮૧ સુધીમાં બનાવ્યો જણાય છે, તેમના મત પ્રમાણે સોમસૌભાગ્યકાવ્યના કર્તા સુમતિસૂરિ હતા એમ જણાય છે. પણ સોમસૌભાગ્ય કાવ્યના દશમા સર્ગના ૭૪ મા શ્લોકમાં લખે છે કે साधुना सुमतिसाधुनादरात् नव्यं काव्यं निर्ममे એનો અર્થ સુમતિ સાધુના આદરથી આ નવું કાવ્ય બનાવ્યું એમ જ કરવો જોઈએ; તેમજ તે જ સર્ગના ૭૩મા શ્લોકથી આ ગ્રંથકર્તા પ્રતિષ્ઠાસોમ છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. દેવવિમળસૂરિ બહુ નજીકના સમયમાં થયા છતાં તેઓ આ પ્રમાણે લખે છે તેથી આ હકીકત વિચારવા લાયક છે. સુમતિસાધુસૂરિ તપગચ્છની ગાદી ઉપર ૫૪મી પાટે થયા છે. સદરહુ દશમા સર્ગનો ૭૪મો શ્લોક ક્ષેપક જેવો ગણાય છે.

૨ આ વૃદ્ધ નામનું નગર તે ગુજરાતમાં વિશનગર પાસે આવેલ વડનગર શહેર છે એમ મારા એક મિત્ર કહે છે. તેની પુષ્ટિમાં તેઓએ જે કારણો આપ્યાં છે તે બહુ ખાતરી કરનારાં છે. તેઓ કહે છે તે નીચે પ્રમાણે છેઃ—મૂળ શ્લોકમાં હકીકત છે તેને છૂટી પાડવાથી નીચેનો ભાવ નીકળે છે. स वृद्धः गुरुराट् वृद्धं नगरं आजगाम આ ગ્રંથના સર્ગ છટ્ઠાના તેરમા શ્લોકમાં જણાવ્યા મુજબ વડનગરના મધ્યભાગમાં અત્યારે પણ આદીશ્વર ભગવા તથા જીવિતસ્વામીનાં બે ચૈત્યો મોજૂદ છે અને તે સંપ્રતિ રાજાનાં કરેલાં કહેવાય

આ નગરીમાં આદીશ્વર પ્રભુ તથા મહાવીર પરમાત્માના બે ભવ્ય વિહારો હતા. એ નગરની શોભાએ અને આરામો સારી રીતે શોભતાં હતાં. ઇંદ્રની અમરાવતી જેવા આ શ્રેષ્ઠ અને સંપત્તિનાં નિધાનરૂપ નગરમાં લક્ષ્મીવાળા અને પોતાની બુદ્ધિથી વધેલા એક **દેવરાજ** નામના શેઠ વસતા હતા. એ શેઠને **હેમરાજ** નામનો નાનો ભાઈ હતો અને ત્રીજો **ઘટસિંહ** નામે ભાઈ હતો. આ બન્ને ભાઈઓ ખૂબ [illegible] સારા હતા અને મોટા ભાઈને એ ભુજારૂપ હતા. એક પ્રસંગે દેવરાજ શેઠે પોતાના ભાઈઓને કહ્યું, "બંધુઓ! નાશ પામનારું આ ધન કોઈના ઘરમાં સ્થિર રહ્યું નથી. અનેક ચક્રવર્તીઓ અને સાર્વભૌમ રાજાઓ આ દુનિયામાં ધનથી પ્રધાન થઈ ગયા છે, તેમ જ વાસુદેવો પણ દ્રવ્યની ઋદ્ધિસિદ્ધિથી પ્રસિદ્ધ થયા છે. તેમ જ શ્રી વિક્રમ, નળ, મુંજ અને ભોજરાજા પૃથ્વીપ્રખ્યાત થઈ ગયા છે. આવાઓનાં ઘરમાં પણ લક્ષ્મીએ સ્થિરપણું કર્યું નથી, તેથી પ્રાજ્ઞ પુરુષ લક્ષ્મીનું દાન કરી કૃતાર્થ થાય છે. તમે બન્ને ભાઈઓ વિચાર કરી જો સંમતિ આપો તો હું આ દ્રવ્ય વડે સૂરિપદની પ્રતિષ્ઠા કરું.' બન્ને ભાઈઓએ [illegible] સંમતિ આપી એટલે દેવરાજ શેઠ હર્ષથી સોમસુંદરસૂરિ મહારાજ પાસે આવ્યા અને ગુરુ [illegible] આપવામાં આવે છે.)

જે વાચકપતિ વાદભૂમિમાં પોતાના સાધ્યની સિદ્ધિને માટે હેતુનો ઉપન્યાસ કરે છે (સાધ્ય અને હેતુ બંને તર્કના પારિભાષિક શબ્દો છે) ત્યારે ઉગ્ર વાદીઓના ઉન્માદનો સમૂહ શરીરમાં જેમ પરસેવો ગળી જાય તેમ ગળી જાય છે. (૩૪)

यन्निर्मिता श्रीगुरुभव्यकाव्यविज्ञप्तिगङ्गा गुणसत्तरङ्गा ।
प्रक्षालयन्ती कलिकल्मषौघं हृष्टानकार्षीत्सुमनःसमूहान् ॥ ३५ ॥

જે વાચકેંદ્રની રચેલી શ્રી ગુરુની ભવ્ય કવિતારૂપ ગંગા નદી ગુણરૂપ તરંગોથી ઊછળતી અને કલિકાળના પાપસમૂહને ધોઈ નાખતી અનેક વિદ્વાનોને હર્ષ ઉપજાવતી હતી. (આ કાવ્ય ત્રિદશતરંગિણી, જેનો એક ભાગ ગુર્વાવલી છે, તેને સૂચવતું હોય એમ જણાય છે. આ કાવ્ય તેમણે સૂરિપદ મેળવ્યા પહેલાં સંવત ૧૪૬૬માં લખ્યું હતું એ આપણે હવે પછી જોઈશું.

येन प्रक्लृप्ताः स्तुतयः स्तवाश्च गाम्भीर्यभृन्नव्यसदर्थसार्थाः ।
श्रीसिद्धसेनादिमहाकवीनां कृतीर्मतीद्धा अनुचक्रिरे ताः ॥ ३६ ॥

જેમણે રચેલ ગંભીરતાથી ભરપૂર નવીન ઉત્તમ અર્થવાળી સ્તુતિઓ અને સ્તવનો શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરાદિ મહાકવિઓની કરેલી બુદ્ધિથી વૃદ્ધિ પામેલી કૃતિઓને અનુસરતી હતી; અર્થાત્ કાવ્યચમત્કૃતિ, રસ અને અલંકારથી ભરપૂર હતી. (આ શ્લોક 'સ્તોત્રરત્નકોષ' નામનાં તેઓનાં પ્રસિદ્ધ સ્તોત્રો અને તે ઉપરાંત બીજાં અત્યારે ન જણાતાં સ્તવનોને સૂચવતો હોય એમ જણાય છે. (૩૬)

सद्युक्तिभृत्संस्कृतजल्पशक्तिः सहस्रनाम्नां कथनैकशक्तिः ।
तात्कालिकी नव्यकवित्वशक्तिर्न यं विनाऽन्यत्र समीक्ष्यतेऽद्य ॥ ३७ ॥

સુયુક્તિથી ભરપૂર સંસ્કૃત બોલવાની શક્તિ, એક હજાર નામોને એકસાથે કહેવાની શક્તિ અને તાત્કાળિક નવીન કવિતા બનાવવાની શક્તિ આમના સિવાય અત્યારે બીજા કોઈમાં જોવામાં આવતી નથી. (સંસ્કૃત ભાષા પર કાબૂ, સહસ્રાવધાનીપણું અને શીઘ્રકવિત્વ–આ ત્રણ વિષય અત્ર પ્રતિપાદન થાય છે.) (૩૭)

विद्या न साऽऽस्ते निरवद्यताभृत्कला न सा चास्ति वरा धरायाम् ॥
यस्यां न यस्याङ्गिगणार्चितस्य बुद्धिर्विशुद्धा प्रसरीसरीति ॥ ३८ ॥

દુનિયામાં એવી કોઈ પણ નિરવદ્ય વિદ્યા નથી અને એવી કોઈ ઉત્તમ કળા નથી કે જેમાં અનેક મનુષ્યના સમૂહે પૂજેલા આ મુનિસુંદર વાચકેંદ્રની બુદ્ધિ સારી રીતે પ્રસાર પામતી ન હોય; અર્થાત્ તેઓશ્રીની બુદ્ધિ સર્વ વિદ્યાકળામાં પ્રવેશ કરી શકતી હતી. (૩૮)

मेधाविनः सन्ति परे सहस्रा अदूष्यवैदुष्यधरा धरायाम् ।
परं न यस्य प्रसरत्प्रकर्षप्रज्ञस्य विज्ञस्य तुलाभृतः स्युः ॥ ३९ ॥

આ દુનિયામાં કોઈ પણ પ્રકારનાં દૂષણો રહિત વિદ્વત્તાને ધારણ કરનારા હજારો બુદ્ધિમાન પુરુષો છે, પણ પ્રસાર પામતી ઉત્કર્ષવાળી બુદ્ધિને ધારણ કરનાર વિદ્વાન મુનિસુંદર ઉપાધ્યાયની સરખામણીમાં આવે તેવા કોઈ નથી. (૩૯)

तं वाचकं सूरिपदार्हमर्हन्मतोन्नतिस्फातिकरं विमृश्य ।
वचोऽनुमेने सुमना महेभ्यराट्श्रीदेवराजस्य गणाधिराजः ॥ ४० ॥

આ વાચકેંદ્ર મુનિસુંદરને આર્હત મતની ઉન્નતિ કરનારા ... પદવીથી શુભ ... વાળા ગચ્છપતિ સોમસુંદરસૂરિએ તે મોટા શ્રેષ્ઠી દેવરાજના ... આશીર્વાદ આપ્યો. (૪૦)

अगादसौ धाम निकाममन्तश्चित्तं प्रहृष्टः कृतिनां गरिष्ठः ।
श्राक् प्राहिणोत्कुङ्कुमपत्रिकाश्च कीर्त्या समं भूमितलेऽखिलेऽपि ॥ ४१ ॥

પછી કૃતાર્થ પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ તે દેવરાજ શેઠ મનમાં ... આનંદ પામતા પોતાને ઘેર ગયો અને તત્કાળ પોતાની કીર્તિ સાથે આખી પૃથ્વી ઉપર કુંકુમપત્રિકાઓ (કંકોત્રીઓ) મોકલી. (૪૧.

समागमन् सङ्घजनाश्च तेनाहूताः प्रभूताः परिपूतचित्ताः ।
तदा च रूपास्तसुपर्वगर्वैस्तैस्तत्पुरं स्वःपुरवद्विरेजे ॥ ४२ ॥

તે શ્રેષ્ઠીએ બોલાવેલા પવિત્ર ચિત્તવાળા ઘણા સંઘાળુઓ એકઠા થઈ ત્યાં આવ્યા. રૂપથી દેવતાઓના ગર્વને પણ તોડનારા આ આવેલા લોકોથી તે નગર સ્વર્ગલોકના નગરની પેઠે શોભા આપવા લાગ્યું. (૪૨)

भेर्याद्यवाद्यानि जगर्जुरूर्जस्वलानि माङ्गल्यरवातुलानि ।
समं च तैः प्राक् सुकृतानि तानि पुराकृतानि प्रथितानि तस्य ॥ ४३ ॥

માંગલિક શબ્દોથી અતુલ્ય ભેરી વગેરે વાજિંત્રો ઉગ્રપણે ઊંચા સ્વરથી વાગવા માંડ્યાં અને તેની સાથે તે શેઠે પૂર્વે (પૂર્વ ભવમાં) કરેલાં સુકૃત્યો પ્રસિદ્ધ થવા માંડ્યાં. (આ ભવમાં લક્ષ્મી મળી છે તે ગત ભવનાં સુકૃત્યો સૂચવે છે.) (૪૩)

वातोर्मिवेल्लच्चुचिकेतानि निकेतनानि व्यवहारिनेतुः ।
बभासिरे तस्य गुणान्वितस्य श्रद्धोज्ज्वलानीव लसन्मनांसि ॥ ४४ ॥

પવનના તરંગોથી આ શેઠનાં જે મંદિરોની ધ્વજાઓ ફરકતી હતી, તે મંદિરો જાણે તે ગુણવાન શેઠનાં શ્રદ્ધા વડે ઉજ્જ્વળ થયેલ મન હોય તેવાં શોભતાં હતાં (૪૪)

तदा च सुत्रामपुरस्य शोभां शुभां बिभर्ति स्म पुरं तदुच्चैः ।
पदे पदे यत्प्रमदप्रदात्री निरीक्ष्यतेऽखर्वसुपर्वराजिः ॥ ४५ ॥

તે વખતે તે નગર ઇંદ્રના નગરની ઉત્તમ શોભાને ધારણ કરતું હતું, કારણ કે સ્થાને સ્થાને દેવતાઓની શ્રેણીઓ હર્ષને ઉપજાવતી જોવામાં આવતી હતી; મતલબ કે મનુષ્યોની પંક્તિ દેવપંક્તિ જેવી શોભતી હતી. (સુપર્વ એટલે દેવતાઓ અથવા સારા પર્વોત્સવો, એ શબ્દશ્લેષ છે તેથી બહુ સુંદર અર્થચમત્કૃતિ આપે છે.) (૪૫)

सर्वाङ्गचार्वाभरणाभिरामा रामाः सकामाः प्रददुस्तदानीम् ।
न केवलं सद्धवलानि सर्वश्रोतृश्रुतीनामपि च प्रमोदम् ॥ ४६ ॥

આખા શરીર પર પહેરેલાં રમણીય ખેંચાણકારક આભૂષણોથી સુંદર લાગતી સકામ રામાઓ તે પ્રસંગે કેવળ ધવળ વસ્ત્રાદિથી નેત્રોને આનંદ આપતી હતી, એટલું જ નહિ પણ તેઓ ધવળમંગળાદિથી શ્રોતાઓની શ્રવણેંદ્રિયને પણ આનંદ આપતી હતી. (૪૬)

महोत्सवेषु प्रथितेषु तेषु समन्ततः सन्ततमद्भुतेषु ।
सोत्कर्षहर्षेण पुरात् पुराणः शोकस्तदानीं निरकासि सद्यः ॥ ४७ ॥

આવી રીતે તે અદ્ભુત મહોત્સવો જ્યારે ચારે તરફ હર્ષના ઉત્કર્ષથી પ્રસરી રહ્યા ત્યારે પુરાણા જૂના શોકને તત્કાળ તે નગરમાંથી દેશવટો આપવામાં આવ્યો હતો. (૪૭)

मुहूर्तघस्रेऽथ रमासनाथयुगादिनाथस्य पृथूच्चचैत्ये ।
शमण्डि नन्दिर्गुरुभिस्तदानींमुर्व्यां च गुर्व्यां स्वयशःसमृद्धिः ॥ ४८ ॥

મુહૂર્તનો દિવસ આવ્યો એટલે શોભાયમાન શ્રી આદિનાથના ઊંચા અને વિશાળ ચૈત્યમાં ગુરુએ મોટી પૃથ્વીમાં યશની સમૃદ્ધિરૂપ નંદી માંડી. (આ નંદી એ ચતુર્મુખ જિનસ્થાપના છે અને દીક્ષા અવસરે સમવસરણની રચના કરવામાં આવે છે તે એ છે. એની સમક્ષ સર્વ ક્રિયા થાય છે.) (૪૮)

महामहौघे प्रसरत्यनल्पे माङ्गल्यजल्पेऽखिलवन्दिनां च ।
श्रीवाचकानां वरसूरिमन्त्रं प्रादान्मुदा श्रीतपगच्छनाथः ॥ ४९ ॥

જ્યારે મોટા મોટા મહોત્સવો થઈ રહ્યા હતા અને સર્વ બંદીઓ માંગલ્ય ધ્વનિ કરતા હતા, તે વખતે શ્રી તપગચ્છના સ્વામીએ શ્રી મુનિસુંદર વાચકને હર્ષથી ઉત્તમ સુરિમંત્ર આપ્યો. (૪૯)

सङ्घाधिपः श्रीयुतदेवराजः सदावदातैरवदातकीर्तिः ।
उत्कर्षतो दानजलं प्रवर्षन् प्रावृड्घनाभो ददृशे तदानीम् ॥ ५० ॥

તે વખતે નિરંતર શુદ્ધ કાર્યો કરવાથી જે સંઘપતિ દેવરાજ શેઠની કીર્તિ ઉજ્જ્વળ થયેલી છે, તે શેઠ ઉત્કર્ષથી દાનરૂપ વરસાદને વરસાવતો ચોમાસાના મેઘ જેવો દેખાવા લાગ્યો. (૫૦)

माणिक्यरत्नैः प्रवरैश्च चीरैर्विभूषणैर्न्यक्कृतदूषणैश्च ।
प्रचक्रिरे तेन नरेन्द्रकल्पाः कल्पांह्रिपाभेन वनीपकौघाः ॥ ५१ ॥

કલ્પવૃક્ષ જેવા તે ઉત્તમ શ્રેષ્ઠીએ ઉત્તમ માણિક્ય રત્નોથી અને નિર્દોષ આભૂષણોથી યાચકોના સમૂહને રાજા જેવા બનાવી દીધા. (૫૧)

मुक्ताफलैर्निर्मलकान्तिकान्ताचितरत्नरत्नैर्विशदाक्षतैश्च ।
वर्धापयामासुरसीमरूपाः स्त्रियः श्रियः सद्युतिभिर्गुरूंस्तान् ॥ ५२ ॥

અત્યંત રૂપ–સૌંદર્યવાળી સ્ત્રીઓએ તેજવાળાં મુક્તાફળોથી, નિર્મળ કાંતિવાળી કાંતાને યોગ્ય રત્નોથી અને ઉજ્જ્વળ અક્ષતથી તે ગુરુમહારાજને તે કાળે વધાવી લીધા. (૫૨)

गर्जत्यूर्जितवर्यतूर्यनिकरे दिक्चक्रकुक्षिम्भरि–
ध्वाने सद्धवलध्वनौ च नितरां प्रोत्सर्पति स्त्रीमुखात् ।
हूहूतुम्बरुजैत्रगायनगणैर्विस्तार्यमाणे च सद्–
गीते श्रीगुरवो विनेयसहिताः श्रीधर्मशालां ययुः ॥ ५३ ॥

ઉગ્ર અને ઉત્તમ વાજિંત્રોનો સમૂહ ગાજી રહ્યો હતો, સ્ત્રીઓનાં મુખમાંથી દિશાસમૂહના અંતરને પૂરતો ધવલમંગલનો ધ્વનિ અવિચ્છિન્ન પ્રસરતો હતો અને હૂહૂ તથા તુંબરુ નામના ગંધર્વોને જીતે તેવા ગાયક(ગાનારાઓ)ના સમૂહો ઉત્તમ ગાયનને ગાઈને વિસ્તારતા હતા—એ વખતે શ્રી ગુરુમહારાજ પોતાના શિષ્યોને સાથે લઈને ધર્મશાળામાં પધાર્યા. (૫૩)

प्राज्यत्पेशलखण्डिका मृदुलसद्धर्मप्रतिष्ठानिका,
श्रीखण्डोज्ज्वलपट्टमुख्यसिचयैश्चञ्चत्प्रभासञ्चयैः ।
रम्यश्रीयुतसोमसुन्दरमहासूरीश्वराणां व्यधात्,
पूजां श्रीश्रितदेवराजमहिमा श्रीदेवराजस्तदा ॥ ५४ ॥

સ્ફુરણાયમાન કાંતિવાળા, કોમળ અને ઉજ્જ્વળ કપડાં વગેરે વસ્ત્રોથી તે દેવરાજ શેઠ કે જે લક્ષ્મીને લીધે દેવરાજ(ઇંદ્ર)ના મહિમાનો આશ્રય કરતો હતો, તેણે દૂર સુધી સંભળાય તેવાં મધુર ગાયનો

ચાલતાં હતાં ત્યારે શ્રીયુત સોમસુંદરસૂરીશ્વરની [illegible] (આમાં પણ પંન્યાસપદવી, સૂરિપદવીના મહોત્સવ [illegible] આવે છે.) (૫૪)

पक्वान्नैर्विविधैः स धीरमुकुटः [illegible]
दालिस्फातिततैः ससौरभभृतैर्भोज्यैः [illegible] ।
श्रीसङ्घं सकलं फलकृतितश्रीजेमयामास [illegible]
पूजां चीरचयैर्व्यधाच्च गणनातीतैः प्रतीतैर्गुणैः ॥ ५५ ॥

ધીર પુરુષોમાં મુકુટ સમાન અને નિષ્કલંક [illegible] તે [illegible] વિવિધ પ્રકારનાં પક્વાન્નોથી, પુષ્કળ દાળની સાથે ઉત્તમ ગંધવાળા કૂર (ધાન્ય)ના સમૂહથી અને [illegible] ભરપૂર એવા અપરિમિત ઘેબરરૂપ અમૃતથી આખા શ્રીસંઘને જમાડીને અને ગુણોથી [illegible] એવા અપરિમિત ચીર (વસ્ત્રો)થી તેની પૂજા કરી. (૫૫)

श्रीमान् सूरिपदे पदेऽथ यशसां कारापिते श्रीगुरो-
रादेशान्मुनिसुन्दरव्रतिवरश्रीसूरिणा संयुतः ।
युक्तः पञ्चशतीमितैश्च शकटैरत्युद्भटैर्भूयसा,
सङ्घेनाप्यनघेन तूर्णमचलत् श्रीतीर्थयात्रां प्रति ॥ ५६ ॥

શ્રીમાન શ્રેષ્ઠી યશના સ્થાનરૂપ સૂરિપદે તેમને સ્થાપન કરાવ્યા પછી શ્રી ગુરુની આજ્ઞાથી વ્રતધારીઓમાં ઉત્તમ એવા તે શ્રી મુનિસુંદરસૂરિની સાથે પાંચશે ગાડાંઓ અને ઘણા સુભટો લઈ મોટો નિર્દોષ સંઘ કાઢી તત્કાળ તીર્થયાત્રા કરવા ચાલ્યા. (૫૬)

भेर्याद्यूर्जितहृद्यवाद्यनिनदैर्व्योमाङ्गणं गर्जयन्,
रङ्गत्तुङ्गतुरङ्गमक्रमखुराघातैः क्षितिं कम्पयन् ।
चञ्चद्वर्णसुवर्णदण्डकलशैर्देवालयैरुन्नतैः,
शोभां बिभ्रदभ्रशुभ्रयशसा शुक्लं सृजन् क्ष्मातलम् ॥ ५७ ॥
श्रीशत्रुञ्जयपर्वतेऽपि च गिरौ श्रीरैवते दैवतं,
श्रीनाभेयजिनं निरस्तवृजिनं नेमीश्वरं भास्वरम् ।
नत्वा तत्र महोत्सवाननवनान् कृत्वा च दत्त्वा धनं,
भूत्वा सङ्घपतिः कृती निजगृहं चागात्ससङ्घोऽनघः ॥ ५८ ॥

ભેરી વગેરે ઉગ્ર અને મનોહર વાજિંત્રોના શબ્દોથી આકાશને ગજાવતા, ચપળ રીતે ચાલતા ઊંચા અશ્વોના ચરણની ખરીઓના આઘાતથી પૃથ્વીને કંપાવતા, સુંદર વર્ણવાળા સુવર્ણના દંડ અને કળશ યુક્ત ઊંચાં જિનાલયોથી શોભાને ધારણ કરતા અને પોતાના અતિ ઉજ્જ્વળ યશથી પૃથ્વીને ઉજ્જ્વળ કરતા તે દેવરાજ શેઠ શ્રી શત્રુંજયગિરિ ઉપર રહેલા, પાપને દૂર કરનારા અને પ્રકાશમાન શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુને અને રૈવતાચલ (ગિરનાર) પર રહેલા તેવા જ શ્રી નેમિનાથ પ્રભુને નમી, ત્યાં આગળ નવા નવા અનેક પ્રકારના ઉત્સવો કરી, પુષ્કળ ધનનું દાન આપી અને ખરેખરા સંઘપતિ થઈ આખા નિર્દોષ સંઘને સાથે લઈ પોતાને ઘેર પાછા આવ્યા. (૫૭-૫૮)

श्रीगच्छेन्द्रगिरा सुधारसकिरा शिष्योत्करैः संयुता,
गर्वाखर्वकुवादिसिन्धुरघटाविन्नासपञ्चाननाः ।

"સમ્યગ્દૃષ્ટિવાળા દેવસમૂહ સહિત એવા હે શાંતિજિનચંદ્ર ! શ્રી સંઘનું રક્ષણ કરો અને મારું પણ કરો ! એ શાંતિનાથ મહારાજની મુનિઓમાં સુંદર શ્રુતકેવલીઓએ અને આચાર્યોએ સ્તુતિ કરી છે." વેદાન સ્તોત્રકર્તાએ પોતાનું નામ પણ ગર્ભિત રીતે સૂચવી દીધું છે.

એ જ સ્તોત્રનો ચૌદમો શ્લોક, જે ક્ષેપક હોય એમ માનવામાં આવે છે, તેમાં લખવામાં આવ્યું છે કે—

तवगच्छगयणदिणयरजुगवरसिरिसोमसुंदरगुरूणं ।
सुपसायलद्धगणहरविज्जासिद्धि भणइ सीसो ॥

"તપગચ્છરૂપ ગગનમાં સૂર્ય સમાન યુગપ્રધાન શ્રી સોમસુંદરગુરુના સુપ્રસાદે પ્રાપ્ત થયેલી ગણધર સિદ્ધિને પામેલા શિષ્ય મુનિસુંદરસૂરિ ભણે છે."

આ છેલ્લા શ્લોકનો પાઠ બહુધા કરવામાં આવતો નથી. મહામારીના ઉપદ્રવનો નાશ કરવા માટે સ્તોત્ર બનાવી વ્યાધિનો નાશ કર્યો તેવો જ બનાવ શ્રી માનદેવસૂરિના વખતમાં પણ બન્યો હતો અને લઘુશાંતિ બનાવી ઉપદ્રવનો નાશ કર્યો હતો. શ્રી માનતુંગાચાર્ય તે ભક્તામરના કર્તા છે અને તેમણે ...ના ઉચ્ચાર સાથે બંધ વગેરે તોડ્યા હતા એમ કહેવાય છે. આવા ચમત્કાર કરનારા પૂર્વાચાર્યોને મુનિસુંદરસૂરિએ ફરી યાદ દેવરાવ્યા હતા એટલે આ મહાત્માને જોઈને તેઓ પણ સાંભરતા હતા. ...મ, આ સૂરિમહારાજ તેઓની જેવા હતા, એવો શ્રી પ્રતિષ્ઠાસોમનો અભિપ્રાય છે.

આ સૂરિમહારાજના સમય પછી સવા સો વર્ષે પટ્ટમી પાટે શ્રી હીરવિજયસૂરિ થયા. તેઓએ ...ર બાદશાહને જૈનધર્મ સમજાવ્યો હતો અને તીર્થ સંબંધી અનેક હક્કો મેળવ્યા હતા. આ ...ર્યના જીવનકાળનું ચરિત્ર લખનાર શ્રી હીરસૌભાગ્ય નામના મહાકાવ્યના કર્તા પૂર્વાચાર્યોના સંબંધમાં લખે છે. તેઓ પણ મુનિસુંદરસૂરિના નજીકના સમયમાં થયા છે, તેથી તેઓ મુનિસુંદરસૂરિ માટે ...હે છે તે પણ જાણવું પ્રાસંગિક થઈ પડશે :

पट्टश्रियास्य मुनिसुन्दरसूरिशक्रे, संप्राप्तया कुवलयप्रतिबोधदक्षे ।
कान्त्येव पद्मसुहृदः शरदिन्दुबिम्बे, प्रीतिः परा व्यरचि लोचनयोर्जनानाम् ॥

એ જ ગ્રંથની ટીકા અનુસાર જરા વિસ્તારથી અર્થ લખવાથી આનો ભાવ સ્પષ્ટ સમજાશે. આ ...માં કહે છે કે "આ (સોમસુંદરસૂરિ)ની પટ્ટલક્ષ્મી ઉપર મુનિસુંદર નામના સૂરિશક્ર (મોટા આચાર્ય), ... કુવલય (પૃથ્વીરૂપી વલય-પક્ષે રાત્રિવિકાસી કમળ)ને જાગૃત કરવામાં ચતુર શરદ ઋતુના ચંદ્ર ... હતા, તેઓ સૂર્યની કાન્તિથી લોકોની દૃષ્ટિને બહુ આનંદ ઉપજાવતા હતા."

આ શ્લોકમાં કહેવાનો તાત્પર્યાર્થ એ છે કે, લોકોને બોધિબીજ, દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ પ્રમુખનું દાન ...વા વડે કરીને તેઓનો વિકાસ કરવામાં આ સૂરિમહારાજ ચતુર-દક્ષ હતા.

योगिनीजनितमार्युपप्लवो, येन शान्तिकरसंस्तवादिह ।
वर्षणादिव तपर्तुतप्तयो नीरवाहनिवहेन जज्ञिरे ॥

"શિવપુર નામના નગરમાં વ્યંતરીએ ઉત્પન્ન કરેલ મહામારી (મરકી)નો ભયંકર ઉપદ્રવ ચાલ્યો ... તે મહાત્માએ **संतिकरं संतिजिणम्** વગેરે શબ્દોવાળા શાન્તિકર સ્તોત્રથી, જેમ મેઘનો સમૂહ ...ત (ઉનાળા) કાળના તડકાને વરસાદથી હાંકી કાઢે તે પ્રમાણે, દૂર કર્યો-મારી હઠાવ્યો." આ શ્લોક ...ી એટલું વિશેષ માલૂમ પડે છે કે શાંતિકર સ્તોત્ર શિવપુર નગરમાં બનાવવામાં આવ્યું હતું. (અગાઉ ...ળપત્તનનું નામ આવ્યું છે તેથી શિવપુર નામ જુદું જણાય છે.) અથવા એક ગામનાં બે જુદાં જુદાં ...

[illegible]શક્તિ, કલ્પનાશક્તિ અને ન્યાયશક્તિ Memory, Imagination and Reasoning [illegible] [illegible] મગજની શક્તિઓ છે અને એ ત્રણે એક જ પુરુષમાં બહુ વિકસ્વર થયેલી [illegible] [illegible] જ જોવામાં આવે છે; લગભગ નથી જોવામાં આવતા એમ કહીએ તો [illegible] [illegible] શક્તિ [illegible]ની ખીલેલી હોય એવા દાખલાઓ તો બને છે, પણ ત્રણેનો [illegible] [illegible] હોય છે.

[illegible] મહિમ[illegible]ની અદ્ભુત શક્તિઓના સંબંધમાં તેમના સમયની [illegible] [illegible] ગયા છે એ જાણવું પ્રાસંગિક થઈ પડશે. તેઓના વર્ણનમાં [illegible] [illegible] મુનિરાજ સોમસૌભાગ્ય કાવ્યના દશમા સર્ગમાં લખે છે કેઃ—

> [illegible]सूरिपट्टे, श्रीमान् रराज मुनिसुन्दरसूरिराजः ।
> [illegible]शक्तिर्यस्याभवद् भुवनविस्मयदानदक्षा ॥
> [illegible] विहिते नगरे नतीति पश्चात्कृते किल चमत्कृतहृत्पुरेशः ।
> [illegible] निदेशं, प्रावर्तयन्निखिलनीवृति चाप्यमारिम् ॥
> [illegible] यो, मारेरुपद्रववलं दलयांचकार ।
> [illegible]भूपालमौलिमणिघृष्टपदारविन्दः ॥

"સમ્યગ્દૃષ્ટિવાળા દેવસમૂહ સહિત એવા હે શાંતિજિનચંદ્ર ! શ્રી સંઘનું રક્ષણ કરો અને મારું પણ
ણ કરો ! એ શાંતિનાથ મહારાજની મુનિઓમાં સુંદર શ્રુતકેવલીઓએ અને આચાર્યોએ સ્તુતિ કરી છે."
ન વિદ્વાન સ્તોત્રકર્તાએ પોતાનું નામ પણ ગર્ભિત રીતે સૂચવી દીધું છે.

એ જ સ્તોત્રનો ચૌદમો શ્લોક, જે ક્ષેપક હોય એમ માનવામાં આવે છે, તેમાં લખવામાં આવ્યું છે કે—

> तवगच्छगयणदिणयरजुगवरसिरिसोमसुंदरगुरूणं ।
> सुपसायलद्धगणहरविज्जासिद्धि भणइ सीसो ॥

"તપગચ્છરૂપ ગગનમાં સૂર્ય સમાન યુગપ્રધાન શ્રી સોમસુંદરગુરુના સુપ્રસાદે પ્રાપ્ત થયેલી ગણધર
વિદ્યાસિદ્ધિને પામેલા શિષ્ય મુનિસુંદરસૂરિ ભણે છે."

આ છેલ્લા શ્લોકનો પાઠ બહુધા કરવામાં આવતો નથી. મહામારીના ઉપદ્રવનો નાશ કરવા માટે
આ સ્તોત્ર બનાવી વ્યાધિનો નાશ કર્યો તેવો જ બનાવ શ્રી માનદેવસૂરિના વખતમાં પણ બન્યો હતો અને
મણે લઘુશાંતિ બનાવી ઉપદ્રવનો નાશ કર્યો હતો. શ્રી માનતુંગાચાર્ય તે ભક્તામરના કર્તા છે અને તેમણે
શ્લોકોના ઉચ્ચાર સાથે બંધ વગેરે તોડ્યા હતા એમ કહેવાય છે. આવા ચમત્કાર કરનારા પૂર્વાચાર્યોને
ી મુનિસુંદરસૂરિએ ફરી યાદ દેવરાવ્યા હતા એટલે આ મહાત્માને જોઈને તેઓ પણ સાંભરતા હતા.
તલબ, આ સૂરિમહારાજ તેઓની જેવા હતા, એવો શ્રી પ્રતિષ્ઠાસોમનો અભિપ્રાય છે.

આ સૂરિમહારાજના સમય પછી સવા સો વર્ષે પટ્ટની પાટે શ્રી હીરવિજયસૂરિ થયા. તેઓએ
અકબર બાદશાહને જૈનધર્મ સમજાવ્યો હતો અને તીર્થ સંબંધી અનેક હક્કો મેળવ્યા હતા. આ
આચાર્યના જીવનકાળનું ચરિત્ર લખનાર શ્રી હીરસૌભાગ્ય નામના મહાકાવ્યના કર્તા પૂર્વાચાર્યોના સંબંધમાં
ખ લખે છે. તેઓ પણ મુનિસુંદરસૂરિના નજીકના સમયમાં થયા છે, તેથી તેઓ મુનિસુંદરસૂરિ માટે
શું કહે છે તે પણ જાણવું પ્રાસંગિક થઈ પડશે :

> पट्टश्रियास्य मुनिसुन्दरसूरिशक्रे, संप्राप्तया कुवलयप्रतिबोधदक्षे ।
> कान्त्येव पद्मसुहृदः शरदिन्दुबिम्बे, प्रीतिः परा व्यरचि लोचनयोर्जनानाम् ॥

એ જ ગ્રંથની ટીકા અનુસાર જરા વિસ્તારથી અર્થ લખવાથી આનો ભાવ સ્પષ્ટ સમજાશે. આ
શ્લોકમાં કહે છે કે " આ (સોમસુંદરસૂરિ)ની પટ્ટલક્ષ્મી ઉપર મુનિસુંદર નામના સૂરિશક્ર (મોટા આચાર્ય),
જેઓ કુવલય (પૃથ્વીરૂપી વલય–પક્ષે રાત્રિવિકાસી કમળ)ને જાગ્રત કરવામાં ચતુર શરદ ઋતુના ચંદ્ર
જેવા હતા, તેઓ સૂર્યની કાન્તિથી લોકોની દૃષ્ટિને બહુ આનંદ ઉપજાવતા હતા."

આ શ્લોકમાં કહેવાનો તાત્પર્યાર્થ એ છે કે, લોકોને બોધિબીજ, દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ પ્રમુખનું દાન
આપવા વડે કરીને તેઓનો વિકાસ કરવામાં આ સૂરિમહારાજ ચતુર–દક્ષ હતા.

> योगिनीजनितमार्युपप्लवो, येन शान्तिकरसंस्तवादिह ।
> वर्षणादिव तपर्तुतप्तयो नीरवाहनिवहेन जघ्निरे ॥

"શિવપુર નામના નગરમાં વ્યંતરીએ ઉત્પન્ન કરેલ મહામારી (મરકી)નો ભયંકર ઉપદ્રવ ચાલ્યો
ત્યારે તે મહાત્માએ **संतिकरं संतिजिणम्** વગેરે શબ્દોવાળા શાન્તિકર સ્તોત્રથી, જેમ મેઘનો સમૂહ
ગ્રીષ્મ (ઉનાળા) કાળના તડકાને વરસાદથી હાંકી કાઢે તે પ્રમાણે, દૂર કર્યો–મારી હઠાવ્યો." આ શ્લોક
પરથી એટલું વિશેષ માલૂમ પડે છે કે શાંતિકર સ્તોત્ર શિવપુર નગરમાં બનાવવામાં આવ્યું હતું. (અગાઉ
દેવકુળપત્તનનું નામ આવ્યું છે તેથી શિવપુર નામ જુદું જણાય છે.) અથવા એક ગામનાં બે જુદાં જુદાં
નામ હોય એમ સંભવે છે.

बाल्येऽपि रश्मीन्सरसीजबन्धुरिवावधानानि वहन्सहस्रम् ।
अष्टोत्तरं वर्तुलिकानिनादशतं स्म वेवेक्ति धियां निधिर्यः ॥

"જેમ નાનો સૂર્ય હોય તોપણ એક હજાર કિરણો ધારણ કરે છે, તેમ આ સૂરિ નાના હતા ત્યારે પણ એક હજાર અવધાન કરી શકતા હતા અને તે બુદ્ધિના ભંડાર આચાર્યમહારાજ એક સો ને આઠ જાતના વાટકાનો નાદ પારખી શકતા હતા." આ સંબંધમાં ટીકાકાર એક કથાનક કહે છે: એક વખત પાટણ શહેરમાં દૂર દેશથી વાદીઓ આવ્યા. તેઓ પત્રાવલંબન વગેરે પણ કરતા હતા. રાજસભામાં વાદવિવાદ છ માસ સુધી ચાલ્યો અને છેવટે પોતાનું અદ્ભુત ચાતુર્ય બતાવવા સાથે મુનિસુંદરે એકસો આઠ વાટકાઓના જુદા જુદા અવાજ ગમે તે અનુક્રમે પૂછવામાં આવતાં કહી બતાવી બુદ્ધિબળ પ્રકટ કરી સર્વ વાદીઓને પરાસ્ત કર્યા.

अलम्भि याम्यां दिशि येन कालीसरस्वतीदं बिरुदं बुधेभ्यः ।
रवेरुदीच्यामिव तत्र तेजोऽतिरिच्यते यत्पुनरत्र चित्रम् ॥

દક્ષિણ દેશના પંડિતો તરફથી તેઓશ્રીને '**કાલી સરસ્વતી**'નું બિરુદ પ્રાપ્ત થયું હતું. સૂર્યનું તેજ તો ઉત્તર દિશામાં વૃદ્ધિ પામતું હોય છે, પણ આમનો પ્રતાપ તો દક્ષિણમાં પણ વિસ્તરતો હતો, એ મહાઆશ્ચર્યનું કારણ થયું છે.

આ પ્રમાણે તેઓની નજીકના સમયના વિદ્વાનો તેઓ માટે શ્રેષ્ઠ મત ધરાવતા હતા. તેઓની શક્તિ બહુ અદ્ભુત હતી તે તો તેઓના ગ્રંથો પરથી પણ જણાય છે. તેઓએ જે જે વિષયો લીધા છે તે સંબંધમાં કોઈ પણ જાતના ક્ષોભ કે ભય વગર હિંમતથી અને સત્યતાથી તેઓ બોલ્યા છે. તેઓનું આત્મિક બળ યતિશિક્ષા અધિકાર બહુ સારી રીતે બતાવી આપે છે. આવી બાબતમાં આવા આકરા શબ્દોમાં પોતાના જ વર્ગને શિક્ષા આપવી એ મન પર અસાધારણ કાબૂ અને માનસિક ધૈર્ય વગર બનતું નથી. એ અધિકારનો દરેકદરેક શ્લોક સૂરિમહારાજની આત્મવિભૂતિ બતાવવા માટે પૂરતો છે.

આ મહાત્મા આચાર્યે સંવત ૧૫૦૩ કાર્તિક સુદ એકમે કાળ કર્યો. તેઓની પછી મૂળ પાટ પર શ્રી રત્નશેખરસૂરિ આવ્યા.

જુઓ એમને

રોહક જ્ઞાતક છે તેમ જોવાને માટે નિર્માણ કર્યો હશે એમ જણાય છે. આ ગ્રંથ પૈકી પ્રથમના બે વિભાગો છપાયા નથી. ત્રીજો વિભાગ ગુર્વાવલીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને તે મૂળ ગ્રંથ શ્રી યશોવિજય પાઠશાળા તરફથી છપાઈને બહાર પડેલો છે, તેને અંતે તેઓશ્રી લખે છે કે—

इतिश्रीगुणप्रधानागमश्रीमत्तपागच्छाधिराजमूर्द्धन्यनायकपूज्याराध्यपरमगुरुश्री-सोमसुन्दरसूरिगणधराधिपतिपादपद्मानुगामिन्यां तच्छिष्यश्रीमुनिसुन्दरसूरिविरचितायां श्री-गुरुक्रमागतगच्छद्रुमपद्मायां श्रीमहावीरविज्ञप्तित्रिदशतरङ्गिण्यां तृतीये श्री-गुरुपर्वक्रमवर्णनस्रोतसि गुर्वावलीनाम्नि महाह्रदेऽनवच्छिन्नगणना षष्ठांशः तरङ्गः ॥

આ ગુર્વાવલી સંવત ૧૪૬૬ માં રચેલી છે અને ઐતિહાસિક ગ્રંથ તરીકે તે બહુ જ ઉપયોગી ગ્રંથ છે. આ ગ્રંથ તેઓશ્રીએ સંવત ૧૪૬૬માં પૂર્ણ કર્યો એમ તે જ ગ્રંથના શ્લોક ૪૯૩ પરથી જણાય છે. આ તે જ સાલ હતી કે જે સાલમાં તેઓને વાચકપદ મળ્યું હતું. આ ગ્રંથમાં તેઓ પોતાની જાતને સૂરિ તરીકે ઓળખાવે છે. તેઓ તે જ ગ્રંથના ૪૯૩મા શ્લોકમાં પોતાની જાતને ઉપાધ્યાય તરીકે ઓળખાવે છે અને અંતે સૂરિ લખે છે તેનું કારણ અનુક્રમે ઉપાધ્યાય પછી સૂરિ થવાનું હોય છે. આથી કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ આવતો નથી. સૂરિ અને વાચકપદ એકાર્થવાચક હશે એ અનુમાન પ્રથમાવૃત્તિના ઉપોદ્ઘાતમાં કર્યું હતું તે અયથાર્થ છે કારણ કે સંપ્રદાય પ્રમાણે તે બન્ને સ્પષ્ટ રીતે જુદી જુદી પદવીઓ છે. શ્રીસોમસુંદરસૂરિ મહારાજ આ વખતે ગચ્છનાયક ઉપર હતા, છતાં શ્રી મુનિસુંદર મહારાજ શ્રીદેવસુંદરસૂરિ માટે ગુરુ શબ્દના અર્થમાં લખવા ઉપરાંત પોતાની જાતને તેના વિનેય (શિષ્ય) તરીકે જણાવે છે, તેથી આ ઉપોદ્ઘાતમાં ઉપર જણાવ્યું તેમ, મુનિસુંદર મહારાજના દીક્ષાગુરુ દેવસુંદરસૂરિ હશે એમ અનુમાન કરવા તરફ દોરાઈ જવાય છે. આ ગુર્વાવલી ગ્રંથમાં તેઓનો ભાષા પરનો કાબૂ બહુ ઉત્તમ પ્રકારનો જોવામાં આવે છે અને કેટલાક પણ વારંવાર વાંચવા લાયક છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી આ ગ્રંથ બહુ ઉપયોગી છે અને વિક્રમની પંદરમી સદીમાં તપગચ્છનું અને જૈન સમાજનું કેવું બંધારણ હતું તે વિષય પર સારો પ્રકાશ પાડે છે, જે આગળ ઉપર જોઈશું.

૨. ઉપદેશરત્નાકર—આ ગ્રંથ કઈ સાલમાં બનાવવામાં આવ્યો તે માલૂમ પડતું નથી. આ ગ્રંથમાં ઉપદેશનું તત્ત્વજ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે. તેમાં ઉપદેશ આપવાની વિધિ, ઉપદેશને ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય તથા અયોગ્ય પુરુષોનાં લક્ષણ, ઔચિત્ય વિચારણાવાળા પુરુષનાં લક્ષણ, કેટલાક પુરુષો ધર્મ સાધી શકતા નથી, કેટલાક પામી શકતા નથી તેનું સ્વરૂપ, ધર્મોપદેશની વૃદ્ધિથી થતાં ફળ, ઉપદેશને અયોગ્ય પુરુષોની ચર્ચા, વક્તા વગેરે સાથે દાર્ષ્ટાંતિક યોજના, ઉપદેશ આપનાર યોગ્ય—અયોગ્ય ગુરુનું સ્વરૂપ, ગુરુ અને શ્રાવક બન્નેની યોગ્યતાનું સ્વરૂપ વગેરે વગેરે અનેક પ્રકારના વિષયો પર વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથની યોજના બહુ ઉત્તમ છે અને તેમાં પાડેલા તરંગો આત્માને શાંતિ આપે છે. અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ ગ્રંથની ભાષા કરતાં આ ગ્રંથની ભાષા તદ્દન જુદા પ્રકારની છે. એમાં દરેક વિષય પર બહુ દૃષ્ટાંતો મૂક્યાં છે અને ઉપદેશની એકની એક હકીકત અનેક આકારમાં કહી છે. શ્રોતા અને વક્તા બન્નેએ આ ગ્રંથ મનન કરીને વાંચવા જેવો છે. અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ જ્યારે ગંભીર ભાષામાં અતિ ઉચ્ચ ભૂમિમાં લખાયલો છે ત્યારે આ ગ્રંથ આલંકારિક ભાષામાં અને વ્યવહારુ રીતિથી લખાયલો છે. ધર્મ અને તેના અધિકારી કોણ છે—એ આ પુસ્તકમાં બહુ વિસ્તારથી બતાવ્યું છે. બહુ ઉપયોગી વિષયોનો અત્ર સમાવેશ થાય છે. આ ગ્રંથ પર વિસ્તારથી ટીકા પણ મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજે પોતે જ રચી છે. આ ગ્રંથનો વ્યાખ્યાનનો ભાગ શ્રી જૈન વિદ્યાપ્રસારક વર્ગ તરફથી છપાયો છે.

૩. અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ—આ ગ્રંથ સૂરિમહારાજે કઈ સાલમાં બનાવ્યો તે કહી શકાતું નથી, પણ

આવી રીતે શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજે અનેક ગ્રંથો બનાવ્યા છે તેમાંથી ઉપર લખ્યા તે લભ્ય છે. એ ગ્રંથો પણ આ વિદ્વાન આચાર્યની મહત્તા અને અદ્ભુત શક્તિનો ખ્યાલ આપવા માટે પૂરતા છે. આ સૂરિમહારાજના સંબંધમાં અહીંતહીંથી આટલી હકીકત મેળવી શકાણી છે. એકંદરે ઐતિહાસિક ગ્રંથોની ગેરહાજરીને લીધે આવી અગત્યની બાબતમાં સાધારણ અને આજુબાજુની હકીકત ઉપર આધાર રાખવો પડે છે; છતાં એક ગ્રંથકર્તા માટે આટલી પણ હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે એટલું જૈન ઇતિહાસકારોને માટે માનપ્રદ છે.

સમાજસ્વરૂપ—હવે શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજના વખતમાં જૈન સમાજનું બંધારણ કેવા પ્રકારનું હતું એ હકીકત જાણવામાં આવે તો ગ્રંથ સમજવામાં બહુ ઉપયોગી થાય; કારણ કે ગ્રંથો હમેશાં ચાલુ જમાનાની હવાવાળા હોય છે. આ સંબંધમાં સીધો પુરાવો ગ્રંથમાંથી મળી શકે તેમ નથી. પણ સૂરિમહારાજે આ અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ ગ્રન્થના જે વિભાગો પાડયા છે તે પરથી કેટલુંક અજવાળું પડે છે. આધ્યાત્મિક જીવન સંબંધમાં લોકોની સ્થિતિ બહુ મંદ પડી ગઈ હોય એમ લાગતું નથી, કારણ કે જો એ વિષય પર લોકોની રુચિ તદ્દન ઊડી ગઈ હોય તો તે વિષયનો ઉપદેશ બહુ થાય નહિ, છતાં એટલું તો જણાય છે કે આધ્યાત્મિક વિષય તરફ લોકોની બહુ રુચિ નહિ હોય. કમનસીબે આ સંબંધે સાક્ષી આપે તેવા પંદરમા સૈકાના બીજા ગ્રંથો નથી, તેથી આ સંબંધમાં વિશેષ કહી શકાતું નથી, પણ યતિશિક્ષા અધિકાર જે શબ્દોમાં લખાયો છે તે બતાવે છે કે આધ્યાત્મિક જીવન બહુ ઉચ્ચતર સ્થિતિ તો ભોગવતું નહિ જ હોય. આજુબાજુની હકીકત પણ આ બાબતમાં સાક્ષી આપે છે. હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ આ સમયમાં બહુ જ અવ્યવસ્થિત હતી. તઘલખ વંશનું રાજ્ય ચાલતું હતું, થોડા વખત પહેલાં જ અલ્લાઉદ્દીન ખૂની જેવા ખીલજી વંશના પાદશાહોએ કાળો કેર વર્તાવ્યો હતો અને લોકોના જાનમાલની સલામતી બિલકુલ નહોતી. રાજ્યક્રાન્તિ પણ વારંવાર થયા કરતી હતી અને મહમુદ ગાંડા જેવા રાજાઓ રાજ્ય પર આવી ગયા હતા અને રાજધાની ફેરવી ગયા હતા.

સાધુસ્થિતિ—આવા રાજ્યક્રાંન્તિના સમયમાં જૈન કોમના સંબંધમાં અને મુનિ મહારાજાઓના સંબંધમાં શી સ્થિતિ હતી તે પણ અત્ર જાણવા લાયક છે. ગચ્છના ભેદો અગિયારમા અને બારમા સૈકામાં શરૂ થયા તે આ વખતમાં પૂર્ણ જોશમાં પ્રસરતા હતા એમ સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય પરથી જણાય છે. છઠ્ઠા સર્ગના બીજા શ્લોકમાં કહે છે કે "વિશ્વપ્રસિદ્ધ એવો તે સૂરિરૂપ સૂર્ય (સોમસુંદરસૂરિ) જ્યારે આકાશમાં વૃદ્ધિ પામ્યો ત્યારે તારાઓની પેઠે વિગ્રહ કરનારા બીજા સૂરીશ્વરોનું તેજ આશ્ચર્ય સાથે અદૃશ્ય થઈ ગયું." ખુદ તપગચ્છનું બંધારણ બહુ ઉત્તમ હતું, એમ માનવાનાં અનેક કારણો છે; અને તેની સાબીતિઓ બહુ મળે છે, જે પર નીચે વિવેચન થશે. ગ્રન્થકર્તાનો તેમ જ લોકોનો એ વખતમાં ગુરુ તરફ પૂજ્યભાવ અપૂર્વ હતો, એ સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય પરથી અને અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમના ગુરુશુદ્ધિ અધિકારથી જણાય છે. પ્રથમ ગ્રંથ વર્તમાન સ્થિતિ ચીતરે છે, જ્યારે બીજો ગ્રંથ ભાવના–Ideal ચીતરે છે અને ભાવના હંમેશા વ્યવહારુ હદની અંદર રહીને જ બાંધી શકાય છે. તપગચ્છની મૂળ પાટમાં આગળ ઉપર જે સડો પેઠો તે શ્રી મુનિસુંદરસૂરિના વખતમાં નહોતો એમ માની શકાય છે, કારણ કે અપૂર્વ ત્યાગ–વૈરાગ્ય વગર અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમની ભાષા હૃદયમાંથી નીકળવી અસંભવિત છે. આ સ્થિતિ શ્રી હીરવિજયસૂરિ સુધી જળવાઈ રહી હતી એમ અનુમાન થાય છે. શ્રી સત્યવિજય પંન્યાસને ક્રિયાઉદ્ધાર કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો તે બહુ બગાડો અને ગડબડાટ થયા પછી જ હોવું જોઈએ, એમ તો ઇતિહાસથી પણ જણાય છે, પણ લોકસત્કાર વગેરે બાહ્યાચારો માટે સૂરીશ્વરે યતિશિક્ષા અધિકારમાં જે વિસ્તારથી વિચારો જણાવ્યા

કાવ્ય વાંચતાં વારંવાર જણાય છે. આથી શ્રાવકોના સંબંધમાં પોતાના અમુક શ્રાવક એમ બહુ ઓછું રહેતું હશે એમ પણ જણાય છે. આચાર્યની અમુક ગામમાં પાટ (મુખ્ય સ્થાન–હેડક્વોટર્સ) હોય અને તેની નજીકમાં જ આચાર્ય રહે એવી યોજના જણાતી નથી. શ્રી શત્રુંજય ગિરિરાજની યાત્રાનો મહિમા તે કાળમાં જવા–આવવાનાં સાધનો બહુ અલ્પ, મોંઘાં તથા જોખમવાળાં હોવા છતાં બહુ હતો એમ ઘણુ વખત બહુ આડંબરથી નીકળેલા સંઘના વર્ણન પરથી જણાય છે. અવારનવાર જૈન કોમને રા.ય-કર્તાઓ તરફથી મદદ મળતી હતી એમ ગુણરાજ શેઠને અહમદશાહ પાદશાહે તેના સંઘના સંબંધમાં કરી આપેલી સગવડ ઉપરથી અનુમાન થાય છે. (સર્ગ આઠ, શ્લોક ત્રીશ.)

બારિક અવલોકના—જેમ જેમ વધારે બારીકિથી વિચાર કરીને તે સમયના ગ્રંથોને વાંચવામાં આવે, તેમ તેમ તે વખતના જૈન સમાજનું બંધારણ સારી રીતે સમજી શકાય તેમ છે. ઐતિહાસિક પર્યાલોચનાથી બહુ લાભ થાય છે. અત્યારે ગચ્છના ભેદો, સાધુવર્ગનો પરસ્પરનો અસંતોષવાળો સંબંધ અને શ્રાવકો તરફથી તે સંબંધમાં આપવામાં આવતું ઉત્તેજન અત્યંત ખેદાસ્પદ છે. શ્રીમુનિસુંદરસૂરિ જેવા અસાધારણ વિચારબળ ધરાવનારા એકાદ બે મહાત્માની આ કાળમાં બહુ જ જરૂર છે. તે સમય તો ધર્મસાધના અને શાસનઅભિવૃદ્ધિ માટે બહુ પ્રતિકૂળ હતો; અત્યારે તો યોગ્ય રીતે પ્રયાસ કરવામાં આવે અને તેના પર યોગ્ય અંકુશ રહે તો થોડા વખતમાં શાસનના ડંકા વાગે એવું છે. બાકી, ચાલુ સ્થિતિથી ઘણીવાર ઉમંગવાળા ઉત્સાહી પ્રાણીઓ પણ પાછા હઠી જાય છે. લેખ લખનારા અવ્યવસ્થિત રીતે મનમાં આવે તેમ લખે છે, બોલનારા મનમાં આવે તેમ બોલે છે અને વર્તન સ્વેચ્છા પ્રમાણે ચલાવાય છે. કોઈ પૂછનાર નથી. શાસનની વાસ્તવિક લાગણી કોઈને રહી નથી અને કોઈમાં હોય તો બહુધા અજ્ઞાનીઓનું જોર હોવાથી પ્રયાસ નકામો જાય છે. અવારનવાર શાસનની ઉન્નતિ કરવાના પ્રયાસો થાય છે, પણ સંપ તેમ જ પૂરતી સમજને અભાવે એકબીજાનાં કાર્યોની અસર ઓછી થાય છે.

ઉપદેશકોની સ્થિતિ—ઉપદેશ આપનાર વર્ગની સ્થિતિ તે વખતમાં બહુ ઊંચા પ્રકારની હતી અને તે માનસિક તેમ જ નૈતિક વિષયમાં વ્યવહારુ રૂપમાં મુકાયલી હતી. ઉપદેશકવર્ગ આખી પ્રજા પર અજાયબ જેવી અસર કરી શકે છે. શાસનની ઉન્નતિ કે અવનતિનો આધાર આ વર્ગ ઉપર જ રહે છે. ગચ્છાધિપતિઓ દેશ-કાળના સંપૂર્ણ જાણકાર હતા, અને નવીન સંયોગો ઊભા થતાં શાસ્ત્રમર્યાદામાં રહીને યોગ્ય ફેરફારો દાખલ કરવામાં ધર્મના ફરમાનનું વાસ્તવિકપણું સમજતા હતા; હાલની જેમ નિર્નાયક મંડળ નહોતું. તે વખતની સાધુની સંખ્યા બહુ મોટી હતી, તેમ જ તેમાં યોગ્ય જીવો પણ વિશેષ હતા, તેથી શ્રીસોમસુંદરસૂરિએ પોતાની હયાતીમાં પાંચ મહાત્માઓને સૂરિપદવી આપી હતી; પણ તે સર્વ એક ગચ્છપતિની આજ્ઞામાં જ વર્તનારા હતા. આવા વિષમ કાળમાં ધર્મ જળવાઈ રહ્યો તે આવા મહાત્મા-ઓની વિશાળ દીર્ઘદૃષ્ટિને જ આભારી છે; નહિ તો તે સમય પહેલાં અને પછી એકંદર ચારસેં વરસ હિંદુસ્તાન માટે એવાં વિપરીત ગયાં છે કે ધર્મ શબ્દનો મૂળથી નાશ થઈ જાય. તે વખતમાં શ્રાવકવર્ગની સ્થિતિ પણ બહુ સારી હશે એમ સૂરિપદવીની પ્રતિષ્ઠા, જિનચૈત્યોની પ્રતિષ્ઠા અને સંઘયાત્રાના મહોત્સવો બતાવે છે. આર્થિક સ્થિતિ ઘણી સારી ન હોય તો આવા અદ્‌ભુત મહોત્સવો થઈ શકે નહિ. એક એક શ્રાવક શાસનના પ્રભાવક જેવા થયા છે તે શ્રીમુનિસુંદરસૂરિ મહારાજે ગુર્વાવલિમાં કરેલા હેમમંત્રી અને લક્ષના પુત્ર નાથા શાહના વર્ણન પરથી જણાય છે. આ શ્રાવકો લગભગ નિઃસંગ જેવા, સાવદ્ય ક્રિયાના સંબંધમાં આરંભથી ડરીને તે નહિ કરવાવાળા અને ગણને ટેકો આપનારા હતા. આવા શ્રાદ્ધવરો ઉત્પન્ન થાય ત્યારે શાસન ટકી રહે એમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. શાસનનું કાર્ય કરવામાં સ્વાર્થભોગ બહુ આપવો પડે છે અને વિરુદ્ધ ટીકાઓ સહન કરવી પડે છે; પરંતુ એ સર્વ આત્મિક ઉન્નતિના હેતુ અર્થે કામ

વિષયસંક્ષેપ

(શ્લોક તથા વિવેચનની વિસ્તારથી અનુક્રમણિકા)

પર તિર્યંચનાં દૃષ્ટાંતો. પ્રમાદનું ત્યાજ્યપણું. અત્યારે કામ કાઢી લેવાનો વખત છે તેથી પુણ્ય કરવાનો ઉપદેશ. સુખપ્રાપ્તિના ઉપાય. ધર્મધન એકઠું કરવાની જરૂર. સહન કરે છે તેટલાં જ દુઃખો સકામપણે સહન કરવાથી થતા લાભ. પાપકર્મોમાં ડહાપણ માનનાર તરફ ઉક્તિ. શેઠ અને મહંતનો વ્યવહારુ દાખલો. આ જીવનાં કૃત્યો અને તેથી થતી વિપત્તિઓ. શાસ્ત્રશ્રવણ વખતનો કમકમાટ અને વર્તન વચ્ચે વિરોધ. સહચારી મિત્ર વગેરેના મૃત્યુથી મળતો બોધ. શ્રી ભર્તૃહરિ અને શ્રીવિનયવિજયજીના તે પર વિચારો. સગાઓ ખાતર પાપકૃત્યો કરનારને ઉપદેશ. વારસો આપી જનાર પિતાનો આભાર માનનાર પુત્રોની નિર્જીવ સંખ્યા. પૈસાનો સન્નિપાત. પરલોકના પંથીનો ધન પર પ્રેમ. પુણ્યધન એકઠું કરવા જાગૃતિ. ન મળ્યા રામ ને ન મળી માયા. થોડા કષ્ટથી બીનાર વિશેષ મળે તેવાં કાર્યો કરે છે. પાપનું કલુષિતપણું. અંતિમ રહસ્ય. ભેદજ્ઞાનનું સ્વરૂપ અને રહસ્ય. દુઃખ, મોહ અને જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય. તાત્કાળિક અને પારિણામિક સુખો. પ્રસંગની અનુકૂળતા. વૈરાગ્યનાં અનેક કારણો. આત્માની અનંત શક્તિનું પ્રાકટ્ય.

અગિયારમો અધિકાર–ધર્મશુદ્ધિ—ધર્મને મલિન ન કરવાનો ઉપદેશ. ધર્મ શબ્દના અર્થો. સાધનધર્મને સાધ્ય માનવાની થતી ભૂલો. ધર્મપ્રાપ્તિની ઇતિહાસની નજરે દેખાતી જરૂર. શુદ્ધ પુણ્યજળમાં મળ. તેનું લંબાણથી લિસ્ટ. પરગુણપ્રશંસા—તેથી થતો ઇષ્ટલાભ. સ્વગુણસ્તુતિની ઇચ્છા ન રાખવી. લોકપ્રશંસા પર આધાર રાખનારા ઠગાય છે તે વાતનું સ્પષ્ટપણું. શત્રુગુણપ્રશંસા. તેમાં રહેલું જ્ઞાનીપણાનું લક્ષણ. પરગુણપ્રશંસાથી થવો જોઈતો આનંદ. ઉદાસીન વૃત્તિને નામે બેદરકારી દાખલ ન થાય તેની ચેતવણી. ગુણસ્તુતિની અપેક્ષા પણ નુકસાનકારક છે. શુદ્ધ ધર્મ કરનારાઓની અલ્પ સંખ્યા. એકડા શીખવા પણ તેમાં જિંદગી ન કાઢી નાખવી. અશુદ્ધ ધર્મથી શુદ્ધ તરફ પ્રયાણનું સાધ્ય. ગુપ્ત ધરમાદો કરનાર. ગુણ ઉપર મત્સર કરનારની ગતિ. પુણ્ય અલ્પ પણ શુદ્ધ હોય તે વધારે સારું. તે કેટલું છે તે કામનું નથી પણ કેવું છે તે કામનું છે. તે પર દીપક, અમૃત અને તણખાનાં દૃષ્ટાંતો. શુદ્ધિ સાથે ભાવની પણ જરૂરિયાત—તે પર સૂક્તમુક્તાવલિકારના વિચારો. અનેક પ્રકારે થતો ધર્મ. તે પર ઉપદેશતરંગિણીનું અવતરણ. અધિકારમાં આવેલી મુખ્ય ત્રણ બાબતો પર વિવેચન.

બારમો અધિકાર–ગુરુશુદ્ધિ—ધર્મને બતાવનાર ગુરુમહારાજ. સર્વ તત્ત્વમાં ગુરુતત્ત્વની મુખ્યતા. ગુરુપણું ક્યાં ઘટી શકે? સદોષ ગુરુના બતાવેલા ધર્મો પણ સદોષ. ઊંટવૈદ્યોનું દૃષ્ટાંત. ડૂબનાર અને ડુબાડનાર ગુરુઓ. વાહન પેઠે ગુરુની શોધ કરવાની જરૂર. કુગુરુના ઉપદેશેલા ધર્મની નિષ્ફળતા. પ્રેમલાઓની ભક્તિ. ગચ્છાચારપયન્નાનું વાક્ય. રાગ દૂર કરવા માટે ગુરુ પર રાગ કરવાનું કહેવાના ઉપદેશનું રહસ્ય. દૃષ્ટિરાગ પર ગંભીર વિચારણા. અંધશ્રદ્ધા ન કરવાનો ઉપદેશ. સ્વરૂપજ્ઞાન બતાવનાર ગુરુ. શાસનના રક્ષકોનું ભક્ષકપણું. તેની સામે પોકાર. આ કાળમાં ધર્માધ્યક્ષોની ફરજ. જડવાદનો ચાલતો કાળ. અશુદ્ધ ગુરુને આદરવાથી ભવિષ્યમાં થતો શોચ. તે મોક્ષ આપી શકે નહિ તે પર ત્રણ દૃષ્ટાંતો. ખરો ઉપકાર કરનાર ગુરુ. ધર્મમાં જોડનાર જ ખરાં માબાપ કહેવાય. સંપત્તિનાં સાત કારણો. વિપત્તિનાં ૭ કારણો. પુણ્યધનનું કરિયાણાપણું. ધર્મશ્રવણ. ગુરુસિંહનું બળ. ગુરુને મેળવી પ્રમાદ ન કરવો. દેવગુરુધર્મ પર અંતરંગ પ્રીતિ રાખવામાં જન્મનું સાર્થક્ય. દેવ કે સંઘનાં કાર્યોમાં ધનવ્યય. ગુરુના ચાર વિભાગ, ગુરુનો આશ્રય ક્યાં સુધી જરૂરનો છે તે પર શ્રી યશોવિજયજીના વિચાર. કુગુરુના પાંચ વર્ગ. ગુરુમહારાજનું ઉપયોગીપણું. તે પર સિંદૂરપ્રકરણનું વાક્ય. ગુરુ વગરનું જ્ઞાન.

તેરમો અધિકાર–યતિશિક્ષા—યતિ શબ્દમાં કોનો કોનો સમાવેશ થાય છે? મુનિમહારાજ માટે ભાવનામય શુદ્ધ સ્વરૂપ. તેઓના ગુણોનું પૃથક્કરણ. સાધુના વેશ માત્રથી બહુ લાભ નથી. મુનિનાં કર્તવ્યો,

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયનાં પ્રકાશનો

શ્રી મોતીચંદ કાપડિયા ગ્રંથમાળાનાં પુસ્તકો

(૧) અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ

આચાર્ય શ્રી મુનિસુંદરસૂરિજી મહારાજની [illegible]
શ્રી મોતીચંદભાઈએ કરેલ ભાષાંતર તથા વિવેચન

પાંચમી આવૃત્તિ : કિંમત રૂ. ૬-૫૦

(૨) જૈન દૃષ્ટિએ યોગ

લેખક—શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા: બીજી આવૃત્તિ: કિંમત રૂ. ૨-૫૦

(૩) શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો ભાગ પહેલો

શ્રી આનંદઘનજીનાં ૫૦ પદોનું શ્રી મોતીચંદભાઈએ કરેલ ભાષાંતર તથા વિવેચન

બીજી આવૃત્તિ; કિંમત રૂ. ૭-૫૦ (અપ્રાપ્ય)

(૪) શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો ભાગ બીજો

શ્રી આનંદઘનજીનાં ૫૧ થી ૧૦૮ સુધીનાં પદોનું શ્રી મોતીચંદભાઈએ કરેલ ભાષાંતર તથા વિવેચન: શ્રી મોતીચંદભાઈના પરિચય સાથે: સંપાદક શ્રી રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ

પહેલી આવૃત્તિ; કિંમત દસ રૂપિયા

અન્ય પુસ્તકો

કાવ્યાનુશાસન

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે રચેલ સાહિત્ય-અલંકારશાસ્ત્રનો આ મૂળ ગ્રંથ, એની ટીકા વગેરે સાથે, વિદ્યાલય તરફથી બે ભાગમાં પ્રગટ કરવામાં આવ્યો હતો. તે અપ્રાપ્ય થઈ જવાથી આ ગ્રંથ—મૂળ, 'અલંકારચૂડામણિ' નામે સ્વોપજ્ઞ ટીકા, 'વિવેક' નામે વિવરણ, અજ્ઞાતકર્તૃક બે ટિપ્પણો, ગ્રંથ તથા ગ્રંથકારનો પરિચય આપતી અભ્યાસપૂર્ણ વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના, શબ્દસૂચિ તથા પરિશિષ્ટ સાથે—ફરી છપાવવામાં આવ્યો છે. સંપાદકો : શ્રી રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ તથા ડૉ. વી. એમ. કુળકર્ણી. **કિંમત રૂ. ૧૫-૦૦**

યોગશાસ્ત્ર

કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યપ્રણીત ગ્રંથના ચાર પ્રકાશનું ભાષાંતર

ત્રીજી આવૃત્તિ છપાય છે.

અષ્ટક પ્રકરણ

કર્તા—આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિ; **કિંમત રૂ. ૦-૨૫**

(૫) આચાર્યશ્રી વિજયવલ્લભસૂરિસ્મારકગ્રંથ

સ્વ. આ. મ. શ્રી. વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજીના પરિચય તથા જૈનધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, કળા તથા સાહિત્યને લગતી લેખસામગ્રીથી સમૃદ્ધ સચિત્ર ગ્રંથ.

કિંમત રૂ. ૧૭-૫૦ (સભ્યો માટે રૂ. ૧૨-૫૦)

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, ગોવાલિયા ટેંક રોડ, મુંબઈ-૨૬

॥ ॐ परमात्मने नमः ॥

श्री अध्यात्मकल्पद्रुम

[सविस्तर विवरणयुक्त]

अथायं श्रीमान् शान्तनामा रसाधिराजः सकलागमादिसुशास्त्रार्णवोपनिषद्भूतः सुधारसायमान ऐहिकामुष्मिकानन्तानन्दसन्दोहसाधनतया पारमार्थिकोपदेश्यतया सर्वरससारभूतत्वाच्च शान्तरसभावनाध्यात्मकल्पद्रुमाभिधानग्रन्थान्तरग्रन्थननिपुणेन पद्यसंदर्भेण भाव्यते ॥

"હવે સર્વ આગમ વગેરે સુશાસ્ત્રસમુદ્રના સારભૂત અમૃત રસ સમાન રસાધિરાજ શાંતરસને, તે આ લોક અને પરલોક સંબંધી અનંત આનંદસમૂહની પ્રાપ્તિનું સાધન હોવાથી, પારમાર્થિક ઉપદેશ આપવામાં યોગ્ય હોવાથી, અને સર્વ રસમાં સારભૂત હોવાથી, તે શાંતરસની ભાવનાવાળા **અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ** નામના પ્રકરણમાં, તે ભાવને સૂચવવામાં નિપુણ પદ્યબંધ વડે, વર્ણવું છું."

વિવેચન—બહુ ગંભીર શબ્દોમાં ગદ્યબંધ રચના વડે પ્રૌઢ વિચાર બતાવવા સાથે ગ્રંથની શરૂઆત કરવામાં આવી છે. શાંતરસનું રસત્વ સિદ્ધ કરતાં બીજા ઘણા પ્રસંગો પણ બતાવી દીધા. શાંતરસનું રસત્વ સિદ્ધ કરવામાં ખાસ વિષયને ઉપયોગી ઉલ્લેખ અત્ર પ્રસ્તુત છે; પરંતુ વિષય પારિભાષિક હોવાથી સર્વને ઉપયોગી હોવા કરતાં કાવ્યના ખાસ વિષયના શોખીનોને બહુ આનંદ આપનાર છે, તેથી તેને માટે આમુખમાં જુદો લેખ લખવાનો ઇરાદો રાખ્યો હતો, પણ તે પાર પડ્યો નથી.

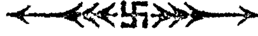
શાંતરસ એ ઉત્કૃષ્ટ રસ છે. એનાં સર્વ અંગો સાથે એ હોય છે ત્યારે આત્મા જે ઉન્નત દશા ભોગવે છે તેનું યથાસ્થિત ચિત્ર આપવું મુશ્કેલ છે. સાંસારિક સર્વ ઉપાધિઓથી વિમુક્ત થયેલું મન શુદ્ધ થયા પછી જે આત્મજાગૃતિનો અનુભવ કરે છે તે અનુભવરસિક પોતે જ સમજી શકે છે. પ્રાકૃત વિષયોથી ઉચ્ચ સ્થિતિમાં વર્તનાર, અમરંગી દુનિયાના વિષયકષાયોથી રંગાયેલ, વીર, કરુણ કે હાસ્યાદિ રસોથી તદ્દન જુદા જ પ્રકારની સ્થિતિને અનુભવની સ્થિતિમાં લાવનાર શાંતરસ ઉત્કૃષ્ટ રસ છે એ, અલંકારચૂડામણિ ગ્રંથમાં કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીમાન હેમચંદ્રાચાર્યે બતાવ્યું છે તેમ, દલીલથી ગમ્ય છે, એટલું જ નહિ પણ અનુભવથી જ્ઞેય છે.

શાંતરસ આ ભવ અને પરભવ સંબંધી અનંત આનંદ મેળવવાનું સાધન છે. શાંતરસ ભાવનારને આ ભવમાં માનસિક અને શારીરિક બન્ને પ્રકારના આનંદ થાય છે. માનસિક આનંદ એટલો ઊંચા પ્રકારનો થાય છે કે એ રસનું વિવેચન કરતાં પ્રથમ જ કહે છે કે,

॥ ॐ परमात्मने नमः ॥

श्री अध्यात्मकल्पद्रुम

[सविस्तर विवरणयुक्त]

अथायं श्रीमान् शान्तनामा रसाधिराजः सकलागमादिसुशास्त्रार्णवोपनिषद्भूतः सुधारसायमान ऐहिकामुष्मिकानन्तानन्दसन्दोहसाधनतया पारमार्थिकोपदेश्यतया सर्वरससारभूतत्वाच्च शान्तरसभावनाध्यात्मकल्पद्रुमाभिधानग्रन्थान्तरग्रन्थननिपुणेन पद्यसंदर्भेण भाव्यते ॥

"હવે સર્વ આગમ વગેરે સુશાસ્ત્રસમુદ્રના સારભૂત અમૃત રસ સમાન રસાધિરાજ શાંતરસને, તે આ લોક અને પરલોક સંબંધી અનંત આનંદસમૂહની પ્રાપ્તિનું સાધન હોવાથી, પારમાર્થિક ઉપદેશ આપવામાં યોગ્ય હોવાથી, અને સર્વ રસમાં સારભૂત હોવાથી, તે શાંતરસની ભાવનાવાળા **અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ** નામના પ્રકરણમાં, તે ભાવને સૂચવવામાં નિપુણ પદ્યબંધ વડે, વર્ણવું છું."

વિવેચન—બહુ ગંભીર શબ્દોમાં ગદ્યબંધ રચના વડે પ્રૌઢ વિચાર બતાવવા સાથે ગ્રંથની શરૂઆત કરવામાં આવી છે. શાંતરસનું રસત્વ સિદ્ધ કરતાં બીજા ઘણા પ્રસંગો પણ બતાવી દીધા. શાંતરસનું રસત્વ સિદ્ધ કરવામાં ખાસ વિષયને ઉપયોગી ઉલ્લેખ અત્ર પ્રસ્તુત છે; પરંતુ વિષય પારિભાષિક હોવાથી સર્વને ઉપયોગી હોવા કરતાં કાવ્યના ખાસ વિષયના શોખીનોને બહુ આનંદ આપનાર છે, તેથી તેને માટે આમુખમાં જુદો લેખ લખવાનો ઇરાદો રાખ્યો હતો, પણ તે પાર પડ્યો નથી.

શાંતરસ એ ઉત્કૃષ્ટ રસ છે. એનાં સર્વ અંગો સાથે એ હોય છે ત્યારે આત્મા જે ઉન્નત દશા ભોગવે છે તેનું યથાસ્થિત ચિત્ર આપવું મુશ્કેલ છે. સાંસારિક સર્વ ઉપાધિઓથી વિમુક્ત થયેલું મન શુદ્ધ થયા પછી જે આત્મજાગૃતિનો અનુભવ કરે છે તે અનુભવરસિક પોતે જ સમજી શકે છે. પ્રાકૃત વિષયોથી ઉચ્ચ સ્થિતિમાં વર્તનાર, અપરંગી દુનિયાના વિષયકષાયોથી રંગાયેલ, વીર, કરુણ કે હાસ્યાદિ રસોથી તદ્દન જુદા જ પ્રકારની સ્થિતિને અનુભવની સ્થિતિમાં લાવનાર શાંતરસ ઉત્કૃષ્ટ રસ છે એ, અલંકારચૂડામણિ ગ્રંથમાં કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીમાન હેમચંદ્રાચાર્યે બતાવ્યું છે તેમ, દલીલથી ગમ્ય છે, એટલું જ નહિ પણ અનુભવથી જ્ઞેય છે.

શાંતરસ આ ભવ અને પરભવ સંબંધી અનંત આનંદ મેળવવાનું સાધન છે. શાંતરસ ભાવનારને આ ભવમાં માનસિક અને શારીરિક બન્ને પ્રકારના આનંદ થાય છે. માનસિક આનંદ એટલો ઊંચા પ્રકારનો થાય છે કે એ રસનું વિવેચન કરતાં પ્રથમ જ કહે છે કે,

એ શાંતરસ અમૃત રસ છે. એવી દંતકથા* છે કે, દેવતાઓએ સમુદ્રમંથન કરી ચૌદ રત્નો શોધતાં છેવટે અમૃત મેળવ્યું. એ મેળવતાં બહુ પુરુષાર્થની જરૂર પડી. આચારાંગાદિ અગિયાર અંગો (મૂળ સૂત્રો) અને 'આદિ' શબ્દથી પૂર્વાચાર્યવિરચિત યોગ, અધ્યાત્મ, ધર્મશાસ્ત્ર વગેરે અનેક વિષયોનું પ્રતિપાદન કરનાર ઉપાંગ, પયન્ના અને પ્રકરણો વગેરે અનેક ગ્રંથોરૂપ સમુદ્ર છે. એ મહાન સમુદ્રમાંથી બહુ પ્રયાસ કરીને શોધી કાઢેલ શાંતરસ છે. મતલબ, એને શોધવામાં પ્રબળ પુરુષાર્થની જરૂર પડી છે અને સમજનારને પડે છે. ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી હકીકત એ છે કે, શાંતરસ સર્વ ધર્મશાસ્ત્રમાંથી મંથન કરીને શોધી કાઢેલ 'સાર' છે. આ રસને ઉત્કૃષ્ટ રસ કહેવાનું કારણ એટલાથી જ સ્પષ્ટ થાય છે. એના સમર્થનમાં વિશેષ દલીલની અપેક્ષા રહેતી નથી: ગંભીર શાસ્ત્રસમુદ્રનો જે 'સાર'–'નવનીત'–'માખણ' હોય તે બહુ ઉપયોગી અને ખાસ જરૂરી હોય એમ કહેવું એ કરતાં સમજી જવું વધારે સુગમ્ય છે, છતાં એના સમર્થનમાં વિશેષ ત્રણ કારણ કહે છે એ પણ એટલાં જ ઉપયોગી છે. એ ત્રણ કારણો હવે આપણે તપાસીએ—

૧. શાંતરસ આ ભવ અને પરભવ સંબંધી અનંત આનંદ મેળવવાનું સાધન છે. શાંતરસ ભાવનારને આ ભવમાં માનસિક અને શારીરિક બન્ને પ્રકારના આનંદ થાય છે. માનસિક આનંદ એટલો ઊંચા પ્રકારનો થાય છે કે તેનો ખ્યાલ આપવો મુશ્કેલ છે. બીજા કોઈ પણ માણસને નુકસાન કર્યા વગર આત્મા પ્રત્યેની ફરજ બજાવવાથી જે અનિર્વચનીય આનંદ થાય છે તે અનુભવથી જ સમજી શકાય છે. એ આનંદ કેટલો હશે તેનો ખ્યાલ આપવા માટે વાચકપતિ **શ્રી ઉમાસ્વાતિ મહારાજ**નું પ્રશમરતિ ગ્રંથમાંનું નીચેનું વચન યાદ આવે છે:—

> नैवास्ति राजराजस्य तत्सुखं नैव देवराजस्य ।
> यत्सुखमिहैव साधो-र्लोकव्यापाररहितस्य ॥ १२८ ॥

"લોકવ્યાપારથી રહિત એવા સાધુને આ લોકમાં જે સુખ છે, તે સુખ ચક્રવર્તીને અને ઇન્દ્રને પણ નથી."

આટલા પરથી જણાય છે કે શાંતરસ ભાવનારના સુખ સાથે પૌદ્ગલિક સ્થૂળ સુખ સરખાવી શકાય તેમ નથી. દુનિયાની દૃષ્ટિમાં રાજા, શહેનશાહ; સાર્વભૌમ કે ચક્રવર્તી બહુ સુખી લાગશે અથવા દેવના સ્વામી ઇંદ્ર સુખી લાગશે, પરંતુ લોકવ્યાપારથી રહિત રહેલા સાધુના સુખ પાસે આ સ્થૂળ સુખ કાંઈ હિસાબમાં નથી.

આવી રીતે આ ભવમાં માનસિક સુખ બહુ આનંદદાયી થાય છે. શારીરિક અને માનસિક સુખનો પરસ્પર સંબંધ એવા પ્રકારનો છે કે માનસિક સુખ હોય ત્યાં શારીરિક

* આ દંતકથા રૂપક છે, પરંતુ રૂપક કરતી વખતે તેનો ઉપયોગ કરવામાં શાસ્ત્રને બાધ [illegible]

સુખ હોય છે જ. આગળ બતાવવામાં આવશે તેમ, સુખ-દુઃખ માન્યતા પર-મનના બંધારણ પર-આધાર રાખે છે, તેથી બન્ને પ્રકારનાં સુખોમાં માનસિક સુખની જ મુખ્યતા છે,

શાંતરસથી પ્રાપ્ત થતું ઐહિક સુખ પ્રત્યક્ષ છે. તે મેળવવામાં ધનનો વ્યય કરવો પડતો નથી, શરીરને શોષવું પડતું નથી, મનને ચિંતામાં નાખવું પડતું નથી, ધમાલ કરવી પડતી નથી, કારણ કે તેનું સાધન શાંતરસ છે. તેટલા માટે જ સદરહુ મહાન લેખક કહે છે કેઃ—

स्वर्गसुखानि परोक्षाण्यत्यन्तपरोक्षमेव मोक्षसुखम् ।
प्रत्यक्षं प्रशमसुखं, न परवशं न च व्ययप्राप्तम् ॥

"સ્વર્ગ સુખ પરોક્ષ છે અને મોક્ષનું સુખ તો એથી પણ વધારે પરોક્ષ છે. પ્રશમ સુખ પ્રત્યક્ષ છે, એને પ્રાપ્ત કરવામાં દોઢિયાનો ખરચ થતો નથી અને તે પરવશ પણ નથી."

મતલબ કે આ ભવમાં પ્રત્યક્ષ રીતે મળી શકે અને પોતાનો લાભ બતાવી શકે એવું સુખ પ્રશમ જ છે. એને પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન શાંતરસ છે. આવી જ રીતે પરભવમાં પણ મહાસુખ આપનાર શાંતરસ છે. આ જીવન શાંત પ્રવાહથી વહન થયું હોય તો તેને ક્લિષ્ટ કર્માપત્તિ થતી નથી અને પ્રાપ્ત કરેલાં ક્લિષ્ટ કર્મોનો નાશ થાય છે, તેથી પરભવમાં સ્વાભાવિક રીતે આનંદ મળવાનો વધારે સંભવ રહે છે.

આવી રીતે આ ભવ-પરભવના આનંદનું સાધન શાંતરસ છે, એટલું જ નહિ પણ અનંત આનંદ-મોક્ષ સુખ, જેની પછવાડે કોઈ દિવસ નિરાનંદપણું પ્રાપ્ત થવાનું નથી, તે પણ શાંતરસથી પ્રાપ્તવ્ય છે. આ પ્રથમ કારણ થયું.

૨. પારમાર્થિક ઉપદેશ કરવા યોગ્ય શાંતરસ છે. બીજા સર્વ રસોમાં પાર્થિવ વિષયો આવે છે. એ સર્વ રસોમાં ઇંદ્રિયના વિષયોની તૃપ્તિ અને મનના નિરંકુશ વર્તન સિવાય વસ્તુતઃ આનંદદાયક કાંઈ આવતું નથી; પણ આ શાંતરસ એવા પ્રકારે આનંદ આપે છે કે તેથી કોઈને અગવડમાં ઉતરવું પડતું નથી. વીર, કરુણ, હાસ્ય વગેરે રસો પાર્થિવ છે, ઐહિક છે, સ્થૂળ છે, બીજાને ભોગે આવિર્ભાવ પામનારા છે અને પરિણામ વગરના છે. આ સર્વ બાબતોમાં શાંતરસ તેથી ઊલટો જ છે. પારમાર્થિક વિષયને પ્રતિપાદન કરનાર અને તેનો જ ઉપદેશ આપનાર હોવાથી આ રસ પ્રધાનપણે ઉપદેશવા યોગ્ય છે. વળી, બીજી રીતે જોઈએ તો, જેઓ પરમાર્થના ઇચ્છુક હોય તેઓને જ આ રસનું પ્રતિપાદન ઇષ્ટ લાગે છે; તેથી આ રસ તેના અધિકારીની અપેક્ષાએ પણ ઉત્કૃષ્ટ છે; કારણ કે તેના અધિકારીઓ પ્રાકૃત જનસમૂહની સામાન્ય સપાટીથી કાંઈક અથવા બહુ અંશે ઊંચા હોય છે. આ દ્વિતીય કારણ થયું.

૩. શાંતરસ સર્વ રસોનો સાર છે. હાસ્યાદિ રસોને કવિઓએ જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન આપ્યું છે તે ટકી શકે તેવું નથી અને શાંતરસને ખરા રસ તરીકે સિદ્ધ કરવામાં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય અને બીજાઓ ફત્તેહમંદ થયા છે; એટલું જ નહિ, પણ એ ઉત્કૃષ્ટ રસ છે. અને રસનો મહિમા

જે સમજે અને અનુભવે [illegible]
નવાઈ જેવું નથી. શ્રીમાન [illegible]
રસના અન્ય વ્યાખ્યાનકારોએ [illegible]
રસોમાં પ્રધાન છે અને તેથી જ [illegible]

આ ત્રણે કારણોથી શાંતરસનું [illegible] ભાવ છે. આ લોક અને પરલોકમાં અનંત [illegible] તેથી જ પારમાર્થિક ઉપદેશ દેવા યોગ્ય છે. અને તે બધાં કારણોને લીધે તે [illegible] છે.

આ ગ્રંથનો અર્થ શું છે?–વગેરે હકીકત ઉપોદ્ઘાતમાં [illegible] આપી છે તેનું પુનરાવર્તન કરવામાં આવતું નથી. અત્ર એટલું જણાવવું [illegible] લાગે છે કે આ ગ્રંથ મહાવિદ્વાન **શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજ**ના બનાવેલો છે. તેઓશ્રી યુગપ્રધાન તુલ્ય હતા અને મૂળ પાટે થયા હતા. તેઓશ્રીએ બહુ અનુભવ કરીને [illegible] ભાષામાં આ ગ્રંથ રચ્યો છે અને તેના પર બહુ વિચાર કરીને સાર [illegible] આવ્યો છે. આખો ગ્રંથ મનન કરીને વાંચવાનો આગ્રહ કરવામાં આવે છે.

આ **શ્રી અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ** ગ્રંથ પર ઉપાધ્યાય મહારાજ **શ્રી ધનવિજયજી ગણિ**એ તથા **શ્રી રત્નચન્દ્ર ગણિ**એ ટીકા લખી છે. પ્રથમ ગદ્યબંધ પ્રબંધની ટીકામાં બહુ ઉપયોગી હકીકત બતાવવામાં આવી છે. અત્ર શ્રી ધનવિજયજી ગણિની ટીકામાં જે ભાગ વિદ્વત્તાથી ભરેલો લાગ્યો છે તે ખાસ ઉપયોગી હોવાથી નીચે નોંધી લીધો છે:—

"આ લોકમાં (સામાન્ય રીતે) વિદ્વાનોની પ્રવૃત્તિ માટે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થ છે; તેમાં સંસારી પ્રાણીઓને પરસ્પર કાર્યકારણભાવ પામેલા અર્થ અને કામ એ બે પુરુષાર્થ છે; પણ મુમુક્ષુ (મોક્ષના અર્થી) પ્રાણીઓને તો ધર્મ અને મોક્ષ એ બે જ પુરુષાર્થો છે. આ બેમાં પણ ધર્મ કારણ ને મોક્ષ કાર્ય હોવાથી મોક્ષ પરમ પુરુષાર્થ છે. તેના અધિકારી, સહસ્રાવધાનના કરનાર, પ્રત્યક્ષ સરસ્વતીરૂપ **સોમસુંદરસૂરિ**ની પાટને શોભાવનાર, તપગચ્છના નાયક, યુગપ્રધાન સમાન **મુનિસુંદરસૂરિ**એ આ **અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ** ગ્રંથ રચ્યો છે, જેમાં મોક્ષના અસાધારણ ઉપાયભૂત અને પોતે અનુભવેલા શાંતરસને પરોપદેશ માટે પ્રકાશ્યો છે. હું પણ શાંતરસનો અર્થી હોવાથી તેની વ્યાખ્યા કરું છું."

ગ્રંથની આદિમાં મંગલ, વિષય, પ્રયોજન, સંબંધ અને અધિકારી એ પાંચમાંથી કોઈ વસ્તુ બતાવવી જોઈએ, એવો શિષ્ટાચાર છે. **મંગલ** કરવાનો હેતુ બેવડો રાખવામાં આવ્યો હોય એમ જણાય છે. ઇષ્ટ દેવની સ્તુતિ અને ગ્રંથપઠનપાઠનની પ્રવૃત્તિમાં મનને પરોવવાની અભિલાષા, તત્સૂચક માંગલિક સર્વ ધર્મમાં ઇષ્ટ ગણાય છે, છતાં ઘણી વખત તે વગર પણ ચલાવવામાં આવે છે. પ્રથમથી એવો શિષ્ટાચાર છે કે **અથ** શબ્દને માંગલિકસૂચક ગણવો.

અન્ય શાસ્ત્રોમાં પણ કહ્યું છે કે "ૐ શબ્દ અને **અથ** શબ્દ માંગલિકસૂચક સમજી લેવા." આવી રીતે સામાન્ય શબ્દોમાં મંગલ કરવાનો સંપ્રદાય સાચવ્યો હોય તેમ જણાય છે. **અથ** શબ્દ આરંભસૂચક પણ છે અને 'હવે' એવા અર્થમાં પણ તે વપરાય છે. અને તે વખતે, ટીકાકારના કહેવા પ્રમાણે, તે અનંતરતા સૂચવે છે. 'ઉપદેશરત્નાકર' વગેરે ગ્રંથોની સાથે અનંતરતા સૂચવનાર આ શબ્દથી અવસરસંગતિ પણ બતાવવામાં આવી ગઈ.

આ ગ્રંથમાં **વિષય** શો આવશે ?–તે બીજો અગત્યનો પ્રશ્ન છે અને તેનો ખુલાસો પણ ગદ્યબંધ પ્રબંધમાં થઈ જાય છે. શાંતરસ એ આખા ગ્રંથનો વિષય છે અને તેને પોષવા માટે સર્વત્ર એકસરખી રીતે પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રયોજન—આ ગ્રંથ બનાવવાનો હેતુ શો છે ?–એ જાણવું પણ જરૂરનું થઈ પડે છે. આ વિષય બહુ અગત્યનો હોવાથી વધારે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં મૂકવાની જરૂર છે. અધ્યાત્મનો વિષય જનસમૂહને રુચતો નથી અને તે પર પ્રેમ લાવવા માટે બહુ પ્રયાસ કરવો પડે છે, છતાં તે વિષય 'આ ભવ અને પરભવમાં અનંત આનંદનું સાધન' હોવાથી તેને પોષવાની બહુ જરૂર છે, એટલું જ નહિ પણ એ વગરનું જીવન શૂન્ય જેવું છે. આ શબ્દથી પ્રયોજન બતાવ્યું. એ અધ્યાત્મ અને વૈરાગ્યનો વિષય કેટલો જરૂરનો છે તેને માટે ઉપોદ્ઘાત જુઓ.

સંબંધ—આ ગ્રંથ પદ્યબંધ રચનાથી રચવામાં આવશે એમ કહીને વિભાવ્યવિભાવનભાવરૂપ સંબંધ બતાવ્યો.

અધિકારી—આ ગ્રંથ વાંચવાને યોગ્ય કોણ ગણાય ? મારેલ પારો જો નબળા માણસને શરીરશુદ્ધિ કર્યા વિના આપવામાં આવે તો તેનો નાશ થાય છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્ર જેવા ગ્રંથો કોના હાથમાં મૂકવા અથવા કોણે વાંચવા તે બહુ અગત્યનો પ્રશ્ન છે. આવા ગ્રંથોમાં સામાન્ય વચનને વિશેષ વચન તરીકે સમજવાની અથવા અપેક્ષાવાળા વચનને એકાંત સ્વરૂપે સમજવાની ઘણી વાર ભૂલ થઈ જવાનો સંભવ રહે છે. એવે પ્રસંગે ગ્રંથકર્તાનો આશય જો લક્ષમાં આવતો નથી તો પરિણામે કેટલીક વાર હાનિ થઈ જાય છે. તેટલા માટે આવા ગ્રંથના અધિકારી 'પારમાર્થિક ઉપદેશ્ય'ને પાત્ર થયેલા જ ગણાય છે.

આવી રીતે બહુ ઉત્સાહથી ગ્રંથની શરૂઆત કરવામાં આવી છે. પીઠિકા ગદ્યબંધમાં રચી આખો ગ્રંથ પદ્યબંધ રચનામાં બનાવ્યો છે. આ ગ્રન્થ થોડો વાંચવો, પણ સમજીને વાંચવો; વાંચીને વિચારવો અને વિચારીને પોતાની સ્થિતિ અને સંજોગ અનુસાર વ્યવહારમાં મૂકવો, અમલમાં મૂકવો.

* * *

શાંતરસ, શરૂઆત, માંગલિક

जयश्रीरांतरारीणां, लेभे येन प्रशान्तितः।
तं श्रीवीरजिनं नत्वा, रसः शान्तो विभाव्यते ॥ १ ॥ (अनुष्टुप्*)

"જે શ્રી વીર ભગવાને અંતરંગ શત્રુઓની જયલક્ષ્મી ઉત્કૃષ્ટ શાંતિથી મેળવી છે તે પરમાત્માને નમસ્કાર કરીને શાંતરસની ભાવના કરવામાં આવે છે." (૧)

વિવેચન—વ્યવહારમાં આપણે જાણીએ છીએ કે શત્રુનો નાશ કરવા માટે અને તેના પર વિજય મેળવવા માટે દ્વેષ અથવા ક્રોધ અને માન મુખ્ય ભાગ ભજવે છે, પરંતુ શ્રી વીર પરમાત્માનું મનોરાજ્ય એવું વિશાળ હતું કે તેમણે કષાય ન કરતાં શાંતિ રાખીને સર્વ અંતરંગ શત્રુ પર ફતેહ મેળવી. અંતરંગ શત્રુઓ મોહરાજાના સેવક તરીકે કામ કરે છે અને તેના લશ્કરમાં વિષય, કષાય, જ્ઞાનાવરણીય વગેરે અનેક પ્રકારની ટુકડીઓ રહેલી છે. માર્ગાનુસારી થયા પછી વિજય મેળવવાની ઇચ્છા રાખનારનું અંતરંગ સૈન્ય માર્ગભ્રષ્ટ થતું નથી અને તદનંતર તત્ત્વશ્રદ્ધારૂપ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી દેશથી અથવા સર્વથી વિરતિ ગુણ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ઇંદ્રિયદમન, આત્મસંયમ, ક્ષમાધારણ, સત્યવચનોચ્ચાર, સ્તેયત્યાગ, અખંડ બ્રહ્મચર્ય અને અધિકારના પ્રમાણમાં બહિરંગ અને અંતરંગ પરિગ્રહનો ત્યાગ વગેરે સદ્‌ગુણો પ્રાપ્ત થતાં જ આ જીવ અપ્રમત્ત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી ક્રમસર સદરહુ અંતરંગ શત્રુઓના કિલ્લાઓ તોડતો જાય છે. શ્રી વીર પ્રભુએ પણ આભ્યંતર વૈરીઓનો નાશ કરવા માટે એ જ રસ્તો લીધો હતો. લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તેણે પ્રથમ તો જે પ્રાણીઓએ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરી હોય તેની સેવા કરવી જોઈએ. સેવા કરવાથી તે પુરુષે ગ્રહણ કરેલા રસ્તાનું જ્ઞાન થાય છે, તેમાં પરમ આદર થાય છે, અધ્યવસાય ઉત્કૃષ્ટ થાય છે અને તેથી અલ્પ પ્રયાસે સાધ્ય સિદ્ધ થાય છે. શાંતરસનો કામી મહાપુરુષ પણ તે રસ જેને પ્રાપ્ત થયેલો છે એવા આસન્નઉપકારી શ્રી ચરમ તીર્થંકરની સ્તુતિ કરે છે. શાંતિથી અંતરંગ શત્રુ પર તે મહાત્માએ કેવો વિજય મેળવ્યો તે સંબંધી કથાનક વીરચરિત્રાદિ અન્ય ગ્રંથોથી જાણી લેવું. સંગમ, ચંડકૌશિક, શૂલપાણિ, ગોશાલક વગેરે અતુલ્ય દુઃખ આપનાર તરફ અખંડ શાંતિ રાખનારનું અંતરંગ મનોબળ કેટલું વીર્યવાન હશે તે લખવા કરતાં કલ્પવું જ વિશેષ યુક્ત છે, કલ્પી શકાય તેવું છે. આવા પરમાત્માનું નામોચ્ચારણ કરી શાંતરસની ભાવના કરવાનો ઉદ્યમ કરવામાં આવ્યો છે.

કોઈ પણ શબ્દમાત્રને ગ્રહણ કરી તેના પર આખો પ્રયોગ લેવો તેને નિરુક્ત કહે છે; એટલે કેટલાક શબ્દોનો વ્યુત્પત્તિથી અર્થ બને નહિ, પણ પ્રયોગથી જ અર્થ બને છે. **વીર** શબ્દ માટે નિરુક્ત કરતાં વિદ્વાનો કહે છે કે :—

* આઠ અક્ષર દરેક પદમાં હોય છે. છઠ્ઠો અક્ષર ગુરુ અને પાંચમો અક્ષર લઘુ હોય છે. બીજા તથા ચોથા પદનો સાતમો અક્ષર હ્રસ્વ હોય છે. પહેલા તથા ત્રીજાનો સાતમો અક્ષર દીર્ઘ હોય છે.

विदारयति यत्कर्म, तपसा च विराजते ।
तपोवीर्येण युक्तश्च, तस्माद्वीर इति स्मृतः ॥

"તેઓ કર્મનું વિદારણ કરે છે, તપસ્યાથી વિરાજમાન છે તથા તપશક્તિવાળા છે: આ નિરુક્તથી તે 'વીર' કહેવાય છે."

અથવા વ્યુત્પત્તિથી પણ એવો જ ધ્વનિ નીકળે છે. **विशेषेण ईरयति प्रेरयति कर्माणीति वीरः** । જે કર્મોને પ્રેરે છે, ધક્કા મારે છે, આત્માથી વિખૂટાં કરી કાઢી મૂકે છે, તે **વીર.** આવા શ્રી વીર પરમાત્માને નમસ્કાર કરીને ગ્રંથનું મંગળાચરણ કરવામાં આવ્યું છે.

ટીકાકાર મહારાજ શ્રી ધનવિજયજી ગણિ કહે છે કે શાસ્ત્રની આદિમાં મંગળ, અભિધેય, સંબંધ, પ્રયોજન અને અધિકારી એ પાંચ વસ્તુ બતાવવી જોઈએ, તે આ શ્લોકમાં પણ બતાવવામાં આવી છે. વીર પરમાત્માને નમસ્કાર કરીને **મંગળ** કર્યું છે; અભિધેય અથવા **વિષય** શાંતરસ છે; અંતરંગ શત્રુના જયરૂપ લક્ષ્મી મેળવવાનું **પ્રયોજન** છે; શાંતરસનો વિભાવ્યવિભાવનભાવ એ **સંબંધ** છે; અને મોક્ષાર્થી પ્રાણીઓ, જેઓને અંતરંગ શત્રુ પર જય મેળવવાની ઇચ્છા છે, તે આ ગ્રંથના **અધિકારી** છે.

આ પાંચે વસ્તુઓ ગદ્યબંધ રચનામાં પ્રથમ બતાવવામાં આવી છે, છતાં અત્ર ફરી વાર બતાવી તેથી પુનરુક્તિ દોષ થાય એવો જો આક્ષેપ કરવામાં આવે તો તેના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે ઉપદેશના ગ્રંથોમાં પુનરુક્તિ દોષ લાગતો નથી. સજ્ઝાય, ધ્યાન, તપ, ઔષધ, ઉપદેશ, સ્તુતિ, પ્રયાણ અને સંતગુણકીર્તનમાં પુનરુક્તિ દોષ લાગતો નથી. વાચકવર્ય શ્રી **ઉમાસ્વાતિ** મહારાજ **પ્રશમરતિ** પ્રકરણમાં કહે છે કે:—

ये तीर्थकृतप्रणीता भावास्तदनन्तरैश्च परिकथिताः ।
तेषां बहुशोऽप्यनुकीर्तनं भवति पुष्टिकरमेव ॥
यद्वद्विषघातार्थं मंत्रपदे न पुनरुक्तदोषोऽस्ति ।
तद्वद्रागविषघ्नं पुनरुक्तमदुष्टमर्थपदम् ॥

"તીર્થંકરમહારાજપ્રણીત અને તેના પછીના અવિચ્છિન્ન સંપ્રદાયાગત આચાર્યોએ બતાવેલા–કથન કરેલા–ભાવોનું વારંવાર કથન કરવું તે તેને–પ્રશમની રતિને–પુષ્ટિ કરનારું છે. વિષઘાતને માટે વારંવાર મંત્રોચ્ચાર કરવાથી જેમ પુનરુક્તિ દોષ લાગતો નથી તેમ રાગરૂપ વિષનો ઘાત કરનાર અર્થપદો પણ વારંવાર કહેવાથી તે કાર્ય દોષ વિનાનું જ છે."

આખા ગ્રંથમાં એકનો એક ભાવ બે બે વખત અને કોઈ ભાવ તેથી પણ વધારે વખત કહેવાય છે, તેમ જ ઉપદેશના અનેક ગ્રંથો હોવા છતાં ફરીવાર ગ્રંથ લખવો એ પણ પુનરુક્તિ જ છે, પરંતુ એ સર્વનો અત્ર ખુલાસો થઈ જાય છે. આમાં કાવ્યચાતુર્ય બતાવવાનો હેતુ બહુધા હોતો નથી, તેથી દોષ લાગતો નથી. જેમ વ્યાપારી હંમેશાં એક જ રીતે વ્યાપાર કર્યા કરે છે: તેમાં તેની ઇચ્છા વ્યાપારની નથી પણ ધનપ્રાપ્તિની છે; જેમ મંત્રપદનો વારંવાર જાપ કરવામાં આવે છે, તેમાં શ્રદ્ધાગુણ પ્રધાન છે અને સાધ્ય મંત્ર

તરફ નથી પણ વિષનાશ તરફ છે; અને જેમ વ્યાધિગ્રસ્ત પ્રાણી એકના એક ઔષધનું અનેક વાર સેવન કરે છે, તેનો હેતુ ઔષધ ખાવાનો નથી પરંતુ વ્યાધિનો વિનાશ કરવાનો છે, તેવી રીતે શુદ્ધ વ્યાપાર કરવાની ઇચ્છાવાળા અથવા રાગવિષ કે મોહવ્યાધિનો નાશ કરવાની ઇચ્છાવાળા મુમુક્ષુને અનેક પ્રકારે અનેક વાર તેનો તે જ ઉપદેશ આપવામાં આવે તો તેનું સાધ્ય વચનોચ્ચાર કે વચનવ્યાપાર તરફ નથી, પણ રાગવિષનો નાશ અથવા શુદ્ધ સંસ્કારનો સંચય કરવા તરફ જ છે તેથી તેમાં પુનરુક્તિ દોષ જરા પણ લાગતો નથી.

મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજ પોતાના બનાવેલા સર્વ ગ્રંથોની શરૂઆતમાં '**જયશ્રી**' શબ્દ મૂકે છે. એ શબ્દ વડે તેમની ઓળખાણ પડે છે, એ બાબત ખાસ નોંધ લેવા જેવી છે. (૧)

અનુપમ સુખના કારણભૂત શાંતરસનો ઉપદેશ

सर्वमङ्गलनिधौ हृदि यस्मिन्, संगते निरुपमं सुखमेति ।
मुक्तिशर्म च वशीभवति द्राक्, तं बुधा भजत शान्तरसेन्द्रम् ॥ २ ॥ (स्वागतावृत्त)

"સર્વ માંગલિકનો નિધાન એવો શાંતરસ જેના હૃદયમાં પ્રાપ્ત થાય તે અનુપમ સુખ પામે છે અને મોક્ષનું સુખ એકદમ તેના કબજામાં આવી જાય છે. હે પંડિતો! એવા શાંતરસને તમે ભજો, સેવો, ભાવો." (૨)

વિવેચન—સર્વ પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિ અમુક હેતુને લઈને થાય છે. **प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते**-પ્રયોજન વગર મૂર્ખ પણ પ્રવૃત્તિ કરતો નથી. આ સ્વતઃસિદ્ધ નિયમ [illegible] હેતુ ધનપ્રાપ્તિનો હોય છે. ભણનારનો હેતુ મગજ કેળવવાનો અથવા [illegible] હોય છે. ચાલનારનો હેતુ અમુક જગ્યાએ પહોંચવાનો હોય છે અને [illegible] મન પર અમુક અસર નિપજાવવાનો હોય છે. આ સર્વ [illegible] હેતુ પ્રાણીને સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો હોય છે. જે પ્રવૃત્તિથી પરિણામે [illegible] તેમાં વિચારવાન પ્રાણી પ્રવૃત્તિ કરતાં નથી, તેથી સર્વ પ્રવૃત્તિનો [illegible] આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યારે સવાલ એ થાય છે [illegible]? આ સવાલનો જવાબ આપવામાં બહોળા અનુભવ- [illegible] એમ છે કે જે પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી આ જીવ [illegible] નથી. ઘણા જીવો સારું ખાવામાં, સારાં વસ્ત્રો પહેરવામાં, [illegible] મેળવવામાં અથવા વાહવાહ કહેવરાવવામાં સુખ [illegible] છે. નામ કોઈનાં અમર રહેતાં નથી. [illegible] છે કે આવા પ્રકારના વિષયોને સુખ માનવામાં [illegible] છે અને પરિણામે પાછું દુઃખ થાય છે. જે

[illegible] ॥ (૩-૮).

સુખની પછવાડે દુઃખ થાય છે તેને સુખ કેમ કહેવાય ? સાંસારિક સર્વ સુખો આવા પ્રકારનાં છે. વિષયજન્ય સુખ માત્ર માન્યતામાં જ રહે છે; તેથી કોઈ પણ પ્રકારનો વાસ્તવિક આનંદ થતો નથી. આનંદ લાગે છે તે પણ ખોટો છે, અસ્થિર છે, અલ્પ છે, અલ્પ સમય ચાલે તેવો છે અને એને સુખ માનવું એમાં મોટી ભૂલ થાય છે. સુખ ખરેખરું મનની શાંતિમાં જ છે. જ્યારે મન એક વિચાર કે વિષય પરથી બીજા તરફ દોરાય છે અને એક વસ્તુ પર સ્થિર રહેતું નથી, ત્યારે સમજવું કે હજુ તેને વાસ્તવિક ખ્યાલ થયો નથી. આવા પ્રકારનું સુખ પ્રાપ્ત કરવાનું પરમ સાધન શાંતરસની ભાવના ચિત્તક્ષેત્રમાં સ્થિર કરવી એ જ છે. એ શાંતરસ ભાવતાં જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તે અનિર્વચનીય છે. પાર્થિવ વસ્તુમાં એવો કોઈ પણ પદાર્થ નથી કે જેની સાથે એ સુખની સરખામણી થઈ શકે. શાંતરસની ભાવના ઉત્કૃષ્ટ રીતે ભાવતાં સર્વ પ્રકારનાં દુઃખોનો આત્યંતિક અભાવ થાય છે અને એવી રીતે અવિનાશી અવ્યાબાધ સુખ પ્રાપ્ત થાય તેને જ વાસ્તવિક સુખ કહેવું યોગ્ય છે.

આવું ઉત્કૃષ્ટ સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય, ઉપર કહ્યું તેમ, શાંતરસનો વિચાર કરવો અને તે જ પરમ સાધ્ય છે, એમ માનવું એ છે. શૃંગાર, હાસ્ય, વીર વગેરે રસોમાં માની લીધેલા પાર્થિવ વિષયસુખથી કલ્પિત, ક્ષણિક, વિનશ્વર આનંદ થાય છે, પરંતુ ખરેખરો ચિરસ્થાયી, અંત વગરનો આનંદ તો શાંતરસની ભાવનાથી જ થાય છે. અને તે શાંતરસને ભાવવાનો ઉપદેશ અત્ર આપવામાં આવ્યો છે. આખા ગ્રંથમાં આ સાધ્ય રાખવામાં આવેલ છે, તેથી મનનપૂર્વક આ ગ્રંથનો અભ્યાસ કરવો એ સુખપ્રાપ્તિનો ઉપાય સાધવા બરાબર છે.

રસેન્દ્ર–રસેશ્વર. સિદ્ધાંત એવો છે કે દેહપાત પછી જીવોની માની લીધેલી મુક્તિ મળે તે ચોક્કસ નથી, માટે અત્ર રસેન્દ્ર (પારો) ખાઈને શરીરને નિભાવવું; છતાં શરીર તો નાશ પામવાનું જ છે, એમ જો શંકા થાય તો તેના જવાબમાં આ સિદ્ધાંતના અનુયાયીઓ એમ કહે છે કે આ શરીર પડ્યા પછી હરગૌરી સૃષ્ટિમાં શરીર પ્રાપ્ત થવાનું છે તે બહુ મજબૂત મળશે. તેઓના આ મત પર આક્ષેપ કરતાં સૂરિમહારાજ કહે છે કે રસેન્દ્ર (પારો) પણ આ શાંતરસાધિરાજ જ છે. (આ સિદ્ધાંત માટે જુઓ રસેશ્વર સિદ્ધાંત, અથવા રસાર્ણવ –રસહૃદય વગેરે ગ્રંથો.) શાંતરસ સર્વ મંગળનો ભંડાર છે, કારણ કે સર્વ માંગલિક્યમાલા એનાથી જ વિસ્તરે છે. પંડિતો આ ઉપદેશને યોગ્ય છે અને પંડિતો જ શાંતરસની ખૂબી સમજી શકે છે, તેથી સૂરિમહારાજે બુધ શબ્દથી પંડિતોને સંબોધન કર્યું છે. જેઓ સંસારનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજી પુદ્ગલ અને આત્માનો ભેદ સમજ્યા હોય તેને શાસ્ત્રકારો પંડિત કહે છે. (૨)

આ ગ્રન્થનાં સોળ દ્વારો

समतैकलीनचित्तो, ललनापत्यस्वदेहममतामुक् ।
विषयकषायाद्यवशः शास्त्रगुणैर्दमितचेतस्कः ॥ ३ ॥

वैराग्यशुद्धधर्मा, देवादिसतत्त्वविद्विरतिधारी ।
संवरवान् शुभवृत्तिः साम्यरहस्यं भज शिवार्थिन् ! ॥ ४ ॥ (युग्मम्) (आर्यागीति)

[illegible] પ્રાણિ! તું સમતાને વિષે લીન ચિત્તવાળો થા! સ્ત્રી, પુત્ર, પૈસા અને [illegible] મમતા છોડી દે! વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ વગેરે ઇન્દ્રિયોના વિષયો અને [illegible] અને લોભ એ કષાયોને વશ થા નહિ! શાસ્ત્રરૂપ લગામ વડે તારા મનરૂપ [illegible]! વૈરાગ્યે કરીને શુદ્ધ–નિષ્કલંક–ધર્મવાન થા! (સાધુના દશ યતિધર્મ [illegible] જ આત્મગુણોમાં રમણતા કરવારૂપ શુદ્ધ ધર્મવાળો થા!) દેવ [illegible] સમજનારો થા! સર્વ પ્રકારના સાવદ્ય યોગથી નિવૃત્તિરૂપ વિરતિ [illegible] સંવરવાળો થા! તારી વૃત્તિઓને શુદ્ધ રાખ અને સમતાના [illegible] (૩–૪)

प्रथमः समताधिकारः ॥

ભાવના ભાવવા માટે મનને ઉપદેશ

चित्तवालक ! मा त्याक्षी–रजस्रं भावनौषधीः ।
यत्त्वां दुर्ध्यानभूता न, च्छलयन्ति छलान्विपः ॥ ५ ॥ (अनुष्टुप्)

"હે ચિત્તરૂપ બાળક! તું ભાવનારૂપ ઔષધિઓને હમેશાં* દૂર કરીશ નહિ; જેથી કરીને છળને શોધનારા દુર્ધ્યાનરૂપ ભૂત, પિશાચો તને છેતરી શકશે નહિ." (૫)

વિવેચન—સમતાદિક અધ્યાત્મના વિષયમાં હજુ આ જીવ બહુ પછાત છે; તેનું ખરું રહસ્ય સમજી તેને અનુસરતો નથી, તેથી તેના મનને બાળક કહેવામાં આવ્યું છે.

હે બાળ મન! તું જરા વિચાર કર. સાંસારિક સગાં–સ્નેહીઓ અસ્થિર છે, પૌદ્ગલિક વિષયસુખ અનિત્ય છે, આજ જે રંગ છે તે કાલ રહેતો નથી; સગાં–સ્નેહીઓનું કે શેઠ વગેરે સ્વામીનું કોઈનું વાસ્તવિક રીતે તારે શરણુ નથી; તને ખરું દુઃખ પડતાં તેઓ કાંઈ પણ ઉપકાર કરી શકે તેમ નથી. વળી તેઓ સર્વ એક મેળાની જેમ અત્ર મળ્યા છે, પણ તેને છૂટા પડતાં વાર લાગવાની નથી. તું પોતે તો એકલો જ આવ્યો છે અને એકલો જ જવાનો છે; તું કોઈનો નથી અને તારું કોઈ નથી—આમ અનેક રીતે સંસારનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શું છે તેનો વિચાર કરવો, પોતાની શુદ્ધ દશા અને વિભાવદશા કઈ છે તેનું સ્વરૂપ સમજી તેનું રટણ કર્યા કરવું, પૌદ્ગલિક અને આત્મિક તત્ત્વોમાં શો ફેર છે તે સમજી તેના પર વિચાર કરવો, એને શાસ્ત્રકાર ભાવના કહે છે. એ ભાવના ભાવવાથી સાચી સ્થિર વસ્તુ કઈ છે તેનું સત્ય જ્ઞાન થાય છે અને જ્ઞાનના પરિણામે તદનુસાર વર્તન કરવાનો નિશ્ચય થતાં પરિણામે તેવું વર્તન પણ થાય છે. કોઈ પણ કાર્ય થવાનો અથવા કરવાનો આ શુદ્ધ ક્રમ છે, અને વિકાસ પણ તદનુસાર જ થાય છે. આવી ભાવનાઓ શાસ્ત્રકાર બાર પ્રકારની અથવા સોળ પ્રકારની કહે છે અને એનું બરાબર સ્વરૂપ યોગશાસ્ત્ર

---

* થોડો વખત પણ.

(ચોથા પ્રકાશમાં), પ્રવચનસારોદ્ધાર (ચરણસિત્તરિ–કરણસિત્તરિ દ્વારમાં), શાંતસુધારસ વગેરે ગ્રંથોમાં બહુ વિસ્તારથી આપ્યું છે. આ ગ્રંથની નોટમાં પણ આગળ સવિસ્તર તેનું સ્વરૂપ આવવાનું છે. અત્ર કહેવાનું એ છે કે તારે આવા વસ્તુસ્વરૂપની સમજણ આપનારી અને તદ્રૂપ ભાવનાઓ નિરંતર મન સન્મુખ રાખ્યા કરવી. તારા દરેક કાર્યમાં તે ભાવના તારે ચૂકી જવી નહિ. તું ખાતો હો, પીતો હો, વ્યાપાર કરતો હો કે ધર્મકાર્ય કરતો હો, તે દરેક વખતે તારે આ ભાવનાઓને હૃદયચક્ષુ સન્મુખ રાખવી. એ ભાવનાઓ ધાર્મિક ક્રિયા કરતી વખતે અને ખાસ કરીને સ્વાધ્યાય–ધ્યાન કરતી વખતે જ ભાવવાની છે એમ તું માનીશ નહિ; એ ભાવના તારા દરેક કાર્યમાં ઓતપ્રોત પરોવાઈ જવી જોઈએ.

અનાદિ અભ્યાસને લીધે સંસારભાવના આ જીવની સ્વભાવદશા જેવી થઈ ગઈ છે. એને ઘર બંધાવવામાં, ઘરેણાં ઘડાવવામાં કે વ્યાપાર કરવામાં જેટલો આનંદ આવે છે, અને જેટલે અંશે તે કાર્ય સાથે તે એકમેક થઈ જાય છે, તેટલો સંસારનું ખરું સ્વરૂપ વિચારતી વખત તે થતો નથી, થઈ શકયો નથી, થવાનો વિચાર પણ કરતો નથી અને પરિણામે દુર્ધ્યાનમાં પડી જાય છે. વળી, ઘણીવાર તો એવું વિપરીત બને છે કે તેનાં ધાર્મિક કાર્યોમાં પણ દુર્ધ્યાન દાખલ થઈ જાય છે અને ચિત્તવૃત્તિને ડોળી નાંખે છે. એ દુર્ધ્યાન કેવી રીતે કામ કરે છે તે આપણે નવમા **ચિત્તદમન** અધિકારમાં જોશું. અત્ર પ્રસ્તુત એ છે કે જો આ જીવ ભાવના ભાવવાથી વિમુખ થઈ જાય છે તો તુરત જ દુર્ધ્યાનરૂપ પિશાચો તેના હૃદયમંદિરનો કબજો લે છે અને પછી તેની પાસે અનેક પ્રકારના વિચિત્ર અને હાસ્યજનક નાચ નચાવે છે.

ભાવનાને તેટલા માટે યંત્રયુક્ત માદળિયું કહેવામાં આવ્યું છે. જગતમાં કેટલાકની [illegible] માન્યતા છે કે સયંત્ર માદળિયું પહેરનાર પર ભૂત–પિશાચના નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલી [illegible] અસર કરી શકતી નથી. આ માન્યતા પર રૂપક અલંકાર ગોઠવી [illegible] કે જો તું ભાવનામંત્રથી મંત્રિત માદળિયું તારા હાથ પર બાંધીશ [illegible] –પિશાચો તારા હૃદયમંદિરનો કબજો લેશે નહિ. દુર્ધ્યાનનું જોર પ્રબળ [illegible] બિલકુલ ચાલતું નથી. આ જીવ જ્યારે શુદ્ધ આત્મિક દશામાં રમણ કરવા [illegible] એવું અપૂર્વ વીર્ય સ્ફુરે છે કે તેનું માપ અનુભવીથી જ ગમ્ય થઈ [illegible] સ્થિતિને લીધે આ આત્મા ઘણા વખતથી ઊંઘ્યા કરે છે તેથી જ [illegible] જોર ચલાવે છે; બાકી જ્યારે ભાવનાજળથી તે જાગ્રત થશે કે [illegible] નાસી જશે અને દૂર જ રહેશે.

[illegible] કે [illegible], કાર્ય-અકાર્ય, હેય-ઉપાદેય વગેરે જ્ઞાનમાં વિકળતા [illegible] છે. ભાવનાથી ધૈર્ય–સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે તેથી તે ઔષધરૂપ છે; [illegible] દુર્મતિ અને ઉન્માદ થાય છે તેથી તે ભૂત-વ્યંતર જેવાં છે. [illegible] ભાવના છે એમ અત્ર ઉપદેશ કર્યો. (૫)

આ અધિકારમાં મૈત્ર્યાદિ ચાર ભાવનાનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવશે. તે પહેલાં સમતાનું સુખ કેવા પ્રકારનું છે તે બતાવે છે:—

ઇન્દ્રિયોનાં સુખ :: સમતાનાં સુખ

यदिन्द्रियार्थैः सकलैः सुखं स्यान्नरेन्द्रचक्रित्रिदशाधिपानाम् ।
तद् बिन्दवत्येव पुरो हि साम्यसुधाम्बुधेस्तेन तमाद्रियस्व ॥ ६ ॥ (उपजातिवृत्त*)

"રાજા, ચક્રવર્તી અને દેવોના સ્વામી ઇંદ્રોને સર્વ ઇંદ્રિયના અર્થોથી જે સુખ થાય છે, તે સમતાના સુખસમુદ્ર પાસે ખરેખર એક બિંદુ તુલ્ય છે, માટે સમતાના સુખને આદર." (૬)

વિવેચન—અધ્યાત્મજ્ઞાનનું પ્રથમ બીજ સમતા છે. સર્વ સંજોગોમાં મનને એક-સરખું રાખવું, ગમે તેવા પ્રસંગો આવે તોપણ ચંચળ વૃત્તિ ધારણ કરવી નહિ, એને સમતા કહે છે. એવી મનોવૃત્તિ થાય ત્યારે જ ખરેખરું સુખ થાય છે. અને બીજા શ્લોકમાં જે સુખની શોધ કરવામાં આવી છે તે સમતાનું જ સુખ છે. એ સુખ ખરેખરું તો અનુભવ-ગમ્ય છે. તે સુખનો બીજી કોઈ પણ રીતે ખ્યાલ આપવો મુશ્કેલ છે, લગભગ અશક્ય જેવું છે; છતાં આ જીવ તો પૌદ્ગલિક સુખમાં આસક્ત છે, તેથી તે સુખનો ખ્યાલ અત્યાર સુધીના સાદા અનુભવ અનુસાર આપવાથી જ તે નવીન વાસ્તવિક સુખ પ્રાપ્ત કરવા ઉદ્યમવંત થાય તેમ છે. આમ હોવાથી તેને કહે છે કે હે જીવ! એક રાજા અનેક પ્રકારના હુકમો કરતો હોય, પાણી માગે ત્યાં દૂધ મળતું હોય, ખમા ખમા પોકારાતી હોય, અનેક રાણીઓથી પરિવૃત હોય અને સર્વ ઇંદ્રિયોનાં વિષયસુખો સારામાં સારા આકારમાં ભોગવતો હોય, તેનું સર્વ સુખ તું કલ્પી લે; તે ઉપરાંત રાજાઓના પણ મુગટમણિ સાર્વભૌમ ચક્રવર્તીની છ ખંડ ઋદ્ધિનું સુખ એકત્ર કર; અને દેવપતિ ઇંદ્રના સર્વ પૌદ્ગલિક સુખોને પણ એકઠાં કર; આ સર્વ સુખોનો સરવાળો કર. તારી કલ્પનામાં આથી વધારે સુખ આવવું મુશ્કેલ છે, પરંતુ અમે સ્વાનુભવથી કહીએ છીએ કે આ સર્વ સુખો એકત્ર કરીને કરોડો વર્ષ–યાવત્ અનંત કાળ–અનુભવ્યાં હોય તોપણ સમતાથી જે સુખ થાય છે તેની પાસે તે કાંઈ હિસાબમાં નથી. સમતાનું સુખ સમુદ્ર જેટલું ગણીએ તો આ સ્થૂલ સુખોનો સરવાળો એક ટીપા જેટલો થાય છે. સર્વસાધનસંપન્ન રાજાઓ કે દિગ્વિજય કરનારા ચક્રવર્તીને અથવા બહુ સુખી ગણાતા દેવેંદ્રને પણ સમતાના સુખ જેટલું સુખ નથી. શાસ્ત્રકાર પણ કહે છે કે—

---

* ઉપેંદ્રવજ્રામાં ૧૧ અક્ષર. उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सा (૫–૬)

अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ।

ઇન્દ્રવજ્રા ને ઉપેન્દ્રવજ્રાનાં ચરણો મળી જાય ત્યારે ઉપજાતિ છંદ થાય છે. એના દરેક ચરણમાં ૧૧ અક્ષર હોય છે.

जं च कामसुहं लोए, जं च दिव्वं महासुहं ।
वीयरायसुहस्सेयं णंतभागंपि नग्घई ॥

"લોકમાં જે વિષયાદિકનાં સુખો છે અને દેવલોકમાં જે મહાસુખો છે તે વીતરાગનાં સુખ પાસે અનંતમા ભાગે પણ થતાં નથી."

આવું મહાન સુખ તારા યત્નથી સાધ્ય છે, અત્રે જ તને મળી શકે તેમ છે; તેમાં નથી પૈસાની જરૂર કે નથી બાહ્ય મદદની જરૂર; નથી કોઈના રક્ષણની જરૂર કે નથી કોઈ તરફની આકાંક્ષાની જરૂર; માત્ર તારું શું છે તે સમજી તે મેળવવા અથવા પ્રગટ કરવા પ્રયાસ કર અને બીજી બધી બાહ્ય ઉપાધિ તજી દે, એટલે સમતાસુખ તને આપો-આપ પ્રાપ્ત થઈ જશે; પરંતુ આ બાબતમાં તારે દૃઢ નિશ્ચય કરવાની જરૂર છે. એક વાર નિશ્ચય કર્યો કે પછી તેનાં સાધનો કયાં છે તે બતાવનારાં તને મળી જશે; તે સાધનો [illegible] તને મળી જશે અને તને બહુ આનંદ થશે. પૌદ્ગલિક સર્વ સુખો નાશવંત છે, [illegible] અંતે મૂકી જનારાં છે. ભોગવતી વખત પણ અનેક પ્રકારની શારીરિક અને [illegible] એ સર્વ પ્રકારનો

કોઈ વાર બળવાન થઈ જાય છે: આવાં આવાં અનેક રૂપો વિચિત્ર કર્મોને વશ થઈને આ જીવ ધારણ કરે છે, સંસારરંગભૂમિ ઉપર અનેક પ્રકારના ખેલો ભજવે છે અને કાળ આવે ત્યારે યમરાજાની રાજધાનીના પડદામાં પ્રવેશ કરે છે; વળી પાછો સારો કે ખરાબ બીજો વેશ ધારણ કરે છે. એવી રીતે અનેક વાર રખડપટ્ટી કર્યા કરે છે. આખો વખત મન, વચન, કાયાના વ્યાપારમાં મસ્ત રહી વિષયકષાયને આધીન થાય છે અને થોડો સમય પણ સ્થિરતા પામતો નથી. કષાયાદિકમાં પ્રવૃત્તિ કરતી વખતે તે તન્મય થઈ જાય છે અને જાણે પોતે કષાયમય જ હોય એવો દેખાવ આપે છે. આવી અનેક હાડમારી આ જીવ ભોગવે છે અને તે હાડમારીને સુખ માને છે. આવી દોડાદોડમાં સુખ હોય કે નહિ તે કહેવા કરતાં માની લેવું જ યુક્ત છે, કારણ કે નિરાંત વગર સુખ હોય જ નહિ; માથે દુઃખની તરવાર લટકતી હોય ત્યાં સુખ હોય જ નહિ. આ સંસારી જીવનું સુખ થયું. એનું ખરેખરું તાદાત્મ્ય સ્વરૂપ ચિત્રપટ પર શ્રી ઉપમિતિભવપ્રપંચના* સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન લેખક પૂજ્યપાદ શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિએ આલેખ્યું છે. તે મનન કરવાથી આ ઉક્તિનું રહસ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

હવે બીજી બાજુએ સર્વ સુખદુઃખ પર માધ્યસ્થ્ય દૃષ્ટિ રાખનાર, આત્મારામમાં રમણ કરનાર, દશ યતિધર્મોનું વહન કરનાર, પંચમહાવ્રત પાલનાર, સાંસારિક સર્વ ઉપાધિઓથી દૂર રહેનાર, ખટપટનો સ્વપ્નમાં પણ ખ્યાલ ન કરનાર, પવિત્ર જીવન વહન કરનાર શ્રી યોગીમહાત્માઓ–મુનિમહારાજાઓ કેવા પ્રકારનું સુખ અનુભવે છે તે જોઈએ. આપણે અગાઉ જોયું છે કે સુખ માન્યતામાં જ છે, પુદ્ગલમાં નથી; અને વાસ્તવિક સુખ તો સામ્યભાવમાં જ છે. ઉદાર યોગીઓ, જેમનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ નવમા શ્લોકમાં કહેવામાં આવશે, તેઓને સર્વ સંજોગોમાં આનંદ જ છે. તેઓ સુખથી રાજી થતા નથી, દુઃખથી ડરતા નથી; એટલું જ નહિ, પણ કર્મક્ષય નિમિત્તે દુઃખને આવકારદાયક ગણે છે. તેઓ જાણે છે કે સુખ પુણ્યપ્રકૃતિનો ઉદય છે અને દુઃખ પાપપ્રકૃતિનો ઉદય છે. બન્ને કર્મપ્રકૃતિ છે, ત્યાજ્ય છે અને તેમાં આનંદ કે શોક માનવો એમાં મૂર્ખતા જ છે. એવા મહાત્માઓને જે આંતર આનંદ થાય છે તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે, કારણ કે તેઓને દુઃખમાં પણ આનંદ જ છે. માનસિક ઉપાધિનો નાશ થાય છે કે તરત જ સર્વ પાર્થિવ પીડાઓનો સ્વતઃ નાશ થઈ જાય છે. અને ઉદારચરિત યોગીઓ તો સ્થિર મનોવૃત્તિ રાખી માનસિક ઉપાધિઓથી દૂર જ રહે છે અને તેના સંબંધમાં પણ આવતા નથી. એમને તૃણ ને સુવર્ણ સરખું છે, રાયરંકમાં ભેદ નથી, નિંદાસ્તુતિમાં દુઃખ કે આનંદ નથી, શત્રુમિત્ર પર સમભાવ છે અને રાજા જેવો દેખીતો તેમનો વૈભવ લાગતો નથી, છતાં તેઓ રાજા જેટલો જ વૈભવ અનુભવે છે. એ સંબંધમાં આપણને સૂરિમહારાજ સ્વાનુભવથી સાક્ષી આપે છે. વળી એ જ

* આ આખા ગ્રન્થનું ભાષાંતર વિવેચન કરનારે તૈયાર કર્યું છે, અને ત્રણ ભાગે છપાઈ ગયું છે. એ ગ્રન્થ બહુ ઉપદેશક છે અને ખાસ વાંચવા યોગ્ય છે. શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભામાં એ લભ્ય છે.

સંબંધમાં વિરક્ત ભાવનું સુખ અનુભવનાર અને સંસારનો પણ અનુભવ લેનાર રાજર્ષિ ભર્તૃહરિ સંક્ષેપમાં કહે છે કે—

> मही रम्या शय्या विपुलमुपधानं भुजलता,
> वितानं चाकाशं व्यजनमनुकूलोऽयमनिलः ।
> स्फुरद्दीपश्चंद्रो विरतिवनितासंगमुदितः,
> सुखं शान्तः शेते मुनिरतनुभूतिर्नृप इव ॥

જેમ કોઈ પુણ્યવાન પોતાની ઇચ્છાની તૃપ્તિથી સકળ અનુકૂળ સંયોગોમાં નિશ્ચિતપણે સૂવે છે તેમ ત્યાગી પુરુષો પણ સકળ ક્લેશ–તાપોને શમાવી સમાધિથી સૂવે છે. “તે વખતે તેઓને પૃથ્વી સુંદર શય્યા છે, લતા જેવા તેના હાથ વિસ્તારવાળું ઓશિકું છે, આકાશ તેનો ચંદરવો છે. અનુકૂળ પવન તેનો પંખો છે અને ચંદ્ર તેનો દેદીપ્યમાન દીવો છે તથા તે વિરતિ સ્ત્રીના સંગમાં આનંદ માને છે. આવી રીતે સર્વ રાજ્યચિહ્નો તે મુનિ પાસે છે અને રાજા કરતાં પણ વધારે શાંતિથી તે સૂએ છે, કારણ કે તેની માનસિક સર્વ ઉપાધિઓ [illegible]”

[illegible] સંતપુરુષો વિપત્તિ માગી લે છે, કારણ કે સારા વખતમાં દુઃખ [illegible] અગવડ પડતી નથી અને બાંધેલાં દુઃખો એક વાર ભોગવતાં [illegible] તેને અગવડ આવતી નથી. આવી રીતે સાંસારિક જીવો અને [illegible] માં આવી છે. એ બન્ને હકીકત હે આત્મા ! તું ખાસ [illegible]

[illegible] ઉપદેશ

[illegible] मानस ! मैत्रीम् ।
[illegible] ॥ ८ ॥ (स्वागतावृत्त)

[illegible] એક [illegible] પણ પરહિતચિંતાઓ [illegible] એવું સુખ મળશે કે જેવું તેં કદી પણ [illegible]

[illegible] અને તે માટે આવું દૃષ્ટાંત બતાવ્યું [illegible] અનુભવ [illegible] તેથી તે બાબતમાં [illegible] કરીએ છીએ, પણ [illegible] બાબતોને પરિણામે [illegible] તેના લાભ [illegible] પરહિતના [illegible]

સ્વરૂપ હવે પછી તેરમા શ્લોકમાં આપવામાં આવ્યું છે. એ મૈત્રીભાવ બીજા જીવો પર તું એક ક્ષણવાર પણ રાખ. તેના પરિણામે તું એવું સુપુણ્ય બાંધીશ કે તેના યોગથી તને આ ભવ અને પરભવમાં અપૂર્વ સુખનો અનુભવ થશે. અત્યાર સુધી તેં પૌદ્‌ગલિક સુખો અનુભવ્યાં છે તેથી સુખ પણ તું તેમાં જ સમજે છે, પરંતુ જ્યારે આત્મિક સુખો અનુભવવા યોગ્ય સુકર્મદળ તું ગ્રહણ કરીશ ત્યારે તને નવીન પ્રકારનો જ આનંદ થશે.

ગ્રંથકર્તા અત્ર બાળ અધિકારીઓને આશ્રયીને મૈત્રીભાવથી જે સામ્યસુખ પ્રાપ્ત થાય છે તેનો પુણ્યકર્મ સાથે સંબંધ જોડે છે. આપણે એથી આગળ વધેલાને કહી શકીએ કે સમતાભાવ ભાવતી વખતે જે અપૂર્વ આનંદ થાય છે તે પણ અનિર્વચનીય છે. એના પરિણામે જે શુભ કર્મબંધ અથવા કર્મનિર્જરા થાય છે તે તો બાજૂ ઉપર રાખીએ, પણ તે ભાવતાં જે માનસિક સંતોષ (Conscious satisfaction) થાય છે તે પણ મહાન છે, ભવ્ય છે, અલૌકિક છે, નૂતન છે, સર્વોત્તમ છે, અનનુભૂતપૂર્વ છે. સમતાથી સુખ થાય છે તે બીજાનું સુખ લઈને અથવા ઓછું કરીને થતું નથી, પણ સ્વસંપન્ન છે, સ્વસંપૂર્ણ છે, પરને ઉપકારી છે અને ઉભયને આનંદદાતા છે. પૌદ્‌ગલિક અને આત્મિક આનંદમાં આ મહાન તફાવત છે. આ સમતાથી થતો આનંદ અનુભવતી વખતે જ એવું સુખ આપે છે કે જેવું આ જીવે અગાઉ સાંસારિક પદાર્થોમાં અનુભવ્યું ન હોય. આ પ્રમાણે હોવાથી હે ભાઈ ! તું એક વાર સામ્યભાવ ધારણ કર, પછી તું તેનું સુખ જોજે. જો તને તેમાં કાંઈ અપૂર્વતા માલૂમ પડે તો તે સુખનો ફરી વાર અનુભવ કરવાનો વિચાર કરજે; પણ એક વાર તો અમારા આગ્રહથી જ તે રસ્તે પ્રયાણ કર. અમે (ગ્રંથકર્તાએ) એ સુખનો સ્વાદ કોઈ કોઈ વાર ચાખ્યો છે અને તેથી તને ભલામણ કરીએ છીએ કે તારે સંસારમાં રહ્યા છતાં મોક્ષસુખની વાનકી ચાખવી હોય તો એ ઉત્તમ માર્ગ છે. (૮)

સમતાની ભાવના (Ideal)—તેનું દર્શન

न यस्य मित्रं न च कोऽपि शत्रु - र्निजः परो वाऽपि न कश्चनास्ते ।
न चेन्द्रियार्थेषु रमेत चेतः, कषायमुक्तः परमः स योगी ॥ ९ ॥ (उपेन्द्रवज्रा)

" જેને કોઈ પણ મિત્ર નથી અને કોઈ પણ શત્રુ નથી, જેને કોઈ પોતાનો નથી અને કોઈ પારકો નથી, જેનું મન કષાય રહિત હોઈને ઇંદ્રિયોના વિષયમાં રમણ કરતું નથી, તેવો પુરુષ મહાયોગી છે." (૯)

વિવેચન—જે યોગીનું દર્શન સાતમા શ્લોકમાં કરાવવામાં આવ્યું છે તેનું સ્વરૂપ અત્ર બતાવે છે. સમતા ગુણ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા પ્રાણીએ પોતાની સન્મુખ આ શ્લોકમાં લખી છે તેવી ભાવના રાખવી જોઈએ. કોઈ એક ગુણ પ્રાપ્ત કરવો હોય તો પ્રથમ તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજી બરાબર હૃદયમંદિરમાં તેનું સ્થાપન કરવું જોઈએ અને ત્યાર પછી કોઈ પણ પ્રસંગ આવતાં અથવા ગમે તે કાર્ય કરતાં તેની ભાવના સમીપ જ રાખવી

જોઈએ. એ પ્રમાણે કરવામાં આવે તો જ ગુણપ્રાપ્તિ થાય છે; તે વગર ધ્યાન સ્થિર રહેતું નથી. અને સાધ્યની સ્પષ્ટતા ન હોય તો અસ્તવ્યસ્ત પ્રયાસો લગભગ નકામા જેવા થાય છે. ભાવનાનિશ્ચય થયા પછી તેવા થવાની ધારણા થાય છે અને તેવા થવાનો ધીમે ધીમે અભ્યાસ પાડતાં તેવા થઈ જવાય છે. ત્યારે સમતાની ભાવના કેવી હોવી જોઈએ, તે આપણે અત્ર જોઈએ.

કોઈ પ્રાણી આ જીવને ગાળો આપે યા તેની નિંદા કરે ને કોઈ તેની સ્તુતિ કરે, કોઈ તેને લાખો રૂપિયાનું નુકસાન કરે ને કોઈ તેને કરોડોનો ફાયદો કરી આપે, કોઈ તેનો તિરસ્કાર કરે ને કોઈ તેને બહુમાન આપે, કોઈ તેની સાથે લડાઈ કરવા તૈયાર થઈ જાય ને કોઈ તેની સાથે મૈત્રી વધારવા ઇચ્છા રાખે—આવા આવા પરસ્પર વિરોધસૂચક દ્વિસંયોગ ગમે તેટલા કલ્પીએ તે સર્વમાં જેની મતિ એકસરખી જ રહે છે, જેને શત્રુ અને મિત્ર તુલ્ય છે, જે શત્રુતા અથવા મિત્રતાના કારણમાં સામા જીવનો કાંઈ પણ દોષ સમજતો નથી, પરંતુ કર્માવૃત આત્મિક સ્વરૂપનું રટણ કરી તે દૃષ્ટિમાં જાતને લીન કરી દઈ સામા પુરુષ તરફ જરા પણ અપ્રીતિ લાવતો નથી તે પુરુષ ખરેખરો યોગી છે; જેને પોતાના કે પારકા કોઈ નથી, જેને પુત્ર કે અન્ય સરખા છે તે યોગી છે; જેને પાંચ ઇંદ્રિયોના વિષયોમાં આસક્તિ નથી, જેને મદ બિલકુલ નથી, કષાયનો અંશ જે જીવમાં આવિર્ભાવ પામતો નથી, વિકથાનું નામ જેની પાસે સંભળાતું નથી અને જે સર્વદા ધર્મ-ધ્યાન અવસ્થામાં રહે છે—આવા પુરુષ પરમયોગી છે. ટૂંકામાં કહીએ તો, જે મહાત્મા સર્વદા વ્યવહારમાં માની લીધેલાં કાર્યોથી દૂર રહી પોતાનું શું છે તે ઓળખે છે અને [illegible] એવી રહેના નથી પણ તે અનુસાર વર્તન કરે છે, તે શુદ્ધ યોગી છે. તેમની [illegible] પ્રવૃત્તિ, વચનનો ઉચ્ચાર અને મનના વિચારો નિરંતર શુદ્ધ, જરૂર પડે ત્યારે જ [illegible] અને અતિશય સ્થિર હોય છે. આવા મહાત્મા જેવા થવાની ઇચ્છા [illegible] સમતાનું દૃષ્ટિબિંદુ હોવું જોઈએ. પરમયોગી આનંદઘનજી મહારાજે શાંતિનું [illegible], એના ઘણા પ્રકારે લક્ષણો કહ્યાં છે, તેમાં નીચેનાં લક્ષણો અત્ર પ્રસ્તુત છેઃ—

> [illegible] ચિત્ત સમ ગણે, સમ ગણે કનક પાષાણ રે;
> [illegible] નિંદક સમ ગણે, ઇસ્યો હોય તું જાણ રે ॥ શાંતિ૦ ॥ ૯ ॥
>
> [illegible] જગજંતુને સમ ગણે, સમ ગણે તૃણ-મણિભાવ રે;
> [illegible] સમ ગણે, મુણે ભવજલનિધિ નાવ રે ॥ શાંતિ૦ ॥ ૧૦ ॥
>
> [illegible] આતમભાવ જે, એક ચેતનાધાર રે;
> [illegible] સંયોગથી, એહ નિજ પરિકર સાર રે ॥ શાંતિ૦ ॥ ૧૧ ॥

[illegible] ટુંકું સ્વરૂપ સંક્ષેપથી છે, એનો વધારે વિસ્તાર આગમમાં છે. [illegible] જુઓ વિસ્તાર માટે શાંતિજિન સ્તવન. આ ભાવના [illegible] નિરંતર હૃદય સન્મુખ રાખવી. (૯)

સમતાનાં અંગો : ચાર ભાવના

भजस्व मैत्रीं जगदंगिराशिषु, प्रमोदमात्मान् ! गुणिषु त्वशेषतः ।
भवार्त्तिदीनेषु कृपारसं सदा-प्युदासवृत्तिं खलु निर्गुणेष्वपि ॥ १० ॥ (वंशस्थवृत्त)

"હે આત્મા ! જગતના સર્વ જીવો ઉપર મૈત્રીભાવ ધારણ કર, સર્વ ગુણવાન પુરુષો તરફ સંતોષદષ્ટિથી જો; ભવ(સંસાર)ની પીડાથી દુ:ખી થતાં પ્રાણીઓ ઉપર કૃપા રાખ અને નિર્ગુણી પ્રાણીઓ ઉપર ઉદાસવૃત્તિ-માધ્યસ્થ્ય ભાવ રાખ." (૧૦)

વિવેચન—સમતાની ભાવનાનું સ્વરૂપ કહી તે લક્ષ્યમાં રાખવા જણાવ્યું. હવે સમતા પ્રાપ્ત કરવા માટે અનેક સાધનો છે તે બતાવે છે. સાધનો અનેક પ્રકારનાં હોય છે. પોતાના સંયોગો પ્રમાણે કયું સાધન અનુકૂળ આવશે તે મુમુક્ષુ પ્રાણીએ વિવેકદષ્ટિથી વિચાર કરીને સમજી લેવું. એક જીવને જે બહુ લાભ કરનાર સાધન હોય છે તે બીજા જીવના માનસિક બંધારણ અને વિકાસના પ્રમાણમાં તેટલું જ ઉપકાર કરનારું નીવડતું નથી; તેથી એ સંબંધમાં એક સામાન્ય નિયમ બાંધવા કરતાં સમતા પ્રાપ્ત કરવાનાં અનેક સાધનો બતાવવાં અને તેમાંથી પોતાને યોગ્ય પસંદગી આ જીવે કરી લેવી એ વધારે સરળ માર્ગ છે, એમ ધારી આ ગ્રંથમાં તેનાં અનેક સાધનો બતાવ્યાં છે. લગભગ બધા જીવો પર એકસરખો ઉપકાર કરનાર સાધન ચાર ભાવના ભાવવી તે છે. એ ભાવના એવી ઉત્તમ છે કે, પાંચમા શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે, તે દુર્ધ્યાનને આવવા દેતી નથી. એ ચાર ભાવના તે આ શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ્ય છે. એનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ તેરથી સોળ શ્લોકમાં હવે પછી બતાવવામાં આવશે. એ સાધન તરફ ધ્યાન ખેંચી, તે જ વિષય પર હવે વિશેષ ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. અત્ર પ્રથમ શ્લોકના વિવેચનમાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે ઉદ્દેશનિર્દેશરૂપમાં પુનરાવૃત્તિદોષની શંકાનો સદ્ભાવ જ નથી. (૧૦)

ચાર ભાવનાનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ

मैत्री परस्मिन् हितधीः समग्रे, भवेत्प्रमोदो गुणपक्षपातः ।
कृपा भवार्त्ते प्रतिकर्तुमीहो-पेक्षैव माध्यस्थ्यमवार्यदोषे ॥ ११ ॥ (उपजाति)

"બીજા સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર હિત કરવાની બુદ્ધિ તે (પ્રથમ) **મૈત્રી** ભાવના; ગુણનો પક્ષપાત તે (બીજી) **પ્રમોદ** ભાવના; ભવરૂપ* વ્યાધિથી હેરાન થતાં પ્રાણીઓને ભાવઔષધથી સારું કરવાની ઇચ્છા તે (ત્રીજી) **કૃપા** ભાવના; ન ટળી શકે તેવા દોષવાળા પ્રાણી ઉપર ઉદાસીન ભાવ તે (ચોથી) **માધ્યસ્થ્ય** ભાવના." (૧૧)

* સંસાર અથવા કર્મ. એથી ભાવદયા અને દ્રવ્યદયા બન્નેનો અત્ર સમાવેશ થાય છે.

ઉક્ત ચાર ભાવનાઓનું હરિભદ્રસૂરિકૃત તુર્ય ષોડશકાનુસાર સ્વરૂપ

परहितचिन्ता मैत्री, परदुःखविनाशिनी तथा करुणा ।
परसुखतुष्टिर्मुदिता, परदोषोपेक्षणमुपेक्षा ॥ १२ ॥ (आर्यावृत्त)

(આત્મ વ્યતિરિક્ત) બીજાં પ્રાણીઓનું હિત ચિંતવવું તે **મૈત્રી** ભાવના; પારકાં દુઃખને નાશ કરવાની ઇચ્છા અથવા ચિંતા તે **કરુણા** ભાવના; બીજાઓનાં સુખને જોઈ સંતોષ પામવો તે **પ્રમોદ** ભાવના અને બીજાઓના દોષોની ઉપેક્ષા કરવી તે ઉપેક્ષા ભાવના. (૧૨)

એ ચારે ભાવનાનું સ્વરૂપ કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યકૃત શ્રી યોગશાસ્ત્ર [illegible] આપે છે. પ્રસંગોપાત્ત અન્ય અંશોથી એ ભાવનાનું સ્વરૂપ વધારે સ્પષ્ટ [illegible] વિવેચનમાં કર્યો છે.

પ્રથમ મૈત્રી ભાવનાનું સ્વરૂપ

मा कार्षीत्कोऽपि पापानि, मा च भूत्कोऽपि दुःखितः ।
मुच्यतां जगदप्येषा, मतिर्मैत्री निगद्यते ॥ १३ ॥ (अनुष्टुप्)

[illegible] ... શકો નહિ, આ જગ

મહાન વિશાળતા બતાવે છે. ઘણા જીવો અથવા તો પ્રાયે સર્વ જીવો પોતાના સુખની દરકાર રાખે છે, પરંતુ બીજા જીવોનું શું થતું હશે તે જોવાને કે જાણવાને ઊભા પણ રહેતા નથી. વિશાળ દુનિયાના સર્વ જીવો તરફ મૈત્રીભાવ કરનાર સર્વને સુખી જોવામાં રાજી થાય છે અને પોતે તો કોઈ જીવને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ આપતો જ નથી. 'આ જગત કર્મથી મુકાઓ' આવી બુદ્ધિ પણ એ જ વિશાળ મનોરાજ્યમાંથી નીકળે છે. પારકાના હિતનું ચિંતવન કરવું એ મૈત્રીભાવ છે. તીર્થંકર મહારાજને વીશ સ્થાનક તપ કરતાં એવી ઇચ્છા થઈ જાય છે કે "સવિ જીવ કરું શાસનરસી, એસી ભાવદયા મન ઉલ્લસી*" અને આ ઉત્કૃષ્ટ ભાવદયાને પરિણામે તીર્થંકરનામકર્મનો બંધ કરે છે. સર્વ જીવો જો શાસનમાં જોડાઈ જાય તો પછી તેઓને આ ભવજંજાળ મટી જાય અને તેઓનાં મહાદુઃખોનો પણ નાશ થાય એવી પરાર્થ સાધવાની ઉત્તમ વૃત્તિ થતાં જ સાર્વભૌમ કે દેવેંદ્ર પણ જેને નમસ્કાર કરે છે એવું મહાન તીર્થંકરપદ પ્રાપ્ત કરે છે. એથી મૈત્રીભાવ ભાવતાં મન કેટલું સમતામાં સ્થિર થતું હશે તે બરાબર સમજાય છે.

મૈત્રીભાવ ભાવનાર પ્રાણી બહુધા પોતાના સુખનો બહુ વિચાર કરતો નથી. હરિભદ્રસૂરિ મહારાજ કહે છે તેમ, 'પરહિતચિંતા મૈત્રી' એ બરાબર સૂત્ર છે. પોતાના સ્વાર્થનો વિચાર કરવા કરતાં પરહિતચિંતવનમાં અપૂર્વ આનંદ થાય છે અને તેથી સ્વહિત તો સ્વાભાવિક રીતે સિદ્ધ થઈ જ જાય છે. આખી દુનિયાને પોતાના બંધુ તરીકે માનનારને મનમાં એવો તો પ્રેમ આવે છે કે પ્રેમથી જ તે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. આવા જીવના ઉચ્ચાર અને વિચાર પણ અનુકરણ કરવા યોગ્ય હોય છે. તેનો સહજ ખ્યાલ આપતાં ઉપાધ્યાયજી શ્રી વિનયવિજયજી મહારાજ શાંતસુધારસમાં કહે છે કેઃ—

> या रागदोषादिरुजो जनानां, शाम्यन्तु वाक्कायमनोद्रुहस्ताः ।
> सर्वेऽप्युदासीनरसं रसन्तु, सर्वत्र सर्वे सुखिनो भवन्तु ॥

"રાગ, દ્વેષ વગેરે વ્યાધિઓ જે પ્રાણીનાં મન, વચન, કાયાના શુભ યોગોનો નાશ કરે છે તે સર્વ પીડાઓ શમી જાઓ, એટલે સર્વ પ્રાણીઓ વીતરાગ થઈ જાઓ, સર્વ પ્રાણીઓ ઉદાસીન રસ પીઓ અને સર્વ ઠેકાણે સર્વ પ્રાણીઓ સુખી થાઓ !"

આખી દુનિયાનાં સર્વ પ્રાણીઓ સુખી થાઓ એમ કહેવામાં નથી રાખ્યો જ્ઞાતિભેદ કે નથી રાખ્યો ધનવાન–ગરીબનો ભેદ; નથી રાખ્યો સંપ્રદાયભેદ કે નથી રાખ્યો સેવ્યસેવકભેદ; નથી રાખ્યો વખાણ કરનાર કે નિંદા કરનારનો ભેદ કે નથી રાખ્યો સ્થાન–સ્થળ કે ભૂમિનો ભેદ. આખા વિશ્વ ઉપર એકસરખી દૃષ્ટિ થાય એ મૈત્રીભાવનું ઉત્કૃષ્ટ લક્ષણ છે. શ્રી બૃહત્શાંતિમાં નગરવાસીને, આખા શ્રીસંઘને, લોકોને, રાજાને અને સર્વ જનોને શાંતિ

* આ વચનમાં પ્રાધાન્ય કરુણાભાવ છે અને સર્વ જીવો તરફ તે લંબાય છે, તેથી જ અત્ર તે પ્રસ્તુત છે. એનો મુખ્ય વિષય કૃપાભાવનાનો જ છે.

થાઓ ઇત્યાદિ ઇચ્છા બતાવી છે અને પ્રાંતે આપેલું આશીર્વચન પણ એવો જ ગંભીર ધ્વનિ બતાવે છે—

शिवमस्तु सर्वजगतः, परहितनिरता भवन्तु भूतगणाः ।
दोषाः प्रयान्तु नाशं, सर्वत्र सुखी भवतु लोकः ॥

"આખા જગતનું કલ્યાણ થાઓ! સર્વ પ્રાણીઓ પારકું હિત કરવામાં તત્પર થાઓ! સર્વ દોષો નાશ પામી જાઓ! સર્વ જગાએ સર્વ પ્રાણીઓ સુખી થાઓ!"

કેવા વિશુદ્ધ અને મહાન અંતઃકરણમાંથી આ ભાષા નીકળે છે! એ બોલનારને પવિત્ર કરે છે, એટલું જ નહિ, પણ સાંભળનારને પણ પવિત્ર રહેવાનો વિચાર કરાવી દે છે. ઉપર લખેલી ગાથાથી જેવો ધ્વનિ પાક્ષિક પર્વણિમાં નીકળે છે તેવો જ મહાન ધ્વનિ નિત્ય અનુષ્ઠાનમાં—શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણ સૂત્રમાં—પણ બતાવવામાં આવ્યો છે. જુઓ—

खामेमि सव्वजीवे, सव्वे जीवा खमंतु मे ।
मित्ती मे सव्वभूएसु, वेरं मज्झं न केणई ॥

[illegible] 'હું સર્વ જીવોને ખમાવું છું અને તેઓ મને ક્ષમા કરે એમ ઇચ્છું છું. મારે [illegible] મૈત્રી છે અને કોઈ સાથે વૈરવિરોધ નથી."

[illegible] અને પ્રકાર બન્ને રીતે મૈત્રી ભાવના ઉત્કૃષ્ટ રીતે ભાવવાની [illegible] and Forgive ખમીએ ને ખમાવીએ એ જૈન શાસ્ત્રની શુદ્ધ [illegible]

માળ, મેતાર્ય, ખંધક મુનિ, ચિલાતીપુત્ર, વીર પરમાત્મા, અચ્ચંકારી ભટ્ટા વગેરે અનેક દૃષ્ટાંતો શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ છે. શ્રી વીર પરમાત્માને તો પોતાને દુઃખ દેનાર દુઃખી થશે એ વિચારથી નેત્રમાં આંસુ આવી ગયાં. મૈત્રી ભાવનાનું આ ઉત્કૃષ્ટ દૃષ્ટાંત છે. પંડિત પુરુષો आत्मवत् सर्वभूतेषु સર્વ પ્રાણીઓને પોતાના આત્મા જેવા જાણી તેને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ દેતા નથી, એટલું જ નહિ પણ બીજાના દુઃખે દુઃખી થાય છે અને બીજાને દુઃખમાંથી દૂર કરાવવા માટે પોતાની પાસે જે કાંઈ હોય તેનો વ્યય કરવામાં આંચકો ખાતા નથી. અન્ય શાસ્ત્રોમાં પણ કહ્યું છે કે :–

अष्टादशपुराणानां, सारात्सारः समुद्धृतः ।
परोपकारः पुण्याय, पापाय परपीडनम् ॥

"સર્વ શાસ્ત્રોનો–અઢાર પુરાણનો–ખેંચી કાઢેલો સાર એ જ છે કે પરોપકાર (પારકાનું ભલું કરવું) એ જ પુણ્ય અને પરને પીડા કરવી એ જ પાપ."

અને તેથી परोपकाराय सतां विभूतयः–સજ્જન માણસને જે માનસિક, શારીરિક કે આર્થિક સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે તે હંમેશાં બીજા પર ઉપકાર કરવા માટે જ હોય છે. તેઓ ધનથી મોજશોખ માણતા નથી કે સ્થૂળ વિષયસુખોમાં આનંદ પામતા નથી, પણ બીજા જીવોને સુખી કરવા અને તે માટે પોતાનું દરેક પ્રકારનું સંપત્તિબળ વાપરવું એ જ સંપત્તિપ્રાપ્તિનો હેતુ સમજે છે.

મૈત્રીભાવ સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર રાખવો, પોતા ઉપર ક્રોધ કરનાર તરફ પણ તે જ ભાવ રાખવો અને કદી રાખી ન શકાય તો બીજા પર ગુસ્સે ન થતાં પોતાની કર્મસ્થિતિ વિચારી તેના પર જ ખેદ કરવો અને નવીન કર્મબંધ તેવા પ્રકારનો ન થાય તે માટે જાગૃતિ રાખવી. મૈત્રીભાવ રાખવાનું અનેક શાસ્ત્રકારો કહે છે, પરંતુ જૈન શાસ્ત્રકારની વિશેષ ખૂબી એ છે કે તેમનો મૈત્રીભાવ પોતાના ધર્માનુયાયીઓમાં જ પર્યાપ્ત થતો નથી, પરંતુ તે આખી દુનિયામાં સર્વ મનુષ્યો તરફ એકસરખી રીતે લાગુ પડે છે અને તેમાં વર્ણ, જ્ઞાતિ કે ધર્મનો ભેદ નથી; એટલું જ નહિ પણ તે તિર્યંચ—જનાવરો, પક્ષીઓ તથા જળચર—તરફ પણ પોતાનો રક્ષણશીલ હાથ લંબાવે છે; એથી પણ આગળ વધીને તે એકેન્દ્રિય, દ્વીંદ્રિય, ત્રીંદ્રિય અને ચતુરિંદ્રિય સુધી પણ જાય છે. નાનામાં નાના જીવને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ દેવું એ મૈત્રીભાવથી વિરુદ્ધ છે અને પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય અને તિર્યંચ તરફ વધારે લાગણી રાખવી એવો સાથે સાથે ઉપદેશ છે. જૈન શાસ્ત્રકારો વૈર-વિરોધ શમાવવાનો ઉપદેશ આપે છે, તે મૈત્રીભાવનું કારણ છે; પણ તેનું સાધ્યબિંદુ તો સર્વ જીવો તરફ હિતબુદ્ધિ રાખવામાં છે અને તેથી જ **सव्वस्स जीवरासिस्स** એ ગાથા કહેવામાં આવી છે. આ મૈત્રીભાવ સમતાનું અંગ છે અને વધારે વિસ્તારથી જેમ જેમ તેના પર વિચાર કરવામાં આવે છે તેમ તેમ તે ગુણના વિષયનું ક્ષેત્ર વધારે વિસ્તીર્ણ થતું જાય છે. તે સાથે આનંદમાં પણ તે તે જ પ્રમાણમાં વધારો બતાવ્યા કરે છે. એ ગુણની

ભાવના બરાબર સમજી મનન કરવાથી અનેક પ્રકારના લાભો થવાનો સંભવ છે એમ અનુભવીઓ કહી ગયા છે. (૧૩)

દ્વિતીય પ્રમોદ ભાવનાનું સ્વરૂપ

अपास्ताशेषदोषाणां, वस्तुतत्त्वावलोकिनाम् ।
गुणेषु पक्षपातो यः, स प्रमोदः प्रकीर्तितः ॥ १४ ॥ (अनुष्टुप्)

"જેમણે સર્વ દોષો દૂર કર્યા છે અને વસ્તુતત્ત્વને જેઓ જોઈ રહ્યા છે તેઓના ગુણ ઉપર પક્ષપાત* તે **પ્રમોદ** ભાવના કહેવાય છે." (૧૪)

વિવેચન—જે મહાન પુરુષોએ પોતાના સર્વ દોષોને મહાન પ્રયાસ કરીને દૂર કર્યા છે, એટલે જેઓનાં ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ વગેરે મહાન દોષોનો નાશ થઈ ગયો છે અને જેઓ વસ્તુસ્વરૂપ બરાબર સમજે છે એવા મહાત્મા પુરુષોના ગુણ તરફ બહુમાન રાખવું તે પ્રમોદ કહેવાય છે.

અનેક ઉપસર્ગ સહન કરી, આત્મવીર્ય ફોરવી દુનિયામાં જે અસાધારણ સદ્‌ગુણો કહેવાય તે પ્રાપ્ત કરનારા શ્રી વીતરાગ મહારાજાઓને ધન્ય છે! તેઓશ્રીએ પોતાનાં સર્વ કર્મોનો ક્ષય કરી જિનનામને સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. વળી આ દુનિયામાં અનેક સાધુ–મહાત્માઓ થઈ ગયા છે, જેઓએ પરોપકાર માટે પોતાના પ્રાણની પણ દરકાર કરી નથી. દુનિયા ઉપર ઉપકાર કરવાના હેતુથી અનેક ગ્રંથો લખી, ઉપદેશ આપી વસ્તુસ્વરૂપનું ભાન કરાવ્યું છે અને તે માટે તેઓએ પોતાના નામની કાંઈ પણ દરકાર કરી નથી. વળી અત્યારે પણ અનેક આત્મનિરપેક્ષ ઉપદેશ દઈને અન્ય જીવો ઉપર ઉપકાર કરી રહ્યા છે અને પોતાનાં કર્મનો ક્ષય કરવામાં પણ અસાધારણ પ્રયાસ કર્યા કરે છે. એવા સાધુઓને ખરેખર ધન્ય છે! ધૈર્યગુણ રાખી પોતાનાં સ્થિતિ અને સંયોગ અનુસાર ધર્માનુષ્ઠાન અને પરોપકાર કરનારા આનંદ,

ગુણો પ્રાપ્ત પણ થાય છે અને ભાવના ભાવતી વખતે જો તે ગુણો પોતામાં હોય છે તો તે ગુણો વિશેષ સ્વચ્છ બને છે. અમુક પ્રાણીને બહુમાન મળે છે એ જોઈ અસંતોષ ન લાવવો અથવા તેના તરફ ઈર્ષ્યા ન કરવી; પરંતુ તેનો ગુણોત્કર્ષ કરવો એ જ ગુણ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન છે. આવી રીતે વિચાર કરીને **તીર્થંકર** મહારાજનો મૈત્રીભાવ, **ગજસુકુમાળાદિકની** ક્ષમા, **વિજય શેઠનું** બ્રહ્મચર્ય, **શ્રીપાળ** રાજાનું દાક્ષિણ્ય, **સીતાનું** સતીત્વ અને **રેવતીનો** ભક્તિભાવ વગેરે તરફ ધ્યાન આપવું અને સ્તુતિ યોગ્ય ગુણોની અને ગુણવાનોની પ્રશંસા કરી જિહ્વાની અને કાનની અનુક્રમે ગુણાનુવાદ અને ગુણશ્રવણથી સફળતા કરવી.

તત્ત્વાર્થભાષ્યકાર શ્રીઉમાસ્વાતિ મહારાજ લખે છે કે "અભ્યુત્થાનાદિક વિનય, વંદન, સ્તુતિ, પ્રશંસા, વૈયાવચ્ચ ઇત્યાદિકે કરીને સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાન, ચારિત્ર અને તપસ્યાથી વિશિષ્ટ મનુષ્યોમાં બીજાઓએ તથા પોતે કરેલી પૂજાને લીધે થયેલો મનનો આનંદ જે સર્વ ઇંદ્રિયો દ્વારા જણાઈ આવે તે પ્રમોદ ભાવના."

પ્રમોદ ભાવનાની આ વ્યાખ્યામાં પણ મનનો આનંદ જ પ્રધાન ભાગ લે છે, પરંતુ વિશેષમાં અત્ર વર્તન પણ સાથે જ ગણવામાં આવ્યું છે.

સાધુ (ઉત્તમ) પુરુષોનાં નામનું તથા ગુણનું માત્ર સ્મરણ કરવાથી પણ અનેક લાભ થાય છે, અને જેઓ કર્મનું સ્વરૂપ સમજે છે તેઓ જાણે છે કે અમુક સ્મરણથી તેનો દૃઢ સંસ્કાર થઈ જાય છે, તો પછી ગત્યંતરમાં પણ સ્મરણનો વિષય-ગુણ જરૂર પ્રાપ્ત થાય છે. આવી રીતે પ્રમોદ ભાવનાથી આ ભવ અને પરભવમાં બહુ લાભ થાય છે. કોઈની નિંદા કરતી વખતે એક જાતનો માનસિક ક્ષોભ થાય છે, તેનું તો અત્ર દર્શન પણ થતું નથી અને ઊલટું પ્રમોદભાવ ભાવતી વખતે જ અપૂર્વ આનંદ થાય છે. સમતાભાવનું એ જ લક્ષણ છે કે તે કરતી વખતે જ નૂતન આનંદ થાય છે અને તે અનુભવથી જ ખરેખરો સમજાય છે. આ પ્રમોદ ભાવના સમતાનું અંગ છે અને એને ભાવવામાં કોઈ પણ જાતનો બાહ્ય પ્રયાસ કરવો પડતો નથી. (૧૪)

તૃતીય કરુણા ભાવનાનું સ્વરૂપ

दीनेष्वार्त्तेषु भीतेषु, याचमानेषु जीवितम् ।
प्रतिकारपरा बुद्धिः, कारुण्यमभिधीयते ॥ १५ ॥ (अनुष्टुप्)

"અશક્ત, દુઃખી, ભયથી વ્યાકુળ થયેલા અને જીવિતવ્યને યાચનાર પ્રાણીઓ ઉપર તેઓનું દુઃખ ટાળવાની જે બુદ્ધિ તે કરુણા ભાવના કહેવાય છે." (૧૫)

વિવેચન—અનેક સંસારી જીવો ધન પ્રાપ્ત કરવાના ઇરાદાથી જંગલેજંગલ અથવા દેશ-પરદેશ ફરે છે. પારકી સેવા કરે છે, અનેક કષ્ટો સહન કરે છે અને આવી રીતે લક્ષ્મી મેળવી વળી પાછો તેનો દુરુપયોગ કરી હેરાન થાય છે. લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરતી વખતે અનેક રીતે દુઃખી થાય છે, તેનું રક્ષણ કરવામાં તેથી પણ વધારે દુઃખી થાય છે. મુંબઈ બેન્કના

સેંચાની પેઠે લક્ષ્મી ઉપર ચોકી કર્યા કરે છે, તેના વ્યયમાં પણ અનેક રીતે દુઃખી થાય છે, ઉડાઉ માણસ મોજશોખથી શરીર બગાડે છે, કંજૂસ માણસ બળી બળીને મનને અને મગજને ખાલી કરે છે અને અતિ વિષયી માણસ વ્યાધિથી દુઃખી થાય છે. વળી લક્ષ્મી ઉપર દુશ્મન-ચોર તો હમેશાં ઊભા જ છે. મનુષ્યને માથે રોગ, ભય, મૃત્યુ, વૃદ્ધાવસ્થા વગેરે શત્રુઓ તો નિરંતર જાગતા જ છે અને તે હમેશાં દુઃખ આપ્યા કરે છે.

ઇતિહાસમાં ભૂમિ ખાતર અનેક રાજાઓ લડાઈ કરતા અને હજારો સેનાનીઓ લોહી [illegible] વાંચવામાં આવ્યા છે; મત્સરથી કેસ લડી હજારો-લાખોના ખરચમાં ઊતરી જઈ [illegible] પૈસાનો નાશ કરનારા સાંભળ્યા છે; લોભથી અનેક પ્રકારનાં અપ્રામાણિક આચરણ [illegible] પ્રકારના કાવાદાવા કરનારાં પ્રાણીઓ અવલોકન પથમાં આવ્યાં છે; કેટલાંક [illegible] ઇંદ્રિયોના વિષયો ભોગવવામાં તલ્લીન થઈ સંસારમાં રાચ્યામાચ્યા રહે છે, [illegible] છે; કેટલાંક પ્રાણીઓ મહાપાપબંધ કરી અધોગતિમાં જવા યોગ્ય [illegible] તેઓના સંબંધમાં વિચાર કરનારને પણ મહાક્લેશ કરાવનારાં તરીકે [illegible] આખું જગત દુઃખથી વ્યાપ્ત છે. કોઈ શુદ્ધ દેવગુરુધર્મનું સ્વરૂપ [illegible] નથી અને અનાદિ મિથ્યાત્વમાં સબડી રખડ્યા કરે છે; કોઈની [illegible] વિચારશક્તિ જાગૃત થઈ શકે તેવી હોય છતાં પણ હિતોપદેશ [illegible] તે પર વિચાર પણ કરતા નથી. આમ અનેક રીતે દુઃખી [illegible] ભવિષ્યમાં દુઃખી થવાના એવી પ્રતીતિ થાય છે. આવા [illegible] કરવી-દયા લાવવી-તે કરુણા **ભાવના** અથવા કૃપા

અને આત્મશ્લાઘા કરનારાં પ્રાણીઓ તરફ ઉપેક્ષા તે માધ્યસ્થ્ય (અથવા ઉદાસીનતા) ભાવના કહેવાય છે. ” (૧૬)

વિવેચન—દુનિયામાં અનેક પ્રકારની વિચિત્ર પ્રકૃતિઓનાં પ્રાણી હોય છે : કોઈ પ્રાણીઓ નિરંતર ક્રૂર કૃત્યો કરવામાં મોજ માને છે; કોઈ અસત્ય બોલી બીજાને છેતરવામાં સંતોષ માને છે; કોઈ ચોરી કરી પરધન હરણ કરે છે; કોઈ અપ્રામાણિકપણે ધનસંચય કરે છે; કોઈ પૈસા એકઠા કરે છે; કોઈ પરસ્ત્રીમાં આસક્ત રહી ધન, શરીર અને કીર્તિનો નાશ કરે છે; કોઈ ક્રોધ કરી વારંવાર આવેશમાં આવી જાય છે; કોઈ જાતિ, કુળ, બળ, તપ, ઐશ્વર્ય, વિદ્યા વગેરેનો અહંકાર કર્યા કરે છે; કોઈ પ્રપંચયુક્ત કાર્યો કરીને શક્તિનો દુરુપયોગ કરે છે; કોઈ કરોડો રૂપિયા મેળવવા પ્રયાસ કર્યા કરે છે; કોઈ પારકી નિંદા કરી વચનને માર્ગ આપે છે; કોઈ ધમાધમ કરવામાં મોજ માને છે; કોઈ પરજીવનો વિનાશ કરી નીચ મનોવિકારોને તૃપ્તિ આપે છે; કોઈ દેવગુરુની નિંદામાં જ જીવનનું સાફલ્ય સમજે છે—આવાં આવાં પાપકૃત્યોમાં આનંદ માનનારાં ઘણાં પ્રાણીઓ જોવામાં આવે છે. સંસારનું સ્વરૂપ થોડું સમજાયું હોય તેવાં પ્રાણીઓને પણ આવી અધમ પ્રકૃતિના માણસો તરફ વધતો-ઓછો ક્રોધ આવી જાય છે; કારણ કે પાપ અને પાપી સામાન્ય રીતે જનસમુદાયનો તિરસ્કાર પોતાની તરફ ખેંચી લે છે. જૈનશાસ્ત્રકાર કહે છે કે “ આવા જીવો તરફ પણ તારે ક્રોધ કરવો નહિ. ” સાંસારિક સ્વાર્થને અંગે પણ ક્રોધ તો સર્વથા ત્યાજ્ય જ છે, પરંતુ આવી રીતે પણ ક્રોધ કરવો તારે કાંઈ કામનો નથી. હે ભાઈ! તું વિચાર કર કે આવા પ્રકારના માણસો ઉપર ક્રોધ કરવાથી તને શો લાભ છે? સર્વ જીવો પોતપોતાનાં કર્માનુસાર કાર્યો કરે છે, તેમના ઉપર ક્રોધ કરવો એ તદ્દન નિર્હેતુક છે; કારણ કે તારા ક્રોધથી કાંઈ તે પ્રાણીઓ પાપકૃત્યોથી પાછાં હઠવાનાં નથી. જીવને જ્યારે પાપાનુબંધી પાપ અથવા પાપાનુબંધી પુણ્યનો ઉદય થાય છે ત્યારે દુઃખ અથવા સુખનો અનુભવ કરતાં અનુક્રમે ઉપર બતાવ્યાં તેવાં કૃત્યો કરવાનું સૂઝે છે, એ કર્મનું શાસન છે. જો તેઓને સારે માર્ગે ચઢાવવાની તારામાં શક્તિ હોય તો તે દ્વારા તું તેઓને સમજાવ, તેઓને ઉપદેશ આપ, તેઓ તરફ તારી હિતબુદ્ધિ છે એમ જણાવી દે; પણ જો તારામાં તેવી શક્તિ ન હોય તો તું તારું સંભાળી રાખ, તેં કાંઈ આખી દુનિયાને સુધારવાનો કોન્ટ્રેક્ટ લીધો નથી. પ્રયત્ન કરીને જીવને સારે રસ્તે ચઢાવવા તેનો કરુણા ભાવનામાં સમાવેશ થાય છે;* પરંતુ જ્યારે તે રસ્તો તારે માટે ખુલ્લો ન હોય એટલે તારામાં પરોપદેશ કરવાની શક્તિ ન હોય અથવા ગમે તેટલો ઉપદેશ કરતાં પણ સામો જીવ તેના મહાપાપોદયથી સારે રસ્તે આવી શકતો ન જ હોય તો પછી તારે તેના તરફ ઉપેક્ષા રાખવી એ વધારે ઉચિત છે. કેટલાંક પ્રાણીઓ તત્ત્વનું સ્વરૂપ ન સમજે

---

* સર્વ જીવો તરફ મૈત્રીભાવ રાખવો એ પ્રથમ પદે છે: તેમાં પણ જે જીવો દુઃખી હોય તેમને દુઃખમાંથી છોડાવવા વિચાર કરવો તે કરુણા ભાવ છે. પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ હિત થવાનો સંભવ ન રહે ત્યારે ઉદાસીનતા રાખવાની છે. પ્રમોદ ભાવના જુદા વિષય તરફ જાય છે.

[illegible] છે. [illegible] છે. [illegible] છે. [illegible] નથી. [illegible] છે. [illegible] કે [illegible] છે. [illegible] નથી, પરંતુ [illegible] છે.

[illegible] છે કે [illegible] નથી, [illegible] નહિ. [illegible] છે. [illegible] નહિ.

[illegible] છે અને [illegible] છે. [illegible] નથી. [illegible] નહિ. [illegible] છે. [illegible] નથી. [illegible] નથી. [illegible] છે. [illegible] નહિ. [illegible] છે. [illegible] નથી. [illegible]

રાખજે, એથી તને નારીગતી [illegible]
રસમાં કહ્યું છે કેઃ—

तस्मादौदासीन्यपीयूषसारं, [illegible] ।
आनन्दानामुत्तरङ्गत्तरङ्गैर्जीवद्भि[illegible] ॥

"એ રીતે ઉદાસીનતા એ અમૃત છે અને [illegible]
છે; એવા આનંદના ઉચ્ચ તરંગો વડે [illegible] આ જન્મમાં મુક્તિ[illegible]

આ ભાવનાથી પુરુષાર્થ કરવાને [illegible] પણ પુરુષાર્થ કર્યા
નિષ્ફળતા મળે ત્યારે કેટલીક વાર સામા પ્રાણી પર જે [illegible]
તેને કાબૂમાં રાખવાનો આ ભાવનાનો [illegible] છે.

મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ્ય એ ચાર ધર્મધ્યાનની ભાવના
ભાવવાથી જીવ આર્ત્ત-રૌદ્રધ્યાનમાંથી મુક્ત થઈ ધર્મધ્યાનમાં આવે છે. આ
ભાવવાથી મન સ્થિર થાય છે અને સમતા પ્રાપ્ત થાય છે. એ ભાવના
અનિર્વચનીય આનંદ થાય છે. એ આનંદને સરખાવવા માટે સૃષ્ટિમાં કે
નથી. એ ચારે ભાવના, અગાઉ જણાવ્યું તેમ, સમતાનાં અંગ છે અને સમતાને
શાંતરસના ખપીએ આ ભાવનારૂપ જળનું વારંવાર પાન કરવું. અભ્યાસ પડ
સરલ થઈ જશે. અત્ર ચારે ભાવનાનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ બતાવ્યું છે; વિશેષ સ્વ
જિજ્ઞાસા હોય તેમણે અન્ય ગ્રંથોમાંથી તેનું સ્વરૂપ જોઈ લેવું. બાકી એનુ
તો એ ભાવના ભાવવામાં આવશે ત્યારે જ અનુભવમાં આવશે. એ ભાવના ભાવ
તો મનઃક્ષેત્ર કદાચ સંકોચવાળું લાગશે, પણ ધીમે ધીમે તે વિસ્તૃત થતું

સમતાનું બીજું સાધન : ઇન્દ્રિયના વિષયો પર સમ

चेतनेतरगतेष्वखिलेषु, स्पर्शरूपरवगंधरसेषु ।
साम्यमेष्यति यदा तव चेतः, पाणिगं शिवसुखं हि तदात्मन् ! ॥१

"હે ચેતન! સર્વ ચેતન અને અચેતન પદાર્થોમાં રહેલાં સ્પર્શ, રૂપ, ર
અને રસમાં તારું ચિત્ત સમતા પામશે, ત્યારે મોક્ષનું સુખ તારા હાથમાં આવી

વિવેચન—સમતાના પ્રથમ સાધન તરીકે ચાર સમકિત ભાવના ક
સાધન **ઇંદ્રિયના વિષયો પર સમભાવ** રાખવાનું છે તે કહે છે. સ્ત્રી, પુ
પદાર્થો અને શય્યા, વસ્ત્રાદિ અચેતન પદાર્થો, એ બન્નેને અંગે અનેક પ્રકારન
પ્રાપ્ત થાય છે. કોમળ સ્પર્શથી સુખ અને કર્કશ સ્પર્શથી દુઃખ થાય છે. ત
સ્ત્રી કે વસ્તુ જોઈને પ્રેમ આવે છે અને કુરૂપ જોઈને દ્વેષ થાય છે, તેવી
તરફ નાસિકા આકર્ષાય છે અને દુર્ગંધથી મોં મરડાય છે, તથા મિષ્ટ
કરતાં જિહ્વામાં પાણી [illegible]

સાંભળી કાન ગંડાય છે ત્યારે કુસ્વર સાંભળી કાનમાં આંગળીઓ નાખવામાં આવે છે. આ પાંચ ઇંદ્રિયોના ત્રેવીશ વિષયો છે. એ સર્વ વિષયો તરફ જ્યારે તને સમભાવ થશે, એટલે સારું કે ખરાબ એવો કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદ તારા મનમાં થશે નહિ, ત્યારે મોક્ષસુખ તારા હાથમાં આવી જશે. આ પાંચે ઇંદ્રિયના વિષયો આ જીવને બહુ છેતરે છે અને સંસારમાં રખડાવનારા પણ ખરેખરા તેઓ જ છે. નીતિશાસ્ત્રકારો કહે છે કે:—

> इदं हि मधुरगीतं नृत्यमेतद्रसोऽयं, स्फुरति परिमलोऽयं स्पर्श एष स्तनानाम् ।
> इति हतपरमार्थैरिन्द्रियैर्भ्राम्यमाणः, स्वहितकरणधूर्तैः पञ्चभिर्वञ्चितोऽस्मि ॥

"આ મધુર રીતે ગવાયેલું ગાયન, આ નાચ, આ રસ, આ સુગંધી, આ સ્તનોનો સ્પર્શ—આવી પરમાર્થને હણનારી ઇંદ્રિયો, જેઓ સ્વહિત સાધવામાં ધૂર્ત છે, તે પાંચેથી હું સંસારમાં પરિભ્રમણ કરું છું અને તેઓથી ખરેખરો છેતરાઉં છું."

આ પાંચે ઇંદ્રિયો ઉપર અથવા વસ્તુતઃ પાંચેના વિષયો ઉપર રાગદ્વેષ ન રાખવો એ મોક્ષપ્રાપ્તિનો ઉપાય છે. મોક્ષપ્રાપ્તિનો ઉપાય રાગદ્વેષનો ત્યાગ જ છે, કારણ કે કષાય, જે સંસારમાં રખડાવનાર છે અને જેનું સ્વરૂપ આગળ સાતમા અધિકારમાં વિસ્તારથી બતાવ્યું છે, તે સર્વ રાગદ્વેષથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે ઇંદ્રિયોના ક્ષણિક સુખમાં આનંદ ન માનતાં તેના ત્યાગથી મોક્ષનું અવિચ્છિન્ન સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તેનો ખ્યાલ લાવી તેમાં પ્રયાસ કરવો એ સમતા પ્રાપ્ત કરવાનું અને તે દ્વારા પરંપરાએ અવ્યાબાધ સુખ પ્રાપ્ત કરવાનું પરમ સાધન છે, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું. તેટલા માટે શ્રી સિંદૂરપ્રકરમાં કહે છે કે "હે સાધુ! તું ગમે તેટલાં મૌનવ્રત ધારણ કર, ઘરનો ત્યાગ કર, આચારનો અભ્યાસ કર, વનમાં ગમન કર, તીવ્ર તપસ્યા કર, પણ જ્યાં સુધી કલ્યાણવનને ભાંગી નાખનાર મહાવાયુ સમાન ઇંદ્રિય-સમૂહનો તેં પરાજય કર્યો નથી, ત્યાં સુધી રાખમાં રેડેલા ઘીની જેમ સર્વ વૃથા સમજવું."[1] તેમ જ શરૂઆતમાં જ ત્યાં કહ્યું છે કે ઇંદ્રિયના સમૂહનો પરાજય કરવાથી કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાય છે.[2] જે ઇંદ્રિયોનું સુખ ક્ષણિક છે તેને કળજતમાં રાખી તેના વિષયોથી થતાં સુખદુઃખ પર સામ્યભાવ રાખવો એ અત્ર ઉપદેશ છે. સમતા પ્રાપ્ત કરવાનું આ બીજું સાધન થયું. (૧૭)

આત્મશિક્ષા-વિચાર કરવાની જરૂરિયાત
સમતાપ્રાપ્તિનું ત્રીજું સાધન

> के गुणास्तव यतः स्तुतिमिच्छस्यद्भुतं किमकृथा मदवान् यत् ।
> कैर्गता नरकभीः सुकृतैस्ते, किं जितः पितृपतिर्यदचिन्तः ॥ १८ ॥ (स्वागतावृत्त)

"તારામાં કયા ગુણો છે કે તું સ્તુતિની ઇચ્છા રાખે છે? તેં શું મોટું આશ્ચર્યકારી કાર્ય કર્યું છે કે તું અહંકાર [illegible]
ગઈ છે? તેં શું યમને જીત્યો

1 સિંદૂરપ્રકર શ્લોક ૭૧.

ણે આ જીવનમાં કાંઈ મહાન કાર્ય કર્યું હોય તેને તો બહુધા નરકમાં જવાનું હોતું નથી ને તેના જીવનની સફળતા ગણાય છે, પરંતુ તારે તો હજુ નરક-નિગોદમાં જવાની બીક ભી જ છે. વળી હે ભવ્ય! તું આમ ચિંતા વગરનો થઈને ફર્યા કરે છે તેથી અમને તો ારું આશ્ચર્ય થાય છે, કારણ કે જેને માથે શત્રુ હોય તે સંભાળ રાખ્યા વગર ફરી શકે હિ અને ફરે તો દુર્દશા પામે. તારે માથે તો યમ જેવો અપ્રતિહતશાસનવાળો શત્રુ ાજે છે; છતાં તું બેદરકાર થઈ ને ફર્યા કરે છે ત્યારે શું તે શત્રુને તેં જીતી લીધો છે? આવો વિચાર કેમ કરતો નથી?

ઉપર જણાવેલા ગુણો જે પ્રાણીમાં હોય તેણે પણ સ્તુતિની ઇચ્છા રાખવી ઘટતી થી અને મહાન આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે તેવાં કાર્યો કરનારને પણ મદ કરવો ઘટતો નથી ને સુકૃત્ય કરનાર પણ બીક તજી દેતો નથી તેમ જ યમના ભયને જીતનાર પણ આત્મ-તવન મૂકતો નથી અને જે જે મહાન પ્રાણીઓએ એ ગુણો વગેરે પ્રાપ્ત કર્યા છે ઓએ પણ સ્તુતિની ઇચ્છા રાખી જ નથી અને અહંકાર પણ કર્યો નથી, એ આપણે ારી રીતે જાણીએ છીએ. પરંતુ સૂરિમહારાજ તો આ જીવને કહે છે કે આવા ગુણ ગેરે તારામાં હોય અને પછી સ્તુતિ વગેરેની ઇચ્છા રાખતો હો તો જાણે વ્યાજબી ગણાય, ણ તે કાંઈ તારામાં નથી, છતાં તું શેના ઉપર મક્કમ રહે છે?

આવી રીતે પોતામાં કયા ગુણો છે અને પોતે કયાં મોટાં કામો કર્યાં છે, તેનો રાબર વિચાર કર અને તેમ કરીશ ત્યારે જ તને આત્મિક સ્વરૂપ સમજાશે. ઉપદેશ ાની આ નૂતન પદ્ધતિ બહુ અસરકારક છે, કારણ કે મનુષ્યની તીક્ષ્ણ લાગણીને તે રે છે. અને જાગૃત થવાની ઇચ્છા રાખનારો અભ્યાસી મુમુક્ષુ તેનું તાત્પર્ય સમજી આત્મ-ચારણા કરવા ઉદ્યુક્ત થઈ જાય છે. (૧૮)

જ્ઞાનીનું લક્ષણ

गुणस्तवैर्यो गुणिनां परेषामाक्रोशनिन्दादिभिरात्मनश्च ।
मनः समं शीलति मोदते वा, खिद्येत च व्यत्ययतः स वेत्ता ॥ १९ ॥ (उपजाति)

"બીજા ગુણવાન પ્રાણીઓના ગુણની સ્તુતિ કરે ત્યારે અને અન્ય માણસો પોતા પર ાક્રોશ કરે અથવા પોતાની નિંદા કરે તે વખતે જે પોતાના મનને સ્થિતિસ્થાપક રાખે અથવા તે વખતે જે આનંદ પામે છે; અને તેથી ઊલટી વાત બનતાં (એટલે પરગુણનિંદા થવા આત્મપ્રશંસા થતાં) જે ખેદ પામે છે તે પ્રાણી જ્ઞાની—જાણકાર કહેવાય છે." (૧૯)

વિવેચન—બીજા પ્રાણીઓના દાન, લોકસેવા, દેશસેવા, કોમસેવા, ધૃતિ, ક્ષમા, હ્મચર્ય, ઔદાર્ય, ગાંભીર્ય, નિષ્કપટતા, સરળતા વગેરે ગુણોની પ્રશંસા સાંભળીને જ્ઞાની રુષ પોતાના મનની સ્થિરતા ખોઈ બેસતો નથી. સામાન્ય માણસો પૈકી ઘણા પરગુણ-ાવન સાંભળી ઈર્ષ્યા કરે છે, ચાલે તો ઘસાતું બોલે છે, કેટલીક વાર ગુણને અવગુણ કરી

જેણે આ જીવનમાં કાંઈ મહાન કાર્ય કર્યું હોય તેને તો બહુધા નરકમાં જવાનું હોતું નથી અને તેના જીવનની સફળતા ગણાય છે, પરંતુ તારે તો હજુ નરક-નિગોદમાં જવાની બીક ઊભી જ છે. વળી હે ભવ્ય! તું આમ ચિંતા વગરનો થઈને ફર્યા કરે છે તેથી અમને તો મોટું આશ્ચર્ય થાય છે, કારણ કે જેને માથે શત્રુ હોય તે સંભાળ રાખ્યા વગર ફરી શકે નહિ અને ફરે તો દુર્દશા પામે. તારે માથે તો યમ જેવો અપ્રતિહતશાસનવાળો શત્રુ ગાજે છે; છતાં તું બેદરકાર થઈ ને ફર્યા કરે છે ત્યારે શું તે શત્રુને તેં જીતી લીધો છે? તું આવો વિચાર કેમ કરતો નથી?

ઉપર જણાવેલા ગુણો જે પ્રાણીમાં હોય તેણે પણ સ્તુતિની ઇચ્છા રાખવી ઘટતી નથી અને મહાન આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે તેવાં કાર્યો કરનારને પણ મદ કરવો ઘટતો નથી અને સુકૃત્ય કરનાર પણ બીક તજી દેતો નથી તેમ જ યમના ભયને જીતનાર પણ આત્મ-ચિંતવન મૂકતો નથી અને જે જે મહાન પ્રાણીઓએ એ ગુણો વગેરે પ્રાપ્ત કર્યા છે તેઓએ પણ સ્તુતિની ઇચ્છા રાખી જ નથી અને અહંકાર પણ કર્યો નથી, એ આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ. પરંતુ સૂરિમહારાજ તો આ જીવને કહે છે કે આવા ગુણ વગેરે તારામાં હોય અને પછી સ્તુતિ વગેરેની ઇચ્છા રાખતો હો તો જાણે વ્યાજબી ગણાય, પણ તે કાંઈ તારામાં નથી, છતાં તું શેના ઉપર મક્કમ રહે છે?

આવી રીતે પોતામાં કયા ગુણો છે અને પોતે કયાં મોટાં કામો કર્યાં છે, તેનો બરાબર વિચાર કર અને તેમ કરીશ ત્યારે જ તને આત્મિક સ્વરૂપ સમજાશે. ઉપદેશ દેવાની આ નૂતન પદ્ધતિ બહુ અસરકારક છે, કારણ કે મનુષ્યની તીક્ષ્ણ લાગણીને તે પ્રેરે છે. અને જાગૃત થવાની ઈચ્છા રાખનારો અભ્યાસી મુમુક્ષુ તેનું તાત્પર્ય સમજી આત્મ-વિચારણા કરવા ઉદ્યુક્ત થઈ જાય છે. (૧૮)

જ્ઞાનીનું લક્ષણ

गुणस्तवैर्यो गुणिनां परेषामाक्रोशनिन्दादिभिरात्मनश्च ।
मनः समं शीलति मोदते वा, खिद्येत च व्यत्ययतः स वेत्ता ॥ १९ ॥ (उपजाति)

"બીજા ગુણવાન પ્રાણીઓના ગુણની સ્તુતિ કરે ત્યારે અને અન્ય માણસો પોતા પર આક્રોશ કરે અથવા પોતાની નિંદા કરે તે વખતે જે પોતાના મનને સ્થિતિસ્થાપક રાખે છે અથવા તે વખતે જે આનંદ પામે છે; અને તેથી ઊલટી વાત બનતાં (એટલે પરગુણનિંદા અથવા આત્મપ્રશંસા થતાં) જે ખેદ પામે છે તે પ્રાણી જ્ઞાની—જાણકાર કહેવાય છે." (૧૯)

વિવેચન—બીજા પ્રાણીઓના દાન, લોકસેવા, દેશસેવા, કોમસેવા, ધૃતિ, ક્ષમા, બ્રહ્મચર્ય, ઔદાર્ય, ગાંભીર્ય, નિષ્કપટતા, સરળતા વગેરે ગુણોની પ્રશંસા સાંભળીને જ્ઞાની પુરુષ પોતાના મનની સ્થિરતા ખોઈ બેસતો નથી. સામાન્ય માણસો પૈકી ઘણા પરગુણ-સ્તવન સાંભળી ઈર્ષ્યા કરે છે, ચાલે તો

પરંતુ શાંત રહે છે, એટલું જ નહિ પણ, પોતાની આત્મિક સત્તાની કસોટી થવાનો પ્રસંગ જાણી વધારે જ્ઞાની તો તેથી આનંદ માને છે. ઉત્કૃષ્ટ ગુણપ્રાપ્તિની સ્ફુટ ઇચ્છાની અત્ર અવધિ થાય છે. દુનિયાના ઘણાખરા માણસો તો પોતાની સ્તુતિ સીધી રીતે કે આડકતરી રીતે સાંભળવા ઇચ્છા રાખે છે અને સાંભળીને રાજી થાય છે; કેટલીક વાર આત્મલઘુતા બતાવી તે દ્વારા પણ સ્તુતિ કરાવવાની ઇચ્છા રાખે છે; પરંતુ આવી ઇચ્છા ન રાખનારા બહુ થોડા હોય છે અને પોતાની સ્તુતિથી કદાચ મદ ઉત્પન્ન થાય તેવા હેતુથી સ્તુતિ સાંભળી દરકાર ન કરનારા અને તેથી ઊલટા ખેદ પામનારા તો બહુ જ થોડા હોય છે. દુનિયાનો મોટો ભાગ સાચે રસ્તે હોતો નથી તેનો અત્ર પ્રગટ ઉલ્લેખ છે, અને તેથી આ બાબતમાં થોડા પણ સમજુ માણસોને પગલે ચાલવું એ જ શુદ્ધ માર્ગ છે.

એવી જ રીતે પારકાના ગુણની નિંદા સાંભળી ખેદ પામવો એ ગુણ તરફ પ્રેમ બતાવે છે અને આ સર્વ લક્ષણ જેનામાં હોય તેને જ શાસ્ત્રકાર જ્ઞાની કહે છે. દ્રવ્યાનુયોગના થોડા ગ્રંથો વાંચ્યા અથવા યુનિવર્સિટીની કેટલીક ડિગ્રીઓ મેળવી એથી ખરા **જ્ઞાની** થવાતું નથી. જ્ઞાનની સાથે જ વર્તન શુદ્ધ હોવું જોઈએ. બુદ્ધિના ક્ષયોપશમથી થોડું સ્વરૂપ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ જાય તેથી મલકાઈ જવાનું નથી, કારણ કે વસ્તુતઃ **જ્ઞાનનું ફળ વર્તન જ છે અને ફળ વગરનું જ્ઞાન માત્ર શોભા આપે છે, પરંતુ વાસ્તવિક લાભ કરતું નથી.** કેળવણીનું પરિણામ આ જ હોવું જોઈએ અને સમજુ પ્રાણીઓ એને જ અનુસરે છે, એ આપણે વારંવાર વાંચીએ છીએ. જ્ઞાનીનું લક્ષણ સાધુ અને શ્રાવકને એક-સરખી રીતે લાગુ પડે છે. તેથી જેઓ ખરેખરા જ્ઞાની હોવાનો દાવો કરતા હોય તેમણે આ શ્લોકમાં બતાવેલું વર્તન કરવું ખાસ જરૂરનું છે. વસ્તુસ્વરૂપ ચિંતવવાનો આ ત્રીજો ઉપાય અમલમાં મૂકવાથી સમતા પ્રાપ્ત થાય છે અને તે ચિંતવન વિશેષે જાણકારને જ પ્રાપ્ય છે, તેથી સમતા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા તત્ત્વજિજ્ઞાસુએ—પછી તે સાધુ કે શ્રાવક ગમે તે હોય તેણે—**આત્મપ્રશંસા કરવી નહિ, બીજા કરે એવી ઇચ્છા રાખવી નહિ, કરે તો તેથી આનંદ માનવો નહિ અને પરગુણ અણુમાત્ર હોય તેને પણ મોટો માનવો, તેની પ્રશંસા કરવી અને બીજાં પ્રાણીઓ તેની પ્રશંસા કરે તે સાંભળી રાજી થવું. (૧૯)**

પોતાના શત્રુમિત્ર-સ્વપર ઓળખવાનો ઉપદેશ

न वेत्सि शत्रून् सुहृदश्च नैव, हिताहिते स्वं न परं च जन्तोः* ।
दुःखं द्विषन् वाञ्छसि शर्म चैतन्निदानमूढः कथमाप्स्यसीष्टम् ॥ २० ॥ (उपेन्द्रवज्रा)

"હે આત્મન્! તું તારા શત્રુ અને મિત્રને ઓળખતો નથી, તારું હિત કરનાર અને અહિત કરનાર શું છે તે જાણતો નથી અને તારું પોતાનું શું છે અને પારકું શું છે તે

* 'जन्तो' इति वा पाठः संबोधने ॥

બીજામાં શ્લોકમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ કે આ જીવ પોતાનું અને પારકું શું છે તે જાણતો નથી. આ સત્ય છે? બધા જીવો ઘણી વસ્તુને પોતાની છે એમ માને છે, પરંતુ એમાં ભૂલ એ થાય છે કે પોતાની વસ્તુ નથી, તેને પોતાની માની બેસે છે, અને પોતાનું અનંત દ્રવ્ય જે દરરોજ સાથે રહે છે, સંનિધિમાં જ છે અને જેને શોધવા જવું પડતું નથી, તેને તે ઓળખતો નથી, જાણતો પણ નથી અને ભ્રમણમાં રખડ્યા કરે છે! આવી સ્વપરની ખોટી વહેંચણ થઈ છે, તેનું કારણ શું? વહેંચણી કરનાર કોણ? આનો વિચાર કરો. 'આ દ્રવ્ય મારું છે, આ સ્ત્રી મારી છે, આ ઘર મારું છે' એમ ઓળખાવનાર રાગ છે, એ મોહ છે, એ મદિરા છે. 'આ ઘર પારકું છે, આ છોકરો બીજાનો છે. આ વસ્તુનો નાશ થયો તેમાં અડચણ નથી, કારણ તે મારી નથી' એમ ઓળખાવનાર દ્વેષ છે, એ મદિરા છે. એવી જ રીતે મદથી, ઈર્ષ્યાથી, અહંકારથી, લોભથી સ્વપરનો વિભાગ પાડે છે એ સર્વ મોહજન્ય છે. મોહનો માર્ગ જગતને અંધ કરીને કામ કરવાનો છે અને વાઈન(દારૂ)ની પેઠે તે પ્રાણીને ઉન્મત્ત બનાવે છે. ટૂંકામાં કહીએ તો પૌદ્ગલિક વસ્તુઓનો સ્વપરવિભાગ મોહજન્ય છે.

મોહ આ પ્રાણીને ચારે ગતિમાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખ આપ્યાં કરે છે. દેવગતિમાં વિરહદુઃખ અને પરોત્કર્ષ સહન કરવાનું દુઃખ, મનુષ્યગતિમાં આજીવિકાનું દુઃખ અને સંયોગવિયોગનું દુઃખ, તિર્યંચગતિમાં મૂંગે મોઢે અનેક પ્રકારનાં કષ્ટ સહન કરવાનું અને તાપ-ટાઢ સહન કરવાનું દુઃખ, અને નરકગતિમાં અનેક પ્રકારનાં શારીરિક અને માનસિક અસહ્ય દુઃખો મોહ ઉત્પન્ન કરે છે અને તે આ જીવને જરૂર સહન કરવાં જ પડે છે. કષાયો રાગદ્વેષજન્ય છે અને તે બન્ને પોતે મોહના છોકરા છે અથવા મોહ પોતે જ છે. ઉક્ત રીતે અનેક પ્રકારનાં દુઃખ આપનાર મોહને તો આ જીવનો ખરેખરો દુશ્મન કહી શકાય. દુશ્મનનો આનંદ આ જીવને ભુલાવો ખવરાવી દુઃખ આપવામાં જ હોય છે. તે જ મોહ સ્વપરવિભાગ કરી આપે છે. આ મારું છે અને આ પારકું છે, એવું પૌદ્ગલિક વસ્તુમાં આરોપણ કરવું એ પ્રકટપણે ખોટું છે; કારણ કે તેમાં આત્મિક કાંઈ નથી અને આત્મિક ન હોય તે પોતાનું નથી. આવી રીતે વિભાગ કરનાર તો તારા પાકા દુશ્મન છે. ત્યારે દુશ્મનનો કરેલો વિભાગ તું શા માટે કબૂલ રાખે છે? દુનિયામાં કોઈ કારણસર બે પક્ષકારો વચ્ચે તકરાર થાય તો તેનો નિવેડો મધ્યસ્થ માણસથી લાવવામાં આવે છે; પરંતુ તે જ નિવેડો કરવાનું કામ જો એક પક્ષના દુશ્મનને સોંપવામાં આવે તો જરૂર તેનું પરિણામ તેના લાભથી ઊલટું જ આવે છે, અર્થાત્ તેને નુકસાન થાય છે.

માટે હે ચેતન! તારું શું છે અને પારકું શું છે?—તેનો વિભાગ તારા હિતસ્વી હોય તેની પાસે કરાવ. એમ કરીશ તો તને કાંઈ પણ લાભ થશે અને આત્મિક દ્રવ્ય, જે અત્યારે તારી સત્તા(potentiality)માં રહ્યું છે, તે પ્રગટપણે તું પામી શકીશ. શત્રુને હવે તું ક્યાં સુધી તારા તરીકે સમજીશ? તું હવે ઉન્મત્તપણું છોડી દે અને મોહનો કરેલો વિભાગ

વીશમા શ્લોકમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ કે આ જીવ પોતાનું અને પારકું શું છે તે જાણતો નથી. આ સત્ય છે? બધા જીવો ઘણી વસ્તુને પોતાની છે એમ માને છે, પરંતુ એમાં ભૂલ એ થાય છે કે પોતાની વસ્તુ નથી, તેને પોતાની માની બેસે છે, અને પોતાનું અનંત દ્રવ્ય જે દરરોજ સાથે રહે છે, સંનિધિમાં જ છે અને જેને શોધવા જવું પડતું નથી, તેને તે ઓળખતો નથી, જાણતો પણ નથી અને ભ્રમણમાં રખડયા કરે છે! આવી સ્વપરની ખોટી વહેંચણ થઈ છે, તેનું કારણ શું? વહેંચણી કરનાર કોણ? આનો વિચાર કરો. 'આ દ્રવ્ય મારું છે, આ સ્ત્રી મારી છે, આ ઘર મારું છે' એમ ઓળખાવનાર રાગ છે, એ મોહ છે, એ મદિરા છે. 'આ ઘર પારકું છે, આ છોકરો બીજાનો છે. આ વસ્તુનો નાશ થયો તેમાં અડચણ નથી, કારણ તે મારી નથી' એમ ઓળખાવનાર દ્વેષ છે, એ મદિરા છે. એવી જ રીતે મદથી, ઇર્ષ્યાથી, અહંકારથી, લોભથી સ્વપરનો વિભાગ પાડે છે એ સર્વ મોહજન્ય છે. મોહનો માર્ગ જગતને અંધ કરીને કામ કરવાનો છે અને વાઈન(દારૂ)ની પેઠે તે પ્રાણીને ઉન્મત્ત બનાવે છે. ટૂંકામાં કહીએ તો પૌદ્ગલિક વસ્તુઓનો સ્વપરવિભાગ મોહજન્ય છે.

મોહ આ પ્રાણીને ચારે ગતિમાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખ આપ્યાં કરે છે. દેવગતિમાં વિરહદુઃખ અને પરોત્કર્ષ સહન કરવાનું દુઃખ, મનુષ્યગતિમાં આજીવિકાનું દુઃખ અને સંયોગવિયોગનું દુઃખ, તિર્યંચગતિમાં મૂંગે મોઢે અનેક પ્રકારનાં કષ્ટ સહન કરવાનું અને તાપ–ઠંડી સહન કરવાનું દુઃખ, અને નરકગતિમાં અનેક પ્રકારનાં શારીરિક અને માનસિક અસહ્ય દુઃખો મોહ ઉત્પન્ન કરે છે અને તે આ જીવને જરૂર સહન કરવાં જ પડે છે. કષાયો રાગદ્વેષજન્ય છે અને તે બન્ને પોતે મોહના છોકરા છે અથવા મોહ પોતે જ છે. ઉક્ત રીતે અનેક પ્રકારનાં દુઃખ આપનાર મોહને તો આજીવનો ખરેખરો દુશ્મન કહી શકાય. દુશ્મનનો આનંદ આ જીવને ભુલાવો ખવરાવી દુઃખ આપવામાં જ હોય છે. તે જ મોહ સ્વપરવિભાગ કરી આપે છે. આ મારું છે અને આ પારકું છે, એવું પૌદ્ગલિક વસ્તુમાં આરોપણ કરવું એ પ્રકટપણે ખોટું છે; કારણ કે તેમાં આત્મિક કાંઈ નથી અને આત્મિક ન હોય તે પોતાનું નથી. આવી રીતે વિભાગ કરનાર તો તારા પાકા દુશ્મન છે. ત્યારે દુશ્મનનો કરેલો વિભાગ તું શા માટે કબૂલ રાખે છે? દુનિયામાં કોઈ કારણસર બે પક્ષકારો વચ્ચે તકરાર થાય તો તેનો નિવેડો મધ્યસ્થ માણસથી લાવવામાં આવે છે; પરંતુ તે જ નિવેડો કરવાનું કામ જો એક પક્ષના દુશ્મનને સોંપવામાં આવે તો જરૂર તેનું પરિણામ તેના લાભથી ઊલટું જ આવે છે, અર્થાત્ તેને નુકસાન થાય છે.

માટે હે ચેતન! તારું શું છે અને પારકું શું છે?—તેનો વિભાગ તારા હિતસ્વી હોય તેની પાસે કરાવ. એમ કરીશ તો તને કાંઈ પણ લાભ થશે અને આત્મિક દ્રવ્ય, જે અત્યારે તારી સત્તા(potentiality)માં રહ્યું છે, તે પ્રગટપણે તું પામી શકીશ. શત્રુને હવે તું ક્યાં સુધી તારા તરીકે સમજીશ? તું હવે ઉન્મત્તપણું છોડી દે અને મોહનો કરેલો વિભાગ

સ્વરૂપ પ્રગટ થાય. આત્માનું રૂપ એક જ છે, પરંતુ કર્માવૃત હોય ત્યારે તે વિવિધ રૂપ ધારણ કરે છે."

આવા અનાદિ કાળથી આવરિત સ્વરૂપવાળા આત્માને બીજું કોઈ પોતાનું નથી અને કોઈ પારકું નથી, તેમ જ કોઈ તેનું શત્રુ નથી અને કોઈ મિત્ર નથી. એનું પોતાનું છે તે એ જ (આત્મતત્ત્વ) છે. માતા, પિતા, સ્ત્રી, પુત્ર વગેરે સર્વે અનેક પ્રકારના સંબંધમાં અનંત વાર આવ્યા કરે છે અને તેથી તેઓ પોતાના કહેવાય જ નહિ, પોતાના હોય તો અને રહી જાય જ નહિ, માટે એવા ક્ષણિક સંબંધને પોતાનો કે પારકો માનવો, એ ખોટું છે. આ હકીકતના સમર્થનમાં શાસ્ત્રકાર કહે છે કે—

न सा जाई न सा जोणी, न तं ठाणं न तं कुलं ।
न जाया न मुया जत्थ, सव्वे जीवा अणंतसो ॥

"એવી કોઈ જાતિ નથી, એવી કોઈ યોનિ નથી, એવું કોઈ સ્થાન નથી અને એવું કોઈ કુળ નથી કે જ્યાં સર્વ જીવો અનંત વાર જન્મ પામ્યા ન હોય અને અનંત વાર મરણ પામ્યા ન હોય."

મતલબ કે સર્વ સ્થાનકે સર્વ સંબંધમાં આ જીવ અનંત વાર ઉત્પન્ન થયો છે. અનંત કાળચક્રનું માન લેઈએ અને સાથે વિચાર કરીએ કે આ જીવે અનંત પુદ્ગળ-પરાવર્તન* કર્યાં છે, એટલે આ હકીકત સ્પષ્ટ સમજાઈ જાય છે. વળી, એ પણ આથી સમજાય છે કે આપણો શત્રુ કોને કહેવા અને મિત્ર કોને કહેવા? આ જીવના સંબંધમાં દરેક શત્રુ મિત્ર તરીકે અનંત કાલમાં અનંત વાર થઈ ગયાનો સંભવ છે, માટે આ તારાં સગાંઓમાં કોઈ તારાં નથી અને કોઈ પારકાં નથી, છતાં તું તારાં ને પારકાં માને છે તે સંસારનું સ્વરૂપ, તારું પોતાનું સ્વરૂપ અને સામાન્ય રીતે જીવનો કર્મ સાથેનો સંબંધ વગેરે તું જાણતો નથી, તેને લીધે જ છે.

આ તારો દેહ છે તે નાશવંત છે. તારા શરીરની આકૃતિ પણ નાશવંત છે. જરાવસ્થામાં તે બદલાઈ જશે અને અંતે રાખ થઈ જશે. આ શરીર પરનો મોહ તે પારકી વસ્તુ પરનો મોહ છે. યૌવન ગયા પછી રૂપ રહેતું નથી, દેહ જર્જરિત થાય છે, મોંમાંથી લાળ પડે છે, આંખે ઝાંખ આવે છે, શરીર ધ્રૂજે છે, વાળ શ્વેત થઈ જાય છે અને કપાળે કરચલી પડે છે. આવા શરીર પર પ્રેમ કરવો, તેને પંપાળ્યા કરવું, તેની દરેક તબિયત જાળવવી, તેને ગમે તેવા અભક્ષ્ય પદાર્થોથી પોષવું એ મૂર્ખતા છે, દગ્ધતા છે, વસ્તુસ્વરૂપનું

* એક પુદ્ગળપરાવર્તનમાં કેટલો કાળ થાય છે તેનો ખ્યાલ આપવો મુશ્કેલ છે. કરોડો કે અબજો વર્ષથી તેનું માપ થઈ શકતું નથી. તેનો ખ્યાલ કરવા માટે જુઓ સૂક્ષ્મ અદ્ધા સાગરોપમનું સ્વરૂપ (લોકપ્રકાશ—દ્રવ્યલોક, પ્રથમ સર્ગ, શ્લોક ૯૫). એવા વીશ કોડાકોડી સાગરોપમનું એક કાળચક્ર થાય છે અને એવા અનંત કાળચક્રે એક પુદ્ગળપરાવર્તન થાય છે. એના વિશેષ સ્વરૂપ માટે દશમા અધિકારના સાતમા શ્લોકનું વિવેચન જુઓ.

બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તીની માતા ચુલણી માતાસંબંધનું દષ્ટાંત પૂરું પાડે છે; કનકકેતુ પિતાસંબંધનું; કોણિક (શ્રેણિકપુત્ર) પુત્રસંબંધનું અને નયનાવળી× (યશોધર રાજાની રાણી) સ્ત્રીસંબંધનું દષ્ટાંત પૂરું પાડે છે. આ સંબંધમાં શાસ્ત્રોક્ત દષ્ટાંતો જોવા ઉપરાંત દરેક માણસે પોતાનો અનુભવ પણ કામે લગાડવો. એક નાની રકમ સારુ ભાઈઓ જ્યારે લડે છે ત્યારે નિર્વેદી પ્રાણી રૈતનો રંગ અનુભવે છે; સ્ત્રીની ઇચ્છા પાર પડતી નથી ત્યારે રાંડે તેવાં અપવચન બોલે છે; આપત્તિમાં મિત્રો નજી જાય છે; માતપિતાનો સંબંધ પણ સ્વાર્થભ્રંશ ન થાય ત્યાં સુધી બહુ સારો રહે છે. વળી, જેમ મિત્રનો નાશ થતાં નયનને જે સુખ થતું હતું તે નાશ પામે છે તેમ પ્રત્યક્ષ માતાપિતાનો અભાવ થતાં તેઓ સુખ આપતાં બંધ થાય છે. શરીર નાશ પામતાં મૃત્યુથી જે દુઃખ થાય છે તે પણ સ્વાર્થને અંગે જ છે, તે આપણે છત્રીશમા શ્લોકમાં વિસ્તારથી જોશું. તેથી નાશ પામતી વખત દુઃખ થાય છે તે પણ પ્રેમને ઉત્તેજન આપનાર નથી, પરંતુ તેથી પણ વૈરાગ્યભાવ જ આવે તેમ છે. આવી રીતે માબાપ, સ્ત્રી કે પુત્ર પર મમત્વ રાખવું એ અજ્ઞાન છે, દુઃખનું કારણ છે અને તજવા યોગ્ય છે. એ સંબંધ કેવો છે, કેટલો છે અને કેટલા વખત સુધી ચાલે તેવો છે એ પર વિચાર કરવાથી આત્મતત્ત્વનું સહજ ભાન થઈ જશે.

માતાપિતા ઉપર મોહ રાખવો નહિ એટલો માત્ર ઉપદેશ છે, પરંતુ તે ઉપરથી તેઓ તરફ ગમે તે પ્રકારનું વર્તન ચલાવવું એમ સમજવાનું નથી. શાસ્ત્રનો જ્યાં સુધી એકદેશીય અભ્યાસ થયો હોય ત્યાં સુધી ધર્મનાં વિશુદ્ધ ફરમાનોનું આવું ભૂલભરેલું પરિણામ લાવવાનો અવિવેકી માણસોના સંબંધમાં બહુ ભય રહે છે. દરેક પ્રાણીએ પુત્રધર્મ, પતિધર્મ, માતૃધર્મ, પિતૃધર્મ, મિત્રધર્મ બરાબર જાળવવો એવો શાસ્ત્રકારનો ખાસ ઉપદેશ છે અને અનેક જગ્યાએ તે પર ભાર મૂકી મૂકીને કહેવામાં આવ્યું છે. માત્ર સંસાર ઉપરથી વાસના ઊઠી જઈ લોકયત્ન કરવાની વિશુદ્ધ વૃત્તિ હૃદયમાં જાગૃત થાય તે વખતે મોહજન્ય સંબંધથી અને પુત્રધર્માદિક ધર્મોના ખોટા અથવા અધૂરા ખ્યાલથી અટકી જવાનો સંભવ ન રહે અને તે સંબંધીઓનાં મૃત્યુથી થતા વિયોગપ્રસંગે પ્રમાણ વગરનો અને પરિણામ વગરનો શોક ન થાય તે સારુ જ આ ઉપદેશ છે. પિતૃધર્માદિનો જ્યારે વિશ્વપ્રાણી તરફના ધર્મ સાથે સંઘટ્ટ થાય ત્યારે પ્રથમ ધર્મનો કદાચ ભોગ આપવો પડે તોપણ સામાન્ય શિષ્ટાચાર પ્રમાણે બીજો (અંત્ય) ધર્મ આદરવો યુક્ત છે. મોહથી ફસી જવું નહિ અને પ્રતિબંધમાં પડી જવું નહિ એ શુદ્ધ આશય છે. આ વિષયને અંગે ચોથી એકત્વ ભાવના વિચારવા યોગ્ય છે. એ ભાવનાનો ઉદ્દેશ અને આ શ્લોકનો ઉદ્દેશ લગભગ એકસરખા છે.

ચોપાઈના કર્તાએ આ શ્લોકનો અર્થ જુદી રીતે કર્યો છે, પણ તેવો અર્થ મૂળ ઉપરથી બની બેસી શકતો નથી. ચોપાઈકારના કહેવાનો ભાવાર્થ એવો જણાય છે કે જેમ

× જુઓ, મારું યશોધરચરિત્ર ભાષાંતર, પ્રકટકર્તા શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા, ભાવનગર.

વિદ્વાનોને તત્ત્વજ્ઞાન હોવાથી સુખને માટે ગણાયલાં માતા, પિતા, પુત્ર અને સ્ત્રીઓ તેઓને લેપકારક થતાં નથી અને નિઃસંબંધ રહીને આત્માને નિર્લેપ રાખે છે; તેવી રીતે ધનધાન્યાદિ પણ તેઓને લેપકારક (કર્મબંધ કરાવનાર) થતાં નથી, કારણ કે તેઓનું માનવું છે કે પોતપોતાના પર્યાય તજીને દ્રવ્ય જુદા જુદા પર્યાયને પામી જતાં બધું અપરરૂપ થઈ જાય છે ને તેથી સર્વ સરખું છે. (૨૪)

સમતાને ઓળખનારાની સંખ્યા

जानन्ति कामान्निखिलाः ससंज्ञा, अर्थं नराः केऽपि* च केऽपि धर्मम् ।
जैनं च केचिद् गुरुदेवशुद्धं, केचित् शिवं केऽपि च केऽपि साम्यम् ॥ २५ ॥ (इन्द्रवज्रा)

"સર્વ સંજ્ઞાવાળાં પ્રાણીઓ '**કામ**'ને જાણે છે; તેમાંથી કેટલાંક **અર્થ** (ધનપ્રાપ્તિ)ને જાણે છે; અને તેમાંથી પણ કેટલાંક જ **ધર્મ**ને જાણે છે; તેમાંથી કેટલાંક જ **જૈનધર્મ**ને જાણે છે; અને તેમાંથી બહુ થોડાં **શુદ્ધ દેવગુરુયુક્ત જૈનધર્મ**ને જાણે છે; તેમાં પણ બહુ થોડાં પ્રાણી **મોક્ષને** ઓળખે છે અને તેથી પણ બહુ થોડાં પ્રાણીઓ **સમતાને** ઓળખે છે." (૨૫)

વિવેચન—સંસારી જીવો કર્મથી આવૃત હોવાને લીધે સમતાના સ્વરૂપને ઓળખતા નથી અને આદરતા નથી. આ સ્વરૂપ બતાવીને કર્તા સિદ્ધ કરે છે કે સમતાને જાણનારા તથા આદરનારા બહુ ઓછા છે; પતિત થવાના રસ્તા હમેશાં ઉઘાડા હોય છે. અનાદિ અભ્યાસથી આ જીવ એવા નીચે જનારા રસ્તા ઉપર તુરત ઢળી જાય છે. વિભાવદશાને વશ પડેલા જીવો કર્મસત્તાને આધીન થઈ વિષય તરફ દોરવાઈ જાય છે, કારણ કે મૈથુનસંજ્ઞા આ જીવ સાથે અનાદિ સંબંધવાળી છે. **ધનવિજય ગણિ** કહે છે કે કામ શબ્દ વડે ઉપચારથી શબ્દ વગેરે **ઇંદ્રિયોના સર્વ વિષયો** સમજવા. એકેંદ્રિયને પણ વિષય હોય છે. એ સંબંધમાં તેઓ નીચેનો શ્લોક ટાંકી બતાવે છે.

पंचिंदिओ उ बउलो, नरो व्व सव्वविसयउवलंभा ।
तहवि न भण्णइ पंचिंदिओत्ति बज्झिंदियाभावा ॥

"બકુલ વૃક્ષ* પાંચે ઇંદ્રિયના સર્વ વિષયો ગ્રહણ કરી શકે છે, માટે ભાવથી પંચેન્દ્રિય છે; તોપણ બાહ્ય ઇંદ્રિયોનો અભાવ હોવાથી તેને પંચેંદ્રિય કહેવાય નહિ."

લૌકિક શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે:—

पादाहतः प्रमदया विकसत्यशोकः, शोकं जहाति बकुलो मुखसीधुसिक्तः ।
आलिङ्गितः कुरबकः कुरुते विकास-मालोकितस्तिलक उत्कलिको विभाति ॥

* 'केऽपि' स्थाने 'कोऽपि' इति पाठः क्वचिद् दृश्यते.

* બકુલવૃક્ષ ઉપર સ્ત્રી તેને દારૂનો કોગળો નાંખે છે ત્યારે તે ફળે છે એવી પ્રાચીન રીતિ છે.

"અશોક વૃક્ષને સ્ત્રી પગની લાત મારે ત્યારે તે વિકાસ પામે છે; બકુલ વૃક્ષ પર
ી જ્યારે દારૂનો કોગળો નાખે છે ત્યારે તે શોક તજી દે છે; કુરબક (નારંગી) વૃક્ષને
ી આલિંગન કરે છે ત્યારે તે પણ વિકાસ પામે છે, અને તિલક વૃક્ષની સામું સ્ત્રી જુએ
ત્યારે તેને કળિયો આવે છે."

આવી રીતે શબ્દાદિ વિષયનું ગ્રહણ કરવું સર્વ પ્રાણીઓને હોય છે, તેમાંથી કેટલુંક
ાર્ષ પ્રમાણથી અને કેટલુંક અનુભવથી સિદ્ધ છે.

ટીકાકારનો આ અર્થ સમીચીન જણાય છે. તિર્યંચમાં આપણે જોઈએ તો સર્પને
ાધ, હાથીને માન, શિયાળને માયા, ઉંદર વગેરેને લોભ વગેરે જુદી જુદી પ્રકૃતિઓ પ્રબળ
ણાય છે, પણ વિષયસુખની ઇચ્છા તો સર્વ પ્રાણીઓને સામાન્ય હોય છે. સંજ્ઞા દરેક
ાણીને કેટલી હોય છે તેનું સ્વરૂપ બતાવવા માટે શાસ્ત્રમાં બહુ ઉલ્લેખ થયેલા છે.
ામાન્ય રીતે દરેક જીવને ચાર સંજ્ઞા બતાવી છે: આહાર, ભય, મૈથુન અને પરિગ્રહ.
ા સર્વ સંજ્ઞા અનાભોગથી કે આભોગથી સર્વ પ્રાણીઓને હોય છે; એ એકેન્દ્રિયને પણ
ાય છે; તેના સમર્થનમાં બહુ દૃષ્ટાંતો આપ્યાં છે. તે ઉપરાંત સંજ્ઞા દશ અથવા સોળ
ણ છે. વિસ્તારથી જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ **લોકપ્રકાશ*** ગ્રંથ જોવો. એમાં **શ્રી ભગવતી-
ત્ર, સ્થાનાંગસૂત્ર** વગેરેના આધારથી બહુ સારી રીતે સંજ્ઞાનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. ત્યાં
સિદ્ધ કર્યું છે કે સર્વ પ્રાણીઓને આહારાદિ ચારે સંજ્ઞાઓ અવશ્ય હોય છે. પરિગ્રહ સંજ્ઞાને
દલે નિદ્રા સંજ્ઞા મૂકીને અન્ય ગ્રંથકારો પણ કહે છે કે **अहारनिद्राभयमैथुनानि सामान्य-
तत्पशुभिर्नराणाम्** એથી જણાય છે કે ઇંદ્રિયોના વિષયો સર્વ પ્રાણીઓ જાણે છે; એ
ાબતમાં કોઈને શીખવવાની જરૂર પડતી નથી.

સર્વ સંજ્ઞી (જેને સંજ્ઞા હોય તે) પ્રાણીઓમાંથી મનુષ્ય ધનપ્રાપ્તિનો વિષય સારી
ીતે જાણે છે. ધન બીજો પુરુષાર્થ છે. એનું ક્ષેત્ર વિશેષે મનુષ્ય લોકમાં જ છે. કેટલાક
તેર્યંચ ધન પર ચોકી કરે છે, પરંતુ તેની પ્રાપ્તિનો વિષય તો મનુષ્યમાં જ છે. મનુષ્ય
ાન ખાતર અનેક પ્રકારનાં અકાર્યો કરે છે, રાતદિવસ તે મેળવવા પ્રયાસ કરે છે, તેને
ાટે દેશપરદેશ ફરે છે, નીચ(અધમ)ની નોકરી કરે છે, નાલાયક માણસોની ખુશામત
ારે છે અને પૈસા ખાતર ગમે તેવો ભોગ આપે છે. આવી રીતે ધનપ્રાપ્તિ માટે આ જીવ
અનેક પ્રકારના નાચ નાચે છે અને અનેક વેષ ભજવે છે. ભર્તૃહરિ તેટલા માટે યોગ્ય રીતે
ાહે છે કે—**त्वमाशे मोघाशे किमपरमतो नर्तयसि माम्**× "હે આશા! તારી ખાતર દુર્જના-
ઓના ઉલ્લાપ મેં સહન કર્યા, આંસુ મનમાં શમાવી દઈ શૂન્ય મનથી પણ હાસ્ય કર્યું,
અંતઃકરણને મેં દાબી રાખ્યું અને નીચ માણસોને મેં નમન પણ કર્યું. હે નિષ્ફળ આશા!
હજી વળી તું કેટલા નાચ કરાવીશ?" ધનપ્રાપ્તિ માટે મનુષ્યો શું શું કરે તેનું વિશેષ વર્ણન

* દ્રવ્યલોક, ત્રીજો સર્ગ, શ્લોક ૪૪૨-૪૬૩.

× વૈરાગ્યશતક, શ્લોક છઠ્ઠો.

દૃષ્ટાંત સહિત પાંચમા અધિકારમાં કહેવાશે. અત્ર પ્રસ્તુત એ છે કે મનુષ્ય ધનપ્રાપ્તિનો વિ
સ્વયં જાણે છે અને આ સંબંધમાં અપવાદ શોધવા બહુ મુશ્કેલ પડે તેમ છે.

ધનપ્રાપ્તિનો વિષય જાણનારા મનુષ્યોમાં પણ બહુ થોડાં પ્રાણીઓ ધર્મને ઓળખે
ઘણાખરા તો અખંડ પ્રવૃત્તિમાં અથવા પ્રમાદમાં જીવન પૂરું કરે છે. આયુષ્ય કરતાં
વરસનું વધારે કામ હોય એવાં બહુ પ્રાણીઓ હોય છે, જેઓ સંચાની માફક સવાર
તે મોડી રાત્રિ સુધી જરા પણ વિશ્રાંતિ લઈ શકતાં નથી; અને કેટલાંકને બેસવા અ
ઊઠવાની ફુરસદ મળતી નથી. ધનપ્રાપ્તિ, તેનું રક્ષણ, તેનો વિચાર, મોજશોખ, નકા
વિકથા, ઇંદ્રિયોના ભોગો વગેરેમાં રક્ત રહી **ધર્મ** એવો શબ્દ પણ જાણતાં નથી. પાશ્ચા
વિચારોએ આધ્યાત્મિક આર્ય પ્રજા પર પણ પોતાની પ્રવૃત્તિનો સપાટો સજ્જડ ચલાવ
છે. આવા સમયમાં ધર્મને જાણનારા બહુ ઓછા હોય એ સ્વાભાવિક છે. આવા જીવોમાં
પણ શુદ્ધ દેવગુરુના સ્વરૂપને બતાવનારા, ધર્મને ઓળખનારા બહુ જ થોડા હોય છે. ઘ
જીવો ધર્મને નામે હિંસાને પોષે છે, ધર્મના દેખાવ નીચે ઢોંગ કરે છે, ધર્મને નામે મા
કરે છે, ધર્મને ધનપ્રાપ્તિનું સાધન કરે છે. સંસારથી સર્વથા મુક્તિ અપાવનાર, શુ
આત્મદશાનું સ્વરૂપ બતાવનાર અને મનને તથા શરીરને કષ્ટ કરનાર ઉપાધિઓથી છોડા
નાર **શ્રી જિનેશ્વરપ્રણીત શુદ્ધ ધર્મનું** સ્વરૂપ જાણનાર બહુ ઓછાં પ્રાણીઓ હોય
વળી, કેટલાંક પ્રાણીઓને જૈનધર્મ પ્રાપ્ત થઈ જાય તો ત્યાં પણ તેની શુદ્ધ બાજુ પ્રા
થતી નથી. નિહ્નવપણું, કુગુરુસેવા, પાસત્થાપણું વગેરે અશુદ્ધ બાજુનાં દૃષ્ટાંતો છે. વળ
શુદ્ધ ધર્મ પર શ્રદ્ધા રહેવી બહુ મુશ્કેલ છે અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કારને લીધે જડવાદને પ્રાધાન્
માનનારાને આ જમાનામાં તો શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થવું અને તે જળવાઈ રહેવું બહુ
મુશ્કેલ પડે છે. ઘણાં પ્રાણીઓ શુદ્ધ મોક્ષમાર્ગ ઓળખી શકતાં નથી, તેનું સ્વરૂપ જાણ
શકતાં નથી, અને ત્યાં કેવું સુખ છે તે સમજી શકતાં નથી. સ્ત્રી પુત્રાદિક વગર ને ખાવા
પીવાના મોજશોખ વગર ત્યાં શો આનંદ આવતો હશે?—એવા ઐહિક ખ્યાલમાં રહી
અનાદિ સંસારમાં રખડ્યાં કરે છે. મહાભાગ્યયોગે મોક્ષનું સ્વરૂપ જણાય તોપણ બહુ ઓછ
પ્રાણીઓ સમતાનું સ્વરૂપ જાણે છે. **મોક્ષને પામવાનું સાધન સમતા છે, એ જ્ઞાન**
ક્રિયામાં વર્તન છે, અને એ સ્વરૂપ જાણવામાં આવે ત્યારે જ વસ્તુતઃ સુખ શું છે
તેનો ખ્યાલ આવે છે.

[illegible] કહેવાની મતલબ એ છે કે સંસારના સંબંધનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું
[illegible] કે તેઓ સંસારને દુઃખની નજરથી જોતા નથી. સંસારી જીવ તો જાણે આંખો મીંચીને
[illegible] જાય છે. જરા પણ વિચાર કરતો નથી. સુખ ક્યાં છે? તેનો વિચાર કરો. અ
[illegible] જુઓ, દીવાનોની ઓફિસો જુઓ, ન્યાયાધીશોની કોર્ટો
[illegible] જુઓ, યુરોપિયનો કે પારસીઓનો સંસાર જુઓ કે કહેવાતા
[illegible] જુઓ; તમને તુરત જણાશે કે સંસારમાં સુખ [illegible]

તો માત્ર સમતામાં-સંતોષમાં છે. ચાલુ સ્થિતિને સ્વકર્મજન્ય માની તેને સમ્યગ્ ભાવે વેદવામાં જ છે અને અધ્યાત્મરમણતામાં જ સુખ છે; બાકી બધાં નકામાં ફાંફાં છે. આ પ્રમાણે સ્વરૂપ સમજનારા બહુ ઓછા છે, પરંતુ તે સમજવાની બહુ જરૂર છે. (૨૫)

સગાં-સંબંધીઓનો સ્નેહ સ્વાર્થી છે; તેથી પોતાના સ્વાર્થસાધનમાં રક્ત રહેવું એ સમતાનું ચોથું સાધન

स्निह्यन्ति तावद्धि निजा निजेषु, पश्यन्ति यावन्निजमर्थमेभ्यः ।
इमां भवेऽत्रापि समीक्ष्य रीतिं, स्वार्थे न कः प्रेत्यहिते यतेत ॥२६॥ (उपजाति)

"સગાંસંબંધીઓ જ્યાં સુધી પોતાના સગાંઓમાં પોતાનો કાંઈ પણ સ્વાર્થ જુએ છે ત્યાં સુધી જ તેના પર સ્નેહ રાખે છે. આ ભવમાં પણ આવા પ્રકારની રીત જોઈને પરભવમાં હિતકારી પોતાના સ્વાર્થને માટે કોણ યત્ન ન કરે?" (૨૬)

વિવેચન—અવલોકન કરીને બારીકીથી જોનારને સમજવામાં આવ્યું હશે કે વૃદ્ધ પુરુષ મરણ પામે ત્યારે તેનાં સગાંસંબંધીઓ કહે છે કે 'ભાઈ! એ તો ભાગ્યશાળી થઈ ગયા.' આ નાની હકીકતમાંથી ઘણી શિક્ષા લેવા જેવી વાત છે. આવા ઉદ્ગાર નીકળવાનું કારણ શું હશે? વૃદ્ધ પુરુષમાં કોઈ પ્રકારનો સ્વાર્થ રહ્યો હોતો નથી, તેઓ કાંઈ રળીને આપતા નથી, ઊલટા કેટલીક રીતે પુત્રને વારસો મેળવવામાં, તેનો યથેચ્છ ઉપયોગ કરવામાં તથા ભોગ માણવામાં તે અનેક પ્રકારે પ્રતિબંધ કરે છે. સ્ત્રીને, પુત્રને કે સગાંઓને વૃદ્ધ પુરુષોથી કોઈ પણ પ્રકારનો લાભ થવાનો સંભવ હોતો નથી. આ કારણને લીધે વૃદ્ધનું મરણ શુભ ગણવામાં આવે છે. વૃદ્ધના મરણ વખતે રડવામાં આવતું નથી અથવા ઓછું રડવામાં આવે છે, તે કાંઈ સંસાર તરફ વૈરાગ્ય બતાવનારું નથી, પરંતુ સ્વાર્થનો અંશ બતાવનારું છે. મરણમાં અને તે પ્રસંગે શોક કરવામાં પણ સ્વાર્થનો ભાગ છે એ હકીકત વિચિત્ર લાગે છે, કારણ કે બાહ્ય દૃષ્ટિવાનને તો શોકમાં પ્રેમ (હેત)નો ભાગ નજરે આવે છે; પરંતુ વસ્તુતઃ વિચિત્ર લાગે છે તે જ ખરું છે. મરકી થયેલા પ્રાણીને સગાંઓ પણ તજી દે છે. સારા સારા દાખલાઓમાં જોયું છે કે સગાંસ્નેહી અને પુત્ર કે સ્ત્રી પણ અધિક સંનિપાતથી વ્યાધિગ્રસ્ત થયેલાની સારવાર કરતા નથી. મરકીનો વ્યાધિ લગભગ અસાધ્ય ગણાય છે અને તેના સપાટામાં આવનાર પ્રાણીને સારું થવું બહુ મુશ્કેલ છે. થોડા વખતના અનુભવથી લોકો ખોટું સમજી ગયા છે કે મરકીના દરદીઓની સારવાર કરનારને પણ મરકી લાગે છે; (આ માન્યતા જૂઠી છે એમ પ્લેગ કમીશનનો રિપોર્ટ જણાવે છે; ફક્ત સારવાર કરનારે અલ્પ ખોરાક, અન્ય સ્થાને શયન, હસ્તમુખ પ્રક્ષાલન વગેરે નિયમો બહુ ધ્યાનમાં રાખવાની અને પાળવાની જરૂર છે.) અને મરકીના સપાટામાં આવનાર બહુ ઓછા બચે છે. આથી મરકી થનારમાં જરા સ્વાર્થ હોય તે પણ સ્વજીવનલોભના સ્વાર્થ પાસે તુચ્છ થઈ જાય છે. પ્રેમીનો પ્રેમ સ્વાર્થપરાયણ જ છે, એ મરકીએ બહુ સારી રીતે બતાવી આપ્યું છે. તે ઉપરાંત સામાન્ય

વ્યવહારમાં પણ આપણે જોઈએ છીએ કે યૌવન ગયા પછી સ્ત્રીનું પુરુષ પર કે પુરુષનું સ્ત્રી પર પૂર્વવત્ હેત રહેતું નથી. પૈસા ગયા પછી પુત્રનું હેત રહેતું નથી અને દુઃખમાં મિત્રનું હેત રહેતું નથી આ સર્વ દૃષ્ટાંતો નવાણું ટકા ખરાં છે. મતલબ એ છે કે **દુનિયાનો મોટો ભાગ સ્વાર્થપરાયણ છે; પ્રેમમાં પણ સ્વાર્થ છે અને રુદનમાં પણ સ્વાર્થ છે.**

મરણનો શોક કેટલે અંશે સ્વાર્થપ્રેરિત છે અને મરણથી કેટલું ડરવું તથા તત્પ્રસંગે શું કરવું એ બાબત અત્ર પ્રસ્તુત નથી. તે સંબંધી વિશેષ ઉલ્લેખ ચોથા દેહમમત્વમોચન અધિકારમાં છે અને વિશેષ રુચિવંતે શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશમાં* પ્રસિદ્ધ થયેલો "જીવનસંધ્યા"નો લેખ વાંચવો. અત્ર તે પરથી સારાંશ એટલો જ ગ્રહણ કરવાનો છે કે દુનિયામાં સર્વ કાર્યો—પછી તે પ્રેમનાં હોય કે શોકનાં હોય તે સર્વે—સ્વાર્થથી ઉદ્ભવે છે.

આ પ્રમાણે છે ત્યારે પણ દુનિયાના **પ્રવાહને છોડવો નહિ,** કારણ કે તું પણ હાલ તો દુનિયાનો પ્રાણી છે; ફક્ત તારે **દિશા ફેરવી નાખવી.** જ્યારે આખી દુનિયા પોતાના સ્વાર્થમાં મચી છે, ત્યારે તું પણ તારો સ્વાર્થ સાધી લે; પણ તારો સ્વાર્થ શો છે? ક્યાં છે?—તે ઓળખીને પછી. તારો ખરો સ્વાર્થ પરભવમાં તને આનંદ થાય અને તારું આત્મહિત થાય તેમાં જ છે, કારણ કે સ્વાર્થ શબ્દનો અર્થ જ તે છે. આ દૃષ્ટિથી તારો સ્વાર્થ સાધવામાં તું ઉદ્યુક્ત થજે. પરભવનો સ્વાર્થ કેવી રીતે સાધી શકાય તે જાણવા માટે તું પ્રયાસ કર. સામાન્ય રીતે તાત્કાળિક લાભ લેવાની ઇચ્છા છોડી દઈ પરિણામે હિત, લાંબા કે શાશ્વત કાળનું કેવી રીતે થાય તે તું જો. પારમાર્થિક રહસ્ય બતાવનારા અનેક ગ્રંથોમાંથી કોઈ પણ ગ્રંથ તું વાંચીશ, વિચારીશ કે તરત જ તને સ્વાર્થનું ભાન થશે. મનોનિગ્રહ, સંસાર પર ઉદાસીનતા, ગૃદ્ધતાનો નાશ, સત્ય વ્યવહાર, દાન, દયા, ક્ષમા વગેરેમાં તું તારો વ્યવહાર જોડી દેજે એટલે તને સ્વાર્થ સાધ્ય થશે.

પરદ્રવ્યનો સંબંધ વિચારીને પછી સ્વાર્થસાધનમાં તત્પર રહેવું એ સમતા પ્રાપ્ત કરવાનો ચોથો ઉપાય છે. આ ચોથો ઉપાય જરા વિચાર કરવાથી બહુ સારી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે એમાં વર્તનની દિશા જ ફેરવવાની રહે છે. આ સાધન તરફ ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. (૨૬)

પૌદ્ગલિક પદાર્થોની અસ્થિરતા–સ્વપ્નદર્શન

स्वप्नेन्द्रजालादिषु यद्वदाप्तै रोषश्च तोषश्च मुधा पदार्थैः ।
तथा भवेऽस्मिन् विषयैः समस्तैरेवं विभाव्यात्मलयेऽवधेहि ॥ २७ ॥ (उपजाति)

"જેવી રીતે સ્વપ્ન અથવા ઇંદ્રજાળ વગેરેમાં પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થો પર રોષ કરવો કે તોષ કરવો તે તદ્દન નકામો છે તેવી રીતે આ ભવમાં પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થો ઉપર પણ

* જુઓ પુસ્તક ૨૨, પૃષ્ઠ ૪૭.

(રોષ કરવો કે તોષ કરવો તે નકામો છે)–આવી રીતે વિચાર કરીને આત્મસમાધિમાં તત્પર થા!" (૨૭)

વિવેચન—સ્વાર્થ સાધવાનું ચોથું સાધન અત્ર વિશેષ પુષ્ટ કરે છે. 'કુસુમપુર નગરમાં એક ભિક્ષુક રહેતો હતો. આખો દિવસ રખડી–રઝળીને જરા ભિક્ષાનું અન્ન લઈ આવ્યો. ગામ બહાર એક ઝાડ તળે બેસી અન્ન ખાધું અને પાણી પીધું. મંદ પવનની લહેરમાં તે ઊંઘી ગયો. સ્વપ્નમાં જોયું કે પોતાને રાજ્ય મળ્યું, ભોગ મળ્યા, સ્ત્રીઓ મળી, બે બાજુ ચામરો વીંઝાય છે અને ભાટલોકો બિરુદાવલિ બોલે છે. કવિ, સૈન્ય, પ્રધાનમંડળ વગેરેથી પરિવૃત થઈ નગરમાં પોતે ફરવા નીકળે છે, અને કચેરી વખતે અનેક સામંતવર્ગ તથા રાજાઓ તેને માન આપે છે. આવી સ્થિતિમાં મનમાં મોજ માણે છે ત્યાં સ્વપ્ન પૂર્ણ થયું, આંખ ઊઘડી ગઈ; જુએ છે તો ન મળે રાજ્ય કે ન મળે પ્રધાનમંડળ; ન મળે કવિઓ કે ન મળે સેનાનીઓ; ન મળે સામંતચક્ર કે ન મળે ભવ્ય સિંહાસન. એક બાજુ ફાટીતૂટી ગોદડી અને બીજી બાજુ અવશિષ્ટ ભિક્ષાન્નથી ખરડાયલું ઠીકરું પડ્યું છે! સંસારનું સુખ આવા પ્રકારનું છે. પ્રથમ તો એમાં સુખ જ નથી. કદાચ તેને સુખ કહીએ તોપણ તે કેટલું છે? સ્વપ્નમાં મળેલા સુખને સુખ કહેવું એ જ પ્રથમ તો ભૂલ છે. વળી તે બહુ અલ્પકાળસ્થાયી છે, પાછી અસલ કે હલકી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે અને માનસિક ખેદ વધારનાર છે; ત્યારે એ સુખમાં આસક્તિ રાખવી તદ્દન ખોટી છે, એટલું જ નહિ પણ અયોગ્ય છે. ભિખારીના સુખમાં જેમ કાંઈ દમ જેવું નથી, તેમ આ સંસારનાં માની લીધેલાં સુખમાં પણ વસ્તુતઃ કાંઈ જ નથી. આવી જ રીતે આપણને પસંદ ન આવે તેવો કોઈ પદાર્થ પ્રાપ્ત થાય તો તેથી રોષ કરવો પણ નકામો છે, કારણ કે વસ્તુ પોતે કોઈ પણ રીતે આપણું હિત–અહિત કરી શકતી નથી. એના સંબંધમાં આવનાર મનને કેવા પ્રકારનું વલણ આપવું એ સુજ્ઞના વિચારનું ક્ષેત્ર છે, પરંતુ ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ વસ્તુ પર હર્ષ કે રોષ કરવો એ વસ્તુસ્વરૂપનું અજ્ઞાન સૂચવે છે. દેવતાઓ અને તેવી શક્તિ પ્રાપ્ત કરેલ મનુષ્યો કોઈ કોઈ નિમિત્તને લઈને ઇંદ્રજાળ બતાવે છે. અંબડ પરિવ્રાજકનું* દૃષ્ટાંત આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ. વસ્તુતઃ આમાં સત્ય કાંઈ નથી. 'ચાર દહાડાનું ચાંદરડું ને ઘોર અંધારી રાત.' સ્વપ્ન અથવા ઇંદ્રજાળમાં દેખાતા પદાર્થોની પ્રાપ્તિ અથવા નાશથી હર્ષ કે શોક કરવો તે મિથ્યા છે, તેવી જ રીતે સાંસારિક સર્વ પદાર્થો માટે સમજવું.

આ હકીકત જરા વધારે સ્ફુટ રીતે જોઈએ આપણને અનુકૂળ કોઈ પદાર્થ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેના પર પ્રીતિ થાય છે અને રાગથી જે સુખ થાય છે તે માની લીધેલું જ છે. એમાં સુખ શું? વળી એ સુખ છે પણ બહુ થોડા વખત સુધી ચાલે તેવું. છેવટે અસલની સ્થિતિ તો પાછી જરૂર પ્રાપ્ત થવાની. પૌદ્ગલિક વસ્તુઓનો એવો ધર્મ છે કે જ્યાં સુધી એક વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ ન હોય ત્યાં સુધી તેના પર બહુ પ્રેમ રહે છે, પણ

* જુઓ સુલસાચરિત.

અનાથી મુનિને પણ દાહજ્વર થતાં જણાયું હતું કે ' પોતાનું કોઈ નથી. જેઓની ર આ જીવ પ્રાણ આપવા તૈયાર થાય છે, જેઓની ખાતર સંસારત્યાગ કરતાં આ ને અનેક પ્રકારના સંકલ્પવિકલ્પો થાય છે, તેઓનો સ્નેહ અમુક હદમાં જ બંધાયેલો એવા વિચારથી રસ્તાની સૂઝ કેમ ન પડે? પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે સૂતરના ગા તોડવા એ પણ આ જીવને વખત પર બહુ મુશ્કેલ પડે છે. આનું કારણ સ્પષ્ટ છે. દૃષ્ટિએ તે સૂતરના તંતુ લાગે છે, પણ તે તો મોહરાજાએ વીંટેલાં જાડાં દોરડાં છે, તેને તોડવા જેટલું આત્મવીર્ય ફોરવનાર જ આ સંસારયાત્રા સફળ કરે છે. બધા જીવો ષ્યના પ્રમાણમાં જીવે તો છે જ, પરંતુ જેઓ મોહગ્રંથિનો છેદ કરે છે તેઓનો ફેરો ા થાય છે, ત્યારે બાકીના સર્વનો ફેરો ફોગટ (નિષ્ફળ) થાય છે. આ જીવને ખરેખરું તો જન્મમરણનું છે; એ દુઃખમાંથી છોડાવવાને જેઓ તદ્દન અશક્ત છે, તેઓને અનેક પ્રકારનાં કષ્ટ વેઠી ધન એકઠું કરવું, તેઓના માની લીધેલા પ્રસંગ પર વેઘ વવા, તેઓના માનેલા વ્યવહાર પ્રમાણે પોતાની મરજી વિરુદ્ધ પણ વર્તન કરવું અને દુઃખ છોડાવનારની સોબત કરવા ઇચ્છા થાય ત્યારે તેઓ અનેક પ્રકારના અંતરાય ા કરે તે મૂંગે મોઢે સહન કરવા એ તદ્દન ગેરવાજબી છે. દુનિયામાં તો **આષાઢાભૂતિ, દિષેણ અને આર્દ્રકુમાર** જેવા જીવો પણ હોય છે, જેઓ સંસારમાં પાછા પડયા છતાં વખત આવતાં સંસારને જ મોક્ષનું સાધન બનાવી, તેના પર સ્વારી કરી, તેને કબજે લે છે; અને **ગજસુકુમાળ, નેમનાથજી** તથા **સ્કંદકાચાર્ય** જેવાં પ્રાણીઓ પણ છે, જેઓ સંસારથી ડરી તેના સંબંધમાં જ આવતાં નથી. આ બન્ને વર્ગનાં પ્રાણીઓ ારનું સ્વરૂપ બહુ સારી રીતે સમજેલાં છે. આ બન્નેમાંથી કયો વર્ગ આદરણીય છે, વિચારણા પોતાના સંયોગ અને મનોબળ પર આધાર રાખે છે, પરંતુ એક વાત તો ને વર્ગમાંથી એકસરખી રીતે અનુકરણ યોગ્ય છે, અને તે એ કે **સંસારનો સંબંધ જય છે, સંબંધીઓ ખાતર ભવદુઃખમાં સબડયા કરવું એ મોહના ચાળા અને વાસ્તવિક વસ્તુસ્વરૂપનું અજ્ઞાન છે.** સંયમ–આરાધન કરવાની શક્તિ ન હોય વા ઇચ્છા થતી ન હોય તેણે તે પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા–હોંસ રાખવી અને શ્રાદ્ધજીવનમાં સત્ય વ્યવહાર ચલાવી અનુકરણ કરવા યોગ્ય દેશચારિત્ર ધારણ કરવું. આશ્રિતોના ી લીધેલા શ્રેય સારુ અનંત ભવો સુધી મહાદુઃખ પ્રાપ્ત થાય તેવું આચરણ ચલાવવું ;—એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા લાયક સદુપદેશ છે. સ્વાર્થસાધનામાં રક્ત રહેવાના ઉપદેશને કરતાં વગર કારણે તેમાં લપટાવું નહિ એવો અત્ર ઉપદેશ કર્યો છે. એ સમતા પ્રાપ્ત ાનું ચોથું સાધન છે. (૩૩)

સમતાદ્વારનો ઉપસંહાર, રાગદ્વેષત્યાગનો ઉપદેશ

सचेतनाः पुद्गलपिण्डजीवा, अर्थाः परे चाणुमया द्वयेऽपि ।
दधत्यनंतान् परिणामभावांस्तत्तेषु कस्त्वर्हति रागरोषौ ॥ ३४ ॥ (उपजाति)

"પુદ્ગળપિંડને અધિષ્ઠિત જીવો સચેતન પદાર્થો છે અને પરમાણુમય અર્થ (પૈસા) વગેરે અચેતન પદાર્થો છે. આ બન્ને જાતિના પદાર્થો અનેક પ્રકારના પર્યાયભાવ-પલટનભાવ પામ્યા કરે છે, તેથી તેના ઉપર રાગદ્વેષ કરવાને કોણ લાયક ગણાય ? (૩૪)

વિવેચન—સ્ત્રી, પુત્ર, સગાં અને સંબંધીઓ વગેરે સર્વ મનુષ્યો તેમ જ પોપટ અને કાગડો, સર્પ અને નોળીઓ, મગરમચ્છ અને સોનાની પાંખોવાળો મચ્છ, તીડી અને તીડ, કીડી અને માખી, શંખ અને જળો સર્વનાં શરીર પુદ્ગળનાં બનેલાં છે; તેમ જ ખાણમાંથી નીકળ્યા પછી સોનું, રૂપું, લોઢું વગેરે ધાતુઓ તેમ જ ઘરમાં રહેલું સુંદર ફરનીચર સર્વ અચેતન છે-જીવ વગરનું પુદ્ગળ છે. આ સર્વ ચેતન અને અચેતન પદાર્થો વારંવાર પર્યાયભાવ પામે છે. જીવ વારંવાર દેવપણું, મનુષ્યપણું, તિર્યંચપણું અને નારકીપણું પામે છે અને તેનો તે સ્વભાવ આ અધિકારમાં આપણે બે-ચાર પ્રસંગે રૂપાંતરથી જોઈ ગયા છીએ. કોઈ વાર તે પ્રમોદ કરાવે તેવું રૂપ ધારણ કરે છે અને કોઈ વાર તે મહાનિંદ્ય લાગતું કુરૂપ ધારણ કરે છે. એવી જ રીતે અચેતન પદાર્થો પણ અનેક પ્રકારનાં સારાં-ખરાબ લેખાતાં રૂપો ધારણ કરે છે. એનું દષ્ટાંત **સુબુદ્ધિ** પ્રધાને ખાઈના જળથી બનાવેલું નિર્મળ જળ પૂરું પાડે છે.

એક રાજા અને તેનો સુબુદ્ધિ નામે પ્રધાન એક દિવસ બહુ ગંધાતી ખાઈ પાસે નીકળ્યા. રાજાને આ બહુ ખરાબ વાસ આવતી ખાઈની ગંધથી ઠીક લાગ્યું નહિ, તેથી તેણે મોં મચકોડ્યું. પ્રધાન સાથે તેણે આ સંબંધી વાતચીત પણ કરી. પ્રધાને તો ઠંડે પેટે જણાવ્યું કે પુદ્ગળનો સ્વભાવ સુગંધી-દુર્ગંધી થયા કરવાનો છે; કારણ કે દરેક પરમાણુમાં [illegible] ગંધ હોય જ છે. રાજાને આ વાત રુચી નહિ, પણ બન્ને તે વખત ચૂપ રહ્યા. પ્રધાને ત્યાર પછી તે ખાઈમાંથી કેટલુંક પાણી ભરી મંગાવ્યું અને તે પાણીને શુદ્ધ [illegible] તેમાં કતકચૂર્ણાદિ નાંખીને તેની દુર્ગંધ દૂર કરી અને કપૂર પ્રમુખથી સુગંધ [illegible] કોઈ પ્રસંગે રાજાને આ પાણી પીવા આપતાં તેણે તે પાણીનાં બહુ વખાણ [illegible] પ્રધાને સર્વ હકીકત નિવેદન કરી. રાજાને આથી પુદ્ગળના વિચિત્ર ધર્મની [illegible]

[illegible] પર પ્રીતિ કરવી તે પદાર્થ જો એકસરખી સ્થિતિમાં નિરંતર રહેવાનો [illegible] કરી શકાય. ઘરનું સુરમ્ય ફરનીચર ભાંગી જશે, નાશ પામશે, [illegible] સાથે મળી જશે; તેમાં રહેલો આત્મા પર્યાયથી અનેક [illegible] પ્રેમ કેવી રીતે કરવો ? કોના ઉપર કરવો ? શા માટે કરવો ? [illegible] વારંવાર બદલાતા સચેતન પદાર્થો પર પ્રેમ કરવો એ [illegible] યોગ્ય નથી. એટલા માટે **શ્રી ઉમાસ્વાતિ** મહારાજ [illegible] કહે છે કે:—

तानेवार्थान् द्विषतस्तानेवार्थान् प्रलीयमानस्य ।
निश्चयतोऽस्यानिष्टं न विद्यते किञ्चिदिष्टं वा ॥

"એક જ વિષયો પર દ્વેષ કરનારા જીવો જ્યારે તે જ વિષયો પરિણામાંતર પામી સારા થાય છે ત્યારે તે જ પદાર્થોમાં તલ્લીન થાય છે, તેથી આ જીવને નિશ્ચયથી કોઈ પણ પદાર્થ ઇષ્ટ અથવા અનિષ્ટ નથી." આ ટૂંકા પદ્યમાં બહુ અર્થગાંભીર્ય રહ્યું છે તે વિચારવા યોગ્ય છે.

આવી રીતે કોઈ પણ જીવ કે અજીવ પર રાગદ્વેષ કરવો અયુક્ત છે, તે સિદ્ધ માનવામાં આવે તો બહુ ખટપટનો અંત આવી જાય એટલા માટે જ 'વીતરાગ'ને દેવ માનવામાં આવે છે. વસ્તુ ઉપરથી રાગ ઓછો થઈ જાય, એટલે સ્વાભાવિક રીતે સર્વ ઉપર સમભાવ આવે છે અને સમભાવ પ્રાપ્ત કરવો એ સર્વનું સાધ્યબિંદુ છે. સમતા અધિકારનો ઉપસંહાર કરતાં સ્વાર્થસાધન સારુ આ ઉત્તમ ઉપાય બતાવ્યો છે તે બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે. આ સંસારમાં ખરેખર રખડાવનાર 'રાગદ્વેષ' છે. તે બન્ને મોહજન્ય છે અથવા મોહ જ છે, કારણ કે રાગદ્વેષ કરતી વખતે વિવેકનો નાશ થાય અને ચિત્તની સમતા ઊડી જાય છે. મોહને મદિરા સાથે સરખાવી આપણે અનેક વાર જોઈ ગયા છીએ કે વિવેકનો નાશ કરવો એ મોહનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. રાગદ્વેષનો નાશ થયા પછી કોઈ કાર્ય બનતું નથી એમ નથી, પરંતુ દરેક કાર્ય કરવામાં જે ચિકાશ હતી તે દૂર થાય છે, સરલ ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે અને કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનું બરાબર ભાન થાય છે; માટે કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર ગાઢ રાગબંધન ન રાખવું, એટલું તો હાલ તુરત જરૂર કરવું; અને તેવી જ રીતે આકરું વૈર પણ કોઈ સાથે ન રાખવું, કારણ કે વસ્તુની રચના જોતાં, પછી તે જીવ હો કે અજીવ હો, પણ તે સર્વ વસ્તુઓ રાગદ્વેષને લાયક નથી, તેમાં પણ અચેતન પદાર્થ ઉપર દ્વેષબુદ્ધિ તો અતિ અનભિજ્ઞતા સૂચવે છે, કારણ કે તે કરતી વખત સામી વસ્તુની અને પોતાની સરખાઈ જોવામાં આવતી નથી. સર્વ વસ્તુઓમાં પલટનભાવ પામવાનો સ્વભાવ હોવાથી વસ્તુતઃ કોઈ વસ્તુ ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ હોઈ શકે નહિ, તેથી રાગ અને દ્વેષ બન્ને કરવા યોગ્ય નથી એ વિષયની પ્રતીતિ થાય છે. (૩૪)

*　　　　　*　　　　　*

એવી રીતે પ્રથમ સમતા અધિકાર પૂર્ણ થયો. આખા ગ્રંથની પીઠિકા આ અધિકારમાં છે. આખા ગ્રંથમાં અનેક પ્રયત્નો કરી જે પ્રાપ્ત કરવાની સૂચના કરવામાં આવી છે તેનો સીધો કે આડકતરો ધ્વનિ સમતાપ્રાપ્તિમાં જ પર્યવસાન પામે છે. મમત્વત્યાગ, ચિત્તદમન, કષાયત્યાગ, શુભ વૃત્તિ વગેરે **સર્વનું સાધ્ય સમતા છે અને સમતાનું પરમ સાધ્ય અક્ષયપદ (મોક્ષ)** છે; તેથી આખા ગ્રંથના બીજભૂત અને સાધ્યસૂચક આ અધિકારની જેમ કર્તાએ મુખ્યતા ગણી છે, તેમ બહુ સંભાળ રાખીને તેના પર નોટ લખવાનું અને તે વારંવાર ફેરવીને એકસરખી બનાવવાનું લક્ષ્યમાં રાખ્યું છે. અત્ર સામાન્ય રીતે મંગળાચરણ કર્યા પછી સમતા કેવી ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુ છે તે પર ગ્રંથકર્તા આપણને લઈ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

કરતાં એકાદ નવકાર ધ્યાન રાખીને ચિંતવાય છે; પછી મનના બે વિભાગ* પડી જાય છે. મનની વિચિત્ર ગતિ શરૂ થાય છે. હાથ પોતાનું કામ કરે છે એટલે મણકા એક પછી એક પડવા જારી રહે છે. મનના એક વિભાગમાં અસ્પષ્ટપણે નવકારનો જાપ ચાલે છે, જે બહુધા યંત્રવત્ (Mechanical) હોય છે; અને તે જ વખતે બીજા વિભાગમાં મન દુનિયાના કંઈક વિભાગોમાં ફરવા નીકળી પડે છે. આવા જ પ્રકારની સ્થિતિ પ્રતિક્રમણ વખતે પણ અનુભવાય છે. ટેવ પાડવાથી આ સ્થિતિ સુધરી શકે તેમ છે. ધીમે ધીમે એક વસ્તુમાં મનને સ્થિર કરી શકાય છે અને તે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ કાર્યસિદ્ધિ થાય છે. મનના એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરવા માટે યમ-નિયમાદિની બહુ જરૂર છે. જે સમતાનાં સાધનને આ ગ્રંથમાં ચર્ચ્યાં છે તે બહુધા યોગનો વિષય છે અને તેને માટે જુદો લેખ લખવાની જરૂર છે. અત્ર કહેવાનું એટલું જ છે કે સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવાથી બહુ પ્રકારના લાભ થાય છે અને તે જ સમતા છે. સમતાના આવા વિશાળ અર્થ તરફ ધ્યાન ખેંચી ગ્રંથકાર ત્યાર પછી સમતાને મોક્ષના અંગ તરીકે બતાવે છે. સમતા વગરનાં અનુષ્ઠાનો લગભગ ફળ વગરનાં છે તેમ આપણે ઉત્કૃષ્ટ ફળની અપેક્ષાએ જોયું, તેથી આ વિભાગ તો સ્વતઃસિદ્ધ થઈ જાય છે. તેથી આ ગ્રંથકર્તા વિશેષ વિવેચન ન કરતાં સમતાપ્રાપ્તિનાં સાધનો તરફ આપણને દોરી જાય છે. આ વિષયને ચાર વિભાગમાં વહેંચી શકાય છે. સાધનો અનેક પ્રકારનાં છે અને તે આખા ગ્રંથમાં અનેક રીતે બતાવવામાં આવ્યાં છે. દરેક પ્રાણીને પોતાને કયું સાધન અનુકૂળ થઈ પડશે તે તેણે પોતે પોતાને માટે વિચારી લેવું. આ અધિકારમાં સમતાને પ્રાપ્ત કરવા માટે મુખ્ય ચાર પ્રકારનાં સાધનો બતાવ્યાં છે :

એમ અનાદિ અભ્યાસને લીધે લાગે છે; પણ તે ઉપર જણાવેલ શુદ્ધ વિચારોથી, સૂર્યથી અંધકાર નાશ પામી જાય છે તેની માફક, આપોઆપ નાશ પામી જઈ વિવેકદિવસનું સુપ્રભાત સર્વત્ર સર્વ દિશામાં સ્થિતિ કરે છે.

૩. સમતાનું ત્રીજું સાધન **વસ્તુસ્વભાવ ઓળખવાનું છે.** પૌદ્ગલિક વસ્તુઓનો જીવ સાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે, એનો ખ્યાલ કરવાની બહુ જરૂર છે. જ્યાં સુધી આવા પ્રકારનું જ્ઞાન થતું નથી, ત્યાં સુધી જીવ બહુ ભૂલો કરે છે. જે વસ્તુ કદી પોતાની થઈ શકે નહિ તેને પોતાની માને છે, તેના પર પ્રેમ કરે છે, તેના સંયોગથી આનંદ માને છે, તેને પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસમાં શક્તિનો ઉપયોગ કરે છે અને તેના વિયોગથી દુઃખી થાય છે. સગાંસંબંધીઓ–પુત્ર, સ્ત્રી વગેરે–નો સંબંધ પણ આ સ્થાને વિચારવા યોગ્ય છે અને તેવી જ રીતે દરેક વસ્તુઓનો સંબંધ પણ અવલોકન કરવા યોગ્ય છે. એ સંબંધની સ્થિતિ અને સુખ આપવાની અલ્પતા અથવા અભાવ ધ્યાનમાં લઈ તે સુખમાં મસ્ત ન બનતાં 'સ્વ' શું છે તે ઓળખવું એ સમતાપ્રાપ્તિનો રામબાણ ઉપાય છે. આ વિષયને અંગે આત્મશિક્ષા પણ અનેક પ્રકારની આપવામાં આવી છે.

૪. સમતા પ્રાપ્ત કરવાનું ચોથું સાધન, **સ્વાર્થ પ્રાપ્ત કરવામાં રક્ત રહેવું** એ છે. આ જીવ જ્યાં સુધી વસ્તુઓની વાસ્તવિક સ્થિતિ જાણતો નથી, ત્યાં સુધી નકામો પ્રયત્ન કરી સુખ નથી ત્યાંથી સુખ મેળવવા પ્રયાસ કરે છે; તેથી સર્વ પ્રાપ્ત થયેલા અથવા થનારા પદાર્થોને સ્વપ્ન કે ઈંદ્રજાળથી પ્રાપ્ત થયેલ પદાર્થો સાથે સરખાવી, તે સરખામણી ઘટાવી, સ્વાર્થસાધન કરવા માટે કર્તા પ્રેરણા કરે છે. અત્ર જે સ્નેહીવર્ગમાં ફસી તેઓની ખાતર મહાપ્રયાસ કરવામાં આવે છે, તેનું કાંઈ પણ ફળ મળતું નથી, કારણ કે સર્વ પ્રયાસ ધનપ્રાપ્તિ માટે કરવામાં આવે છે, તે પ્રવૃત્તિ તદ્દન નિર્હેતુક અને ખોટી છે; એથી આ જીવને કોઈ પ્રકારનો લાભ થતો નથી. અને જ્યારે આ જીવ સંસારાટવીમાં ભૂલો પડે છે ત્યારે તેને રસ્તો બતાવવા કે મહાભયંકર જનાવરોથી તેનું રક્ષણ કરવા તેવા સ્નેહીઓ આવતા નથી. તેમ જ જે પદાર્થો ઉપર તે પ્રેમ કરે છે તે પોતાના રૂપમાં સ્થિર રહેતા નથી, વારંવાર બદલાયા કરે છે અને અંતે નાશ પામી જાય છે. આવા પદાર્થો ઉપર પ્રીતિ કરીને આત્મ-અવનતિ કરવામાં આવે તેના કરતાં જો સ્વાર્થસાધન કરવામાં આવે તો મહાકલ્યાણ થઈ જાય.

આવી રીતે સમતા પ્રાપ્ત કરવા માટે અનેક પ્રકારનાં સાધનો આ અધિકારમાં બતાવવામાં આવ્યાં છે. વાત એમ છે કે દરેક બાબતનું નિરીક્ષણ કરવાની ટેવ પાડવાની જરૂર છે. વસ્તુને જોઈ તેનું બાહ્ય નિરીક્ષણ કરવાથી લાભ નથી, પરંતુ તે શું છે? ક્યાંથી આવી છે? તેનો અને પોતાનો સંબંધ શું છે? કેટલો છે? ક્યાં સુધીનો છે? વગેરે વિચારવાથી સમતા પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે આ પ્રણાલિકાએ કાર્ય કરનારને આત્મજાગૃતિ પ્રાપ્ત થાય

છે. આત્મનિરીક્ષણ (Self-examination) નો અચિંત્ય પ્રભાવ બહુ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે. આ કાળમાં ઉપર ઉપરનું વાંચી જવાથી ઘણીખરી બાબતમાં ઊંડા ઊતરવાની ટેવ પડતી નથી, તેથી ખાસ લાભ કરે તેવી બાબત પણ જરા આનંદ દેખાડી પસાર થઈ જાય છે. પરંતુ આવો સામાન્ય ખ્યાલ છોડી દઈ આત્મનિરીક્ષણ કરવાની ઇચ્છા પ્રબળપણે પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આત્મતત્ત્વગવેષણા થાય છે અને સાધ્યનું સામીપ્ય થાય છે. વસ્તુવિચારણા કરવાની ટેવ પડવાથી મનની ચંચળતા મટતી જાય છે, તે વિશેષ સ્થિર થતું જાય છે અને તેમ વારંવાર થતાં અનુભવની જાગૃતિ થાય છે. અને એક વાર અનુભવજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું એટલે પછી વિશેષ કાર્ય કરવાની જરૂર રહેતી નથી. ઘણું વાંચવાને બદલે મુદ્દામ થોડા ગ્રંથો વાંચવા, વાંચીને વિચારવા, વિચારીને તેમાં બતાવેલા ભાવોનું પૃથક્કરણ કરવું. પૃથક્કરણ કરીને અરસપરસ તેનો સંબંધ લગાડવો અને તેનું રહસ્ય ન ઊખડી શકે તેવી રીતે સ્થાપન કરવું; તેવી જ રીતે જે શ્રવણ થાય, જે કાર્ય થાય, જે હિલચાલ થાય તેના સંબંધમાં બરાબર નિયમસર પૃથક્કરણાદિ કરવામાં આવે અને આંતર તત્ત્વ અને સંબંધ વગેરેને સ્થાપવામાં આવે તો જરૂર કૃતિ–વ્યવહાર–માં બહોળો ફેરફાર થઈ જઈ આત્માનુભવ જાગ્રત થાય; તેથી ભૂમિકાશુદ્ધિના પ્રબળ ઉપાય તરીકે સમતા અને તેનાં ચારે સાધનો ધારણ કરવાં અને તેમ કરવા માટે ખસૂસ કરીને વિચારપૂર્વક, નિયમસર, દરેક વખતે,

દ્વિતીયઃ સ્ત્રીમમત્વમોચનાધિકારઃ ॥

સમતાનું રહસ્ય સમજ્યા પછી તેને પ્રાપ્ત કરવાના સાધન તરફ સ્વાભાવિક રીતે ધ્યાન ખેંચાય છે. પ્રથમ સાધન મોહ-મમત્વનો ત્યાગ કરવો એ છે. જનસ્વભાવનું અવલોકન કરનારને અનુભવ થયો છે કે અનેક પ્રકારનાં મમત્વમાં પણ સ્ત્રી ઉપરનો મોહ અને મારાપણું વિશેષ બળવાન હોય છે, તેથી અત્ર પ્રથમ તે ઉપર વ્યાખ્યા કરે છે. બીજો, ત્રીજો, ચોથો અને પાંચમો અધિકાર પરસ્પર સંબંધ ધરાવે છે.

પુરુષને ગળે બાંધેલી શિલા

मुह्यसि प्रणयचारुगिरासु, प्रीतितः प्रणयिनीषु कृतिंस्त्वम्* ।
किं न वेत्सि पततां भववार्धौ, ता नृणां खलु शिला गलबद्धाः ॥१॥ (स्वागतावृत्त)

"હે વિદ્વાન્! જે સ્ત્રીઓની વાણી સ્નેહથી તને મધુર લાગે છે, તેના ઉપર પ્રીતિથી તું મોહ પામે છે; પણ ભવસમુદ્રમાં પડતાં પ્રાણીઓને તેઓ ગળે બાંધેલા પથ્થર (જેવી) છે એમ શું જાણતો નથી?" (૧)

વિવેચન—અનાદિ અભ્યાસથી મોહરાજાના હુકમથી આ પ્રાણી બહારના સુંદર દેખાવ તથા લાવણ્યથી સ્ત્રી ઉપર મોહ પામી જાય છે. પછી તેને નથી રહેતો વિવેક કે નથી રહેતી લજ્જા. સ્ત્રીનો મોહ તેને કેટલો પ્રતિબંધ કરનારો છે તે જરા વિચાર કરે તો તરત સમજાઈ જાય તેવું છે. સત્તાગત અનંત જ્ઞાનવાળા જીવની આ ઠપકાપાત્ર સ્થિતિ તરફ ધ્યાન રાખી તેને જાગ્રત કરવા માટે 'વિદ્વાન્'ના ઉપનામથી સંબોધીને કહે છે કે હે ભાઈ! દરિયામાં ડૂબતા માણસને લાકડું કે એવો કોઈ હલકો પદાર્થ આલંબન તરીકે જરૂરનો છે, કે જેથી તે તરી શકે; પણ તેને બદલે પથ્થર કેડે બાંધ્યો હોય તો તે દરિયામાં ડૂબતો જ જાય છે. ભવ(સંસાર) સમુદ્ર છે, અને તેમાં સ્ત્રી આ જીવને ગળે બાંધેલી શિલારૂપ થઈને ડુબાડે છે. એક ભવમાં—એક વખતના સંબંધ માત્રમાં—જ તે એટલો કર્મબંધ કરાવે છે કે અનંત ભવ સુધી રઝળવું પડે. આવી જ રીતે વૈરાગ્યશતકકાર પણ કહે છે:—

---

* कृतिन् किमिति पाठान्तरं क्वचिद् दृश्यते.

मा जाणसि जीव तुमं पुत्तकलत्ताई मज्झ सुहहेऊ ।
निउणं बंधणमेयं, संसारे संसरंताणं ॥

"હે જીવ! પુત્ર, સ્ત્રી વગેરે મારે સુખનું કારણ છે એમ તું જાણીશ નહિ; કારણ કે સંસારમાં ભ્રમણ કરતા આ જીવને એ પુત્ર અને સ્ત્રી વગેરે ઊલટાં દૃઢ બંધન છે."

મોહનું આવું સ્વરૂપ જાણી જેમ બને તેમ મોહ ઓછો કરવો અને સંસાર પર ઉદાસીન ભાવ રાખવો એ અત્ર ઉપદેશ છે. શૃંગારના વિષયમાં ગળે આલિંગન કે બંધન કરવું એ ઉત્કૃષ્ટ રસ શૃંગારના કવિઓ ગણે છે; એ વાસ્તવિક રીતે શું છે એનો ખરો ખ્યાલ કવિએ અત્ર આપ્યો છે. હીનોપમા ન થઈ જાય એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખી યથાસ્થિત સ્વરૂપનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. (૧; ૩૫)*

સ્ત્રીઓમાં રહેલી અરમણીયતા

चर्मास्थिमज्जान्त्रवसास्रमांसामेध्याद्यशुच्यस्थिरपुद्गलानाम् ।
स्त्रीदेहपिण्डाकृतिसंस्थितेषु, स्कन्धेषु किं पश्यसि रम्यमात्मन् ? ॥२॥ (इन्द्रवज्रा)

"સ્ત્રીના શરીરપિંડની આકૃતિમાં રહેલાં ચામડી, હાડકાં, ચરબી, આંતરડાં, મેદ, લોહી (રુધિર), માંસ, વિષ્ટા વગેરે અપવિત્ર અને અસ્થિર પુદ્ગલોમાં હે આત્મન્! તું સુંદર શું જુએ છે?" (૨)

વિશેષ વિવેચન બીજી અને ત્રીજી ગાથાનું એકસાથે નીચે કરવામાં આવ્યું છે. (૨; ૩૬)

અપવિત્ર પદાર્થોની દુર્ગંધ; સ્ત્રીશરીરનો સંબંધ

विलोक्य दूरस्थममेध्यमल्पं, जुगुप्ससे मोटितनासिकस्त्वम् ।
भृतेषु तेनैव विमूढ ! योषावपुष्षु तत्किं कुरुपेऽभिलापम् ? ॥ ३ ॥ (इन्द्रवज्रा)

[illegible] તું નાક મરડીને દુગંછા કરે [illegible] (૩)

આવી રીતે પ્રવાહબંધ મળ-મૂત્ર ચાલ્યાં જ કરે છે, અને તેથી જ ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે કે '**मुहुर्निन्द्यं रूपं कविजनविशेषैर्गुरु कृतं**'—સ્ત્રીઓનું રૂપ તો તદ્દન નિંદ્ય છે, વારંવાર નિંદ્ય છે, છતાં વિષયમાં મસ્ત થયેલા કલ્પિત ઐહિક સુખના આસક્ત કવિઓ તેના દેહને ભારે ભારે ઉપમા આપી તેને આકાશમાં ચઢાવી દે છે. અને સંસારમાં મગ્ન જનો આ કવિઓની પ્રતિભાશક્તિનાં વખાણ કરે છે, પરંતુ સર્વ પ્રકારનો અનુભવ કરીને રાજર્ષિ ભર્તૃહરિ કહે છે કે "એ વારંવાર નિંદવા યોગ્ય છે."

"દેખી દુર્ગંધ દૂરથી, તું મોંહ મચકોડે માણે રે, નવિ જાણે રે; તેણે પુદ્દગળે તુજ તનુ ભર્યું એ." ઉપરના શ્લોકનો ભાવ અત્ર સમાઈ જાય છે. કચરાપટ્ટીના ગાડાને દૂરથી જતું જોઈ મુખ ઉપર રૂમાલ આડો રાખે છે, અને વિષ્ટામાં પગ પડતાં ધોઈ નાખે છે, તેવી બુદ્ધિ આગળ કેમ ચાલતી નહિ હોય? વિષયાંધપણું એટલે શું? તે અહીં સ્પષ્ટ થાય છે. વિષયાંધ થયો એટલે વિવેક ચાલ્યો જાય છે. શ્રીમલ્લિનાથજીનું દૃષ્ટાંત અત્ર બહુ ઉપયોગી છે, અને તેમાંથી ઘણો સાર લેવાનો છે. (૩; ૩૭)

સ્ત્રીમોહથી આ ભવ પરભવમાં થતાં ફળોનું દર્શન

अमेध्यमांसास्रवसात्मकानि, नारीशरीराणि निषेवमाणाः ।
इहाप्यपत्यद्रविणादिचिन्तातापान् परत्रेयूति* दुर्गतीश्च ॥ ४ ॥　　(उपजाति)

"વિષ્ટા, માંસ, રુધિર અને ચરબી વગેરેથી ભરેલાં સ્ત્રીઓનાં શરીરને સેવનારાં પ્રાણીઓ આ ભવમાં પણ પુત્ર અને પૈસા વગેરેની ચિન્તાનો તાપ પામે છે અને પરભવે દુર્ગતિમાં જાય છે." (૪)

વિવેચન—ઉપર જણાવ્યું તેમ સ્ત્રીઓનું શરીર અપવિત્ર પદાર્થોથી ભરેલું છે તેથી સેવવા યોગ્ય નથી, છતાં પણ કામાંધ જીવો તેને સેવે છે. ત્યાર પછી બહુ દુઃખ સહન કરવાં પડે છે. છોકરો વંઠેલો થાય તો તેથી અથવા, બીજા પ્રકારે, ઘણી સંતતિ થવાથી પણ પુત્રલાલનપાલનની અનેક ચિંતા થાય છે અને પૈસા પણ તેને ખાતર તેમ જ સ્ત્રીઓની ખાતર બહુ પેદા કરવા પડે છે. પોતાનું પેટ ભરવા ઉપરાંત બીજાઓનાં પેટ ભરવાં પડે છે અને પાછળ વારસો મૂકી જવા માટે પણ એકઠું કરવું પડે છે, જાળવવું પડે છે. અને આવી રીતે આખો ભવ તે ઉપાધિમાં પૂરો થાય છે. (પુત્ર અને ધનની શું સ્થિતિ છે તે માટે જુઓ આગળ ત્રીજો અને ચોથો અધિકાર.) એક સ્ત્રીની ખાતર કેટલું થાય છે તે **કપિલ કેવળીના** દૃષ્ટાંતથી જણાય છે. કપિલ અભ્યાસાવસ્થામાં એક શેઠની મદદથી કોઈ બાઈને ઘેર જમતો હતો; ત્યાં તેની સાથે તેને આસક્તિ થઈ અને શરીરસંબંધ થતાં તેને ગર્ભ રહ્યો. પ્રસૂતિકર્મ માટે પૈસાની જરૂર પડી એટલે ત્યાંનો રાજા સવારના પ્રથમ

---

* परत्र प्रतीति वा पाठः ।

જનાર બ્રાહ્મણને બે માસા સોનું આપવાનો રિવાજ હતો તેથી ત્યાં જવાનો કપિલે મનમાં નિ
કર્યો. પછી પાછલી રાત્રિએ વહેલો જઈ રાજાના મંદિર તરફ જવા નીકળ્યો. કોટવાલે
તેને ચોર જાણીને પકડ્યો; અને સવારના રાજા પાસે લાવ્યો. ત્યારે તેને પૂછ્યું ત્યારે તે
પોતાની સર્વ હકીકત નિવેદન કરી. તેના સત્યવાદીપણાથી રાજા ખુશી થયો અને કહ્યું
તારે જે ઇચ્છા હોય તે માગ. કપિલ તો રાજાની આજ્ઞાથી અશોક વાડીમાં જઈ વિચાર
લાગ્યો કે જો બે માસા સુવર્ણ માગીશ તો તેથી માત્ર આજને માટે વસ્ત્ર જ આવશે, પ
ઘરેણાં નહિ આવે. ત્યારે હજાર સોનૈયા માગું ? ના. ના. તેનાં પણ પૂરતાં ઘરેણાં ન
થાય. ત્યારે ચાલો, લાખ સુવર્ણમહોર માગીએ. આમ વધતાં વધતાં માગવાની હદ ન ર
એટલે પાછો વિચાર થયો કે અરે ! બે માસા સોનાને માટે નીકળેલો, તેને કરોડ સોન
મહોરોથી પણ સંતોષ થતો નથી, માટે ધિક્કાર છે આ તૃષ્ણાને ! આવા વિચારથી ત્યાં
કેશનો લોચ કર્યો. આ દૃષ્ટાંતમાં જોવાનું ખાસ એટલું જ છે કે એક સ્ત્રીના સંબંધ
પણ તૃષ્ણા કેટલી વધે છે ! તેને માટે **એલાયચી કુમારનું** ચરિત્ર પણ પ્રસિદ્ધ છે
સ્ત્રીમોહથી તેણે ઘણું સહ્યું. દુનિયામાં જરા નજર નાખશો તો તુરત જણાશે કે સ્ત્રી
એટલે ઘર અને ઘર એટલે બધું; માટે સંસારમાં પડનારાઓએ અને પડેલાઓ
બહુ વિચાર કરવાનો છે.

નારી ઉપર મમત્વ રાખનારને આ ભવમાં આટલી અડચણો અને દુઃખ વેઠવાં પ
છે, તે ઉપરાંત પરભવમાં પણ બહુ દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે. મોહમાં મગ્ન થયેલાઓના નર
વગેરે ગતિમાં શા હાલ થાય તે સહેજે સમજાય તેવું છે. (૪; ૩૮)

સ્ત્રીશરીરમાં શું છે તે વિચારવાની જરૂર

अंगेषु येषु परिमुह्यसि कामिनीनां, चेतः प्रसीद विश च क्षणमन्तरेषाम् ।
सम्यक् समीक्ष्य विरमाशुचिपिंडकेभ्य-स्तेभ्यश्च शुच्यशुचिवस्तुविचारमिच्छत् ॥५॥ (वसंततिल

"હે ચિત્ત ! તું સ્ત્રીઓનાં શરીર ઉપર મોહ પામે છે, પણ તું (અસ્વસ્થતા મૂકીને
પ્રસન્ન થા અને જે અંગો ઉપર મોહ પામે છે તે અંગોમાં પ્રવેશ કર. તું પવિત્ર અ
અપવિત્ર વસ્તુના વિચાર(વિવેક)ની ઇચ્છા રાખે છે તેથી બરાબર સારી રીતે વિચાર કરીને
તે અશુચિના ઢગલાથી વિરામ પામ." (૫)

વિવેચન—આ પ્રાણી બહારના દેખાવમાત્રથી ફસાઈ જાય છે. કર્તા કહે છે કે તને
શરીરના જે ભાગ ઉપર મોહ થતો હોય તેની અંદર જરા ઊંડો ઊતર અને તેમાં શું છે

* उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौगः વસંતતિલકામાં ચૌદ અક્ષર હોય છે.
– – ⌣ – ⌣ ⌣ ⌣ – ⌣ ⌣ – ⌣ – –

તે વિચાર. જરા વિચાર કરીશ તો કદી પણ મોહ થશે નહિ. **રાવણુ** સરખા ભૂલ્યા તે આટલો વિચાર ન કરવાનું જ પરિણામ હતું. અને **નેમનાથ** સંસાર છોડી ચાલ્યા ગયા તે એવો વિચાર કરવાનું જ પરિણામ હતું. તેને પ્રથમથી જ સમજાઈ ગયું હતું કે સ્ત્રીસંબંધથી અનેક પ્રકારની ઉપાધિ જરૂર વધશે. અનેક મહાત્માઓ સંસાર છોડી જંગલમાં ચાલ્યા જાય છે તે આ બંધન તોડવા માટે જ છે. સ્ત્રીના રૂપમાં આસક્ત થયેલા મનુષ્યરૂપ અનેક પતંગિયાં બહારના મોહથી ફસાઈ, સારાં કપડાં પહેરીને શોભીતી થયેલી પરસ્ત્રીરૂપ દીવાની ઝાળમાં પડે છે અને પછી શું થાય છે તે સર્વ સમજે છે. શૃંગારને પોષણ કરનારા કવિઓની કવિત્વશક્તિ ગમે તેટલી વખાણવા જેવી હોય, પણ તેઓની મનનશક્તિ આટલેથી જ અટકી છે. કોઈ આવા જ પ્રકારના હેતુથી શાંત રસને રસમાં ગણવાની તેમના તરફથી ના પાડવામાં આવી છે! કવિઓ પણ મનુષ્ય જ હતા અને મનુષ્યની નબળી બાજુમાં મોહ રહે છે, તેને વશ થઈ જવાથી મોહ તેઓના ઉપર પોતાની શક્તિ અજમાવે એ સ્વાભાવિક છે.

આ શ્લોકનો ભાવ વિચારવા જેવો છે. સંસારમાં ભમાડનાર કર્મો પૈકી મોહનીય કર્મ બહુ તીવ્ર છે, બળવાન છે અને સામે થવામાં જરા મુશ્કેલી પમાડે તેવું છે. **ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથાના** કર્તા **સિદ્ધર્ષિ ગણિ** તેમ જ અન્ય મહાત્માઓ કર્મોની અંદર તેને રાજાની પદવી આપે છે, અને બીજાં કર્મોને તેના પ્રધાન, સિપાઈ તરીકે ઓળખાવે છે. ધર્મધનની હાનિ કરનાર મોહનીય કર્મના પ્રભાવથી ધર્મધનથી રહિત થઈ જઈ આ જીવ સંસારમાં રખડ્યા કરે છે. સંસાર ઓછો કરવા, ભવના ફેરા મટાડવા, સ્વસ્થાન પ્રાપ્ત કરવા અને નિરતિશય આનંદ મેળવવા સ્ત્રી પરનું મમત્વ ઓછું કરવું એ અત્ર ઉપદેશ છે. સાંસારિક ભોગ ભોગવનારાઓએ તેને તજતી વખત **શાલિભદ્ર** અને **સ્થૂલિભદ્રાદિનાં** ચરિત્ર વિચારવાં અને સંસારમાં ન પડ્યા હોય તેમણે પડ્યા અગાઉ **શ્રીનેમિનાથ** અને **શ્રીમલ્લિનાથાદિકનાં** ચરિત્ર વિચારવાં. (૫; ૩૯)

ભવિષ્યની પીડાઓ વિચારીને મોહ ઓછો કરવો

त्रिमुह्यसि स्मेरदृशः सुमुख्या, मुखेक्षणादीन्यभिवीक्षमाणः ।
समीक्षसे नो नरकेषु तेषु, मोहोद्भवा भाविकदर्थनास्ताः ॥ ६ ॥ (उपजाति)

"વિકસિત નયનવાળી અને સુંદર મુખવાળી સ્ત્રીઓનાં નેત્ર, મુખ વગેરે જોઈ તું મોહ પામે છે, પણ તેના મોહને લીધે ભવિષ્યમાં ઉત્પન્ન થનારી નરકની પીડાઓને તું કેમ જોતો નથી?" (૬)

વિવેચન—દૂધ પીવાને લલચાયેલી બિલાડી દૂધને જ દેખે છે, પણ માથે ડાંગ લઈને ઊભેલા પુરુષને દેખતી નથી; ખોટો દસ્તાવેજ કરનાર તાત્કાલિક લાભને જ જુએ છે, પણ

ન્યાયાસન પરથી થનારા ન્યાયને પરિણામે થનારી મોટી જેલયાત્રા તરફ નજર રાખતો નથી; તેવી જ રીતે મોહાંધ પ્રાણી સ્ત્રીનાં સુંદર અવયવ અને રેશમી સાડી જ દેખે છે, પણ તેનાથી આ ભવ અને પરભવમાં થનારી પીડાઓને વિચારતો નથી. નરકનાં દુઃખોનો ખ્યાલ આવવો પણ મુશ્કેલ છે. તેની શીત, ઉષ્ણ વગેરે દશ પ્રકારની વેદનાનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રમાંથી વાંચતાં મજબૂત હૃદયનો માણસ પણ કંપી ઊઠે છે. વળી, ક્ષેત્રવેદના ઉપરાંત પરમાધામીકૃત વેદના પણ ઘણી તીવ્ર હોય છે. આ ઉપરાંત પરસ્પર નારકી જીવો અનેક ઉપઘાત કરે છે તે અન્યોન્યકૃત ત્રીજી વેદના પણ અતિ અસહ્ય છે. આવી રીતે ક્ષણમાત્રના સુખની ખાતર દીર્ઘ કાળનું મહાદુઃખ વહોરવું પડે છે, તેનો હે ભાઈ! તું વિચાર કર. (આ જ મુદ્દા ઉપર આખો **શૃંગારવૈરાગ્યતરંગિણી ગ્રંથ** લખાયેલો છે, તે વાંચવાની ખાસ ભલામણ કરવામાં આવે છે.) (૬; ૪૦)

સ્ત્રીશરીર, સ્વભાવ અને ભોગ-ફળનું સ્વરૂપ

अमेध्यभस्त्रा बहुरन्ध्रनिर्यन्मलाविलोद्यत्क्रमिजालकीर्णा ।
चापल्यमायानृतवञ्चिका स्त्री, संस्कारमोहान्नरकाय भुक्ता ॥ ७ ॥ (उपजाति)

"વિષ્ટાથી ભરેલી ચામડાની કોથળી, બહુ છિદ્રોમાંથી નીકળતા મળ (મૂત્ર-વિષ્ટા)થી મલિન, (યોનિમાં) ઉત્પન્ન થતા કીડાઓથી વ્યાપ્ત, ચપળતા, માયા અને અસત્ય (અથવા માયામૃષાવાદ)થી ઠગનારી એવી સ્ત્રીઓ પૂર્વ સંસ્કારના મોહથી નરકમાં જવા સારુ જ ભોગવાય છે." (૭)

વિવેચન—સ્ત્રીશરીરનું સ્વરૂપ ઉપર બહુ વિવેચનથી બતાવાઈ ગયું. આ શ્લોકમાં કહે છે કે સ્ત્રી વિષ્ટાની કોથળી છે. "યકૃત્, વિષ્ટા, શ્લેષ્મ, મજ્જા અને હાડકાથી ભરેલી, અને સ્નાયુઓથી વીંટી લીધેલી, બહારથી રમ્ય સ્ત્રીઓ ચામડાની કોથળી છે." વૈદક શાસ્ત્ર પ્રમાણે તેના શરીરનાં અગિયાર-બાર દ્વારો નિત્ય વહ્યાં કરે છે. ટીકાકાર વાત્સ્યાયન શાસ્ત્રમાંથી શ્લોક ટાંકી બતાવે છે કે "સૂક્ષ્મ, મૃદુ, યોનિના મધ્ય ભાગમાં રહેનારા અને લોહીમાંથી ઉત્પન્ન થતા કૃમિઓ સ્ત્રીઓને ખરજ ઉત્પન્ન કરે છે." સ્ત્રીશરીર અપવિત્ર છે એ આટલી દલીલથી સમજાય તેવું છે. અત્ર લૌકિક શાસ્ત્રોથી પણ તે અપવિત્ર છે એમ બતાવ્યું. વિચાર કરનારને તો આ વાત વિચારમાત્રથી પણ સમજાય તેવી છે. શાસ્ત્રમાં જોઈએ તો કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીમદ્ **હેમચંદ્રાચાર્ય યોગશાસ્ત્રના** ત્રીજા પ્રકાશમાં લખે છે કે મુમુક્ષુ જો રાત્રે ઊંઘમાંથી જાગી જાય તો વિચાર કરે કે વિષ્ટા, મળ, મૂત્ર, શ્લેષ્મ, મજ્જા, સ્નાયુ અને અસ્થિની બનાવેલી, બહારથી સુંદર લાગતી સ્ત્રીઓ ચામડાની કોથળી છે. કદાચ એ કોથળીમાં જે હોય તેને બહાર કાઢ્યું હોય, એટલે કે કોથળી ઉલટાવી નાખી હોય, તો તેનો ઇચ્છુક પુરુષ શિયાળ અને ગીધથી તેનું રક્ષણ કરવા ઊભો રહે! (એટલે

એ પદાર્થો તરફ પશુઓ ખેંચાઈ આવે એવા પદાર્થો છે.) સ્ત્રીરૂપ શસ્ત્રથી જ જ્યારે કામી જિતાઈ જાય છે ત્યારે કામદેવ શા માટે તદ્દન નામનું શસ્ત્ર હાથમાં લેતો નથી; અર્થાત્ ગમે તેવા શસ્ત્રથી પણ કામી જિતાઈ જશે, એને જીતવા માટે મોટાં શસ્ત્રોની જરૂર પડશે નહિ.

સ્ત્રીઓમાં ચાપલ્ય, માયા વગેરે દોષો સ્વાભાવિક હોય છે. નૈતિક શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે "અસત્ય, સાહસ, માયા, મૂર્ખાઈ, લોભીપણું, અપવિત્રપણું, નિર્દયપણું—એટલા દોષો સ્ત્રીઓમાં સ્વાભાવિક રીતે જ હોય છે." આપણો અનુભવ છે કે જૂના સંસારમાં અમદાવાદી કિનખાબ સારુ કજિયા થાય છે, ત્યારે સુધરેલા સંસારમાં ફ્રેન્ચ સિલ્ક સારુ કજિયા થાય છે; પરંતુ વાત એકની એક જ છે. ચાલુ જમાનાની ખરચાળ જિંદગીમાં સ્ત્રીઓ કેટલે દરજ્જે જવાબદાર છે તે એક વિચારવા જેવો સવાલ છે. ખાદી–પ્રચારમાં સ્ત્રીવર્ગ કેટલો પછાત છે તેનાં કારણો ખ્યાલમાં લેવા યોગ્ય છે.

સ્ત્રીભોગનું ફળ શું થાય? વિષયાનંદમાં ધર્મભાવ તો રહે જ નહિ, તેમાં પણ વિશેષે કરીને સ્પર્શેન્દ્રિયના ભોગમાં તો મન-ઇંદ્રિય એકાકાર પ્રવર્તે ત્યારે જ આનંદ થાય છે. આનું પરિણામ શું આવે? શાસ્ત્રકાર ફરમાવી ગયા છે કે સાધુ જો સ્ત્રીનો સંબંધ કરે તો બહુ પાપ બાંધે; જે પાપનું વર્ણન સાંભળતાં કંપારી થાય તેમ છે; અને સમકિતથી પણ ભ્રષ્ટ થાય. અને ગૃહસ્થને સ્ત્રીભોગ નરકગમન કરાવનાર થાય. આવી રીતે જુઓ કે સ્ત્રીશરીરમાં કાંઈ પણ વખાણવા જેવું નથી. સ્ત્રીનો સ્વભાવ ઉક્ત પ્રકારનો છે અને તેને ભોગવવાથી પરિણામે આ ભવમાં અને પરભવમાં મહાદુઃખ થવાનું છે. હવે આટલું બતાવ્યા પછી શું કરવું જોઈએ તે મનમાં જ સમજી જાઓ. (૭; ૪૧)

લલનામમત્વમોચનદ્વારનો ઉપસંહાર અને સ્ત્રીની હીન ઉપમેયતા

निर्भूमिर्विषकन्दली गतदरी व्याघ्री निराह्वो महा-
व्याधिर्मृत्युरकारणश्च ललनाऽनभ्रा च वज्राशनिः ।
बन्धुस्नेहविघातसाहसमृषावादादिसन्तापभूः,
प्रत्यक्षापि च राक्षसीति विरुदैः ख्याताऽऽगमे त्यज्यताम् ॥८॥ (शार्दूलविक्रीडित)*

"(સ્ત્રી) ભૂમિ વગરની (ઉત્પન્ન થયેલી) વિષની વેલડી છે, ગુફા વગરની વાઘણ છે, નામ વગરનો મોટો વ્યાધિ છે, કારણ વિનાનું મૃત્યુ છે, આકાશ વગરની [illegible] સગાં અથવા ભાઈઓના સ્નેહનો નાશ, સાહસ, મૃષાવાદ વગેરે સંતા

---

* सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम् ।

છે અને પ્રત્યક્ષ રાક્ષસી છે: આવાં આવાં ઉપનામો સ્ત્રીઓ માટે આગમમાં આપવામાં આવ્યાં છે, માટે તેને તજી દ્યો." (૮)

વિવેચન—આ શ્લોકનો ભાવાર્થ સમજી શકાય તેવો છે. ગુફા નગરની વાઘણની બીક વધારે રાખવાનું કારણ છે: ગુફામાં રહેતી હોય તો તેટલી જ જગાએ બીક રહે છે, નહિ તો આખા જંગલમાં બીક રહે છે. આવી રીતે સ્ત્રીની બીક આખા સંસારવનમાં રહે છે. બાકીનો અર્થ સમજી શકાય તેવો છે. (૮; ૪૨)

* * *

વિદ્વાન્ ગ્રંથકારે આ પ્રમાણે **સ્ત્રીમમત્વદ્વાર** પૂર્ણ કર્યું. સમતાના અધિકાર પછી તરત જ સ્ત્રીમમત્વદ્વાર લખવામાં ગંભીર આશય છે. સ્ત્રી એ સંસાર છે, એના મમત્વમાં ફસાવાથી સંસારની જેટલી વૃદ્ધિ થાય છે, તેટલી બહુધા બીજા કોઈ કારણથી થતી નથી. સ્ત્રીઓ માટે ગ્રંથકારે આટલું બધું લખ્યું તેનો આશય એમ જણાય છે કે સર્વ પ્રકારના મોહ કરતાં સ્ત્રી તરફનો મોહ પ્રાણીને બહુ બંધનકર્તા થઈ પડે છે. જેમ પુરુષોને સ્ત્રીઓ બંધનરૂપ છે તેમ જ સ્ત્રીઓને પુરુષો બંધનરૂપ છે. આ અધિકારમાં બતાવેલી હકીકત સ્ત્રીઓએ પુરુષોના સંબંધમાં તેમ જ સમજવી. વિશેષમાં એટલું પણ જણાય છે કે જોકે સ્ત્રીઓને મનોવિકાર વધારે હોય છે, છતાં પણ પુરુષ કરતાં ધારે તો સ્ત્રીઓ મન પર વધારે અંકુશ રાખી શકે. પુરુષની લલચાવી સ્ત્રી લલચાશે નહિ, ત્યારે પુરુષને પીગળી જતાં બહુ ઓછી વાર લાગશે. સ્ત્રી-શરીરબંધારણ વગેરે કેટલાંક કારણો એવાં છે, પણ અત્ર તે પ્રસ્તુત નથી. આ આઠ ગાથામાં સ્ત્રીના શરીરની અશુચિ તરફ ગ્રંથકારે બહુ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. આ ઉપરાંત એક હકીકત એ છે કે પ્રેમ સ્વાભાવિક અને વિષયજન્ય એમ બે પ્રકારના હોય છે. વિષયજન્ય પ્રેમ યુવાવસ્થામાં બળવાન હોય છે. આવો પ્રેમ જ બહુધા દુનિયામાં દેખાય છે અને તેથી કેટલે દરજ્જે લેવાઈ જવું એ વિચારવા યોગ્ય સવાલ છે. **સુરીકાંતા, નયનાવળી** વગેરેનાં પ્રેમ અને સ્વાર્થ તથા મનોવિકારતૃપ્તિ સ્ત્રીઓની કાળી બાજુ બતાવે છે. દુનિયાનો અનુભવી માણસ જોઈ શકશે કે પ્રેમની પરિસીમા ક્યાં ક્યાં દોરાય છે અને સ્વાર્થસંઘટ્ટન થતાં કેવાં દૂર બેસી જવાય છે. સ્ત્રીસંબંધથી અથવા તન્નિમિત્તે ઘણાં ખૂન અને ફોજદારી કેસો બને છે. આવી રીતે સ્ત્રીસંબંધથી અનંત સંસાર વધે છે એ નિઃસંદેહ છે.

વિષયતૃપ્તિમાં વાસ્તવિક કશો આનંદ નથી, એ સર્વ સમજે છે; પણ મનોવિકારને તાબે થઈ આ પ્રાણી અનેક ચાળા કરે છે. ખાસ કરીને જેઓ સ્થાને-અસ્થાને, વખતે-કવખતે વિષયાધીન જઈ જતાં હોય તેઓએ તો બહુ જ વિચારવાનું છે. કદાચ સ્વસ્ત્રીનો ત્યાગ ન બને તોપણ પરસ્ત્રી તરફ નજર કરવામાં અથવા તેની સાથે સંબંધ કરવામાં તેના પતિને કેટલો અન્યાય કરાય છે તે બહુ વિચારવા જેવું છે. એવી જ સ્થિતિમાં પોતાની જાતને મૂકવાથી તરત જ તેનો ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે. સાધારણ વ્યવહારના

નિયમથી, આબરૂદાર ગૃહસ્થની ફરજ તરીકે પણ પરસ્ત્રીસંબંધનો તો વિચાર જ થવો ન જોઈએ. દેખીતા સારા અને આબરૂદાર માણસો પણ જ્યારે આ ફંદમાં પડે છે ત્યારે પ્રતિષ્ઠા, ધન અને શરીરની હાનિ કરે છે અને તેઓ પર સંસારની અનેક આપત્તિઓ આવી પડે છે. પોતાની સ્ત્રીનો સંબંધ કરવામાં પણ વખત-સંયોગ જોવા અને જેમ બને તેમ સંકોચ કરવો. મનમાં ઇચ્છા તો નિરંતર વિષયત્યાગની જ રાખવી.

આ ઉપયોગી વિષય ઉપર શાસ્ત્રના ઘણા ગ્રંથોમાં લેખ છે: તેને માટે **ઇંદ્રિયપરાજયશતક, ઉપદેશમાળા, શૃંગારવૈરાગ્યતરંગિણી, ભવભાવના, પુષ્પમાળા** વગેરે ગ્રંથો જોવા. ચાલુ જમાનાના બહારના દેખાવથી ફસાઈ જવું નહિ અને આ જીવનનો કાંઈક ઊંચો હેતુ છે, સંસારવૃદ્ધિ અને એશઆરામ સારુ આ જીવન નથી, એટલી સાધ્યદૃષ્ટિ રાખી યોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવશે તો તેનું ઝેર કાંઈક મંદ પડશે.

इति सविवरणः स्त्रीममत्वमोचननामा द्वितीयोऽधिकारः ॥

तृतीयोऽपत्यममत्वमोचनाधिकारः ॥

અધ્યાત્મજ્ઞાનના રસિક જીવોને સમતાની જરૂર છે અને તેનાં સાધનો પૈકી મમત્વત્યાગની પ્રથમ આવશ્યકતા છે. સ્ત્રીઓ પછી આ પ્રાણીને પુત્રનું મમત્વ તજવું આકરું થઈ પડે છે; તેથી પુત્રપુત્રી પરના મમત્વનો ત્યાગ બતાવનાર આ ત્રીજું દ્વાર સંક્ષેપથી કહે છે.

પુત્રપુત્રી બંધન છે તેનું દર્શન

मा भूरपत्यान्यवलोकमानो, मुदाकुलो मोहनृपारिणा यत् ।
चिक्षिप्सया नारकचारकेऽसि, दृढं निबद्धो निगडैरमीभिः ॥ १ ॥ (उपजाति)

"તું પુત્રપુત્રીને જોઈને હર્ષઘેલો થા મા; કારણ કે મોહરાજા નામના તારા શત્રુએ તને નરકરૂપ બંદીખાને નાખવાની ઇચ્છાથી આ (પુત્રપુત્રીરૂપ) લોઢાની બેડી વડે તને મજબૂત બાંધ્યો છે." (૧)

વિવેચન—"પિતા અને માતા વચ્ચે સ્નેહબંધનરૂપ પુત્ર નામની સાંકળ નાંખવામાં આવે છે" એમ કવિ ભવભૂતિ કહે છે. પુત્રને જોઈને માણસ ગાંડાઘેલો થઈ જાય છે અને તેની સાથે બોલવામાં, તેને રમાડવામાં, એવી જાતની ચેષ્ટા કરે છે કે જાણે તે પોતે ગાંડો થઈ ગયો હોય. વળી, બાળકની સાથે બાળક થઈ જાય છે. પ્રસંગોપાત્ત ગ્રંથકર્તા તેને સમજાવે છે કે મોહરાજાએ આ બંધન કર્યું છે. કેદમાં પડેલા માણસને કોઈ પણ પ્રકારનો આનંદ મળતો નથી; તેને સુખ નથી; તેમ જ આ પુત્રબંધનથી તારી સર્વ સ્વતંત્રતાનો [illegible] તારે દેશસેવા, પિતૃસેવા કે આત્મસેવા કરવી હશે તે પણ ઓછી થશે [illegible] નહિ થઈ શકે. આર્દ્રકુમાર ફરી દીક્ષા લેવા માટે જવા ઇચ્છતા હતા ત્યારે પુત્રે [illegible] સૂતરના [illegible] તાંતણા તેના પગ ફરતાં વીંટ્યા; તેવા તાંતણા તો શું? પણ [illegible] [illegible] સાંકળ તોડવાની શક્તિવાળા હોય એવા અને હજારો માણસોને [illegible] આર્દ્રકુમારથી તે કાચા સૂતરના તાંતણા તૂટ્યા નહિ, અને બાર વરસ [illegible] રહેવું પડ્યું. પુત્રપુત્રીઓનું બંધન આવા પ્રકારનું છે!

મહાવૈરાગ્યભાવ જાગ્રત થતાં કોઈ આસન્નસિદ્ધિ જીવને સંસારત્યાગ કરવાની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે સ્ત્રી અને પુત્ર કેટલાં બંધનરૂપ થાય છે, તે અનુભવસિદ્ધ છે. આત્મધર્મ અને ઊંચા પ્રકારની ફરજ અદા કરવા જતાં પુત્રધર્મ અને પતિધર્મને કાંઈ પણ બાધ આવે તો વધારે માન હમેશાં આત્મધર્મને જ મળવું જોઈએ અને જનયજ્ઞ માટે પિતૃયજ્ઞ કે પુત્રયજ્ઞનો ભોગ આપવો પડે તોપણ સર્વ ધર્મને તે ઇષ્ટ જ છે. (૧; ૪૩)

પુત્રપુત્રી શલ્યરૂપ છે તેનું દર્શન

आजीवितं जीव ! भवान्तरेऽपि वा, शल्यान्यपत्यानि न वेत्सि किं हृदि ? ।
चलाचलैर्यैर्विविधार्त्तिदानतोऽनिशं निहन्येत समाधिरात्मनः ॥ २ ॥ (वंशस्थ)

"હે ચેતન ! આ ભવમાં અને પરભવમાં પુત્રપુત્રી શલ્ય છે એમ તું તારા મનમાં કેમ જાણતો નથી ? તેઓ થોડી અથવા વિશેષ ઉંમર સુધી જીવીને તને અનેક પ્રકારની પીડા કરી તારી આત્મસમાધિનો નાશ કરે છે." (૨)

વિવેચન—છોકરાંઓ અનેક ઉપાધિનાં કારણ છે; તે ઉપરાંત વળી માબાપને શલ્યભૂત છે. જો ચળ એટલે ઓછા આયુષ્યવાળા હોય તો માબાપને શોક કરાવે છે અને જો વિધવા મૂકીને જાય છે તો તો શોકનો કાંઈ પાર જ રહેતો નથી. જો **અચળ** એટલે વધારે આયુષ્યવાળાં હોય છે તો કેળવણી, વેવિશાળ, લગ્ન, સંસારમાં આગળ વધારવાં વગેરે કાર્યોમાં પિતાને અનેક પ્રકારની ઉપાધિ કરનારાં થાય છે. તેમાં પણ પુત્રને ઇચ્છા પ્રમાણે આગળ નહિ વધતો જોઈને પિતાને મનમાં બહુ લાગી આવે છે. વળી, તેઓ **ચળાચળ** એટલે ચંચળ હોય તો કુકર્મો કરીને પિતાના ચિત્તને શાંતિ રહેવા દેતાં નથી. વળી, અતિશયાર્થે દ્વિર્ભાવ લઈ ચળાચળનો અર્થ વિનશ્વર કરીએ તો તેવા પુત્રપુત્રીથી પણ શાંતિ રહેતી નથી. આવી રીતે પુત્રપુત્રીથી સર્વદા સમાધિનો નાશ તો થાય છે જ.

પુત્ર કરતાં પણ પુત્રીની બાબતમાં વધારે ચિંતા રહે છે. તેને ભણાવવી, સારો વર શોધવો અને તેનાં પુત્રપુત્રી સુધી દરેક પ્રસંગે પોતે હાથ લંબાવવો અને કમનસીબ હોય તો તેનાં વૈધવ્યનાં દુઃખો જોવાં—આ સર્વ અંતઃકરણમાં શલ્યરૂપ જ છે.

આવી રીતે આ ભવમાં અપત્યથી સમાધિનો નાશ થાય છે અને તે દુર્ધ્યાનના પરિણામે આવતા ભવમાં પણ ઠરીને બેસવાનો વારો આવતો નથી. આ શ્લોક જેને પુત્ર ન હોય તેણે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે. આ સંબંધમાં આ અધિકારના છેવટના ઉદ્‌ગારોમાં વિશેષ સ્વરૂપ છે. (૨; ૪૪)

આક્ષેપ દ્વારા પુત્રમમત્વત્યાગનો ઉપદેશ

कुक्षौ युवत्याः कृमयो विचित्रा, अप्यस्रशुक्रप्रभवा भवन्ति ।
न तेषु तस्या न हि तत्पतेश्च, रागस्ततोऽयं किमपत्यकेषु ? ॥ ३ ॥ (उपजाति)

"પુરુષનું વીર્ય અને સ્ત્રીનું રક્ત, તે બંનેના સંયોગથી આની યોનિમાં વિવિધ પ્રકારના કીડાઓ ઉત્પન્ન થાય છે; તેના ઉપર આનો કે તેના પતિનો રાગ થતો નથી, ત્યારે પુત્રો ઉપર શાસારુ રાગ થાય છે?" (૩)

વિવેચન—એક જ સ્થાનમાં સંયોગને પરિણામે પુત્રપુત્રી અને બેઇંદ્રિય જીવો યોનિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એક ઉપર પ્રીતિ થાય છે અને બીજા ઉપર દુર્ગંચ્છા થાય છે: આ પ્રેમની વિચિત્રતા છે. સૂક્ષ્મ જીવોની ઉત્પત્તિ ધર્મશાસ્ત્ર અને કામશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. સ્થાન, સમય અને સંજોગમાં એકાકારતા છે, છતાં પણ મનના દ્વિધા ભાવથી પ્રેમમાં આવી વિચિત્રતા છે, એ જોવા જેવું છે. આ ઉપદેશ આક્ષેપથી કરેલો છે અને જોકે શબ્દો કર્કશ છે છતાં પણ ઉપદેશના ગર્ભમાં જે ઉગ્ર ભાવ છે તે ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે. (૩; ૪૫)

અપત્ય પર સ્નેહબદ્ધ ન થવાનાં ત્રણ કારણો

त्राणाशक्तेरापदि सम्बन्धानन्त्यतो मिथोऽङ्गवताम् ।
सन्देहाच्चोपकृतेर्माऽपत्येषु स्निह्यो जीव ! ॥ ४ ॥ (आर्या)

"આપત્તિમાં પાલન કરવાની અશક્તિ હોવાથી, પ્રાણીઓનો દરેક પ્રકારનો પરસ્પર સંબંધ અનંત વખત થયેલો હોવાથી અને ઉપકારનો બદલો વાળવાનો સંદેહ હોવાથી હે જીવ! તું પુત્રપુત્ર્યાદિ પર સ્નેહવાળો ન થા." (૪)

વિવેચન—પુત્રપુત્ર્યાદિના સ્નેહમાં આસક્ત ન થવાનાં ત્રણ કારણો બતાવે છે:

(૧) દુઃખમાંથી રક્ષણ કરવાને તેઓ શક્તિમાન નથી. કર્મજનિત પાપોદય થવાથી આપત્તિ આવે છે, તેમાંથી રક્ષણ કરવાને કોઈ પણ શક્તિમાન હોય તો તે આત્મશક્તિ જ છે, બીજાનું કાંઈ પણ ચાલતું નથી. કર્મસ્વરૂપ સમજતા હોય તેઓને આ દલીલનું વાસ્તવિકપણું સમજાઈ જશે.

(૨) પ્રાણીઓને પરસ્પર અનેક સંબંધ થાય છે. દરેક પ્રાણી માતા, પિતા, સ્ત્રી, પુત્રપણે અનંત વાર ઉત્પન્ન થાય છે. સમતાદ્વારમાં આ સંબંધી ઘણું વિવેચન થઈ ગયું છે; અને અપત્ય પર આસક્ત ન થવાનું આ એક મજબૂત કારણ છે, તેથી અહીં તે તરફ ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

(૩) ઉપકારનો બદલો વાળવાનો સંદેહ છે. અનેક પુત્રો તો પિતાની પહેલાં જ દુનિયા તજી જાય છે અને કેટલાએક કુપુત્ર નીવડે છે. આવા પુત્રો પિતાને જરા પણ ઉપયોગી થતા નથી, એટલું જ નહિ પણ શોક અને ચિંતાનું કારણ થઈ પડે છે. કોણિકે પોતાના પિતા **શ્રેણિકના** શા હાલ કર્યા હતા તે પ્રસિદ્ધ વાત છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રો ડોસાને કેવી રીતે હડધૂત કરે છે, તે અનુભવીઓએ જોયું છે. વારસો લેવાની લાલચે કેટલાએક પુત્રો કેવાં કેવાં કૃત્યો કરે છે તે પ્રસિદ્ધ વાત છે. જગતમાં સુપુત્રો નથી એમ

કહેવાની મતલબ નથી; **રામ** અને **અભય**કુમાર જેવા પણ છે,* પણ પોતાનો પુત્ર કેવો નીવડશે તે વીમો છે અને તે વીમાની ખાતર પોતાનું આત્મસાધન ન કરવું એ અનુચિત છે. આ ત્રણ કારણથી અપત્યસ્નેહબદ્ધ થવું નહિ. બીજા કાવ્યને છેડે થયેલી શંકાનું અત્ર નિવારણ થઈ જાય છે. (૪; ૪૬)

*　　*　　*

આવી રીતે ત્રીજું **અપત્યમમત્વમોચન** દ્વાર પૂર્ણ કરવામાં આવ્યું છે. પુત્રપ્રાપ્તિથી અતિ હર્ષ માનવો નહિ, પુત્રમરણથી દિલગીર થવું નહિ અને પુત્રપુત્ર્યાદિના બંધનથી સંસાર વધારવો નહિ એ મુખ્ય ઉપદેશ છે. આ સંબંધમાં વધારે અગત્યની બાબત એ છે કે પુત્ર ન હોય તો દુર્ધ્યાન કરવું નહિ. પુત્રપુત્રી હોય તો તેને કાઢી મુકાતાં નથી, પણ ન હોય તેણે સંતોષ રાખવો જોઈએ. તેઓએ માનવું કે દુનિયાની મોટી જંજાળથી તેઓ મુક્ત છે અને આત્મસાધન, ધર્મકાર્યમાં દ્રવ્યવ્યય અને દેશસેવામાં જીવન અર્પણ કરતાં તેઓને કશી અડચણ નથી. અત્યંત દિલગીરી સાથે લખવું પડે છે કે મનુષ્યવ્યવહારમાં આથી તદ્દન વિરુદ્ધ દેખાવ નજરે પડે છે. ખાસ કરીને કેળવણીથી બેનસીબ રહેલા માણસો પુત્રપ્રાપ્તિ સારુ શાસ્ત્ર અને સંપ્રદાય વિરુદ્ધ આચરણ કરે છે. જાણે કે પુત્રથી જ મોક્ષ હોય તેમ માની લૌકિક મિથ્યાત્વરૂપ માનતા માને છે, લીલ પરણાવે છે અને આખો દિવસ દુર્ધ્યાન કર્યા કરે છે; આટલું જ નહિ પણ કેટલાએક મૂર્ખાનંદો તો તેને માટે એક છતાં બીજી સ્ત્રી પણ પરણે છે. આને બદલે તો ભાઈનો અથવા સગોત્રનો કે બીજો ચાલાક પુત્ર દત્તક કરી લેવો તે પણ અમુક અંશે સારું છે, કારણ કે તેથી પુત્રપ્રાપ્તિની ઇચ્છા પૂર્ણ થાય છે અને પોતાની સ્ત્રીને અન્યાય થતો નથી. બાકી, એક સ્ત્રીની હયાતીમાં બીજી સ્ત્રી કરવામાં તો અભણ સ્ત્રીઓ પોતાનો હક્ક સ્થાપન કરી શકતી નથી તેથી તેના ભર્તારો તેની નબળાઈનો ગેરલાભ લે છે. પણ આવું સ્વાર્થીપણું હવેના જમાનામાં ચાલવાનું નથી. પુત્રવાનને શું સુખ છે તે તેઓ જોતા નથી. તેમાં બિલકુલ સુખ નથી, પણ દૂરથી જોતાં બહુ પુત્રવાળો સુખી જણાય છે. પુત્રવાનોને પુત્રની ખાસ કિંમત નથી, પણ પુત્ર ન હોય તેઓ પોતાની જિંદગીને નિષ્ફળ માને છે. આ તદ્દન અજ્ઞાનતા અને મોહનો કેફ છે. તેના પર જ્ઞાનનો પ્રકાશ પડવાની જરૂર છે. અપત્ય પર સ્નેહ રાખી સંસારયાત્રા વધારવી, એવો જૈન શાસ્ત્રનો ઉદ્દેશ નથી. ચોથા શ્લોકમાં જે ત્રણ કારણો બતાવ્યાં છે તે તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે. આ અધિકારમાં સર્વથી ઓછા શ્લોક છે, પણ મુદ્દાની હકીકતનો સંક્ષેપમાં સારી રીતે સમાવેશ કરી લીધો છે.

इति सविवरणोऽपत्यममत्वमोचननामा तृतीयोऽधिकारः ॥

---

* આવા પુત્રો થોડા હોય છે, તેથી જ ગ્રંથકર્તા 'સંદેહ' શબ્દ મૂકે છે; જ્યારે પ્રથમની બે બાબતમાં નિર્ણય બતાવે છે.

चतुर्थो धनममत्वमोचनाधिकारः ॥

આ પ્રાણીને મોહ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરાવે છે. અનેક પ્રકારના મોહમાં પૈસા અને સ્ત્રીપુત્રનો મોહ વિશેષ હેરાન કરે છે. સ્ત્રી તથા પુત્રના મોહ સંબંધી વિવેચન થઈ ગયું. હવે તેનાથી જરા પણ ન ઊતરે તેવો, બલ્કે તેથી પણ વધારે રખડાવનાર ધનનો મોહ કેવો છે? કોને થાય છે? શા માટે થાય છે? તેનો પરિહાર શો? —વગેરે હકીકતયુક્ત ચોથો અધિકાર બતાવે છે—

પૈસા પાપના હેતુભૂત છે

याः सुखोपकृतिकृत्त्वधिया त्वं, मेलयन्नसि रमा ममताभाक् ।
पाप्मनोऽधिकरणत्वत एता, हेतवो ददति संसृतिपातम् ॥ १ ॥ (स्वागता)

"લક્ષ્મીની લાલચમાં લેવાયેલો તું (સ્વ)સુખ અને ઉપકારની બુદ્ધિથી જે લક્ષ્મી મેળવે છે તે અધિકરણ હોવાથી પાપની જ હેતુભૂત છે અને સંસારભ્રમણને આપનારી છે."(૧)

વિવેચન—ધન મેળવતી વખતે પોતાને સુખ મેળવવાની અને સ્વજન, કુટુંબ, મિત્રાદિ પર ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિ હોય છે. (ગ્રંથકર્તા બહુ સારો ભાવ લઈને આ લખે છે, પરંતુ સત્ય હકીકત જોઈએ તો આવી બુદ્ધિ પણ બહુ થોડાને હોય છે. ઘણા લક્ષ્મીવાનો તો પોતે સુખ ભોગવતા નથી, દાન દેતા નથી, માત્ર લક્ષ્મીની તિજોરી ઉપર ચોકી જ કર્યા કરે છે!) આવા હેતુથી મેળવાતી અને મેળવેલી લક્ષ્મી પણ કર્માદાન વગેરે અનેક પાપોથી ભરપૂર જ હોય છે. અને એવાં પાપથી ભારે થયેલો પ્રાણી સંસારસમુદ્રમાં ડૂબતો જાય છે અને પછી અનંતકાળ સુધી ઊંચો આવી શકતો નથી.

મમ્મણ શેઠ પાસે પુષ્કળ દ્રવ્ય હતું, છતાં પોતે તો તેલ ને ચોળા જ ખાતો હતો અને ઘોર અંધારી રાત્રિએ વરસતા વરસાદમાં નદીના પૂરમાંથી લાકડાં ખેંચીને પૈસા સારુ અનેક કષ્ટ વેઠતો હતો. તે મરીને ક્યાં ગયો? નરકમાં જવાથી સંસારપાત જ થયો. ઇતિહાસમાં આપણે જોઈએ છીએ તો ધન–પૈસા ખાતર અનેક જીવોનો નાશ કરવામાં આવે છે અને જેઓ પૈસા મેળવે છે તેઓ પોતાનો લોભ પૂરો પાડવા સારુ જ પૈસા મેળવે છે. જુલિયસ સીઝર, પોમ્પી, મેરિયસ, નેપોલિયન બોનાપાર્ટનાં ચરિત્રો એ જ

બતાવે છે. અને છેલ્લા વખતમાં **બોર** અને **અંગ્રેજોનું** યુદ્ધ અને **જાપાન** તથા **રશિયાનું** યુદ્ધ પૈસાપ્રાપ્તિ સારુ જ હતું એમ જણાઈ આવે છે. ઇતિહાસમાં લોહીની નદીઓ વહી છે તે સર્વ આ લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ માટે જ બહુધા થયેલી હોય છે. આવાં કારણોથી **તીર્થંકર મહારાજ** તો થાળી ટીપી ટીપીને કહી ગયા છે કે ભાઈઓ ! પૈસાનો લોભ કરશો નહિ, પૈસાથી નરક બહુ નજીક આવે છે.

અહીં ગ્રંથકર્તા સુખ મેળવવા ખાતર ધન મેળવવાની પ્રવૃત્તિનું પરિણામ બતાવે છે તે તદ્દન બંધબેસતું છે. આપણે તેથી જરા આગળ વધીને જોઈશું તો જણાશે કે ઘણી વખત તદ્દન હેતુ વગર જ ધન મેળવવાની પ્રવૃત્તિ થાય છે. સુખ તો ધન પ્રાપ્ત કરનારને મળતું જ નથી, કારણ, તે તો પ્રવૃત્તિમાં જ મગ્ન રહે છે; પણ જેને પોતાની પાછળ સંતતિ ન હોય, થવાનો સંભવ પણ ન હોય, પોતાનો ખરચ મર્યાદિત હોય, તેનાથી હજારોગણી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થઈ ગઈ હોય તે પણ રાત્રિદિવસ ધનની ધમાધમમાં મચી રહે છે અને તેનું દ્રવ્ય કોણ ખાશે તેનો પૂરતો ખ્યાલ પણ કરતા નથી. આવી રીતે આખા જીવનમાં પૈસા–પૈસા કરી મરણના કાંઠા નજીક આવી પહોંચે છે ત્યારે જ તેને સમજાય છે કે પોતે બહુ ભૂલ કરી, હેતુ વગરની પ્રવૃત્તિ કરી. પછી તેને જે પશ્ચાત્તાપ થાય છે તેથી કાંઈ લાભ થતો નથી. આવી રીતે હેતુ વગર, માત્ર ધનના મોહથી જ, તે ધનને પ્રાપ્ત કરવા પાછળ પ્રાણી ગાંડો થઈ જાય છે એ અતિ ખેદનો અને વિચાર કરવા યોગ્ય વિષય છે. (૧;૪૭)

ધન ઐહિક અને આમુષ્મિક દુઃખ કરનાર છે

यानि द्विषामप्युपकारकाणि, सर्पोन्दुरादिष्वपि यैर्गतिश्च ।
शक्या च नापन्मरणामयाद्या, हन्तुं धनेष्वेषु क एव मोहः ॥ २ ॥ (इन्द्रवज्रा)

“જે પૈસા શત્રુને ઉપકાર કરનારા થઈ પડે છે, જે પૈસાથી સર્પ, ઉંદર વગેરેમાં ગતિ થાય છે, જે પૈસા મરણ, રોગ વગેરે કોઈ પણ આપત્તિઓ દૂર કરવાને શક્તિમાન નથી, તેવા પૈસા ઉપર તે મોહ શો ?” (૨)

વિવેચન—વ્યવહારમાં પૈસાદારને આસમાનમાં ચઢાવી દેવામાં આવે છે. **सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ते**, ‘વસુ વિના નર પશુ’ વગેરે વ્યાવહારિક વાક્યો કેટલેક અંશે આડે માર્ગે દોરનારાં છે તે અત્ર બતાવે છે. પ્રથમ પદમાં બહુ સરસ ભાવ બતાવ્યો છે. શત્રુ ધન લૂંટી જઈ, અને તે જ ધનથી બળવાન થઈ, તારી સામે તે વાપરે છે. પરશુરામે મહાસંહાર કરી નક્ષત્રી (ક્ષત્રિય રહિત) કરેલી પૃથ્વી અને દોલત સર્વ **સુભૂમને** ભોગ પડ્યાં. પ્રતિવાસુદેવો મહામહેનત કરી ત્રણ ખંડનું રાજ્ય એકઠું કરે છે તે વાસુદેવના ઉપભોગમાં આવે છે, અને પ્રતિવાસુદેવનું ચક્ર તેનું પોતાનું જ માથું છેદે છે. આવી રીતે આપણા પૈસાથી આપણો શત્રુ પણ બળવાન થઈ શકે છે.

બહુ લોભી પ્રાણીઓ મરણ પામીને પોતાના ધન ઉપર સર્પ કે ઉંદર થાય છે, એવી વાત આપણે શાસ્ત્રમાં વારંવાર વાંચીએ છીએ. આ ભવમાં જ નહિ પણ પરભવમાં પણ

આટલું દુઃખ દેનાર, નીચ જાતિમાં (તિર્યંચમાં) ગમન કરાવનાર પૈસાને માટે શું કહેવું અને તેના પર મોહ કેવો કરવો, તે વિચારવા જેવું છે.

રાજા, ચક્રવર્તી અને આખી દુનિયાને માથે લેનારા બીજા શૂરવીરો ચાલ્યા ગયા ત્યારે તેઓના પૈસાએ તેઓને બચાવ્યા નહિ, અને મોટા ધન્વંતરિ વૈદ્યો કે ડૉકટરો પણ બચાવી શક્યા નહિ. મોટા ધનવાનો માંદા પડે છે ત્યારે તેઓને અસાધ્ય વ્યાધિમાંથી પૈસા બચાવી શકતા નથી, તેમ બીજી આપત્તિમાંથી બચાવવાને પણ ધન સમર્થ નથી. આવી રીતે શારીરિક તેમ જ માનસિક, ઐહિક તેમ જ આમુષ્મિક અનેક દોષોનાં મૂળ પૈસા પર મોહ કેમ કરવો અને તેવા પૈસાથી આશા શી રાખવી ? નંદ રાજાની સોનાની ડુંગરીઓ પણ અંતે કાંઈ કામમાં આવી નથી, એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. (૨; ૪૮)

ધનથી સુખ કરતાં દુઃખ વધારે છે

ममत्वमात्रेण मनःप्रसाद-सुखं धनैरल्पकमल्पकालम् ।
आरम्भपापैः सुचिरं तु दुःखं, स्याद्दुर्गतौ दारुणमित्यवेहि ॥ ३ ॥ (उपजाति)

"આ પૈસા મારા છે એવા વિચારથી મનપ્રસાદરૂપ થોડું અને થોડા વખતનું સુખ પૈસાથી થાય છે, પણ આરંભના પાપથી દુર્ગતિમાં લાંબા વખત સુધી ભયંકર દુઃખ થાય છે: આ પ્રમાણે તું જાણ." (૩)

વિવેચન—"આ ઘર મારું, આ ઘરેણાં મારાં, વટાવખાતામાં આટલી રકમ જમે છે તે મારી" એવાં માની લીધેલાં મારાપણાના મમત્વથી મન જરા પ્રસન્ન થાય છે, અને તેવી મનની પ્રસન્નતામાં આ જીવે સુખ માનેલું છે. વાસ્તવિક સુખનો અનુભવ ન હોવાથી આમાં સુખ લાગે છે, પણ **તે સુખ માત્ર નામનું છે.** મનની શાંતિમાં અગાઉ જે સુખ બતાવ્યું છે તે સુખ આગળ આની કાંઈ ગણતરી પણ નથી. વળી, આ સુખ **બહુ થોડો વખત** રહે છે. હાલ મનુષ્યનું બહુ તો સો વર્ષનું આયુષ્ય ગણીએ તો અનંત કાળની પાસે તે કંઈ લેખામાં નથી. વળી, આટલા અલ્પ સમયમાં આરંભાદિ વડે દ્રવ્ય મેળવીને જે સુખ મેળવવા પ્રયત્ન કરીએ તેને પરિણામે અસંખ્ય વર્ષો સુધી નારકી અને નિગોદનાં દુઃખો ખમવાં પડે છે. શ્રી **ધર્મદાસ ગણી** કહી ગયા છે કે 'જે સુખની પછવાડે દુઃખ હોય તેને સુખ કહી શકાય જ નહિ.' આ સંસારમાં પણ પચાસ વર્ષ સુધી ગૃહસ્થ સ્થિતિમાં રહેલા માણસ પછવાડેનાં પાંચ વર્ષ જો દુઃખી થાય છે તો તેનું પ્રથમનું સુખ કાંઈ ગણતરીમાં પણ આવતું નથી.

પૈસાથી સુખ કેવું અને કેટલું છે તેનું તત્ત્વજ્ઞાન જાણ્યા પછી તને યોગ્ય લાગે તે તેના પર મોહ કરજે. કેટલીક બાબતમાં પ્રાકૃત લોકપ્રવાહથી ખેંચાઈ જવું યોગ્ય નથી. દુનિયા જે દ્રવ્યવાનોને મહાસુખી ધારતી હોય તેના અંતઃકરણને જઈને પૂછવું કે તેને ખરું સુખ છે? દુનિયાના મોટા અનુભવીઓ કહે છે કે **પૈસાથી એકાંત ઉપાધિ છે**; સુખ હોય તો સંતોષમાં જ છે. અને ચાલુ સ્થિતિને તાબે થઈ મનને આનંદમ

રાખવું એ જ સુખ મેળવવાનો ઉપાય છે. બાકી તો રાવણ, જરાસંધ અને ધવળશેઠનાં ચરિત્રોનો વિચાર કરવો, જેથી સુખનું ખરું તત્ત્વ સમજાઈ જશે. (૩;૪૯)

ધર્મ નિમિત્તે ધન મેળવવું યુક્ત છે ?

द्रव्यस्तवात्मा धनसाधनो न, धर्मोऽपि सारम्भतयाऽतिशुद्धः ।
निःसङ्गतात्मा त्वतिशुद्धियोगान्मुक्तिश्रियं यच्छति तद्भवेऽपि ॥ ४ ॥ (इन्द्रवज्रा)

"ધનનાં સાધનથી દ્રવ્યસ્તવસ્વરૂપવાળો ધર્મ સાધી શકાય છે, પણ તે આરંભ-યુક્ત હોવાથી અતિ શુદ્ધ નથી, જ્યારે નિઃસંગતા સ્વરૂપવાળો ધર્મ અતિ શુદ્ધ છે અને તેથી તે જ ભવમાં પણ મોક્ષલક્ષ્મી આપે છે." (૪)

વિવેચન—વિવિધ પ્રકારની પૂજા, બિંબપ્રતિષ્ઠા, સ્વામીવાત્સલ્ય, જિનમંદિર ચણાવવાં, ઉપાશ્રય કરાવવા વગેરે દ્રવ્યસ્તવ કહેવાય છે. દ્રવ્યની મદદથી આ પ્રકાર બહુ સારી રીતે સાધી શકાય છે. પુણ્યશાળીઓ મળેલ લક્ષ્મીનો ધર્મમાર્ગે વ્યય કરી મહાપુણ્યોપાર્જન કરે છે. ગ્રંથકાર કહે છે કે આ પ્રકારના ધર્મમાં પણ આરંભ થાય છે, કારણ કે ષટ્કાય જીવનું મર્દન થાય છે, તેથી આ પ્રકારનો ધર્મ અતિશુદ્ધ નથી. ધ્યાન રાખો કે અતિશુદ્ધ નથી, શુદ્ધ તો છે જ. પણ તેવો ધર્મ કરવાને નિમિત્તે દ્રવ્ય મેળવવું યુક્ત નથી. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજાએ પણ અષ્ટકજીમાં કહ્યું છે કેઃ—

धर्मार्थं यस्य वित्तेहा, तस्यानीहा गरीयसी ।
प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य, दुरादस्पर्शनं वरम् ॥

"ધર્મને માટે પૈસા મેળવવાની ઇચ્છા કરવી તેના કરતાં તેની ઇચ્છા ન જ કરવી એ વધારે સારું છે. પગે કચરો લાગ્યા પછી તેને ધોઈને સાફ કરવા કરતાં દૂરથી કાદવનો સ્પર્શ ન જ કરવો, એ વધારે સારું છે."

બાકી, મળેલ દ્રવ્યનો તો ધર્મમાર્ગે જ વ્યય કરવો. આ ભાવ નીચેના શ્લોકથી સ્પષ્ટ થશે. દ્રવ્યસ્તવ યુક્ત ધર્મથી લાંબે કાળે મુક્તિ મળે છે, ત્યારે નવવિધ પરિગ્રહથી નિઃસંગ થયેલા જીવો તે જ ભવમાં જન્મ-જરા-મરણરહિત અચ્યુતપદ પ્રાપ્ત કરે છે. નિઃસંગતા સ્વરૂપવાળો ધર્મ અતિશુદ્ધ છે.

કહેવાની મતલબ એ છે કે ધર્મનિમિત્તે ધન મેળવવા વિચાર કરવો નહિ, પુનરાવર્તન કરીને કહેવામાં આવે છે કે આ શ્લોકનો ભાવ બરાબર વિચારવો. દ્રવ્યસ્તવને જરા પણ નબળું પાડવાનો વિચાર ગ્રંથકર્તાનો નથી, પણ ધર્મમાં પ્રધાનતા નિઃસંગતાની છે તે બતાવવાનો છે. દ્રવ્યસ્તવથી મોક્ષ લાંબે કાળે પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ તે મોક્ષમાર્ગ તો છે જ.

મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાના અનેક માર્ગ હોય છે. તેમાંના કોઈ લાંબા, કોઈ વાંકાચૂંકા અને કોઈ સીધા–સરળ હોય છે. જેમ આપણે મુંબઈથી સૂરત જવું હોય તો ગ્રાંટરોડથી બેસીને સીધા પણ જવાય, અથવા ભુસાવળને રસ્તેથી ટાપ્ટીવેલીમાં બેસીને જવાય અથવા દરિયામાર્ગે જવાય અથવા બીજા અનેક આડા માર્ગે જવાય; જેમ કે પ્રથમ કરાંચી જાય,

ત્યાંથી જાફરાબાદ થઈ, ઘોઘે આવી ભગવાડાંડીએ જઈ ત્યાંથી સૂરત જાય. એ પ્રમાણે મોક્ષમાર્ગ કેટલાકને સીધો પ્રાપ્ત થાય છે અને કેટલાક નકામા ચક્કર લે છે. દ્રવ્યસ્તવ એ પ્રમાણે તો મોક્ષમાર્ગ તરફ જ છે, તેનું સુકાન બરાબર દિશામાં મુકાયેલું છે, માત્ર તે લાંબો માર્ગ છે, પણ વિમાર્ગ કે અપમાર્ગ નથી. દ્રવ્યસ્તવને નરમ પાડવાની કેટલીક વાર વિચારણા જોવામાં આવે છે અને ખાસ કરીને કાંઈક શરમથી અને કાંઈક અવકાશના અભાવથી આ કાળમાં તે વૃત્તિ વિશેષ દેખાતી જાય છે, જ્યારે અગાઉના વખતમાં તે જ વૃત્તિ ડોળઘાલુ અધ્યાત્મીઓ તરફથી બહાર પડતી હતી, તેથી અત્ર તે બાબતનું વસ્તુસ્વરૂપ શું છે તે બતાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

કેટલાક માણસો અન્યાય કે અપ્રામાણિકપણાથી દ્રવ્ય મેળવતાં વિચાર કરે છે કે પૈસા મેળવીને ધર્મમાર્ગે તેનો વ્યય કરશું. આ વિચાર તદ્દન ખોટો છે અને શાસ્ત્રકાર એવા નિમિત્ત માટે ધન મેળવવાની ચોખ્ખી ના પાડે છે. મહાઆરંભ, કર્માદાન અને ક્ષુદ્ર વ્યાપાર કરી તેનાથી જે ધન મળશે તેનો ધર્મમાર્ગે ખર્ચ કરશું એવો કેટલાંક પ્રાણીઓ વિચાર કરે છે, તે જૈન શાસ્ત્રનું રહસ્ય સમજનારને તદ્દન વિપરીત લાગે છે. આ શ્લોકનો ખાસ ઉદ્દેશ દ્રવ્યસ્તવની અપેક્ષાએ ભાવસ્તવની મુખ્યતા કેટલી છે તે બતાવવાનો છે. અને આ ઉપદેશ શ્રાવકોને ઉદ્દેશીને લખાયેલો છે. દ્રવ્યસ્તવ સાધવા ધનોપાર્જન કરી સંસારમાં પડ્યા રહેવાનો અથવા ભાવસ્તવ ન આદરવાનો વિચાર કરનારાઓને, **મહાનિશીથ** સૂત્રમાં બતાવેલા વિચારો અનુસારે, આ શ્લોક લખાયેલો છે એમ એક વિદ્વાન મુનિમહારાજ આ પ્રસંગ માટે જણાવે છે. આ શ્લોક સાથે નીચેનો શ્લોક વાંચવો અને શ્લોકમાં આવેલ **અનિરુદ્ધ** શબ્દ પર અને ગ્રંથકર્તાની અપેક્ષા પર ખાસ ધ્યાન આપવું. (૪; ૫૦)

મળેલ ધનનો વ્યય ક્યાં કરવો ?

क्षेत्रवास्तुधनधान्यगवाश्वैर्मेलितैः सनिधिभिस्तनुभाजाम् ।
क्लेशपापनरकाभ्यधिकः स्यात्को गुणो न यदि धर्मनियोगः ॥ ५ ॥ (स्वागतावृत्त)

“ [illegible] મેળવેલાં ક્ષેત્ર, વસ્તુઓ (ઘર વગેરે), ધન, ધાન્ય, ગાય, ઘોડા [illegible] ધર્મનિમિત્તે ન થાય તો તેથી ક્લેશ (દુઃખ), પાપ અને [illegible] વધારે શું થાય ? ” (૫)

વિવેચન—[illegible] જીવોને પૈસા મળે છે ત્યારે વધારે મેળવવા અને [illegible] કરે છે અને અનેક આશ્રવો સેવે છે. દ્રવ્ય વડે કુટુંબમાં [illegible] થાય છે અને દુર્ધ્યાન વડે દુર્ગતિ થાય છે, ત્યારે ધનનો લાભ [illegible] આશ્રય. ચોકીઆવાળી, ઊંચી કેળવણી, ધાર્મિક કેળવણી [illegible] ઔષધશાળાઓ, સ્કૂલ, બોર્ડિંગ, પારિભાષિક [illegible] ([illegible] charity)નાં ખાતાંઓનાં

જે દ્રવ્યનો વ્યય થાય તો જ તેનો સદુપયોગ થયો કહેવાય. બાકી, પૈસાના પૂજારી થવું અને તેના ફરતી ચોકી કર્યા કરવી કે મોજશોખ માણવા, એથી કાંઈ લાભ નથી, એટલું જ નહિ પણ એકાંત હાનિ જ છે.

આ બંને શ્લોકને સાથે વાંચવાથી જણાય છે કે ધનની ઈચ્છા રાખવી નહિ, તેની પાછળ ગાંડા થઈ જવું નહિ, ચાલુ સ્થિતિમાં સંતોષ પકડવો, અને મળેલ પૈસાનો સારી રીતે જનસુધારણા અને કોમસુધારણામાં વ્યય કરવો. ધર્મમાર્ગે ધનનો વ્યય કરવો તે સારું છે, પણ નિઃસંગ થઈ તેનો સર્વથા ત્યાગ કરવો તે તેથી વધારે સારું છે, અને ત્યાગ કરવા માટે ધન કોઈ જાતની અટકાયત ન કરી શકે, તે યાદ રાખવાનું છે.

ધનનો વ્યય કરવાની બાબતમાં કમનસીબે જોઈએ તેવું ધ્યાન અપાતું નથી. જે ખાતાંઓને મદદની જરૂર ન હોય ત્યાં ઢગલા થાય છે અને ખાસ બગડી જતાં ખાતાંઓની સંભાળ લેવાતી નથી. ભૂખથી જેમ મરણ થાય છે તેમ જ અતિ ખોરાક ખાવાથી પણ વિશૂચિકા થઈ મરણ થાય છે, એ સમજવાનું છે. શાસ્ત્રકારનું પણ ફરમાન છે કે જે કાળે જે ક્ષેત્ર સીદાતું હોય તે તરફ પ્રથમ ધ્યાન આપવું. જૈનોની સંખ્યામાં વધારો કરવો, તેઓને બરાબર રીતસરનું જ્ઞાન આપવું, નિરુદ્યમીને ઉદ્યમે ચઢાવવા અને આવતા જમાનાને ઉપયોગી થાય તેવું જૂનું અને નવીન સાહિત્ય તૈયાર કરી રાખવું એ ચાલુ ખાસ જરૂરના વિષયો છે. આવાં જરૂરનાં ખાતાં તરફ ધ્યાન અપાતું નથી અને ખાલી વરઘોડા વગેરેમાં મોટી રકમ ખરચાઈ જાય છે. સુજ્ઞ બંધુઓએ ધર્મમાર્ગે ધનવ્યય કરતી વખતે પણ વિચાર રાખવાની બહુ જરૂરિયાત છે. વિવેકથી ખરચેલ પૈસો રૂપિયાનું કામ કરે છે અને વિવેક વગર વાપરેલ રૂપિયો પથ્થર કે રણમાં પડેલ વરસાદ પેઠે અથવા અરણ્યરુદન પેઠે ફળરહિત થાય છે, આ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની બહુ જરૂર છે. (૫; ૫૧)

ધનથી થતી અનેક પ્રકારની હાનિ; તેને તજી દેવાનો ઉપદેશ

आरम्भैर्भरितो निमज्जति यतः प्राणी भवाम्भोनिधा-
वीहन्ते कुनृपादयश्च पुरुषा* येन च्छलाद् बाधितुम् ।
चिन्ताव्याकुलताकृतेश्च हरते यो धर्मकर्मस्मृतिं,
विज्ञा ! भूरिपरिग्रहं त्यजत तं भोग्यं परैः प्रायशः ॥ ६ ॥ (शार्दूलविक्रीडित)

"આરંભના પાપથી ભારે થયેલો પ્રાણી જે ધનને લીધે સંસારસમુદ્રમાં ડૂબે છે, જે ધનના પરિગ્રહથી રાજા વગેરે પુરુષો છિદ્ર જોઈને દુઃખ દેવાને ઇચ્છે છે, અનેક ચિંતામાં આકુળવ્યાકુળ રાખીને જે પૈસા ધર્મકાર્ય કરવાનું તો યાદ આવવા દેતા જ નથી અને ઘણે ભાગે જે પારકાના જ ઉપભોગમાં આવે છે, તેવા એ પૈસાના મોટા સંગ્રહને હે પંડિતો, તમે તજી દો!" (૬)

* पुरुषं એવો ક્વચિત્ પાઠ છે, તે પરિગ્રહવંત પુરુષને ઉદ્દેશે છે એમ તેનો ભાવ સમજવો.

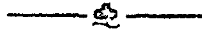
વતાં કેવા કેવા સંસ્કાર થાય છે તે પણ [illegible] વગર રહે નહિ. પૈસા માટે પરદેશગમન, નીચ [illegible], [illegible] અને નીચ [illegible] કરવામાં આવે છે. પૈસા માટે ખુશામત કરવામાં આવે છે, પૈસા માટે [illegible] કરવામાં આવે છે. અને પૈસા માટે અનેક વિડંબના સહન કરવામાં આવી છે. જે કષ્ટોનો અંશ સહન કરવાથી મુનિમાર્ગમાં મોક્ષ મળે, તેથી [illegible] પૈસા માટે અનાદિ મોહચક્રમાં ચકચૂર થયેલ જીવ કરે છે, પણ વિચારતા નથી કે આ બધું શા સારુ? [illegible] અથડાઈ–પછડાઈ અનંત કાળ રખડ્યા કરે છે. **સિંદૂરપ્રકરમાં** કહે છે કે 'ધનથી અંધ થયેલી બુદ્ધિવાળા પુરુષો વિષમ અટવીમાં ભ્રમણ કરે છે, વિકટ દૂર દેશાંતરમાં ફરે છે, ગહન સમુદ્રનું ઉલ્લંઘન કરે છે, બહુ દુઃખવાળી ખેતી કરે છે, કૃપણ પતિની સેવા કરે છે અને હસ્તીઓના સંઘટ્ટથી અપ્રવેશ્ય સંગ્રામમાં જઈ પ્રાણ આપે છે. આ સર્વ લોભનું ચેષ્ટિત છે.'

સુખ ક્યાં છે? પૈસાદારોની હવેલીમાં? રાજાના મહેલમાં? ચક્રવર્તીના આવાસમાં? ઈંદ્રના ઈંદ્રાસનમાં? કે બે ઘોડાની ગાડીમાં? વિચારીને જવાબ દેવો એ શરત છે. જરા જુઓ, બહારના આડંબરમાં સુખ નથી. સુખી લાગતાં માણસોનાં હૃદય સળગી જતાં હોય છે. ઘરમાં અનેક ખટપટ હોય છે અને મનમાં તો યુદ્ધ ચાલ્યા જ કરતું હોય છે. સુખ સંતોષમાં જ છે, ચાલુ સ્થિતિને તાબે થવામાં જ છે. ધન અસ્થિર છે, કોઈનું થયું નથી અને કોઈનું થવાનું નથી. પ્રાયે વિદ્યા અને ધનને વૈર છે. જ્ઞાન વગર સુખ નથી અને પૈસાદારને સુખી માનવા એના જેવી બીજી મૂઢતા નથી.

અનેક દોષોથી ભરપૂર **ધવળ શેઠ, મમ્મણ શેઠ, સુભૂમ ચક્રી** વગેરેને નરકમાં નાખનાર, એકાંત ઉપાધિથી ભરપૂર, મનની અશાંતિનું પ્રબળ સાધન, અનેક દુઃખનો વરસાદ વરસાવનાર, વિદ્વાનોથી અંધનું ઉપનામ મેળવનાર **લક્ષ્મીનું** સુખ ભોગવનાર ધનિકોને તે સુખ મુબારક હો! ચાલુ જમાનાના વિચિત્ર રંગથી ભરપૂર જિન્દગીમાં અને ખાસ કરીને સખ્ત પ્રવૃત્તિનાં મધ્યબિંદુ ગણાતાં મોટાં શહેરોનાં સુખી દેખાતાં લોકોને જોઈ જરા પણ મૂંઝાવું નહિ; જરા પણ અફસોસ કરવો નહિ; તેઓને સુખી માનવાં નહિ; કારણ કે તેઓના ખાસ નજીકના સંબંધમાં ગયેલાઓ જાણે છે કે તેઓ સુખી નથી. આપણું સુખ આપણી સાથે જ છે અને આપણે તો પરમાનંદપદ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છામાં ચાલુ સ્થિતિને તાબે થઈ, શુદ્ધ વૃત્તિએ રહી, ધર્મમય જીવન કરવાનો ઉદ્દેશ રાખી, ઉચ્ચતર અને વિશુદ્ધતર જીવન ગાળવાનો આશય, ઉદ્દેશ અને ઇચ્છા રાખવી. મનુષ્યજીવનનો ઊંચો હેતુ પાર પાડવા સારુ મન પર અંકુશ રાખવાની અને લોભનો ત્યાગ કરવાની બહુ જરૂર છે.

इति सविवरणो धनममत्वमोचननामा चतुर्थोऽधिकारः ॥

पंचमो देहममत्वमोचनाधिकारः ॥

અત્યાર સુધીની હકીકતથી જણાયું હશે કે સ્રી, પુત્ર અને ધનનો મોહ ... ાણીને બહુ બંધનકર્તા છે. આ ત્રણ પ્રકારના મોહ સાથે શરીર પરનો મોહ પ... વેચારવા જેવો છે. શરીર પરના મોહથી ફસાઈ પોતાનું કર્તવ્ય ચૂકવું નહિ અને શરીર... મતિ નાજુક તબિયતવાળું બનાવવું નહિ, એવા ઉદ્દેશથી આ અધિકાર લખાયેલો છે.

શરીરને પાપથી પોષવું નહિ

पुष्णासि यं देहमघान्यचिन्तयंस्तवोपकारं कमयं विधास्यति ॥
कर्माणि कुर्वन्निति चिन्तयायतिं, *जगत्ययं वञ्चयते हि धूर्त्तराट् ॥ १ ॥ (वंशस्थ

"પાપને અણુવિચારતો જે શરીરને તું પોષે છે તે શરીર તારા ઉપર શું ઉપકા... ...રશે? (તેથી તે શરીર માટે હિંસાદિક) કર્મો કરતાં આવતા કાળનો વિચાર કર. અ... ...રીરરૂપ ધુતારો પ્રાણીને દુનિયામાં છેતરે છે. (૧)

વિવેચન—શરીરને પોષણ કરવા સારુ, તેને હીન ખોરાક અને ઉપચાર કરાવવ... ...ડે છે અને તે માટે પૈસા પેદા કરવા પડે છે; હિંસા, અસત્ય વગેરે પાપો સેવવાં પડે ...છે; શરીર ધીમે ધીમે નાજુક તબિયતનું બની જાય છે. તેને સાબુ ચોળવા, પંખા નખાવવા ...અને અખાદ્ય પદાર્થો દવારૂપે ખવરાવવા પડે છે. આવી રીતે પોષણ કરેલું શરીર પણ ...જરાયે બદલો વાળતું નથી, વારંવાર કંટાળો આપ્યા કરે છે અને ઊલટું ઘણી વખત ...તો રોગનું ઘર થઈ પડે છે.

વળી, આવાં કર્મો કરતી વખતે પ્રાણીએ ભવિષ્ય કાળનો વિચાર કરવો જોઈએ. ...શરીરને જરા સુખ આપવા ખાતર જેનાં નામ ન આપી શકાય તેવી દવાઓ ખાતાં છતાં, ...તે તો પોતાનું ધાર્યું જ કામ કરે છે અને પરભવમાં નીચ ગતિ થાય છે તે નફામાં ...રહે છે. વળી, આવાં કર્મોથી પોષેલ શરીર પણ નાશ તો પામે જ છે, આપણે તેને પોતાનું

---

* ચોથા પાદમાં जगति ને બદલે કોઈ સ્થાનકે जगंति એવો પાઠ છે, તેનો અર્થ 'જગતનાં પ્રાણી-...ઓને' એમ પ્રથમ હોઈ શકે; પણ પ્રથમ પાઠ વધારે સમીચીન જણાય છે.

ાની બેઠા છીએ, પણ વાસ્તવિક સ્વરૂપ તેમ નથી. ખરેખર, વિદ્વાન ગ્રંથકર્તા કહે છે તેમ, ારીરરૂપ ધુતારો સર્વ પ્રાણીઓને ઠગે છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે શરીરને પાપ ાર્યથી પોષવું નહિ, ધાર્મિક કાર્યમાં ઉપયોગી થાય છે તેથી તેને જોઈતો નિરવદ્ય ખોરાક ાપી મમત્વ વગર પાળવું, એટલું જ કર્તવ્ય છે.

શરીર પરનો મોહ સંસારમાં રઝળાવે છે, એ નિઃસંશય છે. **સનત્કુમાર ચક્રવર્તીને** ારીર પર બહુ પ્રેમ હતો, પણ જ્યારે તે મોહ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યો ત્યારે શરીર વિરસ ાઈ ગયું. પુરાણમાં ત્રિશંકુ માટે એક દૃષ્ટાંત આપેલ છે. તે પણ શરીર પર અત્યંત પ્રેમ ...ને બોધ આપે તેવું છે. આ ત્રિશંકુ રાજાને શરીર પર એટલો બધો પ્રેમ હતો ... જ શરીરથી સ્વર્ગમાં જવાની તેને ઇચ્છા થઈ. પોતાના કુળગુરુ વસિષ્ઠને આ વાત ... કરી ત્યારે તેઓએ તે વાતને હસી કાઢી. ત્યાર પછી પોતાના પુત્રોને પ્રયત્ન કરવા ... પરંતુ તેઓએ પણ મશ્કરી કરી વાત ઉડાવી દીધી. આટલા ઉપરથી ત્રિશંકુ ગુસ્સે ... વિશ્વામિત્ર પાસે ગયો. વિશ્વામિત્રના કુટુંબ ઉપર દુકાળના વખતમાં ત્રિશંકુએ ... તેથી વિશ્વામિત્રે તેની માગણી કબૂલ કરી અને યજ્ઞ કરવા માંડ્યો. ... વિશ્વામિત્રે ત્રિશંકુને આકાશમાં ચડાવવા માંડ્યો, પણ સ્વર્ગના ગઢ આગળ ... નીચે માથે પછાડ્યો. અર્ધ રસ્તે પહોંચ્યો ત્યાં વિશ્વામિત્રે આ વાત ... तिष्ठ त्रिशंको ! तिष्ठ । આ ઉચ્ચારથી ત્રિશંકુ ઊંધે માથે ત્યાં ... અને ન મળ્યું સંસારસુખ ! શરીર પરના મમતાથી બન્ને ... દૃષ્ટાંત પરથી શરીરમોહ કેટલો નુકસાનકર્તા છે ...

...માંથી છૂટવાનો ઉપદેશ

... जलानि हि तद्विमित्र ।
... पापं किमात्मन ? ॥ २ ॥ ...

વિચારવાન પ્રાણીએ શરીર-કારાગૃહનો સદુપયોગ કરવો જોઈએ. તેના પર એવો અમલ ચલાવવો જોઈએ કે ફરી વાર તે કેદખાનામાં આવવું જ પડે નહિ. શરીર પરનું મમત્વ છોડવું, એ જરા પણ મુશ્કેલ નથી. એક ગાગરમાં બોર ભર્યાં છે. ગાગરનું મોં સાંકડું છે. વાંદરો ગાગર નજીક આવી બોર લેવાની ઇચ્છાથી હાથ નાંખી મોટી મુઠ્ઠી ભરે છે. પછી હાથ નીકળતો નથી ત્યારે સમજે છે કે ગાગરે પોતાને પકડી રાખ્યો છે! વાસ્તવિક શું છે? ગાગરને પોતે પકડી રાખી છે, અને જેવો મદારી એક ચાબખો મારે છે કે હાથ છૂટી જાય છે. તેવી જ રીતે આ જીવ માને છે કે તેને શરીરે પકડી રાખ્યો છે, સ્ત્રીપુત્રે પકડી રાખ્યો છે. વસ્તુતઃ તો, વાંદરાની પેઠે, પોતે જ તેઓને મૂકતો નથી. મમત્વ છોડવું હોય તો જરા પણ મુશ્કેલી નથી. માટે વિચાર કરો; નહિ તો જ્યારે કાળરૂપ મદારી આવી સપાટો લગાવશે ત્યારે તો પોતાની મેળે જ મુઠ્ઠી છૂટી જશે અને શરીરનો એકદમ ત્યાગ કરવો પડશે. (૨; ૫૫)

શરીરસાધનથી કરવા યોગ્ય કર્તવ્ય તરફ પ્રેરણા

चेद्वाञ्छसीदमवितुं परलोकदुःख-भीत्या ततो न कुरुषे किमु पुण्यमेव?।
शक्यं न रक्षितुमिदं हि च* दुःखभीतिः, पुण्यं विना क्षयमुपैति न वज्रिणोऽपि ॥३॥ (वसंततिलका)

"જો તું તારા શરીરને પરલોકમાં થનારાં દુઃખના ભયથી બચાવવા ઇચ્છતો હોય તો, પુણ્ય જ શા માટે કરતો નથી? આ શરીર (કોઈ વડે પણ) પોષી શકાય તેવું નથી; ઇંદ્ર જેવાને પણ પુણ્ય વગર દુઃખની બીક નાશ પામતી નથી." (૩)

વિવેચન—હે ભાઈ! તને કદાચ એમ ભય લાગતો હોય કે આ શરીરને અહીં મૂકીને પરલોકમાં જશું ત્યારે બહુ દુઃખ ભોગવવાં પડશે અને તેથી અહીં જ વધારે જીવી લેવું સારું છે: આવા વિચારથી તું રાત્રિભોજન કરતો હો કે કંદમૂળ, અભક્ષ્ય, અનંતકાય વગેરેનું ભક્ષણ કરતો હો અને શરીરને પોષતો હો, તો તેમાં તારી ભૂલ થાય છે. વધારે ઉત્તમ રસ્તો એ છે કે તારે ખૂબ પુણ્ય કરવું. આથી તારું શરીર આ ભવમાં સારું રહેશે અને તને પરભવ સંબંધી ભય નહિ રહે. હાલ તને જે સ્થિતિહીનતા લાગે છે તે પુણ્ય ઓછું હોવાને લીધે જ છે, અને તે જ કારણથી ઇંદ્ર અને ચક્રવર્તીઓ પણ ભય પામ્યા કરે છે. શરીરપ્રાપ્તિનો હેતુ શો અને તે હેતુ સૌથી સારી રીતે કેવી રીતે પાર પડે, તે વિચારવાની બહુ જરૂર છે.

અથવા આ શ્લોકનો ભાવ બીજી રીતે પણ સમજવા યોગ્ય છે. જો તું શરીરનું રક્ષણ કરવા ઇચ્છતો હો તો પુણ્ય કર, કારણ કે પરભવમાં જે શરીર પ્રાપ્ત થશે તે તેથી સારું પ્રાપ્ત થશે. આનું કારણ એ છે કે આ શરીરને બચાવવા કોઈ પણ શક્તિમાન નથી; ઇંદ્ર સરખા પણ અશક્ત છે; માટે પુણ્યધન પ્રાપ્ત કરવું. પુણ્ય વગર પરલોકનાં દુઃખનો ભય

* કોઈક પ્રતમાં અત્ર ન છે અને ચતુર્થ પંક્તિમાં ચ છે, તેનો ભાવ પણ તે જ રહે છે.

"માટીના પિંડરૂપ, નાશવંત, દુર્ગંધી અને રોગના ઘર એવા આ શરીર વડે જ્યારે ધર્મ કરીને તારું પોતાનું હિત સારી રીતે સાધી શકાય તેમ છે ત્યારે હે મૂઢ! તે પ્રકારનો યત્ન કેમ કરતો નથી?" (૮)

વિવેચન—આ શરીર પાર્થિવ માટીના પિંડરૂપ, નાશ પામનાર, દુર્ગંછનિક અને વ્યાધિનું ઘર વગેરે દોષોથી યુક્ત છે, ત્યારે હવે તેનાથી કાંઈ લાભ મેળવાય તેમ છે? જો આપણને તેનાથી કોઈ પણ પ્રકારનો લાભ મળી શકે તેમ હોય તો તે સાધી લેવો. જ્ઞાની મહારાજ કહે છે કે 'ઇંદ્રિયદમન, સંયમપાલન વગેરે મહાન્ કાર્યો આ શરીર દ્વારા થઈ શકે છે.' તે કરવાને માટે અત્ર ઉપદેશ આપે છે. વિદ્વાનોનું કર્તવ્ય અને ખૂબી એ છે કે તદ્દન ખરાબ પણ છોડી ન શકાય તેવા પદાર્થનો શુભ ઉપયોગ શોધી કાઢવો; એટલે કે આ શરીર ઉપર જણાવેલા અવગુણોવાળું છતાં પણ જ્યારે છોડી શકાય તેમ નથી, ત્યારે તેનાથી જે જે આત્મહિત થાય તેમ હોય તે તે કરી લેવું; તેમાં કિંચિત્ પણ પ્રમાદ કરવો નહિ. અત્યારે ચેતવું નહિ અને પાછળથી પશ્ચાત્તાપ કરવો તે મૂર્ખનું કામ છે. (૮; ૬૧)

*　　*　　*

આ પ્રમાણે **દેહમમત્વમોચનદ્વાર** પૂર્ણ થયું. આ દ્વારમાં જે શિક્ષા છે તેનો નીચે પ્રમાણે સંક્ષેપ થઈ શકે:—

૧. શરીરને પોષવું તે, નિરુપકારી પર આભાર કરવા જેવું છે.
૨. શરીર તારું પોતાનું નથી, પણ મોહરાજાએ બનાવેલું બંદીખાનું છે.
૩. શરીર તારી નોકરીમાં નથી, તે તો મોહ રાજાની સેવામાં છે.
૪. શરીરરૂપ કેદખાનામાંથી છૂટવા માટે તારે અસાધારણ પ્રયાસ—પુરુષાર્થ કરવો ઘટે છે.
૫. શરીરરૂપ કેદખાનામાંથી છૂટવાનો ઉપાય સારી કૃતિનો સંચય કરવો તે છે.
૬. શરીરને ઓછું પંપાળવું અને ઇંદ્રિયોનો સંયમ કરવો.
૭. શરીરથી આત્મહિત કરવા ધર્મધ્યાન કરવું.
૮. શરીરને ભાડાનું ઘર માનવું.
૯. શરીરને છોડતી વખતે જરા પણ દુઃખ લાગે નહિ એવી વૃત્તિઓ કરવી.
૧૦. શરીરની અશુચિ પર વિચાર કરવો.

સ્ત્રી, પુત્ર, ધન અને શરીર પર મોહ રાખશો નહિ, એમ જ્ઞાનીઓ તો ચોકાર ક[illegible] કરીને વારંવાર કહી ગયા છે, પરંતુ આ જીવ સમજ્યા છતાં પણ મોહ છોડી શકતો ન[illegible] [illegible] કરીને શરીરની બાબતમાં તો દેખીતી ભૂલ થાય છે, કારણ કે શરીરને પંપાળ[illegible] [illegible] રીતે હેરાન કરે છે કે કાંઈ વાત નહિ; તબિયત નાજુક બનાવી દે છે [illegible] [illegible] કરે છે. આ સર્વનો હેતુ એ જ છે કે તેઓ **શરીરને** ભાડાનું [illegible] ઘરનું ઘર સમજે છે. તેમને મરણ વખતે આ શરીર છોડવું [illegible] છે. [illegible] કોને થાય છે? જેઓને આગામી ભવે સારી જગ્યા મેળ[illegible]

અથવા પ્રમાદ આઠ પ્રકારના છેઃ—

पमाओ य मुणिंदेहिं, भणिओ अट्ठभेयओ ।
अन्नाणं संसओ चेव, मिच्छानाणं तहेव य ॥
रागो दोसो मइब्भंसो, धम्मंमिय अणायरो ।
जोगाणं दुप्पणिहाणं, अट्ठहा वज्जियव्वओ ॥

"અજ્ઞાન, સંશય, મિથ્યા જ્ઞાન, રાગ, દ્વેષ, મતિભ્રંશ, ધર્મનો અનાદર અને મન, વચન તથા કાયાના યોગોનું દુષ્પ્રણિધાન—આ આઠ પ્રકારના પ્રમાદ જિનેશ્વરે વર્જવા યોગ્ય કહ્યા છે."

આ વિષયપ્રમાદને તજવાની શી જરૂર છે ? તે આ અધિકારમાં બતાવવામાં આવ્યું છે.

વિષયસેવનથી થતાં સુખ-દુઃખની સરખામણી

अत्यल्पकल्पितसुखाय किमिन्द्रियार्थ—स्त्वं मुह्यसि प्रतिपदं प्रचुरप्रमादः ।
एते क्षिपन्ति गहने भवभीमकक्षे, जन्तून्न यत्र सुलभा शिवमार्गदृष्टिः ॥ १ ॥ (वसंततिलका)

"ઘણાં જ થોડાં અને તે પણ માની લીધેલાં (કલ્પિત) સુખ માટે તું પ્રમાદવાન થઈને વારંવાર ઇંદ્રિયોના વિષયમાં શા માટે મોહ પામે છે ? એ વિષયો પ્રાણીને સંસારરૂપ ભયંકર ગહન વનમાં ફેંકી દે છે, જ્યાંથી મોક્ષમાર્ગનું દર્શન પણ આ જીવને સુલભ નથી." (૧)

વિવેચન—મિષ્ટ પદાર્થ ખાધો, સ્રીસંયોગ કર્યો અથવા પિયાનાના સુંદર સ્વરો સાંભળ્યા. સુખ કેટલું ? કેટલા વખત સુધીનું ? હવે પરિણામ જુઓ. ઇંદ્રિયજનિત વિષયમાં રમણતા એ શુદ્ધ આત્મિક દશા નથી, તેથી તેના પરિણામે આ જીવ સંસારમાં પડે છે અને એવો ઊતરી જાય છે કે મોક્ષ શું છે ? ક્યાં છે ? કોને મળી શકે છે ? એ જોવાનો, જાણવાનો કે સમજવાનો પ્રસંગ જ તેને નથી આવતો. આ સર્વનો હેતુ એટલો જ કે વિષયને સુખ માન્યું. વાસ્તવિક સુખ એ છે જ નહિ; તેને ઠેકાણે શાંત પ્રદેશ હોય, ચોતરફ દશ દશ ગાઉમાં મનુષ્યની વસ્તી પણ ન હોય, અખંડ શાંતિ પ્રવર્તતી હોય અને શાંતિનો ભંગ કરનાર કોઈ હોય નહિ, આવા અરણ્યમાં બેસી ધર્મશાસ્રનું અધ્યયન અને મનન થાય ત્યારે ઊંડા અંતઃકરણમાં જે આત્માનંદ થાય છે તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે; તે સ્વાભાવિક આનંદ છે. સર્વ દેવતાઓનાં ઇંદ્રિયજન્ય સુખો કરતાં અનુત્તર વિમાનના દેવતાઓનું જ્ઞાનાનંદનું સુખ અસાધારણ ગણવામાં આવ્યું છે. આ રીતે ઇંદ્રિયોનાં સુખમાં વાસ્તવિક સુખ છે જ નહિ. તે ઉપરાંત સંસારરૂપ વનમાં તે એવી વિચિત્ર ગતિ કરાવે છે કે તેનો ખરેખરો ખ્યાલ ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથાના બીજાથી સાતમા સુધીના પ્રસ્તાવ વાંચવાથી આવી શકશે; અને ખરો ખ્યાલ ચોથા પ્રસ્તાવથી આવશે. ઇંદ્રિયો

षष्ठो विषयप्रमादत्यागाधिकारः ॥

પાંચમા દ્વારમાં શરીર પરનો મોહ ઓછો કરવાનું કહ્યું અને તેવી રીતે મમત્વના મુખ્ય કારણભૂત સ્ત્રી, ધન, પુત્ર અને શરીર પરનું મમત્વ તજવાની વ્યાખ્યા પૂર્ણ થઈ. આ સર્વ બાહ્ય મમત્વ છે, તેનો ત્યાગ કર્યા પછી અંતરંગ મમત્વનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ; એટલે કે વિષયો ઉપરથી મન ઓછું થવું જોઈએ અને પ્રમાદ ન રાખવો જોઈએ. 'પ્રમાદ' શબ્દ બે અર્થમાં વપરાય છે: એક અર્થ આળસ થાય છે તે સામાન્ય અર્થ છે; જૈન પરિભાષામાં પ્રમાદ શબ્દની અંદર ઘણી વસ્તુનો સમાવેશ થાય છે. પ્રમાદ શબ્દમાં વિષયનો સમાવેશ થાય છે, તોપણ તેના તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર હોવાથી આ અધિકારમાં તેનું જ વિશેષ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. વિષય પાંચ પ્રકારના છે: સ્ત્રીસંયોગ, તૈલમર્દન, બાવનાચંદનાદિ વિલેપન, સ્નાન, ઉદ્વર્તનાદિ સ્પર્શેન્દ્રિયના વિષયો છે; મીઠા પદાર્થો ખાવા, આહારમાં ગૃદ્ધ થવું અને નવા નવા સ્વાદો નિપજાવવા એ રસનેન્દ્રિયના વિષયો છે; પુષ્પ, અત્તરની સુગંધ લેવી એ ઘ્રાણેન્દ્રિયના વિષયો છે; પારકી સ્ત્રીઓ સામે જોવું, કટાક્ષ કરવા એ ચક્ષુરિંદ્રિયના વિષયો છે; અને વેશ્યા તથા ગવૈયા વગેરેનાં ગાયનો તથા વાયોલીન, હારમોનિયમ, સતાર કે બેન્ડ વગેરે વાજિંત્રોના મધુર સ્વરો સાંભળવા એ શ્રોત્રેંદ્રિયના વિષયો છે. આ પાંચ ઇંદ્રિયો જીવને બહુ દુઃખ દે છે. અને આ અધિકારમાં તેના સંબંધનું જ વિવેચન છે. પ્રમાદ પાંચ પ્રકારના છે—

मज्जं विसयकसाया, निद्दा विकहा य पंचमी भणिया ।
एए पंच पमाया, जीवं पाडंति संसारे ॥

૧. મદ (આઠ પ્રકારના છે: તપ, શ્રુત, બળ, ઐશ્વર્ય, જાતિ, કુળ, લાભ, રૂપ). ૨. વિષય (પાંચ ઇંદ્રિયોના ૨૩ વિષયો છે). ૩. કષાય (ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ. એ પ્રત્યેક ચાર ચાર પ્રકારના હોવાથી સોળ ભેદ થાય છે). ૪. વિકથા (રાજકથા, દેશકથા, સ્ત્રીકથા અને ભોજનકથા). ૫. નિદ્રા (નિદ્રા, નિદ્રાનિદ્રા, પ્રચલા, પ્રચલાપ્રચલા અને સ્ત્યાનર્દ્ધિ).

અથવા પ્રમાદ આઠ પ્રકારના છેઃ—

पमाओ य मुणिंदेहिं, भणिओ अट्ठभेयओ ।
अन्नाणं संसओ चेव, मिच्छानाणं तहेव य ॥
रागो दोसो मइब्भंसो, धम्मंमिय अणायरो ।
जोगाणं दुप्पणिहाणं, अट्ठहा वज्जियव्वओ ॥

"અજ્ઞાન, સંશય, મિથ્યા જ્ઞાન, રાગ, દ્વેષ, મતિભ્રંશ, ધર્મનો અનાદર અને મન, વચન તથા કાયાના યોગોનું દુષ્પ્રણિધાન—આ આઠ પ્રકારના પ્રમાદ જિનેશ્વરે વર્જવા યોગ્ય કહ્યા છે."

આ વિષયપ્રમાદને તજવાની શી જરૂર છે ? તે આ અધિકારમાં બતાવવામાં આવ્યું છે.

વિષયસેવનથી થતાં સુખ-દુઃખની સરખામણી

अत्यल्पकल्पितसुखाय किमिन्द्रियार्थै-स्त्वं मुह्यसि प्रतिपदं प्रचुरप्रमादः ।
एते क्षिपन्ति गहने भवभीमकक्षे, जन्तून्न यत्र सुलभा शिवमार्गदृष्टिः ॥ १ ॥ (वसंततिलका)

"ઘણાં જ થોડાં અને તે પણ માની લીધેલાં (કલ્પિત) સુખ માટે તું પ્રમાદવાન થઈને વારંવાર ઇંદ્રિયોના વિષયમાં શા માટે મોહ પામે છે ? એ વિષયો પ્રાણીને સંસારરૂપ ભયંકર ગહન વનમાં ફેંકી દે છે, જ્યાંથી મોક્ષમાર્ગનું દર્શન પણ આ જીવને સુલભ નથી." (૧)

વિવેચન—મિષ્ટ પદાર્થ ખાધો, સ્ત્રીસંયોગ કર્યો અથવા પિયાનાના સુંદર સ્વરો સાંભળ્યા. સુખ કેટલું ? કેટલા વખત સુધીનું ? હવે પરિણામ જુઓ. ઇંદ્રિયજનિત વિષયમાં રમણતા એ શુદ્ધ આત્મિક દશા નથી, તેથી તેના પરિણામે આ જીવ સંસારમાં પડે છે અને એવો ઊતરી જાય છે કે મોક્ષ શું છે ? કયાં છે ? કોને મળી શકે છે ? એ જોવાનો, જાણવાનો કે સમજવાનો પ્રસંગ જ તેને નથી આવતો. આ સર્વનો હેતુ એટલો જ કે વિષયને સુખ માન્યું. વાસ્તવિક સુખ એ છે જ નહિ; તેને ઠેકાણે શાંત પ્રદેશ હોય, ચોતરફ દશ દશ ગાઉમાં મનુષ્યની વસ્તી પણ ન હોય, અખંડ શાંતિ પ્રવર્તતી હોય અને શાંતિનો ભંગ કરનાર કોઈ હોય નહિ, આવા અરણ્યમાં બેસી ધર્મશાસ્ત્રનું અધ્યયન અને મનન થાય ત્યારે ઊંડા અંતઃકરણમાં જે આત્માનંદ થાય છે તેનું વર્ણન કરવું અશકય છે; તે સ્વાભાવિક આનંદ છે. સર્વ દેવતાઓનાં ઇંદ્રિયજન્ય સુખો કરતાં અનુત્તર વિમાનના દેવતાઓનું જ્ઞાનાનંદનું સુખ અસાધારણ ગણવામાં આવ્યું છે. આ રીતે ઇંદ્રિયોનાં સુખમાં વાસ્તવિક સુખ છે જ નહિ. તે ઉપરાંત સંસારરૂપ વનમાં તે એવી વિચિત્ર ગતિ કરાવે છે કે તેનો ખરેખરો ખ્યાલ ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથાના બીજાથી સાતમા સુધીના પ્રસ્તાવ વાંચવાથી આવી શકશે; અને ખરો ખ્યાલ ચોથા પ્રસ્તાવથી આવશે. ઇંદ્રિયો

આપણી થઈને મારે છે એ મોટી પીડા છે, કારણ કે તેની મરીને તે ક્યારે મારે છે તે સમજુઓ પણ કેટલીક વાર જાણી શકતા નથી. (૧; ૬૨)

પરિણામે હાનિકારક વિષયો

आपातरम्ये परिणामदुःखे, सुखे कथं वैषयिके रतोऽसि ? ।
जडोऽपि कार्यं रचयन् हितार्थी, करोति विद्वन् ! यदुदर्कतर्कम् ॥ २ ॥ (उपजाति)

"ભોગવતી વખતે માત્ર સુંદર લાગતા, પણ પરિણામે દુઃખ દેનારા વિષયસુખમાં તું કેમ આસક્ત થયો છે ? હે નિપુણ ! પોતાનું હિત ઇચ્છનાર મૂર્ખ સાધારણ માણસ પણ કાર્યના પરિણામનો તો વિચાર કરે છે." (૨)

વિવેચન—ઉપર કહ્યું તેમ, હરકોઈ કાર્યમાં જોવું કે આ કાર્યમાં તાત્કાલિક સુખ છે કે પરિણામે સુખ છે. વિશાળ ભયંકર કૂવામાં નીચે મોટો અજગર છે, ચાર મોટા સર્પ ચાર ખૂણામાં ફૂંફાડા મારી રહ્યા છે, ઝાડની ડાળી સાથે પોતે લટકે છે, તે જ ડાળી બે ઉંદરો કાપે છે, છતાં મધનાં ટીપાંની ઇચ્છામાં આ જીવ વિમાનમાં રહેલા વિદ્યાધરયુગ્મને પણ રાહ જોવા કહે છે. આ મધુબિંદુનું દૃષ્ટાંત જીવની સમજશક્તિ કેટલી ઓછી છે અને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવામાં તેનું કેટલું પછાતપણું છે તે બતાવે છે. શ્રી ચિદાનંદજી મહારાજ પણ કહી ગયા છે કેઃ—

ઇંદ્રિયજનિત વિષયરસ સેવત, વર્તમાન સુખ ઠાણે,
પણ કિંપાકતણા ફલની પરે, નવ વિપાક તસ જાણે,
સંતો દેખીએ બે, પરગટ પુદ્ગળ જાળ તમાસા.

વિષયજન્ય સુખ પરિણામે એકાંત દુઃખ દેનારું છે અને તારે એકાંત સુખ મેળવવાની ઇચ્છા છે. હે ભાઈ! મૂર્ખ પણ જ્યારે કોઈ પણ કાર્ય કરે છે ત્યારે થોડાઘણો પણ પરિણામનો વિચાર કરે છે; ત્યારે તારી વિદ્વત્તા કેમ ઊંઘી જાય છે? મગજને તસ્દી આપી વિચાર કર. આ કીમતી જીવન અલ્પ સુખ ખાતર હારી ન જા. આવી સગવડ ફરી ફરી મળવી મુશ્કેલ છે. (૨; ૬૩)

મોક્ષસુખ અને સંસારસુખ

यदिन्द्रियार्थैरिह शर्म बिन्दवद्यदर्णवत्स्वःशिवगं परत्र च ।
तयोर्मिथः *समतिपक्षताकृतिन् ! विशेषदृष्ट्यान्यतरद् गृहाण तत् ॥३॥ (वंशस्थ)

"ઇંદ્રિયોથી આ સંસારમાં જે સુખ થાય છે તે બિંદુ જેટલું છે અને પરલોકમાં (તેના ત્યાગથી) સ્વર્ગ અને મોક્ષનું સુખ થાય છે તે સમુદ્ર જેટલું છે. આ બન્ને પ્રકારનાં સુખોને પરસ્પર શત્રુતા છે, તેટલા માટે હે ભાઈ! વિચાર કરીને તે બેમાંથી એકને ખાસ ગ્રહણ કર." (૩)

* स ને બદલે ક્વચિત् अस्ति એવો પાઠાંતર છે. તેથી तयोर्मिथोऽस्ति એવો પાઠ થાય છે.

વિવેચન—ઉપરની ગાથામાં ઇંદ્રિયજન્ય સુખને પણ આપાતરમણીય કહ્યું છે અને મોક્ષનું સુખ પણ રમણીય કહેવાય છે; તેથી બન્ને સુખમાં રમણીયતા એ સમાન ધર્મ છે; પરંતુ બન્નેમાં તફાવત શું છે તે બતાવે છેઃ—

સંસારસુખ અને મોક્ષસુખ વચ્ચે જમીન–આસમાનના જેટલો ફેર છે; એકને ટીપું કહીએ તો બીજું દરિયા જેટલું કહેવાય. બીજું એ છે કે સંસારસુખ ત્યાં મોક્ષસુખ નહિ અને મોક્ષસુખ ત્યાં જ હોય કે જ્યાં સંસારસુખની અપેક્ષા પણ હોય નહિ. સાંસારિક સુખ થોડા વખતનું છે; મોક્ષસુખ જાથુકનું છે. સાંસારિક સુખ બહુ થોડું છે; મોક્ષસુખ અનંતું છે. સંસારસુખ અંતે દુઃખયુક્ત અને વિનાશી છે; મોક્ષસુખ નિત્ય છે.

વસ્તુતઃ શુદ્ધ સ્વરૂપ આ છે. હવે તારી મરજી હોય તો સ્ત્રીઓ ભોગવ, પૈસા પેદા કર, પરદેશ ભમ, મનગમતાં ભોજન કર, વિષયો સેવ, નોકરી કર અને તારી મરજી હોય તો સંસારબંધન તોડી, જ્ઞાનમાં લીન થઈ, બેંતાળીશ દોષ રહિત આહાર લઈ, પંચ મહાવ્રત ઉત્કૃષ્ટ રીતે પાળી, મન-ઇંદ્રિયોનો સંયમ કરી, અનેક જીવોના સુખ વાસ્તે, તેઓ પણ આવે તો પોતાની સાથે લઈ લેવા સારુ, મોક્ષમાર્ગની તૈયારી કર. સર્વ હકીકત તારી સન્મુખ છે અને વિચાર કરવો એ તારી મુનસફી ઉપર છે. એક વાત અત્ર ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે અને તે એ છે કે ઇંદ્રિયજનિત સુખને અને મોક્ષસુખને પ્રતિપક્ષીપણું છે, એટલે જ્યાં ઇંદ્રિયસુખ હોય ત્યાં મોક્ષસુખ હોય નહિ અને જ્યાં મોક્ષસુખ હોય ત્યાં વિષયસુખ હોય નહિ. ઉપર આપણે સુખોનું પૃથક્કરણ કરીને જોયું તે પરથી જણાય છે કે વિષયસુખ તો માત્ર માન્યતામાં જ છે, કારણ કે એ થોડા વખત રહે છે ત્યારે પણ એની હદ તદ્દન સાંકડી હોય છે અને તેની વાસનાઓ અતિ ક્ષુલ્લક, મલિન અને માલ વગરની હોય છે. વિષયસુખના વાસ્તવિકપણા ઉપર વિચાર કર્યો હોય તો એકદમ જણાય તેવું છે કે તેમાં સેવનયોગ્ય કશું નથી; પણ આ જીવ તે સંબંધમાં કાંઈ વિચાર કરતો નથી. હવે આ સુખની સાથે મોક્ષસુખને વિરોધ છે, એક હોય ત્યાં બીજું હોય નહિ. મોક્ષમાં કેવા પ્રકારનું સુખ હોય છે તે કલ્પી શકાય તેમ નથી, પણ સ્થૂળ સુખ કરતાં તે અતિ વિશેષ છે. તમે યુકલીડનું એક પ્રોબ્લેમ કરતા હો, અંકગણિત કે બીજગણિતનો બહુ અટપટો પ્રશ્ન ઉકેલતા હો, ત્યારે મનની એકાગ્રતા થાય છે, સંસારની સર્વ ઉપાધિ ભૂલી જવાય છે અને પ્રશ્નમય થઈ જવાય છે. અને ત્યાર પછી પ્રશ્ન પર એકાગ્રતા થતાં તેમાં પગલે પગલે આગળ વધારો થતો જાય છે અને છેવટે પૂર્ણ પ્રત્યુત્તર બરાબર પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રથમથી તે છેડા સુધી જે આનંદ થાય છે તેને એક બિંદુ તુલ્ય ગણીએ તો મોક્ષસુખને સમુદ્ર સાથે સરખાવી શકાય. એવા નિર્દોષ આનંદને પ્રાપ્ત કરવાની બહુ જરૂર છે અને તે માટે તેના વિરોધી વિષયાનંદ, જેમાં વસ્તુતઃ આનંદ જેવું કશું નથી, તેનો ત્યાગ કરવો યુક્ત છે. (૩; ૬૪)

દુઃખ થવાનાં કારણો જાણવાનું પરિણામ

भुङ्क्ते कथं नारकतिर्यगादिदुःखानि देहीत्यवचेहि शास्त्रैः ।
निवर्तते ते विषयेषु तृष्णा, बिभेषि पापप्रचयाच्च येन ॥ ४ ॥　(उपजाति)

ા અશ્લિલ ભાષા બોલી જવાય છે અને મન પર તો જરા પણ અંકુશ રહેતો નથી. આ
ાતિ ધન ખરચીને શા માટે વહોરવામાં આવતી હશે તે સમજવું મુશ્કેલ છે. તાકાત વગરના
ાજને ઉશ્કેરવા ખાતર અથવા દુઃખને થોડા વખત માટે ભૂલી જવા ખાતર મગજનું
ધારણ અને સુખદુઃખનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ નહિ સમજનાર અજ્ઞ જીવો આ માર્ગ પર
ર્ણાઈથી ચઢી જાય છે અને પછી તેની એવી ખરાબ લતમાં પડી જાય કે તેની આખી
ન્દગી નકામી થઈ પડે છે. ઉશ્કેરનાર વસ્તુ વગર પગ ઘસવા પડે છે અને શરીર અને
'પત્તિ બન્ને ખોઈ બેસાય છે. આ માર્ગ પર ચઢી ગયેલા ભ્રમિત મગજવાળા અભણ
ાને થોડું ભણેલા યુવકોની નિસ્તેજ સ્થિતિને બરાબર અનુભવી તે માર્ગ તરફ દૃષ્ટિ પણ
કરવાની ખાસ વિજ્ઞપ્તિ છે. આર્ય વ્યવહારને એ દુર્વ્યસન ઘટતું નથી. એની બાજમાં
ાપડાયા પછી એથી છૂટવું મુશ્કેલ છે અને તે હોય તેટલો વખત દરેક પ્રકારની ખરાબી
રનાર છે, એ વાત ધ્યાનમાં રાખી, તેમ જ જૈન શાસ્ત્રકાર એને સાત મોટાં દુર્વ્યસનમાંનું
ોક ગણે છે એ લક્ષ્યમાં રાખી, એ માર્ગ આચરણમાં મુકાય નહિ એવી ચેતવણી રાખવાની
રૂર છે. એ દુર્વ્યસનથી બહુધા આપણી પ્રજા દૂર જ હતી એમ કહેવામાં જરા પણ
અતિશયોક્તિ નથી, પણ પાશ્ચાત્ય સંસર્ગના યોગથી અને આત્મિક વિચારક્ષેત્ર નબળું
પડવાથી આ બાબત પર ધ્યાન ખેંચવાની આવશ્યકતા લાગી છે. તાકાતને ઉશ્કેરનાર એ
પદાર્થ છે. એથી થોડા વખત જોર વધે છે, પણ પરિણામે જોર ઘટે છે. ખરેખરી તાકાત
આપનાર પદાર્થો દૂધ, ઘી વગેરે પુષ્કળ છે અને તેથી અપેય પદાર્થની જરા પણ આવશ્યકતા
નથી. પાંચ પ્રમાદમાંના આ પ્રથમ પ્રમાદ પર પ્રાસંગિક આટલો ઉલ્લેખ કર્યો.

હવે પછીના બીજા 'વિષય' પ્રમાદ પર ઉપર વિવેચન થઈ ગયું. ત્રીજા 'કષાય' પ્રમાદ પર આવતા 'કષાય' દ્વારમાં સારી રીતે વિવેચન કરવામાં આવશે. 'વિકથા'ના સંબંધમાં રાજકથા, દેશકથા ન્યૂસપેપરને અંગે વધતી જાય છે અને પ્રવૃત્તિને લીધે ધર્મકથા ઓછી થતી જાય છે. આ બાબત પણ વિચારવા યોગ્ય છે. પાંચમો પ્રમાદ 'નિદ્રા' છે, તેને વધારવી-ઘટાડવી તે પોતાની ઇચ્છા ઉપર છે. નિદ્રા ઓછી કરવાનો ઉપાય સાત્ત્વિક આહાર લેવો એ છે.

પાંચ પ્રમાદનો ત્યાગ કરી, સ્વશક્તિ અનુસાર ગુણમાં વધારો કરી, ગુણસ્થાને ચડવું એ મનુષ્યજીવનનું કર્તવ્ય અને સાફલ્ય છે. બાકી તો અનેક જન્મથી જીવ સાંસારિક ઊંચી સ્થિતિ... સંપાદન કરતો આવ્યો છે તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી. ઇંદ્રિયો પર અંકુશ આવ્યા વગર કોઈ પણ આત્મિક વધારો (Spiritual progress) થઈ શકવાનો નથી.

॥ इति ममत्वमोचनः द्वि...

सप्तमः कषायत्यागाधिकारः ॥

સમતા પ્રાપ્ત કરવામાં મુખ્યત્વે કરીને મમત્વ, વિષય અને કષાય આડાં આવે છે. પૈકી મમત્વનું સંસારપણું અને વિષયનું અંધપણું આપણે જોઈ ગયા; હવે કષાયનું :ષ્ટપણું અત્ર બતાવે છે.

કષાયમાં મુખ્ય ચારનો સમાવેશ થાય છે: ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ. આ દરેક છીવધતી તરતમતામાં હોય છે. સ્થૂળતાને અંગે તેના દરેકના વળી ચાર-ચાર ભેદ કવામાં આવ્યા છે. શક્તિમત્તાને અંગે તેની સ્થિતિ પણ જણાવી છે. ઉત્કૃષ્ટ પંદર દિવસ તે **સંજ્વલન;** ઉત્કૃષ્ટ ચાર માસ સુધી રહે તે **પ્રત્યાખ્યાની;** ઉત્કૃષ્ટ વરસ સુધી રહે **અપ્રત્યાખ્યાની** અને યાવજ્જીવ રહે તે **અનંતાનુબંધી.** આવી રીતે કષાયના સોળ થાય છે. વળી, આ કષાયને ઉત્પન્ન કરનાર હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય, દુગંછા ને ત્રણ વેદ છે તે નવ 'નોકષાય'ના નામથી ઓળખાય છે.

અત્ર પ્રસ્તુત વિષય કષાય છે. કષાયનો વિદ્વાનો અર્થ કરે છે કે કષ એટલે સંસાર, ા **આય** એટલે લાભ જેથી થાય છે, અર્થાત્ સંસારમાં રઝળવાનું જેથી થાય છે, તે ાય. આ અર્થ કેટલે દરજ્જે ખરો છે તે નીચે વાંચવાથી માલૂમ પડી આવશે.

ક્રોધનું પરિણામ; તેને નિગ્રહ કરવાની આવશ્યકતા

ोव ! सेहिथ सहिष्यसि च व्यथास्तास्त्वं नारकादिषु पराभवभूः कषायैः ।
ोदितैः कुवचनादिभिरप्यतः किं, क्रोधान्निहंसि निजपुण्यधनं दुरापम् ॥ १ ॥ (वसंततिलका)

"હે જીવ! કષાય વડે પરાભવનું સ્થાન થઈને નારકીમાં તેં અનેક પીડાઓ સહન ો અને હજુ સહન કરીશ; તેથી મૂર્ખ મનુષ્યોએ દીધેલ ગાળ વગેરે ખરાબ વચનથી ક્રોધ મી જઈને મહામુશ્કેલીથી મળી શકે એવું પુણ્યધન તું કેમ નાશ પમાડે છે?" (૧)

વિવેચન—કષાય કરવાથી આ જીવે અત્યાર સુધીમાં અનેક દુઃખો સહન કર્યાં; રકીમાં પરમાધામીએ પીડયો અને પરસ્પર લડયો; નિગોદમાં સબડયો અને વનસ્પતિમાં મડયો; તેમ જ ચોરાશી લાખ જીવાયોનિમાં કોઈ બાકી રહી નહિ, એટલું જ નહિ પણ ક યોનિમાં અનંત વાર આંટા મારી આવ્યો; આ સર્વનું કારણ રાગ-દ્વેષ છે. દુનિયામાં

'ય કરવો એટલે પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયે શાંતિ રાખવી એ જ ખરું કર્તવ્ય છે. શાંતિ રાખવી
ી મુશ્કેલ છે, પણ અશક્ય નથી. ન્યાયવિશારદ ઉપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી
ાહારાજ કહે છે કે "ઉપશમ સાર છે પ્રવચને, સુજસ વચન એ પ્રમાણો રે." આવી
ીતે શાંતિ રાખવી એ જૈન સિદ્ધાંતનો સાર છે અને એ વચન ટંકશાળી છે.

ઉમાસ્વાતિ વાચક મહારાજ પ્રશમરતિ પ્રકરણમાં લખે છે કે क्रोधात्प्रीतिविनाशम्
ોધથી સ્નેહનો નાશ થાય છે. આ હકીકતનું યથાસ્થિતપણું બરાબર અનુભવવામાં આવે
ે. વળી, તે જ વિદ્વદ્વર્ય લખે છે કેઃ—

क्रोधः परितापकरः, सर्वस्योद्वेगकारकः क्रोधः ।
वैरानुषङ्गजनकः, क्रोधः क्रोधः सुगतिहन्ता ॥

"ક્રોધ પરિતાપ ઉત્પન્ન કરે છે એટલે મનને બાળ્યા કરે છે અને ક્રોધ સર્વ માણસોને
ઉદ્વેગ કરે છે. (જ્યારે ક્રોધ કરવામાં આવે છે ત્યારે વાતાવરણ આખું ઉદ્વેગ કરનારું થઈ
જાય છે એ મનોવિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો સાંપ્રત સ્થાપિત નિયમ છે.) વળી, ક્રોધ વૈરસંબંધ કરે
છે અને આ સર્વનાં પરિણામે ક્રોધ સુગતિનો નાશ કરે છે."

આવી રીતે ક્રોધ અનેક રીતે નુકસાન કરે છે અને પ્રાણીનો અધઃપાત કરે છે, માટે
તેનો જય કરવા ઉદ્યત થવું, એ કર્તવ્ય છે. શાસ્ત્રકારે ક્રોધને અગ્નિ સાથે સરખાવ્યો છે
તે યોગ્ય જ છે. વિદ્વાન કવિ ગાઈ ગયા છે કેઃ—

તૃણ દહન દહંતો, વસ્તુ જયું સર્વ બાલે,
ગુણ કરણ ભરી ત્યું, ક્રોધ કાયા પ્રજાલે.
પ્રશમ જલદધારા, વહ્નિ તે ક્રોધ વારો,
તપ જપ વ્રત સેવા, પ્રીતિવલ્લી વધારો.
ધરણી પરશુરામે, ક્રોધે નક્ષત્રી કીધી,
ધરણી સુભુમરાયે, ક્રોધે નિબ્રહ્મી સાધી.
નરક ગતિ સહાઈ, ક્રોધ એ દુઃખદાઈ,
વરજ વરજ ભાઈ, પ્રીતિ જે દે વધાઈ.

આટલા કારણથી ક્રોધ ન કરવો તે ઇષ્ટ છે, સુગતિ અને સુખપરંપરાનું કારણ છે.* (૧; ૭૧)

* ક્રોધ ન કરવો એ લગભગ ક્ષમા રાખવા જેવું છે. ક્રોધના ત્યાગને મળતો સદ્ગુણ ક્ષમા છે. ક્ષમા કરતી વખતે બહુ આનંદ થાય છે, માટે ક્ષમા કરવી. ક્રોધ કરતી વખતે માનસિક શક્તિ (mental energy) નો બહુ નાશ થાય છે, તેથી શરીર પર પણ બહુ અસર થાય છે અને કેટલીક વખત આત્મઘાત જેવું ભયંકર પાપ પણ તેનાથી થાય છે. ક્રોધનો ત્યાગ અને ક્ષમાનું આચરણ એ ખાસ કર્તવ્ય છે. 'ક્ષમા'ના મથાળાથી "શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશ"માં બહુ વિસ્તારથી એક ઉલ્લેખ કર્યો છે. જુઓ પુ. ૨૪ મું, અંક બીજો અને ત્યાર પછીના અંકો.

ક્રોધ ત્યાગ કરનાર યોગીને મોક્ષપ્રાપ્તિ

श्रुत्वाक्रोशान् यो मुदा पूरितः स्यात्, लोष्टाद्यैर्यश्चाहतो रोमहर्षी ।
यः प्राणान्तेऽप्यन्यदोषं न पश्यत्येष श्रेयो द्राग् लभेतैव योगी ॥ ४ ॥ (शालिनी)×

"જે આક્રોશ (પરાભવવચન, આકરાં) સાંભળી ઊલટો આનંદથી ઊભરાઈ જાય છે, જેને પથ્થર વગેરે વડે માર્યો હોય તોપણ જેના રોમરાય ઊલટા વિકસ્વર થાય છે, જે પ્રાણાન્તે પણ પારકા અવગુણને દેખતો જ નથી, તે યોગી છે અને તે તુરત જ મોક્ષ મેળવે છે." (૪)

વિવેચન—વ્યવહારમાં બીજા માણસો તારા ઉપર કારણે-અકારણે ક્રોધ અનેક વાર કરશે, પણ તે વખત તારે મનની સ્થિરતા જાળવી રાખવી એમાં ખૂબી છે. મન પર અંકુશ રાખનાર યોગી તે વખત સંસારસ્વરૂપનો વિચાર કરીને ગુસ્સે ન થતાં આનંદ પામે છે અને ક્ષમા રાખે છે. પથ્થર વગેરે માર મારવામાં આવે તોપણ તેનું મન ઊંચું થતું નથી, પરંતુ રોમરાય વિકસ્વર થાય છે—જેમ સ્કંધક મુનિમહારાજના સંબંધમાં બન્યું હતું. તેના બનેવીએ ચામડી ઉતારી લેવા માણસો મોકલ્યા ત્યારે અતિ આનંદ પામી વિચાર કરવા લાગ્યા કે આ માણસો બંધુ કરતાં પણ અતિ ઉપકારી છે, કારણ, ઘણા કાળે છૂટી શકે એવું કર્મઋણ આ લોકો તુરત જ મુકાવી દેશે. **ગજસુકુમાળને** તેના સસરા ઉપર જરા પણ ગુસ્સો થયો નહોતો અને **મેતાર્ય** મુનિના મનમાં સોનીએ પ્રાણાંત કષ્ટ કર્યા છતાં પણ હર્ષ થયો હતો. તેમ જ **દમદંતમુનિને** કૌરવોએ પથ્થરના ઘા માર્યા પણ તેઓનું મન ચલિત થયું નહિ અને **પાંડવોએ** વિનય કર્યો તે માટે હર્ષ થયો નહિ. આનું કારણ શું? તેઓને ખરી વિચારશક્તિ હતી, સંસારસ્વરૂપનું યથાસ્થિત જ્ઞાન થયું હતું તેમ જ આત્મા અને પુદ્‍ગળનો ભેદ બરાબર સમજતા હતા અને તદનુસાર વર્તન કરવાની ઇચ્છા હતી. તે ઇચ્છા આવા વખતમાં ફળીભૂત થઈ જાય છે એમ જોઈ-જાણી તેઓ હર્ષ પામ્યા છે. ક્રોધ પર જય અને માનત્યાગનાં ઉપર જે જે દૃષ્ટાંતો આપ્યાં છે તે ખાસ વિચાર કરવા યોગ્ય છે. એ સંબંધમાં ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું એ છે કે તેઓ અશક્તિમાન ક્ષમા રાખતા હતા એમ નહોતું. કોઈ પ્રાણી શરીરે નબળો હોય, વૃદ્ધ હોય, વ્યાધિગ્રસ્ત હોય કે બાયલા જેવો હોય, તે ગમે તેવી વર્તણૂક પોતાની અશક્તિને અંગે ખમી જાય, ગમે તેવું અપમાન સહન કરી જાય, કડવું લાગે તોપણ શું કરે? શું કરી શકે? પણ આ મહાત્માઓના સંબંધમાં તેમ નહોતું. તેઓ બહાદુર હતા, અસાધારણ ક્ષાત્ર બળવીર્યવાળા હતા, સંગ્રામમાં અનેકને ભારે પડે તેવા હતા, છતાં તે

* लोम इति वा पाठः

× શાલિનીમાં ૧૧ અક્ષર હોય છે.
मात्तौ गौ चेच्छालिनी वेदलोकैः म, त, त, ग, ग.
(૪-૭).

સુખ શું ? જ્યારે એકમાં મગજનો ઉકાળો થાય છે, ત્યારે બીજામાં [illegible]
છે. બહુ બહુ તો તાત્કાલિક મનોવિકારોને જરા પુષ્ટિ મળે છે, પણ [illegible]
બે-ચાર કલાકે શાંતિનો સમય આવે ત્યારે શી સ્થિતિ થાય ? [illegible]
ણામે ભવિષ્યમાં થવાના પરાભવના વિચારથી અત્યંત દુઃખ [illegible]
શું આવે ? એમ કહેવાય છે કે જો તમે ક્રોધ કરશો તો સામા [illegible]
મળશે, એટલે પરિણામે ખરાબી. હવે બીજી તરફ કોઈ પણ [illegible]
જોઈએ તો તેને નથી મગજનો ઉકળાટ કે નથી હૃદયની [illegible]
એક મહાન કાર્ય કર્યું છે, એક ફરજ બજાવી છે, એ વિચારથી [illegible]
રહે છે. ક્રોધ કે લોભનો પ્રસંગ આવતાં તે ન કરવાથી [illegible]
અને સામો માણસ કેવી કફોડી સ્થિતિમાં મુકાઈ ઊલટો [illegible]
કરવા જેવી વાત છે. આ ઉપરાંત પરભવમાં તો કષાય ન [illegible]

આવી રીતે કષાય ત્યાગથી સર્વને સર્વ કાળે આનંદ [illegible]
થાય છે. આ સ્થિતિ પર વિચાર કરીને બેમાંથી એક [illegible]

માનનિગ્રહ; બાહુબ[illegible]

सुखेन साध्या तपसां प्रवृत्तिर्यथा तथा नैव [illegible]
आद्या न दत्तेऽपि शिवं परा तु, निदर्शनं [illegible] ધું.

[illegible] છે.

"જેવી રીતે તપસ્યામાં પ્રવૃત્તિ કરવી તે સુખે [illegible] ધ્યાનમાં
કરવો તે સુખે થઈ શકે તેમ નથી જ. કેવળ ત[illegible] શા માટે
પણ માનનો ત્યાગ તો, બાહુબલિના દૃષ્ટાંત[illegible] ના, અધમ

વિવેચન—દુનિયાનું અવલોકન કરનારને [illegible] અપમાન કરવા
તો છે, પણ તેમાં એક વખત પ્રવૃત્તિ થયા [illegible] હિ ઠરે. તેથી
અથવા બીજી કોઈ પણ છતી વસ્તુ, ગુણ કે [illegible] ના પ્રસંગો પર
છે; એટલું બધું મુશ્કેલ છે કે મનુષ્ય [illegible] માન-અપમાનના
પોતાની નમ્રતા ખાસ બતાવવા જાય છે [illegible] જેવી છે એમ
વૃત્તિમાં પ્રવૃત્તિ હોય છે. આવી રીતે [illegible] અપમાન ગણી
રીતે કામ કરે છે કે આ પ્રાણી મોહ[illegible] ને તેટલા જ
બને છે, ઘેનમાં પડે છે અનેક [illegible]—બાયલા
નથી. કેવળ તપસ્યામાં પ્રવૃત્તિ [illegible]. આવી
તુરત જ મોક્ષ આપે છે. (માનમુ[illegible] કરણ કરતાં
ગયા પછી પ્રાપ્ત થાય છે.) [illegible]; ૭૮)

સ્વરૂપ–અંશ જણાય તો પછી તેને માટે વિચાર કરવો. આ દષ્ટિથી બરાબર તત્ત્વગવેષણા કરી, સ્વમાન, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય વગેરે આ કાળના મનાતા સદ્ગુણોને વિચારવામાં આવશે ત્યારે તેના સંબંધમાં બેમાંથી એક નિર્ણય આવશે એ શંકા વગરની વાત લાગે છે. (૭; ૭૭)

માનત્યાગ–અપમાનસહન

सम्यग्विचार्येति विहाय मानं, रक्षन् दुरापाणि तपांसि यत्नात् ।
मुदा मनीषी सहतेऽभिभूतीः, शूरः क्षमायामपि नीचजाताः ॥ ८ ॥ (उपजाति)

"આ પ્રમાણે સારી રીતે વિચાર કરી માનનો ત્યાગ કરીને અને દુઃખે મળી શકે તેવાં તપોનું યત્નથી રક્ષણ કરીને ક્ષમા કરવામાં શૂરવીર એવો વિચારવાન પુરુષ, નીચ પુરુષોએ કરેલાં અપમાનો પણ, ખુશીથી સહન કરે છે." (૮)

વિવેચન.—અત્ર કષાયત્યાગની પરાકાષ્ઠા બતાવી. તપસ્યા કરવી અને સાથે માનત્યાગ કરવો એ અગાઉ બતાવ્યું છે. અત્ર કહે છે કે નીચ પુરુષો તરફથી **અપમાન** થાય તે પણ ક્ષમા ધારણ કરનારા શૂરવીર પ્રાણી સહન કરે છે. આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર છે. તારો કોઈ દુશ્મન નથી, કરેલાં કર્મ પર વિચાર કરી જ્યારે જીવ પોતાના આત્માનો દોષ જોતાં શીખે, અને તેમ કરીને ક્ષમા રાખે, ત્યારે તેની ઉચ્ચ વૃત્તિ થઈ એમ સમજવું. માનત્યાગ, ક્ષમાધારણ અને અપમાનસહન એ ત્રણ બાબત પર અત્ર ઉપદેશ આપ્યો છે. માનનો ત્યાગ કરવા ઉપરાંત અપમાન સહન કરવાનો અત્ર ઉપદેશ કર્યો તે બહુ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે. અપમાન એ શી વસ્તુ છે અને અપમાન કરનાર કોણ છે અને શા માટે કરે છે એ પ્રથમ વિચારવું. પ્રથમ તો એમ ચોક્કસ લાગશે કે ખાનદાની વગરના, અધમ કુળમાં અવતરેલા અથવા સંયોગોને લીધે અધમ પ્રકૃતિવાળા મનુષ્યો જ અપમાન કરવા લલચાશે. સુજ્ઞ, ખાનદાન, ડાહ્યો માણસ કદી તેમ કરવાનો સંકલ્પ પણ નહિ કરે. તેથી પ્રથમ તો અપમાન કરનારની નીચતા ઉપર વિચાર કરવો. અને બીજું, એવા પ્રસંગો પર મનની સ્થિરતા રાખવી અતિ મુશ્કેલ છે; સંસારમાં રસિયા જીવોનાં માન-અપમાનના ખ્યાલ ચિત્રવિચિત્ર હોવાને લીધે તે જાળવી રાખવી લગભગ અશક્ય જેવી છે એમ કહીએ તો ચાલે. ત્યારે તેવા વખતમાં–તેવા સંયોગમાં–મન પર કાબૂ રાખી અપમાન ગળી જવું તે બહાદુરી છે; મન પરનો અસાધારણ કાબૂ છે અને શૂરવીરપણું છે; અને તેટલા જ માટે ગ્રંથમાં શૂરવીર શબ્દ મૂક્યો છે. અપમાન સહન કરી જનાર નબળા–નરમ–બાયલા હોય છે એમ સમજવું ભૂલભરેલું છે; તે બહાદુરનું કામ છે, પ્રાજ્ઞનું કામ છે. આવી બાબતમાં ચાલુ પ્રવાહના વિચારોને આધીન થઈ ન જતાં દરેક વાતનું પૃથક્કરણ કરતાં શીખનાર જ ખરો ન્યાય કરનાર નીવડશે. અહિંસા પણ બહાદુર ચીજ છે. (૮; ૭૮)

ામના નગરમાં એક શેઠને ઘેર બે સાધુ ઉતાર્યા હતા. એક મુનિ ભોળા, સાધારણ બુદ્ધિના, રળ, ગુણગ્રાહી અને, ટૂંકામાં કહીએ તો, 'ભદ્રિક' હતા, જ્યારે બીજા બહુ વિદ્વાન હતા, ણ કપટી અને નિંદા કરનાર હતા. જ્ઞાની મહારાજ કહે છે કે લોકો જોકે બીજા સાધુની ાહવાહ બોલતા હતા, પણ પહેલો સાધુ થોડા કાળમાં મોક્ષે જશે, જ્યારે બીજો ઘણો ંસાર પરિભ્રમણ કરશે. માયાયુક્ત જ્ઞાન પણ નકામું છે, બલ્કે વધારે નુકસાન કરનારું છે. "શાસ્ત્રમાં બીજી બધી બાબતમાં સ્યાદ્વાદ છે, પરંતુ માયા કરવાના પ્રસંગો (ધર્મો-પદેશાદિ) આવે તે વખતે નિષ્કપટી રહેવું એ આજ્ઞા તો જૈન શાસ્ત્રમાં **એકાંત છે.**"* આ ટંકશાળી **વચનો** ઉપાધ્યાયજી મહારાજનાં છે. જેમ માયાથી આ ભવમાં લાભ થતો નથી, તેમ પરભવમાં પણ લાભ થતો નથી. શ્રી સિંદૂરપ્રકરણમાં કહ્યું છે કે—

विधाय मायां विविधैरुपायैः, परस्य ये वञ्चनमाचरन्ति ।
ते वञ्चयन्ति त्रिदिवापवर्ग-सुखान्महामोहसखाः स्वमेव ॥

"જે પ્રાણીઓ અનેક પ્રકારના ઉપાયો વડે માયા કરીને બીજાઓને છેતરે છે, તેઓ મહામોહના મિત્ર હોઈને પોતાના આત્માને જ દેવલોક અને મોક્ષના સુખથી છેતરે છે."

આવાં આવાં અનેક કારણોથી માયાનો ત્યાગ કરવો એ ઉચિત છે. માયા અંતરનો વિકાર છે અને તેથી બીજા માણસો તેને જોઈને તે સંબંધી ઉપદેશ કે શિક્ષા આપે એ પણ ઘણુંખરું બનતું નથી. (૧૧; ૮૧)

લોભનિગ્રહ

सुखाय धत्से यदि लोभमात्मनो, ज्ञानादिरत्नत्रितये विधेहि तत् ।
दुःखाय चेदत्र परत्र वा कृतिन् ! परिग्रहे तद्बहिरान्तरेऽपि च ॥ १२ ॥ (उपजाति)

"હે પંડિત ! જો તું તારા પોતાના સુખ માટે લોભ રાખતો હો તો જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રરૂપ ત્રણ રત્નો મેળવવા માટે લોભ રાખ, અને જો આ ભવ અને પરભવમાં દુઃખ મેળવવા માટે લોભ રાખતો હો તો આંતર અને બાહ્ય પરિગ્રહ માટે લોભ રાખ." (૧૨.)

વિવેચન—આત્માના સુખ માટે જો લોભ રાખતો હો તો આત્માના મૂળ ગુણો પ્રાપ્ત કરવા લોભ રાખ. જો બાહ્ય વસ્તુ માટે (સ્થૂળ) લોભ રાખીશ તો તેથી આંતર અને બાહ્ય પરિગ્રહ વધશે, જે બન્નેથી આ ભવ અને પરભવમાં નિરંતર દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ભવમાં મન ચિંતામાં વ્યાકુળ રહે છે ને પરભવમાં અધોગતિ થાય છે. બાહ્ય પરિગ્રહ ધન, ધાન્ય, ક્ષેત્ર, વાસ્તુ, રૂપું, સોનું, ધાતુ, દ્વિપદ અને ચતુષ્પદ એ નવવિધ છે અને આંતર પરિગ્રહ તે મિથ્યાત્વ, ત્રણ વેદ, હાસ્યાદિ ષટ્ક અને ચાર કષાય

* વિવિધ નિષેધ નવી ઉપદિશે, સુણો સંતાજી, એકાંતે ભગવંત ગુણવંતાજી;
કારણે નિષ્કપટી થવું, સુણો સંતાજી, એ આણા છે તંત ગુણવંતાજી—**યશોવિજયજી.**

નામના નગરમાં એક શેઠને ઘેર બે સાધુ ઉતાર્યા હતા. એક મુનિ ભોળા, સાધારણ બુદ્ધિના, સરળ, ગુણગ્રાહી અને, ટૂંકામાં કહીએ તો, ‘ ભદ્રિક ’ હતા, જ્યારે બીજા બહુ વિદ્વાન હતા, પણ કપટી અને નિંદા કરનાર હતા. જ્ઞાની મહારાજ કહે છે કે લોકો જોકે બીજા સાધુની વાહવાહ બોલતા હતા, પણ પહેલો સાધુ થોડા કાળમાં મોક્ષે જશે, જ્યારે બીજો ઘણો સંસાર પરિભ્રમણ કરશે. માયાયુક્ત જ્ઞાન પણ નકામું છે, બલ્કે વધારે નુકસાન કરનારું છે. “ શાસ્ત્રમાં બીજી બધી બાબતમાં સ્યાદ્વાદ છે, પરંતુ માયા કરવાના પ્રસંગો (ધર્મોપદેશાદિ) આવે તે વખતે નિષ્કપટી રહેવું એ આજ્ઞા તો જૈન શાસ્ત્રમાં **એકાંત છે.**”* આ ટંકશાળી **વચનો** ઉપાધ્યાયજી મહારાજનાં છે. જેમ માયાથી આ ભવમાં લાભ થતો નથી, તેમ પરભવમાં પણ લાભ થતો નથી. શ્રી સિંદૂરપ્રકરણમાં કહ્યું છે કે—

विधाय मायां विविधैरुपायैः, परस्य ये वञ्चनमाचरन्ति ।
ते वञ्चयन्ति त्रिदिवापवर्ग-सुखान्महामोहसखाः स्वमेव ॥

“ જે પ્રાણીઓ અનેક પ્રકારના ઉપાયો વડે માયા કરીને બીજાઓને છેતરે છે, તેઓ મહામોહના મિત્ર હોઈને પોતાના આત્માને જ દેવલોક અને મોક્ષના સુખથી છેતરે છે.”

આવાં આવાં અનેક કારણોથી માયાનો ત્યાગ કરવો એ ઉચિત છે. માયા અંતરનો વિકાર છે અને તેથી બીજા માણસો તેને જોઈને તે સંબંધી ઉપદેશ કે શિક્ષા આપે એ પણ ઘણુંખરું બનતું નથી. (૧૧; ૮૧)

લોભનિગ્રહ

सुखाय धत्से यदि लोभमात्मनो, ज्ञानादिरत्नत्रितये विधेहि तत् ।
दुःखाय चेदत्र परत्र वा कृतिन् ! परिग्रहे तद्बहिरान्तरेऽपि च ॥ १२ ॥ (उपजाति)

“ હે પંડિત ! જો તું તારા પોતાના સુખ માટે લોભ રાખતો હો તો જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રરૂપ ત્રણ રત્નો મેળવવા માટે લોભ રાખ, અને જો આ ભવ અને પરભવમાં દુઃખ મેળવવા માટે લોભ રાખતો હો તો આંતર અને બાહ્ય પરિગ્રહ માટે લોભ રાખ.” (૧૨.)

વિવેચન—આત્માના સુખ માટે જો લોભ રાખતો હો તો આત્માના મૂળ ગુણો પ્રાપ્ત કરવા લોભ રાખ. જો બાહ્ય વસ્તુ માટે (સ્થૂળ) લોભ રાખીશ તો તેથી આંતર અને બાહ્ય પરિગ્રહ વધશે, જે બન્નેથી આ ભવ અને પરભવમાં નિરંતર દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ભવમાં મન ચિંતામાં વ્યાકુળ રહે છે ને પરભવમાં અધોગતિ થાય છે. બાહ્ય પરિગ્રહ ધન, ધાન્ય, ક્ષેત્ર, વાસ્તુ, રૂપું, સોનું, ધાતુ, દ્વિપદ અને ચતુષ્પદ એ નવવિધ છે અને આંતર પરિગ્રહ તે મિથ્યાત્વ, ત્રણ વેદ, હાસ્યાદિ ષટ્ક અને ચાર કષાય

* વિવિધ નિષેધ નવી ઉપદિશે, સુણો સંતાજી, એકાંતે ભગવંત ગુણવંતાજી;
કારણે નિષ્કપટી થવું, સુણો સંતાજી, એ આણા છે તંત ગુણવંતાજી—**યશોવિજયજી.**

શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. ત્યાર પછીના ઇતિહાસમાં પણ **સીઝર, નેપોલિયન** અને **અલેકઝાંડરની** તેવી જ દશા થઈ છે અને હિંદુસ્તાનમાં **અલ્લાઉદ્દીનથી** માંડીને કેટલાક મુસલમાન રાજાઓને લોભના પ્રમાણમાં ઘણું ખમવું પડયું છે. આની સાથે હવે નીચેનાં દૃષ્ટાંતો સરખાવીએ.

લોભનો દુશ્મન સંતોષ છે. સંતોષ થતાં જ મન ઉપરથી જે બોજો ઊતરી જાય છે, જે આનંદ થાય છે અને જે સુગમતા થઈ જાય છે તેનું વર્ણન લખી શકાય તેમ નથી. એક માણસને રોટલા-શાકથી સંતોષ હોય અને બીજાને ઘેબર-ઘારી પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ તેના મનમાં દૂધપાકપૂરી મેળવવાની ઇચ્છા હોય; અથવા એકને ઝાડની છાલથી અથવા ખાદીનાં કપડાંથી સંતોષ હોય, જ્યારે બીજાને રેશમી કપડાં મળતાં હોય પણ ઇચ્છા કસબી કપડાંની હોય, તો બેમાં સુખી કોણ? દુનિયાના સમજુ વર્ગમાંથી કોઈ પણ બે મત વગર કહી શકશે કે **"સંતોષીને ઝાઝું સુખ."** નીતિકારો કહી ગયા છે કે **"મન સંતોષ પામે પછી ગરીબ કોણ અને ધનવાન કોણ?"*** સંતોષનું સુખ અતુલ્ય છે. કેનેરીઝ કેવ્ઝ અથવા ગિરનારની ઊંડી ગુફામાં વાસ કરી **ચિદાનંદજી** મહારાજની પેઠે સંસાર પર ઉદાસીન રહી, આત્મભાવના ભાવનાર, આગંતુક મળી આવે તે પર નિર્વાહ કરનાર, ધ્યાનમગ્ન મહાયોગી આગળ **રૂશિયાના ઝાર કે ઇંગ્લાંડના શહેનશાહનું** સુખ કાંઈ બિસાતમાં નથી.

વર્તમાન સમયે જૈન કોમમાં પ્રથમ કાળની અપેક્ષાએ આ દોષ વધારે દેખાય છે, તેથી તે પર ખાસ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે. બીજા કષાયો જ્યારે નવમા ગુણસ્થાનકના અંત સુધીમાં નાશ પામી જાય છે, ત્યારે લોભ દશમા સુધી રહે છે, જે બતાવે છે કે લોભની સ્થિતિ વધારે છે. આ મનોવિકાર પર જય મેળવવા પૂરેપૂરો પુરુષાર્થ કરવો અને તેને ઓળખી પણ લેવો. (૧૨; ૮૨)

મદ–મત્સરનિગ્રહ ઉપદેશ

करोपि यत्प्रेत्यहिताय किञ्चित्, कदाचिदल्पं सुकृतं कथञ्चित् ।
मा जीहरस्तन्मदमत्सराद्यैर्विना च तन्मा नरकातिथिर्भूः ॥ १३ ॥ (उपजाति)

"કોઈ વખત મહામુશ્કેલીએ આવતા ભવ માટે જરા કાંઈ સારું કામ (સુકૃત્ય) કરવાનું તારે બની આવે તો પછી વળી તેને મદ, મત્સર કરીને હારી જઈશ મા, અને સુકૃત્ય વગર તું નરકનો પરોણો થઈશ મા." (૧૩)

વિવેચન—કોઈ વખત તેર કાઠિયા માર્ગ આપે ત્યારે ગુરુમહારાજનો યોગ થાય છે અને તેથી અનેક કર્મોનો ક્ષય થાય ત્યારે દાન, શીલાદિક ધર્મકાર્ય કરવાની ઇચ્છા થાય છે. મૂળ તો મનુષ્યપણું જ મળવું દુર્લભ છે અને તે મળે તોપણ શ્રાવક કુળ, ઉત્તમ

* मनसि च परितुष्टे, कोऽर्थवान् को दरिद्रः ?—ભર્તૃહરિ.

તું જાણે છે, છતાં વળી ગુણવાનની તું અદેખાઈ કેમ કરે છે? ગુણવાન ઉપર ઈર્ષ્યા થાય છે તેનાં ઘણાં કારણો છે. એક તો ગુણવાનનો વર્ગ (Class) બીજાથી જુદો પડી જાય છે; અને પછી શામળ ભટ્ટના "વેર સોમ દાતાર, વેર કાયર ને શૂરો" એ છપ્પામાં કહ્યા જેવું થઈ જાય છે. જ્ઞાન, શક્તિ, ધનવ્યય, સંતોષ, ઋજુતા, પ્રાજ્ઞતા, વિદ્વત્તા, બ્રહ્મચર્ય, દયાળુતા, નમ્રતા વગેરે ગુણો એવા છે કે તે ગુણો જેમાં ન હોય તે માણસો તે ગુણવાળાની અદેખાઈ–ઈર્ષ્યા અથવા સ્પર્ધા કરે છે અને તેથી કરીને મહાઅધોગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. આથી કરીને સંસાર-બંદીખાનામાં પડેલા પ્રાણીને વધારે સાંકળો બંધાય છે કે જેથી આ જીવરૂપ કેદી તેમાંથી જલદી નીકળી નાસી જઈ શકે નહિ. વાતનો સાર એ જ છે કે જો સંસારમાંથી છૂટા પડવાની ઇચ્છા હોય તો ગુણવાનની ઈર્ષ્યા કરવી નહિ, પણ ગુણવાન થવું, ગુણવાનનું બહુમાન કરવું. સાદા મનુષ્યોની પણ ઈર્ષ્યા ન કરવી એ તો સમજાઈ જાય તેવું જ છે; ખાસ કરીને ગુણવાનના તો પગ ધોવા જોઈએ. ગુણ પ્રાપ્ત કરવાનો રસ્તો એ જ છે કે ગુણીની સેવા કરવી.

"સ્વામી ગુણ ઓળખી, સ્વામીને જે ભજે, દર્શન શુદ્ધતા તેહ પામે."*

ગુણના જ્ઞાનનો આ મહિમા સમજો, વિચારો અને ગુણ ગ્રહણ કરો, એ જ કર્તવ્ય છે અને તે માટે જ પ્રેરણા છે. ગુણવાન પર મત્સર કરવાથી સમકિતની ચાર ભાવના, જેનું વર્ણન પ્રથમ અધિકારમાં કરવામાં આવ્યું છે, તે પૈકી પ્રમોદ ભાવનાનો નાશ થાય છે. એ પ્રમોદ ભાવનાનો નાશ થવાથી મૈત્રીભાવ રહેતો જ નથી; અને ભાવના વગર સમકિતની શુદ્ધિ રહેતી નથી, એટલું જ નહિ પણ છેવટે તેનો ક્ષય પણ થઈ જાય છે, માટે ગુણવાન પર પ્રેમ રાખવો એ શુદ્ધ જીવનનું એક ખાસ કર્તવ્ય છે. (૧૪; ૮૪)

કષાયથી સુકૃતનો નાશ

कष्टेन धर्मो लवशो मिलत्ययं, क्षयं कषायैर्युगपत्प्रयाति च ।
अतिप्रयत्नार्जितमर्जुनं ततः, किमङ्ग ! हा हारयसे नभस्वता ? ॥ १५ ॥ (वंशस्थ)

"મહા કષ્ટથી જરા જરા કરીને 'ધર્મ' પ્રાપ્ત થાય છે તે કષાય કરવાથી એક સપાટામાં એકદમ નાશ પામે છે. હે મૂર્ખ! મહાપ્રયાસથી મેળવેલું સોનું એક ફૂંક મારીને કેમ ઊડાવી દે છે?" (૧૫)

વિવેચન—શ્રુતચારિત્રલક્ષણ ધર્મ મહામુશ્કેલીએ જરા જરા મળે છે. અનંત પુદ્ગલ-પરાવર્તન કર્યા પછી છેલ્લા પરાવર્તનમાં કાંઈક ધર્મપ્રાપ્તિનો સંભવ થાય છે. તેને પ્રબળ પુરુષાર્થથી રાખી શકાય તેમ છે, પણ કષાય કરવાથી તેનો એકદમ એકસાથે નાશ થઈ જાય છે. ગુણસ્થાનમાં ચઢેલાં પ્રાણીઓ પણ કષાય મોહનીયથી એકદમ નીચે પડી જાય છે.

* દેવચંદ્રજીકૃત વીરસ્તવન.

અને ઘણુંખરું તો તે વખતે તેઓનો એવો અધઃપાત થાય છે કે તેમને પાછો ગુણસ્થાને ચઢવાનો દાદર મળવો પણ દૂર જાય છે. જેમ કોઈ પ્રાણી આખો દિવસ અને રાત્રિ મહેનત કરી સુવર્ણ પ્રાપ્ત કરે અને પછી તેની સંભાળ ન રાખવાથી પ્રાપ્ત કરેલ સુવર્ણરજ ફૂંકતા એક સપાટામાં ઊડાડી દે, તેવી રીતે મહાકષ્ટથી મેળવેલ ધર્મરૂપ સુવર્ણ, કષાયરૂપ પવનનો સપાટો આવતાં, એકદમ નાશ પામી જાય છે. કષાય એટલે સંસારને વધારનાર; ધર્મનો શત્રુ કષાય; તેને વેરણછેરણ કરી દેનાર કષાય અને જેનાથી ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા મુમુક્ષુઓને ચેતવવાની જરૂર તે કષાય. વિશેષ માટે જુઓ ૧૮મો શ્લોક.

અને ધર્મ મળવો કેટલો મુશ્કેલ છે તે વારંવાર બતાવવાની જરૂર રહેતી નથી. એકેંદ્રિય, વિકલેંદ્રિયમાં તો તેની પ્રાપ્તિ લગભગ અશક્ય છે અને વિકાસક્રમમાં આગળ ચાલે ત્યારે ખાસ કરીને મનુષ્યજન્મમાં તેની પ્રાપ્તિનો સંભવ રહે છે. એ મનુષ્યજન્મ પામવો મહામુશ્કેલ છે તે આપણે આ જ અધિકારના ઓગણીસમા શ્લોકમાં સવિસ્તર જોઈશું. એવી મુશ્કેલીથી પ્રાપ્ત થયેલ મનુષ્યભવ પણ પૌદ્ગલિક ઇચ્છાઓ તૃપ્ત કરવામાં, નકામી ખટપટ કરવામાં, ઉદરપૂરણની ચિંતામાં અને કામભોગની તૃપ્તિમાં ચાલ્યો જાય છે અને પાપનો સંચય થવાથી તેને અંતે પ્રાણી વળી પાછો નીચે ઊતરી જાય છે અને ફરી મનુષ્યભવ પ્રાપ્ત કરવાની સ્થિતિને પોતાના વર્તનથી જ દૂર કરી દે છે. મનુષ્યભવમાં પણ શરીરનું સ્વાસ્થ્ય, જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય માનસિક બળ, તેને બતાવનાર શુદ્ધ ગુરુની જોગવાઈ અને તેઓને અનુસરવાની પ્રબળ ઇચ્છા પ્રાપ્ત થવી મુશ્કેલ થઈ પડે છે. એવી અનેક મુશ્કેલીમાંથી પસાર થયા પછી કદાચ ધર્મરત્નની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે ત્યારે પણ આ જીવ તેનો લાભ લેવાને બદલે કાં તો નજીવી બાબતમાં ક્રોધ કરી નાખે છે; કોઈના ઉપર વેર કરે છે; ધર્મને નામે ખોટા ઝઘડા કરે છે; કાં તો પોતે થોડું ખરચી કર્ણ જેવો દાતાર કહેવરાવવામાં આનંદ માને છે; પોતાના ઉત્તમ જ્ઞાનનું અભિમાન કરે છે; પોતાના જેવો અગાઉ કોઈ થયો નથી, આ કાળમાં તો કોઈ છે જ નહિ, એમ માને છે, મનાવે છે અને પોતાથી વિરુદ્ધ વિચાર ધરાવનારને હાસ્યાસ્પદ કેમ કરવા એના સીધા અને આડકતરા માર્ગ શોધે છે; કાં તો પોતાનામાં કાંઈ ગુણ નથી એમ ઉપર ઉપરથી બતાવી માન શોધે છે; અતિ અધમ આચરણો કરતાં છતાં ઉપરથી મહાસદ્ગુણી હોવાનો આડંબર કરે છે, ધર્મને નામે લોકોને છેતરે છે; પોતાની ધાર્મિક વૃત્તિના દેખાવનો ગેરલાભ લે છે; અને કાં તો ધર્મમાર્ગે એક દોકડો પણ ખરચતો નથી; માન ખાતર લાખો ખરચે છે, પણ એવી સખાવત ગુપ્ત રીતે કરતો નથી; એક વાર ખરચવા ધારેલ પૈસાનું દશ વખત જુદી જુદી રીતે જુદા જુદા આકારમાં માન લે છે અને તેમ કરીને ધર્મધનને ખોઈ બેસે છે, એક એક ફૂંક મારીને ધર્મસુવર્ણરજને ઉડાડી મૂકે છે અને પછી એક ખાડામાંથી બીજામાં અને બીજામાંથી ત્રીજામાં પોતાની વસ્તુસ્વરૂપની અજ્ઞતાને લીધે પડ્યા કરે છે. તેને ચેતવણી અનુસાર આ શ્લોક બહુ વિચારવા લાયક છે. (૧૫; ૮૫)

કષાયથી થતી હાનિની પરંપરા

शत्रूभवन्ति सुहृदः कलुषीभवन्ति, धर्मा यशांसि निचितायशसीभवन्ति ।
स्निह्यन्ति नैव पितरोऽपि च* बान्धवाश्च, लोकद्वयेऽपि विपदो भविनां कषायैः ॥१६॥ (वसंततिलका)

"કષાયથી મિત્ર શત્રુ થાય છે, ધર્મ મલિન થાય છે, યશ સજ્જડ અપયશમાં બદલાઈ જાય છે, માબાપ અને ભાઈઓ કે સ્નેહીઓ પણ પ્રેમ રાખતાં નથી અને આ લોક તથા પરલોકમાં પ્રાણીને વિપત્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે." (૧૬)

વિવેચન—કષાયથી બહુ હાનિ થાય છે. તેમાંથી અત્ર થોડી બતાવે છેઃ—

૧. કષાયથી મિત્ર હોય તે શત્રુ થઈ જાય છે. આ હકીકત બહુ સ્પષ્ટ છે. એક માણસને ક્રોધ કરવાની ટેવ હોય તો તેના મિત્રો તેની પાસે રહેતા નથી, અભિમાની મિત્રને કદી પણ કડવાશ થયા વગર રહેતી નથી, કપટી મિત્રને તો મિત્ર કહેવાય જ નહિ; કારણ, એક વખત તેનું કપટ પ્રગટ થયું, તેની અંદરખાનેથી કામ કરવાની બગવૃત્તિ સમજાણી, એટલે મિત્રો તેને સહજ રીતે તજી જાય છે અને પોતે પાઈનો ઘસારો ન ખાનાર, સામાનું ખાઈ જનાર લોભી મિત્રની મિત્રતા ટકતી નથી. આવા કષાય કરનારાઓને કોઈની સાથે મિત્રતા ટકતી નથી, એટલું જ નહિ, પણ મિત્રો હોય છે તે પણ તેની સામે શત્રુ થઈ જાય છે. કોઈ વખત તેનાં આચરણો બીજા પાસે પ્રગટ કરીને શત્રુ તરીકે કામ બજાવે છે, કોઈ વાર તેની પ્રીતિની કિંમત મનમાં સમજી, વખત શોધી તેનું પરિણામ બતાવી આપે છે અને કોઈ વાર જાહેરમાં માનભંગ થતાં તેને ઉઘાડો પાડી આપે છે. કષાય કરનાર રાજાઓનાં રાજ્ય પણ તેની પ્રજાઓ અથવા બાજુના રાજાઓ પચાવી પાડે છે અને તેને શત્રુ ગણે છે એ ઇતિહાસનો પ્રસિદ્ધ વિષય છે. સીઝર, નેપોલીઅન, પોંપી, બીજો ચાર્લ્સ, ઔરંગઝેબ, બાલાજી અને કરણઘેલાની પડતીનું કારણ કપાયો જ હતા. આખી પ્રજા પણ કપાયથી રાજધર્મ વીસરી જઈ રાજ્ય તરફ પરાङ्मुખ થઈ જાય છે એ વિચારવા યોગ્ય વિષય છે.

૨. કષાયથી ધર્મ મલિન થાય છે. આગળના શ્લોકમાં આપણે જોયું કે કષાયથી ધર્મનો નાશ થાય છે. અહીં બતાવે છે કે તે મલિન થાય છે. ધર્મ મલિન થાય છે એટલે એમ સમજવાનું કે સુકૃત–પુણ્યધન એકઠું કર્યું હોય તેને બદલે પાપ વધારે એકઠું થઈ જાય છે અને પુણ્યને બટ્ટો લાગે છે. આ સંબંધમાં ઉપરના શ્લોકમાં વિવેચન થઈ ગયું છે તેથી અત્ર વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

૩. યશનો અપયશ થઈ જાય છે. જમાવેલી આબરૂ હોય તે ગેરઆબરૂમાં ફેરવાઈ જાય છે. ક્રોધી માણસની સાથે સંબંધ લાંબો વખત ટકી શકતો નથી અને મિત્રો હોય તે જ તેની નિંદા કરનારા થઈ જાય છે. અહંકારી–અભિમાની માણસ એટલો બધો તો અક્કડ થઈને ચાલે છે કે તેના સંબંધમાં આવનાર માણસો તેનું વલણ એક વાર

* च स्थाने न इति वा पाठः ।

મદનિગ્રહ: ખાસ ઉપદેશ

रूपलाभकुलविक्रमविद्याश्रीतपोवितरणप्रभुताद्यैः ।
किं मदं वहसि वेत्सि न मूढानन्तशः स्म+ भृशलाघवदुःखम् ॥ १७ ॥ (स्वागता)

"રૂપ, લાભ, કુળ, વિદ્યા, લક્ષ્મી, તપ, દાન, ઐશ્વર્ય વગેરેનો મદ તું શું જોઈને કરે છે? હે મૂર્ખ! અનંત વખત તને લઘુતાઈનું દુઃખ વહન કરવું પડ્યું છે. તે શું જાણતો નથી?" (૧૭)

વિવેચન—જેમ ઉપરની બાબતમાં અનેક વાર લઘુતાઈ પામ્યો છે, એમ કહ્યું તેવી રીતે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય પણ કહે છે કે:—

जातिलाभकुलैश्वर्यबलरूपतपःश्रुतैः ।
कुर्वन् मदं पुनस्तानि हीनानि लभते जनः ॥

એટલે એ આઠનો મદ કરતાં તે જ વસ્તુઓ નબળી મળે છે. આઠ મદ કરનારના શા હાલ થયા છે તેની વિસ્તારથી કથા જોવી હોય તેમને જૈનકથા રત્નકોષ ભાગ દશમાં ગૌતમકુલકના પૃષ્ઠ ૯૩ થી વાંચવાની ભલામણ છે. (૧) **જાતિમદ:** હું ઉત્તમ જાતિનો છું એવો ફાંકો રાખવો. **હરિકેશી** મુનિ આ મદ કરવાથી ચંડાળના કુળમાં ઉત્પન્ન થયા. (૨) **લાભમદ:** છ ખંડના લાભથી મદમાં આવી જઈ સર્વ ચક્રવર્તીઓથી મોટો થવા **સુભૂમ** સાતમો ખંડ સાધવા ગયો અને પ્રાણ ખોયા. અત્યારે પણ વ્યાપારમાં ખોટ જાય ત્યારે કર્મની નિંદા થાય છે અને લાભ થાય ત્યારે તેનો મદ થાય છે. (૩) **કુળમદ:** અમે આવા, અમારા બાપદાદાએ આવાં આવાં મોટાં કામ કરેલાં વગેરે. **મરિચીને** પોતાના કુળનો મદ થઈ ગયો તો નીચ ગોત્ર બાંધ્યું અને તે અનેક ભવમાં વેઠવું પડ્યું. (૪) **ઐશ્વર્યમદ: દશાર્ણભદ્રને** થયો હતો. અત્યારે* રૂશિયાના ઝાર પ્રમુખને થાય છે. બીજાઓ પણ અધિકાર, સ્વામિત્વાદિ પ્રાપ્ત થયે અભિમાની બની જાય છે તે ઐશ્વર્યમદ કહેવાય છે. (૫) **બળમદ: શ્રી આદિનાથ** પ્રભુના પુત્ર મહાબળવાળા બાહુબલિને આ મદ થયો હતો તેથી તેણે ભાઈની સાથે પણ યુદ્ધ કર્યું. (૬) **રૂપમદ: સનત્કુમારને** આ મદ થયો હતો; અત્યારે* ગોરી કોમોને આ મદ થાય છે. સ્ત્રીઓમાં આ મદ વિશેષ હોય છે, પરંતુ તેથી પરિણામે હાનિ છે. (૭) **તપમદ:** તપસ્વીને મદ થઈ જાય છે તેથી તપના ફળને હારી જાય છે. જુઓ કુરગડુ અને ચાર મુનિનું દૃષ્ટાંત. (૮) **શ્રુતમદ:** વિદ્યાનો મદ, આ જમાનામાં ઘણાને થાય છે. **સ્થૂલભદ્રજીને** થયો હતો, જેથી પાછલાં પૂર્વ શ્રી સંઘનો આગ્રહ થવાથી માત્ર સૂત્રરૂપે મળ્યાં, અર્થથી મળ્યાં નહીં. આ આઠ મદ બહુ વિચારવા જેવા છે. સીધી કે આડકતરી રીતે દરેક

+ स्म स्थाने स्व इति वा पाठः ।

* વિવેચન લખ્યા પછી થોડાં વર્ષમાં એ મદનાં ફળ બેઠાં છે તે આધુનિક ઇતિહાસનો વિષય છે.

માણસ તેમાં ફસાઈ જાય છે અને સંસાર દીર્ઘ કરી નાખે છે. એને વશ ન થવું એમાં મન પર અંકુશ અને જીવનયાત્રાની સફળતા છે.

ઘણાખરા લેખકો માન અને મદ વચ્ચે કાંઈ તફાવત હોય એમ ધારતા નથી. અછતા ગુણોનો સદ્ભાવ અને છતા ગુણોનો ઉત્કર્ષ બતાવવો એને આપણે અનુક્રમે માન અને મદ સમજીએ તો મદના સંબંધમાં બહુ વિચારવા જેવું રહે છે. મદ શા માટે કરવો એ જરા વિચારો. ઐશ્વર્ય, ધન કે વિદ્યા પ્રાપ્ત થાય અથવા જાતિ, કુળ કે બળ પ્રાપ્ત થાય તો તેમાં મદ શેનો કરવો ? પૂર્વ શુભ કર્મના ઉદયથી એ સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં તારે પોતાને શો મદ કરવાનો છે ? વળી, તારા કરતાં જ્ઞાન, ધન, સંપત્તિ, બળ વગેરેમાં ઘણા જબરા માણસો થઈ ગયા છે, અત્યારે પણ તારે માથે સવાશેર દુનિયામાં ઘણા છે, તો શેનો અંહકાર કરે છે ? જે વસ્તુ તારી પોતાની નથી, રહેવાની નથી, કોઈની થઈ નથી, તેનો અંશ પ્રાપ્ત કરી તું કેમ અક્કડ થાય છે ? ભોજકુમારે તેના કાકાને કહેવરાવ્યું હતું કે 'માંધાતા જેવા મોટા રાજાઓ ચાલ્યા ગયા તેમની સાથે તો પૃથ્વી ગઈ નથી, પણ, મને લાગે છે કે, કાકા ! તમારી સાથે તો તે જરૂર આવશે !' આ નાની હકીકતમાં બહુ રહસ્ય છે. આખા છ ખંડ સાધનાર ચક્રવર્તી પણ ઉઘાડે હાથે ચાલ્યા જાય છે, ત્યારે તું કોણ માત્ર છે ? તને શું મળ્યું છે ? મળ્યું છે તેમાંથી તારું શું ? અને તારી સાથે તેમાંથી શું આવવાનું છે ? એ વિચાર અને નકામી ખટપટ દૂર કરી, તારે સીધે રસ્તે કામ કર. (૧૭; ૮૭)

સંસારવૃક્ષનું મૂળ : કષાયો

विना कषायान्न भवार्तिराशिर्भवेद्भवेदेव च तेषु सत्सु ।
मूलं हि संसारतरोः कषायास्तत्तान् विहायैव सुखीभवात्मन् ! ॥ १८ ॥ (उपजाति)

"કષાય વગર સંસારની અનેક પીડાઓ થાય નહિ, અને કષાય હોય ત્યારે પીડાઓ જરૂર થાય છે. **સંસારવૃક્ષનું મૂળ જ કષાય છે,** તો હે ચેતન ! તેને તજીને સુખી થા." (૧૮)

...ચાર

કષાયોના સહચારી વિષયોનો ત્યાગ

समीक्ष्य तिर्यङ्नरकादिवेदनाः, श्रुतेक्षणैर्धर्मदुरापतां तथा।
प्रमोदसे यद्विषयैः सकौतुकैस्त*तस्तवात्मन्! विफलैव चेतना ॥ १९ ॥ (वंशस्थ)

"શાસ્ત્રરૂપ આંખોથી તિર્યંચ, નરક વગેરેની વેદનાને જાણી, તેમ જ ધર્મ મળવાની મુશ્કેલી પણ જાણી, તેમ છતાં પણ કુતૂહળવાળા વિષયોમાં તું આનંદ માનશે તો હે ચેતન! તારું ચેતનપણું તદ્દન નકામું છે." (૧૯)

વિવેચન—વિષય અને પ્રમાદને પરસ્પર સાધર્મ્ય છે અને વિષય અને કષાય સહચારી છે તેથી કષાયદ્વારમાં વિષયનો ઉપદેશ કરે છે. દેવતાને ચ્યવન સમયે અનંત દુઃખ છે; મનુષ્યભવમાં પ્રવૃત્તિ, વિયોગ, વ્યાધિ, જરા, મૃત્યુ વગેરે દુઃખ છે; તિર્યંચને પરસ્વાધીન વૃત્તિનું દુઃખ છે અને નરક તો દુઃખમય જ છે. એ સર્વ હકીકત તેં શાસ્ત્રમાં વાંચી છે, એટલે શાસ્ત્રરૂપ જ્ઞાનચક્ષુથી તેં જોઈ છે.× વળી, તું સારી રીતે સમજે છે કે અનંત કષ્ટથી પંચેંદ્રિયપણું મળે છે અને ધર્મ તો બહુ મુશ્કેલીએ મળે છે. આટલું આટલું નજરે જોયા છતાં પણ તારી વૃત્તિ ફરે જ નહિ, તને જરા પણ નિર્વેદ થાય નહિ, તો જાણ કે તારું ભણ્યુંગણ્યું ધૂળ છે, વાગાડંબર છે દેખાવ માત્ર છે, નિષ્ફળ છે, વંધ્ય છે.

ધર્મ કેટલી મુશ્કેલીએ મળે છે તે પ્રસિદ્ધ છે. દશ દૃષ્ટાંતથી મનુષ્યભવની દુર્લભતા જણાઈ આવે છે. આ દશ દૃષ્ટાંતોના સંબંધમાં ટીકાકારે દશ શ્લોક આપ્યા છે તે મુખપાઠ કરી હૃદય પર આળેખવા જેવા અને સરળ અર્થવાળા છે તેથી અત્ર ઉતારી લીધા છે.

विप्रः प्रार्थितवान् प्रसन्नमनसः श्रीब्रह्मदत्तात् पुरा,
क्षेत्रेऽस्मिन् भरतेऽखिले प्रतिगृहं मे भोजनं दापय ।
इत्थं लब्धवरोऽथ तेष्वपि कदाप्यश्नात्यहो द्विः स चेद्,
भ्रष्टो मर्त्यभवात्तथाप्यसुकृती भूयस्तमाप्नोति न ॥ १ ॥

स्तम्भानां हि सहस्रमष्टसहितं प्रत्येकमष्टोत्तरं,
कोणानां शतमेषु तानपि जयन् द्यूतेऽथ तत्सङ्ख्यया ।
साम्राज्यं जनकात्सुतः स लभते स्याच्चेदिदं दुर्घटं,
भ्रष्टो मर्त्यभवात्तथाप्यसुकृती भूयस्तमाप्नोति न ॥ २ ॥

वृद्धा कापि पुरा समस्तभरतक्षेत्रस्य धान्यावलिं,
पिण्डीकृत्य च तत्र सर्षपकणान् क्षिप्त्वाढकेनोन्मितान् ।

---

* सुकौतुकः इति पाठोऽपि क्वचिद् दृश्यते ।

× મનમાં જ્યારે કોઈ વિષય બરાબર પ્રકટ થયો હોય ત્યારે તેનું જ્ઞાનચક્ષુ સમીપ સ્પષ્ટ દર્શન થાય છે. ન જોયેલી વસ્તુઓનું વર્ણન સાંભળી તેનો ઉલ્લેખ આપણે ઘણીવાર કરીએ છીએ. એટલા માટે અત્ર જોઈ છે એમ કહ્યું. એનો ભાવાર્થ એમ છે કે તે તેં અનુભવી છે.

प्रत्येकं हि पृथक्करोति किल सा सर्वाणि चान्नानि चेद्,
भ्रष्टो मर्त्यभवात्तथाप्यसुकृती भूयस्तमाप्नोति न ॥ ३ ॥

सिद्धद्यूतकलाबलाद्धनिजनं जित्वाथ हेम्नां भरै-
श्चाणक्येन नृपस्य कोशनिवहः पूर्णीकृतो हेलया ।
दैवाद्वाढ्यजनेन तेन स पुनर्जीयेत मन्त्री क्वचित्,
भ्रष्टो मर्त्यभवात्तथाप्यसुकृती भूयस्तमाप्नोति न ॥ ४ ॥

रत्नान्याढ्यसुतैर्वितीर्य वणिजां देशान्तरादीयुषां,
पश्चात्तापवशेन तानि पुनरादातुं कृतोपक्रमैः ।
लभ्यन्ते निखिलानि दुर्घटमिदं दैवाद् घटेत्तत्क्वचित्,
भ्रष्टो मर्त्यभवात्तथाप्यसुकृती भूयस्तमाप्नोति न ॥ ५ ॥

स्वप्ने कार्पटिकेन रात्रिविगमे श्रीमूलदेवेन च,
प्रेक्ष्येन्दुं सकलं कुनिर्णयवशादल्पं फलं प्राप्य च ।
स्वप्नस्तेन पुनः स तत्र शयितेनालोक्यते कुत्रचित्,
भ्रष्टो म[illegible]भवात्तथाप्यसुकृती भूयस्तमाप्नोति न ॥ ६ ॥

[illegible] वदनाद्धः क्रमवशाच्चक्राणि चत्वार्यपि,
[illegible] विपर्ययेण तदधो धन्वी स्थितोऽवाङ्मुखः ।
[illegible] नामकनीनिकामिषुमुखेनैवाशु विध्यत्यहो,
[illegible] [illegible]भ[illegible]प्यसुकृती भूयस्तमाप्नोति न ॥ ७ ॥

[illegible] [illegible] कच्छपो [illegible]मुखे सेवालबन्धच्युते,
[illegible] [illegible] [illegible]मित नं [illegible] समानीतवान् ।
[illegible] [illegible] [illegible] स पुन[illegible] समालोकते,
[illegible] [illegible]कृती भूयस्तमाप्नोति न ॥ ८ ॥

[illegible] [illegible] निर्मिता [illegible] युगं पश्चिमा-
[illegible] [illegible]योजितं तद् द्वयम् ।
[illegible] [illegible] तस्य स्वयं क्वापि चेत्,
[illegible] ॥ ९ ॥

ગ્રીએ તો ઊલટો તેનો જીવ લેવાનો નિશ્ચય કરી એક લાક્ષાગૃહ બનાવ્યું અને તેમાં
ાપરિણીત વધૂ સાથે કુંવરને મોકલ્યો અને રાત્રે આગ લગાડવાનો વિચાર કર્યો. આ દુષ્ટ
ર્ણયની ખબર કુંવરને બીજા મંત્રીએ કરી અને ભૂમિમાં કરેલી સુરંગને રસ્તે થઈ
વરને બહાર સહીસલામત કાઢ્યો. અરણ્યમાં એકલા ફરતાં કુંવર મહાઅટવીમાં આવી
ડોંચ્યો. તે વખતે એક બ્રાહ્મણ સાથે થયો અને અટવી ઊતારી. રાજ્ય મળે ત્યારે આવવાનું
હી બ્રહ્મદત્તે કૃતજ્ઞપણું બતાવ્યું. અનુક્રમે કેટલેક કાળે બ્રહ્મદત્તને કાંપિલ્યપુરનું રાજ્ય મળ્યું
ાને છ ખંડ પૃથ્વી સાધી ચક્રવર્તી થયા. ઉક્ત બ્રાહ્મણ આ હકીકત જાણી કાંપિલ્યપુર
ાવ્યો અને બહુ પ્રયાસે ચક્રવર્તીને મળ્યો. ચક્રવર્તીએ યથારુચિ વર માગવા કહ્યું. બ્રાહ્મણે
ચાર કરી જવાબ આપવા જણાવ્યું. ઘરે આવી પોતાની સ્ત્રીને પૂછતાં તેણીએ વિચાર
ર્યો કે જો આને ગામગરાસ મળશે તો તેના વહીવટની ખટપટ કરવી પડશે અને ઋદ્ધિને
ાગે ગરીબ અવસ્થામાં પરણેલી સ્ત્રી પસંદ આવશે નહિ તો મારો ત્યાગ કરશે. આથી
ણીએ એવી સૂચના કરી કે આપણા કુટુંબને દરરોજ એક એક ચૂલે ખાવાનું મળે અને
ોક મહોર દક્ષિણા મળે એવું વરદાન માગો. બ્રાહ્મણે આવું જ વરદાન માગ્યુ. રાજાએ
ાહ્મણની પશ્ચિમબુદ્ધિ માટે ખેદ બતાવ્યો. હવે બ્રાહ્મણને પ્રથમ દિવસે બ્રહ્મદત્તને રસોડે
જમવાનું હતું, ત્યાં જમી મહોર મેળવી. પછી ચક્રવર્તીની એક લાખ બાણુ હજાર અંતે-
ઉરીને ત્યાં જમ્યો. આવી રીતે છ ખંડમાં દરેક ઘરે જમવાનું હતું, પણ પ્રથમ દિવસે
ભોજનમાં જે મીઠાશ આવી હતી તે ફરીવાર આવી નહિ અને દરરોજ પ્રથમ દિવસનું
જમણ સંભાર્યા કરે. આથી પ્રથમ શ્લોકમાં કહે છે કે "પ્રસન્ન મનવાળા બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તી
પાસે બ્રાહ્મણે પ્રાર્થના કરી કે 'મને આખા ભરતક્ષેત્રમાં પ્રત્યેક ગૃહે ભોજન અપાવો.'
આ પ્રમાણે વરદાન પ્રાપ્ત કરેલ તે બ્રાહ્મણ કદાચિત્ પ્રથમ દિવસે કરેલ ભોજન બીજી વાર
મેળવે; પણ જે કમનસીબ પ્રાણી મનુષ્યભવ પામી હારી જાય છે તે ફરી વાર તેને પ્રાપ્ત
કરી શકતો નથી." (૧)

દ્યૂત—એક રાજા બહુ વૃદ્ધ થયો, પરંતુ કોઈ પણ પ્રકારે મરણ પામે નહિ. તેનો
પુત્ર મોટી વયનો થયો હતો, અને પ્રત્યેક દિવસ તે પિતાના મરણની રાહ જોતો હતો.
વૃદ્ધ રાજાને પણ રાજ્યમોહ બહુ તીવ્ર લાગ્યો હતો, તેથી પુત્રને રાજ્ય આપી શકતો નહોતો.
પુત્રને છેવટે ઇચ્છા થઈ કે પિતાને મારીને પણ રાજ્ય લેવું. વૃદ્ધ રાજાને આ વાતની ખબર
પડી એટલે તેણે એક યુક્તિ કરી : રાજસભામાં એક સો ને આઠ થાંભલા હતા અને પ્રત્યેક
થાંભલે એક સો ને આઠ હાંસો હતી. રાજાએ પુત્રને કહ્યું કે મારે તને હવે રાજ્ય સોંપી
દેવું છે, પણ આપણા કુળનો એવો રિવાજ છે કે પુત્રે રાજ્ય લેવા પહેલાં પિતા સાથે
દ્યૂત રમવું અને દ્યૂતમાં એક વાર જીતે ત્યારે એક હાંસ જીતી ગણાય. અને તેવી રીતે
એક સો આઠ વાર જીતે ત્યારે એક સ્તંભ જીત્યો ગણાય. આવા એકસો આઠ સ્તંભ જીતે
ત્યારે પુત્રને રાજ્ય મળે, પણ રમતાં રમતાં વચ્ચે એક વાર હારી જાય તો અગાઉની સર્વ

ી રીતે અનેક કષ્ટમાંથી ચંદ્રગુપ્તને બચાવી પોતે પણ યુક્તિથી બચ્યો. ચાણક્ય નીતિ-
ામાં બહુ હોશિયાર હતો. અને યુક્તિ કેમ કરવી, જાળ કેમ પાથરવી અને ગમે તેવા
કૂળ સંયોગોમાં પણ પોતાનું કાર્ય કેવી રીતે સાધવું એ તે બહુ સારું સમજતો હતો.
પર્વત નામના રાજાને પોતાનો કરી નંદ રાજા ઉપર ફરી વાર છાપો માર્યો, પણ આ
તે પાટલીપુર ઉપર સીધો ઘેરો ન ઘાલતાં આસપાસનાં ગામોને સર કરવા માંડ્યાં.
રાજા પડ્યો અને ચંદ્રગુપ્ત સિંહાસનારૂઢ થયો. પર્વત રાજા વિષકન્યાના સંયોગથી
ગયો અને તેથી વચ્ચેથી ફાંસ ગઈ. પાટલીપુરના લોકોને કર બહુ આપવો પડ્યો,
પ્રજા અસંતોષી બની ગઈ અને ચંદ્રગુપ્તની પાસે ફરિયાદ કરવા આવી. ચાણક્યે
ાર્યું કે લોકો અસંતોષી બનશે તો ઉચાળો ભરી ચાલ્યા જશે, આથી તેણે લોકોને
રહિત કર્યા. પૈસા પ્રાપ્ત કરવાનો એક બીજો ઉપાય ચિંતવતાં તેણે દેવતા પાસેથી અજેય
ા મેળવ્યા. ગામના આગેવાન શેઠિયાઓને બોલાવી તેઓ સાથે દ્યૂત રમવા માંડ્યું
તેમાં પોતે મોટી બીટ મૂકે અને જીતે તો પ્રમાણમાં બહુ ઓછી વસ્તુ લે. એવી
કરતાં પણ સર્વ લોકો તેની સાથે રમતાં હારી જતા, પણ ચાણક્ય કોઈ દિવસ હારે
. આથી ચોથા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે "સિદ્ધની પાસેથી મેળવેલ દ્યૂત રમવાના પાસાના
ોગથી અનેક લોકોને જીતીને ચાણક્યે રમતમાત્રમાં રાજાનો ભંડાર સુવર્ણથી ભરી
ા. કદાચ દૈવકૃપાથી ગામના શેઠિયા લોકો તે મંત્રીને જીતી લે, પણ જે કમનસીબ
ી મનુષ્યભવ હારી જાય છે તે ફરી વાર તેને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી." (૪)

રત્ન—વસંતપુર નગરમાં ધન્નો નામે એક શેઠ રહેતો હતો. તેને પાંચ પુત્ર હતા.
ધન્ના શેઠ રત્નની પરીક્ષામાં બહુ કાબેલ હોવાથી તેને **રત્નપરીક્ષક**ના નામથી સર્વ
ળખતા હતા. શેઠની એક એવી પ્રકૃતિ પડી હતી કે બહુ મૂલ્યવાળાં જે જે રત્નો આવે
ખરીદી સંગ્રહી રાખે પણ વેચે નહિ. પુત્રો પણ વારંવાર કહે કે બમણાં–તમણાં દામ
ચે છે, છતાં શા માટે વેચતા નથી? આ પ્રમાણે વારંવાર થયા કરે તોપણ શેઠ તો
ાની વાત જ કરે નહિ. એક વખત શેઠ પરદેશ ગયા અને કેટલાક દિવસ પછી પાછા
યા, ત્યારે માલૂમ પડ્યું કે પોતાના પુત્રોએ સર્વ રત્નો પરદેશી માણસોને વેચી નાખ્યાં
શેઠે તો આ સમાચાર સાંભળી સર્વ પુત્રોને ઘરબહાર કાઢી મૂક્યા અને સર્વ રત્નો
ને જ ઘરે પાછા આવવાનું કહ્યું. પુત્રો તો બાપડા પરદેશ નીકળ્યા, પણ એ જ સર્વ
ા પાછાં કેવી રીતે મેળવી શકે? તેથી પાંચમા શ્લોકમાં કહે છે કે "શેઠના છોકરાઓએ
દેશથી આવેલા વ્યાપારીઓને રત્નો વેચી દીધાં અને વળી પશ્ચાત્તાપ કરીને તે જ પાછાં
ાવવાનો પ્રયાસ કરવા લાગ્યા. કોઈ દેવની સહાયથી કદાચ તે જ સર્વ રત્નો વણિકપુત્રો
ાં મેળવે, પણ જે કમનસીબ પ્રાણી મનુષ્યભવ હારી જાય છે તે ફરી વાર તેને પ્રાપ્ત
ા શકતો નથી." (૫)

સ્વપ્ન—ઉજ્જયિણી નગરીમાં એક મૂળદેવ નામનો ચતુર રાજપુત્ર હતો. તે દેવદત્તા

જાય છે, તોપણ તું તપી જાય છે, જ્યારે પુષ્ટ અથવા પાતળા પ્રમાદો તારું પુણ્યધન લૂંટી લે છે તે તું જાણતો પણ નથી ?" (૨૦)

વિવેચન—ઘરમાં સહજ ચોરી થાય તો ધાંધલ મચાવી મૂકે છે, પોલિસને બોલાવે છે, સજા કરાવે છે અથવા કાયદો હાથમાં લઈ ચોરનાં હાડકાં ખોખરાં કરે છે. આ સર્વ શાને માટે? ધનને માટે, સ્થૂળ દ્રવ્ય માટે. પણ મદ્ય, વિષય, કષાય, વિકથા અને નિદ્રારૂપ પ્રમાદ–ચોરો તારું પુણ્યધન લૂંટી જાય છે તેનો તેં વિચાર કર્યો? વિષય, કષાય એ પુષ્ટ ચોરો છે અને વિકથા, નિદ્રા, નોકષાય એ પણ પાતળા ચોરો છે, પણ બધા ચોર એકઠા થઈ તારા ગુપ્ત પુણ્યધનના ભંડાર પર ધાડ પાડે છે તેથી જરા ચેત. ગરથ ગયા પછી જ્ઞાન આવશે તે નકામું છે. તું મૂઢની જેમ બેઠો બેઠો જોયા કરે છે, એમાં તારી મૂર્ખાઈ છે; માટે ઊઠ, જાગ્રત થા, વિચાર. (૨૦; ૯૦)

જરા નીચું જોઈને ચાલ : ઉપસંહાર

> मृत्योः कोऽपि न रक्षितो न जगतो दारिद्र्यमुत्त्रासितं,
> रोगस्तेननृपादिजा न च भियो निर्णाशिताः षोडश ।
> विध्वस्ता नरका न नापि सुखिता धर्मैस्त्रिलोकी सदा,
> तत्को नाम गुणो मदश्च विभुता का ते स्तुतीच्छा च का ? ॥ २१ ॥ (शार्दूलविक्रीडित)

"હે ભાઈ! તેં હજુ સુધી કોઈ પણ પ્રાણીનું મરણથી રક્ષણ કર્યું નથી; તેં કાંઈ જગતનું દળદર ફિટાડ્યું નથી; તેં રોગ, ચોર, રાજા વગેરેએ કરેલા મોટા સોળ ભયોનો નાશ કર્યો નથી; તેં કાંઈ નરકગતિનો નાશ કર્યો નથી અને ધર્મ વડે તેં કાંઈ ત્રણ લોકને સુખી કર્યા નથી; ત્યારે તારામાં ગુણ શા છે કે તેનો મદ કરે છે? અને વળી એવું કાંઈ પણ કાર્ય કર્યા વિના તું સ્તુતિની ઇચ્છા પણ શેની રાખે છે? (અથવા શું તારા ગુણ અને શો તારો મદ! તેમ જ શી તારી મોટાઈ અને શો તારો ખુશામતનો પ્રેમ!)" (૨૧)

વિવેચન—અરે જીવ! તું લાંબો–પહોળો થઈને ચાલે છે, પણ તેં શું જબરું કામ કર્યું છે કે તેનો ફાંકો રાખે છે? તારું છતું ધન છે તેને પણ તું શોધી શકતો નથી. રે ચેતન! જરા વિચાર કર. આ જિંદગીમાં મરણનો મોટો ભય છે. તેં એક પણ પ્રાણીને તેમાંથી બચાવ્યો? અરે! તારા પોતાના માથેથી જ તેનો ભય ઓછો થયો? આખા હિંદુસ્તાનમાં ગરીબાઈ વધતી જાય છે, ચાર કરોડ માણસો દિવસમાં એક વખત રોટલો કે કુશકા ખાઈને, પાણી પીને સૂઈ રહે છે. ઉપરાઉપરી દુષ્કાળમાં લાખો જીવ અન્ન વિના મરણ પામે છે. આવું દળદર તેં કોઈનું ફિટાડ્યું? ફિટાડવા યત્ન કર્યો? ત્યારે શું તેં મોટા ક્ષય, અતિસાર જેવા વ્યાધિ મટાડ્યા? કે સોળ ભયથી ધ્રૂજતાં પ્રાણીઓને તેમાંથી બચાવ્યાં? આ ભવમાં તેં શું લીલું કર્યું? આવતા ભવ માટે તેં નરક કાપી નાંખી? તને ચોરંટી મળી છે કે તું કદી નરકમાં તો જઈશ જ નહીં? અથવા તેં નરકનો જ નાશ કર્યો છે

ાય છે, તોપણ તું તપી જાય છે, જ્યારે પુષ્ટ અથવા પાતળા પ્રમાદો તારું પુણ્યધન લૂંટી છે તે તું જાણતો પણ નથી ?" (૨૦)

વિવેચન—ઘરમાં સહજ ચોરી થાય તો ધાંધલ મચાવી મૂકે છે, પોલિસને બોલાવે , સજા કરાવે છે અથવા કાયદો હાથમાં લઈ ચોરનાં હાડકાં ખોખરાં કરે છે. આ સર્વ ાને માટે? ધનને માટે, સ્થૂળ દ્રવ્ય માટે. પણ મદ્ય, વિષય, કષાય, વિકથા અને નિદ્રારૂપ માદ-ચોરો તારું પુણ્યધન લૂંટી જાય છે તેનો તેં વિચાર કર્યો? વિષય, કષાય એ પુષ્ટ ારો છે અને વિકથા, નિદ્રા, નોકષાય એ પણ પાતળા ચોરો છે, પણ બધા ચોર એકઠા ઈ તારા ગુપ્ત પુણ્યધનના ભંડાર પર ધાડ પાડે છે તેથી જરા ચેત. ગરથ ગયા પછી ાન આવશે તે નકામું છે. તું મૂઢની જેમ બેઠો બેઠો જોયા કરે છે, એમાં તારી મૂર્ખાઈ ; માટે ઊઠ, જાગ્રત થા, વિચાર. (૨૦; ૯૦)

જરા નીચું જોઈને ચાલ : ઉપસંહાર

मृत्योः कोऽपि न रक्षितो न जगतो दारिद्र्यमुत्त्रासितं,
रोगस्तेननृपादिजा न च भियो निर्णाशिताः षोडश ।
विध्वस्ता नरका न नापि सुखिता धर्मैस्त्रिलोकी सदा,
तत्को नाम गुणो मदश्च विभुता का ते स्तुतीच्छा च का ? ॥ २१ ॥ (शार्दूलविक्रीडित)

"હે ભાઈ! તેં હજુ સુધી કોઈ પણ પ્રાણીનું મરણથી રક્ષણ કર્યું નથી; તેં કાંઈ ગતનું દળદર ફિટાડ્યું નથી; તેં રોગ, ચોર, રાજા વગેરેએ કરેલા મોટા સોળ ભયોનો ાશ કર્યો નથી; તેં કાંઈ નરકગતિનો નાશ કર્યો નથી અને ધર્મ વડે તેં કાંઈ ત્રણ લોકને ુખી કર્યા નથી; ત્યારે તારામાં ગુણ શા છે કે તેનો મદ કરે છે? અને વળી એવું કાંઈ ાણ કાર્ય કર્યા વિના તું સ્તુતિની ઇચ્છા પણ શેની રાખે છે? (અથવા શું તારા ગુણ અને ો તારો મદ! તેમ જ શી તારી મોટાઈ અને શો તારો ખુશામતનો પ્રેમ!)" (૨૧)

વિવેચન—અરે જીવ! તું લાંબો-પહોળો થઈને ચાલે છે, પણ તે શું જબરું ામ કર્યું છે કે તેનો ફાંકો રાખે છે? તારું છતું ધન છે તેને પણ તું શોધી શકતો ાથી. રે ચેતન! જરા વિચાર કર. આ જિંદગીમાં મરણનો મોટો ભય છે. તેં એક પણ ાણીને તેમાંથી બચાવ્યો? અરે! તારા પોતાના માથેથી જ તેનો ભય ઓછો થયો? ાખા હિંદુસ્તાનમાં ગરીબાઈ વધતી જાય છે, ચાર કરોડ માણસો દિવસમાં એક વખત ાટલો કે કુશકા ખાઈને, પાણી પીને સૂઈ રહે છે. ઉપરાઉપરી દુષ્કાળમાં લાખો જીવ અન્ન ાના મરણ પામે છે. આવું દળદર તેં કોઈનું ફિટાડ્યું? ફિટાડવા યત્ન કર્યો? ત્યારે શું ાં મોટા ક્ષય, અતિસાર જેવા વ્યાધિ મટાડ્યા? કે સોળ ભયથી ધ્રૂજતાં પ્રાણીઓને તેમાંથી ાચાવ્યાં? આ ભવમાં તેં શું લીલું કર્યું? આવતા ભવ માટે તેં નરક કાપી નાંખી? તને ગેરંટી ાળી છે કે તું કદી નરકમાં તો જઈશ જ નહીં? અથવા તેં નરકનો જ નાશ કર્યો છે

ક્રોધ—ક્રોધ ઉપર પહેલો અને ચોથો એ બે શ્લોકો છે. એને શાસ્ત્રકાર ભુજંગનું આપે છે, તે પર વિવેચન થઈ ગયું છે. ગૌતમકુલકમાં કહે છે કે **कोहाभिभूया न लहंति** ‘ક્રોધીને સુખ મળતું નથી.’ ભવભાવનામાં સૂર નામના બ્રાહ્મણની કથા છે, તેને ા કરવાથી અનંત ભવ રખડવું પડ્યું હતું. ક્રોધ એ દ્વેષ છે અને વિવેકને ભુલાવી નાખે શાસ્ત્રકાર કહે છે કે **कोहसमो वेरिओ नत्थि** ક્રોધ જેવું કોઈ દુશ્મન નથી. મહાત્માઓ, વેતાત્મા અનગારો અને સાધુઓ પણ ક્રોધથી રખડી પડ્યા છે. ક્રોધ શું શું કરે છે, ા સંબંધમાં એક વિદ્વાન્ લખે છે કે—

> संतापं तनुते भिनत्ति विनयं सौहार्दमुत्सादय-
> त्युद्वेगं जनयत्यवद्यवचनं सूते विधत्ते कलिम् ।
> कीर्तिं कृन्तति दुर्मतिं वितरति व्याहन्ति पुण्योदयं,
> दत्ते यः कुगतिं स हातुमुचितो रोषः सदोषः सताम् ॥

“ક્રોધ સંતાપ* કરે છે, વિનયધર્મનો નાશ કરે છે, મિત્રતાનો છેડો આણે છે, [illegible] વે છે, અવદ્ય (પાપકારક) વચન બોલાવે છે, ક્લેશ કરાવે છે, કીર્તિનો નાશ કરે છે, [illegible] ન્ન કરે છે, પુણ્યોદયને હણે છે અને કુગતિ આપે છે.”

આવા આવા અનેક દોષો ક્રોધથી ઉત્પન્ન થાય છે; સુજ્ઞ તે અનુભવથી [illegible] ક્રોધ કરવાથી નુકસાન પ્રત્યક્ષ છે. સિંદૂરપ્રકર, ઉપાધ્યાયજીની સજ્ઝાય [illegible] થોમાં તે સંબંધી ઘણું વિવેચન છે. ક્રોધનો ત્યાગ એટલે ક્ષમા. [illegible] સ્ત્રનો સાર; એમાં અહિંસા, અભયદાન, અનુકંપા આદિ અનેકનો [illegible] સ્કંદકાચાર્ય ક્રોધથી રખડ્યા અને તેના ત્યાગથી ગજસુકુમાળ, [illegible] વો સુખી થયા.

માન—આને માટે ૨–૩–૭–૮–૧૭ નંબરના શ્લોકો છે. [illegible] વો ગમે છે. ઘણી વાર પોતે નિર્ગુણી છે એમ બતાવતાં પણ [illegible] કેટલાક મગરૂબ હોય છે તે છતી વસ્તુ માટે હોય છે, [illegible] લાક મગરૂબ હોય છે, તે અછતી વસ્તુ માટે ડોળઘાલુ હોય [illegible] ક છે. મગરૂબી કે ફાંકો રાખવો તેના કરતાં પણ દંભ [illegible] લના સમયમાં માણસો દંભી વધારે હોય છે. બીજું [illegible] માનામાં કેટલાક દુર્ગુણોને સદ્ગુણમાં ગણવામાં [illegible] સ્વવ્યક્તિ–સ્થાપન’ અથવા ‘જાતીય–માન’ના [illegible]

* ક્રોધ અને તાવ (તાપ–ફીવર) બરાબર [illegible] તેમ જ થાય છે. ક્રોધથી મુખ લાલ થાય છે, તાવથી [illegible] લાગ્યા કરે છે, ક્રોધથી પણ તેમ જ થાય છે. [illegible] તે પણ તેમ જ થાય છે. તાવથી ભૂખ લાગતી [illegible]

મોઢું યુદ્ધ કરાવ્યું. એણે ધવળ શેઠને સાતમી નારકીએ મોકલ્યો અને એણે નેપોલિયનને સેંટ હેલીનામાં કેદ કરાવ્યો. એણે ઘણાને ભમાવ્યા, રખડાવ્યા અને ભોંયભેગા કર્યા.

આટલા માટે અઢારમી ગાથામાં કહ્યું છે કે 'मूलं हि संसारतरोः कषायाः–સંસારરૂપ વૃક્ષનું મૂળ જ કષાય છે.' કષાયત્યાગ એટલે સંસારત્યાગ. એ કષાયોના અનુયાયી અને સહચારી તરીકે વિષય અને બીજા પ્રમાદ આવે છે અને તેના સંબંધમાં અન્યત્ર વિવેચન થઈ ગયું છે. વળી, સામાન્ય રીતે કષાયત્યાગ કરવા માટે ૫–૬–૧૫–૧૬–૧૮–૨૧ એ શ્લોકો છે અને વિષયપ્રમાદ ત્યાગ માટે ૧૯–૨૦ એ બે શ્લોકો છે. આ વિષય બહુ જ અગત્યનો છે. મનુષ્યજીવનનો મોટો ભાગ આ મનોવિકાર પર ફતેહ પામવાથી જ સાર્થક કરી શકાય છે; તેને જીતવા એ મનુષ્યજીવનની કસોટી છે. આ વિષયની અગત્ય જોઈને બનતાં સુધી દરેક શ્લોક પર સારી રીતે વિવેચન કરવાનો પ્રયાસ થયો છે. કષાયનો વિષય એટલો બધો વિસ્તૃત છે કે તે પર ઘણું વિવેચન થઈ શકે, પરંતુ ગ્રંથગૌરવ વધી જાય તેથી અત્ર મુદ્દાની હકીકત પર ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. આ ચારે કષાયો પર અન્યત્ર ઘણા વિસ્તારથી આ લેખકે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે વિસ્તારથી જાણવાની ઇચ્છાવાળાને ઉપયોગી થઈ પડે તેવો સંભવ રહે છે. "શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશ"માં 'સૌજન્ય'ના વિષય નીચે [illegible] લેખો છપાયા છે. અત્ર મુખ્યત્વે કહેવાનું એ જ છે કે તારે ગમે તેવો પ્રયાસ કરીને કષાયો પર જય મેળવવો. એ પ્રમાણે કરવાથી આ જીવનની સાર્થકતા છે. એમ કરીને [illegible] ભવયાત્રા સફળ થશે અને નહિ તો અનંત [illegible]માં ફરતો આવ્યો છે, તે [illegible] પણ એક ફેરા સમાન થશે.

इति [illegible] कषायनिग्रहनामा [illegible] ॥

अष्टमः शास्त्रगुणाधिकारः ॥

આ ત્યાર સુધી અગાઉના સાત અધિકારોમાં મમત્વમોચન અને કષાયત્યાગ તથા ગાદત્યાગનો ઉપદેશ કર્યો. આ સર્વ ઉપદેશની અસર મન પર શાસ્ત્રાભ્યાસ હોય તો યમ રહે છે, નહિ તો ચાલી જાય છે. જ્ઞાન–સમજણ વગર કોઈ પણ વસ્તુનો ત્યાગ તો નથી, થાય તો બન્યો રહેતો નથી અને થોડો વખત રહે, તોપણ પાછી અસલ સ્થિતિ ઈ જવાનો ચાલુ ભય રહ્યા કરે છે. શાસ્ત્રાભ્યાસ કેવા પ્રકારનો જોઈએ, તેથી કેવા કેવા કારના લાભ છે, તે વધારે સ્પષ્ટ કરવા માટે સૂરિમહારાજ હવે પ્રવૃત્તિ કરે છે.

ઉપરચોટિયો શાસ્ત્રાભ્યાસ

शिलातलाभे हृदि ते वहन्ति, विशन्ति सिद्धान्तरसा न चान्तः ।
यदत्र नो जीवदयार्द्रता ते*, न भावनाङ्कुरततिश्च लभ्या ॥ १ ॥ (उपेन्द्रवज्रा)

"શિલાની સપાટી જેવા (કઠણ) તારા હૃદય પર થઈને સિદ્ધાન્તજળ ચાલ્યું જાય , પણ તેની અંદર પ્રવેશ કરતું નથી; કારણ કે તેમાં (તારા હૃદયમાં) જીવદયારૂપ ભીનાશ ી અને ભાવનારૂપ અંકુરાઓની શ્રેણિ પણ નથી." (૧)

વિવેચન—સાધુનાં વ્યાખ્યાન, ગ્રંથનો અભ્યાસ, શાસ્ત્રનું શ્રવણ વગેરે પ્રસંગે હૃદય- ટ પર જ્ઞાનલહરીનો સુગંધી પવન જરા વખત વાય છે અને ઘણાખરા મનુષ્યોને તો, તે ારા આનંદ આપી ચાલ્યો જાય છે. જેમ પાણીનો પ્રવાહ શિલા ઉપર થઈને ચાલ્યો જાય અને અર્ધા કલાક પછી જુઓ તો પાછી શિલા જેવી ને તેવી હાલતમાં પડેલી હોય , તેમાં ભીનાશ પણ રહેતી નથી અને તેના પર અંકુરા પણ ઊગતા નથી, તેના પર વસોના દિવસો સુધી પાણી ચાલ્યું તે તદ્દન નકામું થઈ જાય છે; કારણ કે જળ પોતાની સર કાંઈ પણ સ્થાપન કરી ગયું નહિ. બીજી દૃષ્ટિથી જોઈએ તો, શિલામાં કોઈ એવો ભાવ રહેલો છે કે પાણી પ્રાપ્ત થયું, તેનો લાભ લેવાની તેનામાં શક્તિ નથી. ત્યારે ાલા જેવા હૃદયથી લાભ નથી. જે જ્ઞાન ઉપર ઉપરથી ચાલ્યું જાય તેનાથી વિશેષ લાભ

* स्ते इति वा पाठः क्वचिल्लभ्यते ।

પણ શું? શાસ્ત્રકાર આવા જ્ઞાનને **વિષયપ્રતિભાસ જ્ઞાન** કહે છે. મતિઅજ્ઞાનના ક્ષયોપ
શમથી એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. વસ્તુતઃ એ મતિજ્ઞાનનો વિષય હોઈ અજ્ઞાન જ છે.
એથી કેટલીક વસ્તુઓનું ઇંદ્રિય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે; પરંતુ બાળકને જેમ વિષ, કંટક
કે રત્નમાં હેય-ઉપાદેયપણાનું જ્ઞાન નથી, તેમ આવા ઉપર ઉપરના જ્ઞાનવાળાને વસ્તુતઃ
હેય-ઉપાદેયપણાનો બોધ નથી. વ્યવહારથી મહાતત્ત્વજ્ઞાની કે ફિલૉસૉફર પણ કહેવાય,
પરંતુ જ્યાં સુધી તેની પ્રવૃત્તિ નિરપેક્ષ છે, ત્યાં સુધી તેનું જ્ઞાન લાભ આપનાર થતું નથી.
હૃદય જ્યારે ખેતરની ફળદ્રૂપ ભૂમિ જેવું થાય અને તેના પર સિદ્ધાન્તજળ પડે, ત્યારે
પછી તેમાં સર્વ જીવ પ્રત્યે મૈત્રીભાવરૂપ આર્દ્રતા પ્રાપ્ત થાય છે. અને તેમ થાય ત્યારે જ
ભાવનારૂપ અંકુરાઓ પણ ત્યાં ઊગે છે. એવી રીતે વર્તન પર અસર કરનાર તત્ત્વસંવેદન
જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે શાસ્ત્રાભ્યાસ બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે. મતિઅજ્ઞાનના ક્ષયોપ
શમથી જરા જરા વસ્તુસ્વરૂપ જાણવાનું બની શકે તે તદ્દન ઉપર ઉપરનું થાય છે,
પરંતુ જ્યારે વસ્તુતઃ સ્વરૂપજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય ત્યારે વર્તન પર પણ તેની અસર થાય છે.
લોકોનું જ્ઞાન બહુધા ઉપયોગિતા કરતાં આડંબર માટે અને સ્વાત્મગુણવૃદ્ધિના વિકાસ
કરતાં સ્વકીર્તિરૂપ ક્ષુલ્લક ઐહિક વૃત્તિથી ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે, જે કોઈ પણ રીતે જ્ઞાનના
નામને યોગ્ય નથી. આટલા માટે આ અધિકારના આઠમા શ્લોકમાં કહે છે કે 'આગમ
કાંઈ અભ્યાસમાત્રથી ફળ આપનારા થતા નથી.' વિષયપ્રતિભાસ જ્ઞાન જીવને ઘણી વાર
થાય છે, પણ સાધ્ય તો તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાનથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. (૧; ૯૨)

શાસ્ત્ર ભણેલા પ્રમાદીને ઉપદેશ

यस्यागमाम्भोदरसैर्न धौतः, प्रमादपङ्कः स कथं शिवेच्छुः ? ।
रसायनैर्यस्य गदाः क्षता नो, सुदुर्लभं जीवितमस्य नूनम् ॥ २ ॥ (उपजाति)

"જે પ્રાણીનો પ્રમાદરૂપ કાદવ સિદ્ધાંતરૂપ વરસાદના જળપ્રવાહથી પણ ધોવાતો નથી
તે કેવી રીતે મુમુક્ષુ (મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છાવાળો) હોઈ શકે? ખરેખર, રસાયણથી પણ
જે કોઈ પ્રાણીનો વ્યાધિ નાશ પામે નહિ, તો પછી તેનું જીવન રહેવાનું જ નહિ
એમ જાણવું." (૨)

વિવેચન—જ્યારે શાસ્ત્રશ્રવણથી પણ પ્રમાદનો નાશ થાય નહિ ત્યારે પછી આ
જીવને અનંત કાળ પર્યંત સંસારમાં પરિભ્રમણ કરવાનું જ છે, એમ સમજવું. પ્રમાદ
આઠ પ્રકારના છેઃ ૧. સંશય, ૨. વિપર્યય (ઊલટો બોધ), ૩. રાગ, ૪. દ્વેષ, ૫. મતિભ્રંશ,
૬. મન-વચન-કાયાના યોગોનું દુઃપ્રણિધાન, ૭. ધર્મ પર અનાદર, ૮. અજ્ઞાન. અથવા પાંચ
પ્રકારે પણ પ્રમાદ છેઃ મદ્ય, વિષય, કષાય, વિકથા ને નિદ્રા. આનું વિશેષ સ્વરૂપ છઠ્ઠા
અધિકારમાં બતાવાઈ ગયું છે. અત્ર આઠ પ્રકારના પ્રમાદનો ત્યાગ સમજવો. શાસ્ત્રાભ્યાસ
કે શ્રવણ પછી ને અન્યા જ રહે, તો પછી થઈ રહ્યું! વૈદક શાસ્ત્રોક્ત વિધિપૂર્વક મારેલાં

ામ્ર કે પારદ પ્રમુખના પ્રયોગથી પણ જ્યારે વ્યાધિ મટે નહિ, ત્યારે તે કેસની આશા ાડી જ દેવી. તેમ જ સંસારદુઃખરૂપ વ્યાધિ પણ તેને માટેના રસાયણરૂપ શાસ્ત્રથી પણ ા મટે નહિ, તો જાણવું કે તેવા વ્યાધિવાળો પ્રાણી 'દુઃસાધ્ય' કે 'અસાધ્ય' ના ર્ગમાં છે. દરેક ભૂલને સુધારવાના ઉપાય હોય છે, દરેક વિમાર્ગગમનને સુમાર્ગે લાવવાનાં ાધન હોય છે, દરેક વ્યાધિનાં ઔષધ હોય છે.

પ્રમાદનો પારિભાષિક અર્થ ન કરીએ તો સામાન્ય ભાષામાં તેનો આળસ–પુરુષાર્થનો ાભાવ–એ અર્થ થાય છે. દરેક વ્યક્તિ, પછી તે ઉપાધિ સહિત કે રહિત હોય, તેને સ્વકર્તવ્યથી ્ટ કરનાર આ મહાદુર્ગુણ છે. એની હાજરી હોય ત્યારે કોઈ પણ કાર્ય થઈ શકતું નથી ાને દરેક પગલે સ્ખલના પ્રાપ્ત થાય છે. સાધુજીવનમાં પ્રમત્ત અવસ્થા અધઃપાત કરાવનારી ાય છે અને સાધ્યને રસ્તે વધારો કરાવવાને બદલે એક પગલું પાછા હઠાડે છે.

આ પ્રમત્ત અવસ્થા દૂર કરવા માટે શાસ્ત્રાભ્યાસ પરમ ઉપાય છે. શાસ્ત્રાભ્યાસથી ાતે કોણ છે? પોતાની ફરજ શી છે? પોતાનું સાધ્ય શું છે? તે સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય ા છે? તે જાણવાનું–સમજવાનું બની આવે છે અને તેથી જ પ્રમાદને દૂર કરવાની યોગ્યતા ાાસ્ત્રાભ્યાસીને પ્રાપ્ત થાય છે. આ અભ્યાસ પણ મનનપૂર્વક અને વર્તન પર અસર કર- ાારો જોઈએ. વાગાડંબર કે ચપળતા કરાવનારો શાસ્ત્રાભ્યાસ બહુ લાભપ્રદ નથી; કારણ કે મેવી સ્થિતિમાં વ્યાધિના ઔષધ તરીકે તેમાં જે ગુણ રહેલો છે તે નાશ પામે છે અને ાારેલ પરિણામ ન નિપજાવનાર ઔષધ નકામું થઈ પડે છે, તેમ શાસ્ત્રાભ્યાસ પણ આવા ્રયોગોમાં ઉપયોગ વગરનો થઈ પડે છે. તેથી રસાયનનું ઉક્ત દૃષ્ટાંત બરાબર ઉચિત છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે શાસ્ત્રાભ્યાસ બહુ મનનપૂર્વક કરવો, તે પ્રમાણે વર્તન કરવું અને ્રમાદ વગેરે દુર્ગુણો હોય તેને દૂર કરવાનું સાધ્ય લક્ષમાં રાખવું. પરમ સાધ્ય તો 'શિવ' મોક્ષ) છે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું અને બુદ્ધિ તથા શક્તિને આવિર્ભાવ આપનારા માવા અનુકૂળ પ્રસંગો પ્રાપ્ત થયા છતાં તેનો સદુપયોગ ન થાય અને દરેક શુભ કાર્યમાં ્રમાદ થયા જ કરે એ સ્થિતિ દૂર કરવાની આવશ્યકતા સમજવી અને દૂર કરવા પરમ પુરુષાર્થ પ્રગટ કરવો. (૨; ૯૩)

સ્વપૂજા માટે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરનારાઓ પ્રત્યે

अधीतिनोऽर्चादिकृते जिनागमः प्रमादिनो दुर्गतिपापतेर्मुधा ।
ज्योतिर्विमूढस्य हि दीपपातिनो, गुणाय कस्मै शलभस्य चक्षुषी ? ॥ ३ ॥ (वंशस्थ)

"દુર્ગતિમાં પડનાર પ્રમાદી પ્રાણી પોતાની પૂજા માટે જૈન શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે છે

---

१ पनीपत्यत इति पापतिः । यङ्न्तपत्धातोरिदं किप्रत्ययान्तम् । "आदगमहनजनः किकिनौ लिट् च ।" (३-२-१७१) पाणिनिकृताष्टाध्यायीस्थसूत्रं, तत्रस्थेन सासहिवावहिचाचलिपापतीनामुपसंख्यानमिति वार्तिकेन ।

ज्योतिर्नाटकनीतिलक्षणधनुर्वेदादिशास्त्रैः परे,
ब्रूमः प्रेत्यहिते तु कर्मणि जडान् कुक्षिम्भरीनेव तान् ॥ ४ ॥ (शार्दूलविक्रीडित)

"કેટલાક અભ્યાસીઓ બહુ પ્રકારના તર્કવિતર્કોના વિચારોમાં પ્રસિદ્ધ હોઈ વાદીઓને જીતીને આનંદ પામે છે, કેટલાક કલ્પના કરીને કાવ્યો રચીને કવિ તરીકે ખ્યાતિ મેળવી, આનંદ માને છે અને કેટલાક જ્યોતિષશાસ્ત્ર, નાટ્યશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, સામુદ્રિક શાસ્ત્ર, ધનુર્વેદ વગેરે શાસ્ત્રોના અભ્યાસ વડે ખુશી થાય છે, પરંતુ આવતા ભવમાં હિતકારી કાર્ય તરફ જો તેઓ જડ (અથવા બેદરકાર) હોય તો અમે તો તેઓને પેટભરા જ કહીએ છીએ." (૪)

વિવેચન—ઉપરના શ્લોકમાં કહી તે જ હકીકત સ્ફુટ કરે છે. કેટલાક ન્યાય (Logic) ની કોટિમાં ઊંડા ઊતરી આનંદ માને છે, જ્યારે કેટલાક કવિ થાય છે, કેટલાક જોશી, નાટકકાર, મુત્સદ્દી, સામુદ્રિક જ્ઞાનમાં કુશળ, શસ્ત્રવિદ્યામાં પારંગત અને કેટલાક રસાયનશાસ્ત્રી (Chemist), આંકડાશાસ્ત્રી (Statistician), અર્થશાસ્ત્રી (Economist), ખગોળવેત્તા (Astronomer), ભૂતળવેત્તા (Geologist), વનસ્પતિવિદ્યાકુશળ (Botanist), ગણિતશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ (Mathamatician), વૈયાકરણ (Grammarian) વગેરે વગેરે થાય છે. ઉદ્યોગ, ગુરુકૃપા અને ક્ષયોપશમ પ્રમાણે વિદ્વત્તા મેળવે છે, પણ જો તેમને ભવની બીક નથી, તો આવતા ભવમાં હિતકારી ધર્માનુષ્ઠાન કરી શકતા નથી અને ધર્માનુષ્ઠાન કર્યા સિવાય આવતા ભવ માટે તૈયારી નથી અને તે ધર્મી હોવા કરતાં ધર્મી હોવાનો દેખાવ માત્ર કરે છે. આ પ્રમાણે હોય તો જાણવું કે તે માણસ પેટભરા જ છે અને કાળની સપાટીમાં લાગનારા પવન અનુસારે તણાઈ જવાના છે. અષ્ટકજીના ટીકાકાર કહે છે કે:—

अविसेसिया मइ च्चिय सम्मद्दिट्ठिस्स सा मइनाणं ।
मइअन्नाणं मिच्छादिट्ठिस्स सुयंपि एमेव ॥

"સમ્યગ્દૃષ્ટિની બુદ્ધિ તે 'મતિજ્ઞાન' છે અને મિથ્યાદૃષ્ટિની બુદ્ધિ તે 'મતિઅજ્ઞાન' છે. મતિમાં કાંઈ ફેરફાર નથી. શ્રુતજ્ઞાનના સંબંધમાં પણ તે જ પ્રકારે સમજવું."

મહાતર્ક કરનાર હોય તોપણ જ્યાં સુધી જ્ઞાનની અસર આત્મિક શુભ પ્રવૃત્તિમાં થતી નથી ત્યાં સુધી તેવા જ્ઞાનને શાસ્ત્રકાર અજ્ઞાન જ કહે છે. અને અજ્ઞાન તો કષાયાદિ મહારિપુઓથી પણ વધારે ખરાબ છે. આથી અમુક વ્યક્તિ વિદ્વાન્ હોય તો તેથી કાંઈ બહુ ખુશી થઈ જવા જેવું નથી. વાસ્તવિક તુલના તો પ્રવૃત્તિ ઉપર જ રહે છે અને જેઓ અમુક કાર્યનો, આત્મિક ઉન્નતિ-અવનતિને અંગે, શો સંબંધ છે તે વિચારતા નથી અથવા વિચાર કરવાની દરકાર કરતા નથી અને વિચાર કરીને ઉન્નતિને માર્ગે પ્રવૃત્તિ કરતા નથી, તેઓ વસ્તુતઃ અજ્ઞાની જ છે, સંસારરસિક જ છે, સંસારમાં રખડનારા જ છે અને તેથી તેઓને 'પેટભરા' કહેવા યુક્ત જ છે. જેઓ પોતાના પેટ પૂરતો વિચાર કરી બેસી રહે છે તેઓ પેટભરા કહેવાય છે. અત્ર સંસારના વધારનારને તે નામ આપવું બહુ સાર્થક છે, વિચાર કરીને સમજવા યોગ્ય છે અને સમજાઈ જાય તેવું છે.

શાસ્ત્રાભ્યાસ કરીને સંયમ રાખવો એ સાચું જ્ઞાન છે

धिगागमैर्माद्यसि रञ्जयन् जनान्, नोद्यच्छसि प्रेत्यहिताय संयमे ।
दधासि कुक्षिम्भरिमात्रतां मुने !, क्व ते क्व तत् क्वैष च ते भवान्तरे ? ॥ ६ ॥ (उपजाति)

"હે મુનિ ! સિદ્ધાંત વડે તું લોકોને રંજન કરતો ખુશી થાય છે અને તારા પોતાના મુષ્મિક હિત માટે યત્ન કરતો નથી તેથી તને ધિક્કાર છે ! તું માત્ર પેટભરાપણું જ ણ કરે છે; પણ હે મુને ! ભવાંતરમાં તે તારા આગમો ક્યાં જશે ? તે તારું જનરંજન ં જશે અને આ તારો સંયમ ક્યાં જશે ?" (૬)

વિવેચન—શાસ્ત્રાભ્યાસ કરીને શું કરવું ?–તે ઉપર સામાન્ય શબ્દોમાં કહ્યું. અત્ર એ શબ્દોમાં મુનિને ઉદ્દેશીને કહે છે કે જો પાંચ ઇંદ્રિયો પર સંયમ ન હોય તો અભ્યાસ મું છે, પેટભરાપણું જ છે એટલે કે સર્વસંપત્કરી ભિક્ષાનો* અધિકારી તું થઈ શકતો જ ી. આવા સાધુઓ નથી સાધતા આ ભવનું અને નથી સાધતા પરભવનું. તેવી જ રીતે ડિત હોવાનો દેખાવ કરનારા કેટલાક આ વર્ગમાં આવે છે. અભ્યાસનું ફળ આત્મપરિણતિ ારથી એ જ હોવું ઘટે. એ ન બને તો પછી અભ્યાસ વંધ્ય થાય છે. ગ્રંથકાર પોતે નીચેની આઠમી ગાથામાં આથી પણ નીચી હદે તે વાત મૂકે છે. જીવનનો હેતુ, ભ્યાસનો હેતુ શો છે ? ક્યાં રહી શકે છે ?–તે વિચારો. લોકરંજન કરનાર અભ્યાસીનું રાપણું ચોથા શ્લોકમાં આપણે વિસ્તારથી જોયું છે. આમાં ખાસ વિચારવા યોગ્ય ટલું છે કે પરભવમાં તું ક્યાં જઈશ ? તારા આગમો ક્યાં જશે ? અને તારો સંયમ ાં જશે ? વળી તારું પ્રેત્યહિત ક્યાં ? જશે અને જેઓની પાસેથી તું કીર્તિની ઇચ્છા ખે છે તેઓ ક્યાં જશે ? જરા માની લીધેલા માન નામના મનોવિકારને તૃપ્ત કરવા ાતર તારું બહુ બગડે છે અને તૃપ્તિ પણ પૂરી થતી નથી. અત્ર મરણ તો અનિવાર્ય અને ત્યાર પછી તારી ગતિ તું જાણતો નથી અને છેવટે સંસારસમુદ્રના મોટા ખડક પર તારું જીવનવહાણ તને ખરાબે ચડાવી દેશે, ત્યારે પછી તારો કીર્તિનો લોભ અને ખાતર સહન કરેલા પરીષહો તને કાંઈ ઉપયોગી નહિ થાય. ઉદ્દેશ અત્ર એ જ છે કે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરીને સંયમ રાખવો.

ટીકાકાર નોટ લખે છે કે "પિતા પુત્રને શિખામણ આપવા સારુ તિરસ્કારનો શબ્દ ખે તે યુક્ત જ છે." (૬; ૯૭)

કેવળ અભ્યાસ કરનારા અને અલ્પાભ્યાસી સાધકમાં શ્રેષ્ઠ કોણ ?

धन्याः केऽप्यनधीतिनोऽपि सदनुष्ठानेषु बद्धादरा,
दुःसाध्येषु परोपदेशलवतः श्रद्धानशुद्धाशयाः ।

---

* જુઓ હરિભદ્રસૂરિકૃત અષ્ટક પાંચમું.

केचित्त्वागमपाठिनोऽपि दधतस्तत्पुस्तकान् येऽलसाः,
अत्रामुत्रहितेषु कर्मसु कथं ते भाविनः प्रेत्यहाः ? ॥ ७ ॥ (शार्दूलविक्रीडित)

"કેટલાંક પ્રાણીઓએ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો ન હોય તોપણ બીજાના જરા ઉપ દેશથી, મુશ્કેલીથી સાધી શકાય તેવાં શુભ અનુષ્ઠાનો તરફ આદરવાળા થઈ જાય છે અને શ્રદ્ધાપૂર્વક શુદ્ધ આશયવાળા થઈ જાય છે તેઓને ધન્ય છે! કેટલાક તો આગમના અભ્યાસી હોય અને તેનાં પુસ્તકો પાસે રાખતા હોય, છતાં પણ આ ભવ-પરભવનાં હિતકારી કાર્યોમાં પ્રમાદી થઈ જાય છે અને પરલોકને હણી નાંખે છે, તેઓનું શું થશે?" (૭)

વિવેચન—વિદ્યા અને મુક્તિપ્રાપ્તિને કેવો સંબંધ છે તે વિચારવા જેવું છે. વિદ્વાનોને જ મોક્ષ મળે છે એમ નથી, પણ અભ્યાસની સાથે સરળતા, સદ્વર્તન જોઈએ. Smiles નામનો એક પ્રખ્યાત ગ્રંથકાર કહે છે કે અસાધારણ વિદ્વત્તાની સાથે હલકામાં હલકા દુર્ગુણો કેટલીક વાર મળેલા હોય છે, અને ઉચ્ચ ચારિત્રને વિદ્યા સાથે કાંઈ પણ ખાસ સંબંધ નથી. દેવ-ગુરુ-ધર્મ પર શુદ્ધ શ્રદ્ધા, શુદ્ધ વર્તન અને સરળ સૌમ્ય પ્રકૃતિથી ઘણા ભદ્રિક જીવો તરી ગયા છે. હકીકત આમ છે, છતાં પણ વિદ્યાવાનને સંસાર તરવો સહેલો પડે છે એમાં તો જરા પણ શક નથી. જ્ઞાનીને વિચારણા-વર્તન સારાં થઈ જવાનો બહુ સંભવ છે અને અજ્ઞાની કરોડો વર્ષે જે કર્મક્ષય કરે તે, જ્ઞાની એક શ્વાસોશ્વાસમાં કરી શકે છે. પણ આવી સગવડ છે તે સાથે જ જો જ્ઞાની પ્રમાદી થઈ જાય, આડંબર કરનારો થઈ જાય, વાહવાહ બોલાવનારો થઈ જાય, આશીભાવ રાખી ધર્માચરણ કરે, તો તેને મોટું નુકસાન થાય છે અથવા ટૂંકામાં તેનો અધઃપાત થાય છે. જેમ કર્મક્ષયનું પ્રબળ સાધન જ્ઞાનીના હાથમાં રહે છે, તેમ તીવ્ર કર્મબંધ અને જવાબદારીનું જોખમ પણ તેને માથે વધારે છે. જ્ઞાનવાને-વિદ્યાવાને બહુ વિચારીને દરેક કાર્ય કરવાની જરૂર છે. મૂળ શ્લોકમાં શાસ્ત્રનો અભ્યાસ નહિ કરનાર એમ કહ્યું છે તે અલ્પ અભ્યાસ કરનારા માટે હોય એમ સમજાય છે. આ શ્લોકથી અજ્ઞાનવાદને પુષ્ટિ આપી નથી તે ખાસ સમજવાની જરૂર છે. આ આખા અધિકારમાં જ્ઞાનને અલ્પાંશ પદ આપવામાં આવ્યું હોય, ત્યાં વિષય પ્રતિભાસ જ્ઞાનને અંગે તે કથન છે એમ સમજવું. તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાન જ્યારે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તો આ અધિકારમાં વર્ણવેલી સ્થિતિ હોય જ નહિ. તે જ્ઞાનવાનને હેય-ઉપાદેયનો શુદ્ધ નિશ્ચય હોય છે, તેની વૃત્તિ સ્વસ્થ હોય છે અને તેની મુખમુદ્રા પર શાંત રસ ઝળકતો હોય છે.* તેવા જ્ઞાનવાળાનું વર્તન પણ બહુ શુદ્ધ હોય છે અને તેની અને અન્ય [illegible] કદી પણ સરખામણી થઈ શકે જ નહિ. શાસ્ત્રકાર અજ્ઞાનવાદની કદી પણ પુષ્ટિ [illegible] નહિ એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. બાકી જ્ઞાનનાં પુસ્તકોનો ભંડાર કબાટમાં [illegible] અને [illegible] જોવામાત્રથી, કાંઈ બહુ લાભ નથી એ અત્ર ઉદ્દેશ છે. (૭: ૮૮)

* [illegible] અષ્ટક ([illegible]).

મુગ્ધબુદ્ધિ વિ. પંડિત

धन्यः स मुग्धमतिरप्युदितार्हदाज्ञारागेण यः सृजति पुण्यमदुर्विकल्पः ।
पाठेन किं व्यसनतोऽस्य तु दुर्विकल्पै-र्यो दुस्थितोऽत्र सदनुष्ठितिषु प्रमादी ॥८॥ (वसन्ततिलका)

"માઠા સંકલ્પો નહીં કરનારો અને તીર્થંકર મહારાજે ફરમાવેલી આજ્ઞાઓના રાગથી શુભ ક્રિયા કરનારો પ્રાણી અભ્યાસ કરવામાં મુગ્ધ બુદ્ધિવાળો હોય, તોપણ ભાગ્યશાળી છે. જે પ્રાણી માઠા વિચારો કર્યા કરે છે અને જે શુભ ક્રિયામાં પ્રમાદી હોય છે, તેવા પ્રાણીને અભ્યાસથી અને તેની ટેવથી શો લાભ છે ?" (૮)

વિવેચન—'તીર્થંકર મહારાજે કહ્યું છે તે ખરું છે, બાકી સર્વ મિથ્યા છે' એવી સામાન્ય બુદ્ધિવાળા પ્રાણી સંસારસમુદ્ર તરી જાય છે; પણ જે પ્રાણી માઠા વિચાર કરતો હોય, સંસારમાં રાચ્યોમાચ્યો રહેતો હોય, રાજકથાદિક વિકથામાં આસક્ત હોય અને શુભ ક્રિયામાં પ્રમાદી હોય તે પ્રાણી વિદ્વાન હોય તોપણ કામનો નથી. શુદ્ધ શ્રદ્ધા કેટલો લાભ આપે છે તે અત્ર જોવાનું છે. શુદ્ધ શ્રદ્ધા વગર કાંઈ લાભપ્રદ થઈ શકતું નથી, ગણુતરીમાં પણ જીવ ત્યારે જ આવે છે. અતીંદ્રિય વિષયમાં શ્રદ્ધા રાખવાની જ જરૂર છે. મનુષ્ય-પ્રવૃત્તિમાં પ્રાણીને વિચાર કરવાનો પણ બહુ વખત મળતો નથી, તેથી જેઓએ વિચાર કર્યો હોય તેઓ પર આધાર રાખી તેઓને પગલે પગલે ચાલવું શ્રેષ્ઠ છે. મનુષ્યજીવનકાળ અલ્પ છે, બુદ્ધિ મંદ છે અને અન્ય વ્યવહારમાં કાળક્ષેપ બહુ થાય છે, તેથી મોટે ભાગે તો જેઓનાં વચન આપ્ત લાગતાં હોય તેની પરીક્ષા કરીને તેને અનુસરવું, એ જ માર્ગ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય જણાય છે. એક માણું મગ રસોઈ માટે ચૂલા પર ચઢાવ્યા હોય તો તેની પરીક્ષા માટે એક મગ બસ છે; તે પ્રમાણે આપ્તતાની પરીક્ષા કરવી. વીતરાગદશા, શુદ્ધ માર્ગકથન, અપેક્ષાઓનું શુદ્ધ સ્થાપન, નયસ્વરૂપનો વિચાર અને સ્યાદ્વાદવિચારશ્રેણી —એ આપ્તતાની પરીક્ષા માટે પૂરતાં છે. વિશેષ ક્ષયોપશમ હોય અને અનુકૂળતા હોય, તેણે વિશેષ પ્રકારે પરીક્ષા કરવાનો અત્ર નિષેધ નથી, પરંતુ ગમે તેમ કરી આપ્તનાં વચન પ્રમાણે અનુષ્ઠાન કરવાની આવશ્યકતા અત્ર સ્વીકારી છે.

અત્ર જે માર્ગનું દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે તેમાં પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો નિષેધ નથી, પણ દુર્વિકલ્પોનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ છે, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. (૮; ૯૯)

શાસ્ત્રાભ્યાસ—ઉપસંહાર

अधीतिमात्रेण फलन्ति नागमाः, समीहितैर्जीव सुखैर्भवान्तरे ।
स्वनुष्ठितैः किं तु* तदीरितैः खरो, न यत्सिताया वहनश्रमात्सुखी ॥ ९ ॥ (वंशस्थ)

"માત્ર અભ્યાસથી જ ભવાંતરમાં ઇચ્છિત સુખ આપીને આગમો ફળતા નથી,

* नु इति वा पाठः

સ્વરૂપનું શુદ્ધ ભાન કરાવનાર **તત્ત્વસંવેદન** જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ જ્ઞાની હોવાનો દાવો કરી શકાય અને તેવા જ્ઞાની માટે આ આખા અધિકારમાં કાંઈ કહેવા જેવું રહેતું નથી. અત્ર જે આક્ષેપ છે તે પ્રથમના દેખાવમાત્ર જ્ઞાન માટે જ છે.

ચતુર્ગતિનાં દુઃખો

શાસ્ત્રાભ્યાસના દ્વારમાં જે હકીકત કહી છે તે જાણ્યા પછી શાસ્ત્રના સારરૂપ જો હકીકત અત્ર બતાવે છે. તે એ છે કે આ સંસારમાં ગમે ત્યાં જાઓ પણ સુખ નથી. સંસારના સર્વ જીવોનો ચાર ગતિમાં સમાવેશ થાય છે: ૧ નારકી, ૨ તિર્યંચ (તેમાં પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, પવન અને વનસ્પતિ તથા જળો, માંકડ, વીંછી, પક્ષીઓ, જળચર, ઢોર વગેરે જીવોનો સમાવેશ થાય છે), ૩ મનુષ્ય અને ૪ દેવ. એ ચાર ગતિમાંથી એકેમાં સુખ નથી એમ બતાવી, શાસ્ત્રનું રહસ્ય બતાવે છે અને તેને પરિણામે જીવને સંક્ષેપમાં ઉપદેશ આપવાનો ઇરાદો છે.

નરકગતિનાં દુઃખો

दुर्गन्धतो यदणुतोऽपि पुरस्य मृत्यु–रायूंषि सागरमितान्यनुपक्रमाणि ।
स्पर्शः खरः क्रकचतोऽतितमामितश्च, दुःखावनन्तगुणितौ भृशशैत्यतापौ ॥१०॥

तीव्राः व्यथाः सुरकृता विविधाश्च यत्रा–क्रन्दारवैः सततमभ्रभृतोऽप्यमुष्मात् ।
किं मानिनो न नरकात्कुमते ! बिभेषि, यन्मोदसे क्षणसुखैर्विषयैः कषायी ॥११॥ युग्मम् ॥
(वसंततिलका)

[illegible] નરકસ્થાનની દુર્ગંધીના એક સૂક્ષ્મ ભાગ માત્રથી (આ મનુષ્યલોકના) નગરનું [illegible] જનોનું) મૃત્યુ થાય છે, જ્યાં સાગરોપમથી મપાતું આયુષ્ય નિરુપક્રમ [illegible] કરવતથી પણ બહુ કર્કશ છે, જ્યાં ટાઢ તડકાનું દુઃખ અહીં કરતાં [illegible] વધારે છે, જ્યાં દેવતાઓની કરેલી અનેક પ્રકારની વેદના [illegible] આક્રંદ વડે આકાશ ભરાઈ જાય છે—આવા પ્રકારના [illegible] વિચારથી હે કુમતિ! તું બીતો નથી કે કષાય કરીને [illegible] વિષયો ભોગવીને આનંદ માને છે?" (૧૦-૧૧)

[illegible] દુર્ગંધ એટલી બધી હોય છે કે તેના બહુ સૂક્ષ્મ ભાગની [illegible] થઈ જાય.

[illegible] અકસ્માત, ભય વગેરે કારણોથી નાશ પામે છે, [illegible] આયુષ્ય તો ગમે તે કારણથી તૂટતું જ નથી [illegible] તે જેવાઈ જાય છે. વળી, [illegible]

[illegible]

ષ્ય સાગરોપમથી ગણાય છે. સાગરોપમ એટલે અસંખ્યાતા વર્ષનું એક પલ્યોપમ દશ કોટાકોટિ પલ્યોપમે એક સાગરોપમ. પલ્યોપમનો પણ ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ પાંચમા કર્મગ્રંથની ગાથા ૮૫મી જુઓ.) આવું મોટું આયુષ્ય અને તેમાં દુઃખ, ને દુઃખ જ છે એટલે ક્ષણમાત્ર પણ સુખ નથી. નરકભૂમિનો સ્પર્શ કરવતની ધાર ં પણ કઠોર છે અને ત્યાંની ઠંડી આગળ ઉત્તર ધ્રુવની ઠંડી અને તાપ આગળ ાના રણનો તાપ કાંઈ ગણતરીમાં નથી. ક્ષેત્રવેદના બહુ જ સખ્ત છે. કેટલાંક ક્ષેત્રો ઠંડાં છે, ત્યાંની ઠંડી સહન થઈ શકે નહિ; જ્યારે કેટલાંક ક્ષેત્રો તદ્દન ગરમ છે. દુઃખનો ખ્યાલ એટલા પરથી આવશે કે નારકોને ઉષ્ણ ક્ષેત્રમાં એટલી વેદના થાય ે તેને ઉપાડી ખેરના અંગારાની ખાઈમાં ભર ઉનાળામાં સુવાડવામાં આવે તો જેમ ય કમળની શય્યામાં સુખેથી સૂઈ રહે તેમ, છમાસ સુધી નિદ્રા કરે. આ પ્રથમ પ્રકારની **વેદના** છે. જિજ્ઞાસુએ તેનું વિશેષ સ્વરૂપ બીજા ગ્રંથોથી જાણી લેવું.

બીજા પ્રકારની **પરમાધામીકૃત વેદના** છે. આ હલકી જાતના અસુરો જીવોને ા દેવામાં જ આનંદ માને છે. તેઓ તેને મારે છે, કૂટે છે, તેના શરીરને તોડે છે, છે, તેને રાડો પડાવે છે, એક પર બીજાને નાખે છે, કરવતથી વેરે છે, જીભ ખેંચે અને એવી એવી બીજી અનેક પ્રકારની વેદનાઓ કરે છે, તેનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે.

આ ઉપરાંત ત્રીજી **અન્યોન્યકૃત વેદના** છે. અગાઉના વૈરભાવથી જીવો પરસ્પર ઈ મરે છે, લડે છે અને કદર્થના પામે છે, પમાડે છે.

ઉપરની હકીકત ઉપરથી જણાયું હશે કે ક્રોધી, અહંકારી, કપટી, લોભી, વિષયમાં સક્ત જીવ સદરહુ ગતિમાં જાય છે. જો તારી કલ્પનાશક્તિ સારી હોય તો ઉપરનું રૂપ જાણ્યા પછી પણ તને નરકની બીક લાગતી નથી? વિષયજન્ય સુખ–માની લીધેલું ા–ક્ષણવાર, પાંચ મિનિટ, કલાક, દિવસ જ ચાલે છે અને તેના બદલામાં નારકીનાં મો સાગરોપમ ચાલે છે; માટે હવે તારી મરજી પ્રમાણે ગમે તે પ્રકારનો આદર કર. ૦–૧૧; ૧૦૧–૧૦૨)

તિર્યંચગતિનાં દુઃખો

वन्धोऽनिशं वाहनताडनानि, क्षुत्तृड्दुरामातपशीतवाताः ।
निजान्यजातीयभयापमृत्युदुःखानि तिर्यक्ष्विति दुस्सहानि ॥ १२ ॥ (उपजाति)

"નિરંતર બંધન, ભારનું વહન, માર, ભૂખ, તરસ, દુષ્ટ રોગો, તડકો, ઠંડી, પવન, તાની અને પારકી જાતિનો ભય અને કુમરણ—તિર્યંચગતિનાં આવા પ્રકારનાં અસહ્ય ખો છે." (૧૨)

વિવેચન—બંધન તે ગાડાં, હળ, ચક્કી વગેરેમાં તડકો ઠંડી અને પવન તે ...

હાથીનો, ગોધાને ગોધાનો વગેરે અને પરજાતિનો ભય તે મૃગને સિંહનો, ઉંદરને બિલાડીને વગેરે. વળી નાક-કાનનું છેદવું વગેરે બહુ પ્રકારનાં દુઃખો તિર્યંચોને છે. બિચારાથી બોલી શકાય નહિ, સહનશીલતા રાખવી પડે. આવી પીડાઓ વિષય-કષાયમાં રાચનારને ખમવી પડે છે માટે ચેતો. અત્ર તિર્યંચગતિનાં દુઃખો વર્ણવવામાં આવ્યાં છે, તે સર્વ ઓઘેથી અપેક્ષાએ છે. એ ઉપરાંત અમુક જાતિને માટે દુઃખો વિચારીએ તો ઘણું વિવેચન થઈ જાય. દાખલા તરીકે કેટલાંક દુઃખો અશ્વને ખાસ હોય છે, કેટલાંક બળદને ખાસ હોય છે, કેટલાંક શ્વાનને ખાસ હોય છે, તે દરરોજના અનુભવનો વિષય છે, તેથી ગ્રંથગૌરવના ભયથી અત્ર વિસ્તાર કર્યો નથી. એકેંદ્રિયાદિકના અવ્યક્ત દુઃખનું વર્ણન કરવું પણ અશક્ય છે. તે ગતિમાં સુખ નથી, એ આ શ્લોકનો સાર છે. (૧૨; ૧૦૩)

દેવગતિનાં દુઃખો

सुधान्यदास्याभिभवाभ्यसूयाभियोऽन्तगर्भस्थितिदुर्गतीनाम् ।
एवं सुरेष्वप्यसुखानि नित्यं किं तत्सुखैर्वा परिणामदुःखैः ? ॥ १३ ॥ (उपजाति)

"ઈંદ્રાદિકની નિષ્કારણ સેવા કરવી, પરાભવ, મત્સર, અંતકાળ, ગર્ભસ્થિતિ અને દુર્ગતિનો ભય—આવી રીતે દેવગતિમાં પણ નિરંતર દુઃખો છે. વળી, જેને પરિણામે દુઃખ છે તેવા સુખથી શું ?" (૧૩)

વિવેચન—૧. મનુષ્ય પારકી ચાકરી કરે છે તેનો હેતુ ગુજરાન ચલાવવાનો હોય છે, પણ દેવતાને આજીવિકાનું કારણ નહિ છતાં તેમ જ દ્રવ્યપ્રાપ્તિનો હેતુ નહિ છતાં પણ આભિયોગાદિક ભાવનાએ પૂર્વોપાર્જન કરેલાં કર્મના આધીનપણાથી વગર કારણે ઈંદ્રાદિની **ચાકરી** કરવી પડે છે.

૨. પોતાથી વધારે બળવાન દેવો પોતાની સ્ત્રીને ઉપાડી જાય ઇત્યાદિ **અભિભવ**-પરાભવ.

૩. પરનો ઉત્કર્ષ સહન ન કરવો તે **અસૂયા.** દેવતાને બીજા દેવોનું વિશેષ સુખ જોઈને ઈર્ષ્યા બહુ થાય છે.

૪. દેવતાને **મરણની** બીક બહુ લાગે છે. ફૂલની માળાનું કરમાવું વગેરે મરણનાં ચિહ્ન જોઈ, છ માસથી તો તે વિલાપ કરવા માંડે છે.

૫. મરણ પછી ગર્ભમાં નવ માસ **અશુચિ કર્દમમાં ઊંધું લટકાવું પડશે**- એવા વિચારથી મૂર્છા પણ પામે છે; અથવા ઢોર, પક્ષી કે એકેન્દ્રિયમાં જવું પડશે તેની બીક બહુ લાગે છે.

૬. એ જ રીતે દુર્ગતિમાં જવાની બીક બહુ લાગ્યા કરે છે. વળી, દેવતાઓમાં ખટપટ બહુ ચાલે છે, લડાઈઓ પણ ઘણી વાર થાય છે અને ચિત્તવ્યગ્રતા બહુ રહે છે અને એ દેવકી ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત થયેલી હોય છે, પણ તેથી કાંઈ માનસિક સુખ મળતું નથી અને એ સુખ દેવતા ભોગવી શકતા નથી.

વળી, પૌદ્ગલિક સુખ જરા જરા છે એમ માનીએ તોપણ દેવગતિમાં કરેલી વિષયાસક્તિને પરિણામે અધઃપાત થાય છે, ત્યારે એને સુખ કેમ કહેવાય? ઉપદેશમાળામાં શ્રી ધર્મદાસ ગણી કહે છે કે "ચ્યવન સમયે દેવતા પોતાનું પૂર્વનું સુખ ને ભાવીમાં પ્રાપ્ત થનારું દુઃખ વિચારીને માથું કૂટે છે અને દીન થઈને માથું અફાળે છે." પાંચ ઇંદ્રિયના ભોગમાં આસક્ત, અંગભંગ અને ભયમાંથી છ માસ પહેલાં ત્રસ્ત થતા દેવો, કરોડો વર્ષનાં સુખને [illegible] હારી જાય છે. પૌદ્ગલિક સુખ એ સુખ જ નથી, એ અત્ર સ્ફુટ થઈ જાય છે.

જ્યાં સુધી માનસિક સુખ—જ્ઞાનાનંદ નથી, ત્યાં સુધી સ્થૂલ પૌદ્ગલિક સુખ ગમે તેટલું હોય, તેથી જરા પણ આનંદ થતો નથી. દેવગતિમાં સ્થૂલ સુખો તો કદાચ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે તેટલાં ઉદય થઈ શકે, તોપણ તે હોય ત્યારે પણ સુખ નથી અને પછી તો મહાકષ્ટ આપનાર થાય છે. દેવ જેવી એકાંત સુખ આપનારી લાગે તેવી ગતિમાં પણ સુખ નથી એ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. (૧૩; ૧૦૪)

મનુષ્યગતિનાં દુઃખો

सप्तभीत्यभिभवेष्टवियोगानिष्टयोगगददुःसुतादिभिः* ।
स्याच्चिरं विरसता नृजनुषः, पुण्यतः सरसतां तदानय ॥ १४ ॥ (स्वागता)

"સાત ભય, પરાભવ(અપમાન), વહાલાનો વિયોગ, અપ્રિયનો સંયોગ, વ્યાધિઓ, ખોટી ચાલના છોકરા વગેરે વડે મનુષ્યજન્મ પણ લાંબા વખત સુધી વિરસ(ખારો ધુધવા) થઈ જાય છે, એટલા માટે પુણ્ય વડે મનુષ્યજન્મનું મધુરપણું પ્રાપ્ત કર." (૧૪)

વિવેચન—આ લોકનો ભય, પરલોકનો ભય, આદાન(પોતાની વસ્તુ ચોરાઈ જવાનો) ભય, અકસ્માત્ ભય, અરક્ષણપણું (આજીવિકા)નો ભય, મરણભય અને અપકીર્તિભય+ એ સાત ભય મનુષ્યભવમાં બહુ પીડા કરે છે. વળી, એ ઉપરાંત, આ મનુષ્યભવમાં રાજા, ચોર વગેરે તરફથી પરાભવ થાય છે. વહાલા પુત્રનું મરણ, સ્ત્રીનો વિયોગ, ધનદૌલત્યાદિનો નાશ વગેરે અનિષ્ટનો સંયોગ (ઇષ્ટવિયોગ, અનિષ્ટસંયોગ એ ચેતન અચેતન આદિ સર્વ પદાર્થના સંબંધમાં હોય છે); એ ઉપરાંત ખરાબ સંયોગોમાં રહેવું, મૂર્ખ રાજા અથવા શેઠની નોકરી કરવી, મૂર્ખ સ્ત્રી સાથે ભવ કાઢવો, પુત્રપ્રાપ્તિ ન થવી, ઘણી દીકરીઓના પિતા થવું, દ્રવ્ય ખાતર પરદેશમાં રખડવું, નીચ શેઠિયાઓના કાંટાદાર મગજમાંથી નીકળતા વિચિત્ર હુકમોનો અમલ કરવો—એ આ મનુષ્યભવમાં મનાતાં અનેક દુઃખોમાંનાં થોડાં છે. પરંતુ આ જીવ તો વિચાર જ કરતો નથી. સંસ્કૃતમાં એક જગ્યાએ કહે છે કે "પ્રથમ તો, માની કૂખમાં બહુ દુઃખ છે, ત્યાર પછી નાનપણમાં પરાધીનવૃત્તિનું દુઃખ,

* कुकुटुम्बकैरिति वा पाठः (ખરાબ કુટુંબીઓ—ઓરમાન માતા વગેરે).
+ લોકાપવાદ ભય અથવા અપયશનો ભય.

ને વળી ઊલટો વિપરીત આચરણ કરી તે દુઃખોના નાશ સારુ જરા પણ પ્રયાસ કરતો થી." (૧૯)

વિવેચન—શત્રુઓને આંખે દેખીને પણ તેની ઉપેક્ષા કરે તે બેવકૂફ જ ગણાય. ચાર ગતિનાં દુઃખો અનુભવ્યાં છે, ભોગવ્યાં છે, સાંભળ્યાં છે અને હમણાં જ તારી ાનદૃષ્ટિ સમક્ષ રજૂ થયાં છે. આટલું છતાં પણ તું તેઓને કાપી નાખવા યત્ન કરીશ હિ તો પછી તારું ડહાપણ ફોગટનું કહેવાશે અને તું મૂર્ખ ગણાઈશ. (૧૯; ૧૦૭)

* * *

એવી રીતે આઠમું દ્વાર પૂર્ણ થયું. પ્રથમ ભાગમાં શાસ્ત્રાભ્યાસનું ફળ બતાવ્યું. માં જે પ્રાણી અભ્યાસાનુસાર વર્તન કરતા નથી તે ચતુર્ગતિમાં રખડે છે એમ બતાવ્યું. ત્તર વિભાગમાં સૂરિમહારાજ ટૂંકામાં ચાર ગતિનાં દુઃખો બતાવે છે, તે વિચારવા ાયક છે. શાસ્ત્રકારની ફરજ વસ્તુસ્થિતિનું ખરું ચિત્ર શ્રોતા લોકો પાસે મૂકવું એ જ . અને શાસ્ત્ર વાંચનારની ફરજ એ છે કે વસ્તુસ્વરૂપનું ભાન હૃદયમાં ભાવી તે પર વિચાર રી વર્તન કરવું. આ ચાર ગતિનાં દુઃખનું વર્ણન શાસ્ત્રાભ્યાસદ્વારમાં લીધું છે તેનો ેતુ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વિચારવા જેવો છે. '**વિષયપ્રતિભાસ**' જ્ઞાન ઘણા જીવોને ાય છે, ત્યારે તે વસ્તુસ્વરૂપનો ભાસ જાણે છે, વસ્તુનાં આકૃતિ, ગુણ જાણે છે, પણ એ કામું છે. જ્યાં સુધી 'તત્ત્વસંવેદન'* જ્ઞાન હોઈને, તેના બતાવ્યા પ્રમાણે વર્તન થતું થી, જ્યાં સુધી હેય, જ્ઞેય, ઉપાદેયનો તફાવત સમજીને તે પ્રમાણે ત્યાગ કે આદર થતો થી, જ્યાં સુધી જ્ઞાનનો હેતુ પોતાના મહત્ત્વમાં વધારો કરવો એ જ રહે છે, ત્યાં સુધી બધું કામું છે. એમાં નથી ચઢતો જીવ ઊંચી પાયરીએ કે નથી થતો એનો ઉત્કર્ષ. જ્ઞાન મણી, ચાર ગતિની એટલે સંસારની વાસ્તવિક સ્થિતિ શી છે, એનો ખાસ વિચાર કરવો એ પ્રથમ કર્તવ્ય છે.

પાશ્ચાત્ય સુખસૂત્ર અને જૈન સુખસૂત્રમાં આ મોટો તફાવત છે. પાશ્ચાત્ય તત્ત્વવેત્તાઓ અત્ર સુખ શોધે છે. જૈન શાસ્ત્રકારો કહે છે કે એ બધાં ફાંફાં છે. જ્યાં વાસ્તવિક સ્થાયી સુખ છે જ નહિ ત્યાં શોધતાં મળશે ક્યાંથી? માટે વાસ્તવિક ચિરસ્થાયી સુખ મેળવવા પ્રયાસ કરો. આ સંસારના વિષયની વાસના તજી દો, ઇચ્છા ઓછી કરો, ઇંદ્રિયોનું દમન કરો અને મન પર અંકુશ રાખો. જૈન સિદ્ધાંતનો—શાંત રસનો—સાર એ જ છે કે આ ભવના માની લીધેલા જરા જેટલા સુખ સારુ તમે અનંત ભવની વૃદ્ધિ કરો નહિ. શાસ્ત્રાભ્યાસનો આ જ સાર છે અને એની જ જરૂર છે; બાકી બધો વિતંડાવાદ છે, બહુધા લોકપ્રિય થવાનો પ્રયાસ છે અને તે શાસ્ત્રકારની દૃષ્ટિમાં શૂન્ય છે.

શાસ્ત્રાભ્યાસને અને વર્તનને બહુ નજીકનો સંબંધ છે, તે આપણે તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાનની વ્યાખ્યા પરથી જોયું. શાસ્ત્રાભ્યાસ દ્વારમાં ચતુર્ગતિક્લેશવર્ણન આપવામાં ગ્રંથકર્તાનો

* ત્યાગ કરવા યોગ્ય શું છે અને આદરવા યોગ્ય શું છે તેના નિશ્ચયવાળું શુદ્ધ જ્ઞાન.

આશય ઘણો ઊંડો જણાય છે. આ પ્રાણી ઝેરમાં સુખ માની બેઠો છે, તેની એ મા[illegible] કેટલી ખોટી છે, તે સામાન્ય શબ્દોમાં બતાવી, વિશેષપણે અનુભવથી અવલોકન કર[illegible] તેમનો આશય જણાય છે. વસ્તુતઃ સુખ સંસારમાં નથી. એ આપણે પ્રથમ સમત[illegible] અધિકારમાં બહુ વિસ્તૃત કલ્પના અને પ્રમાણથી જોઈ ગયા છીએ. એ મૃગતૃ[illegible] [illegible]માં આકર્ષાયેલો અલ્પસત્ત્વી પ્રાણી દોડાદોડ કરે છે, પરંતુ એ કાંઈ પ્રાપ્ત કરી [illegible] નથી [illegible] અનુકૂલ નિર્દુઃખત્વસુખ માટે કદાચ એમ ધારવામાં આવે કે દુઃખ સાથે [illegible] [illegible] અને સુખ ઉપર ભાર શા માટે મૂકતા નથી? દુઃખને શા માટે આગળ કરે [illegible] [illegible] તેના જવાબમાં કહે છે કે સુખ છે જ નહિ, છે તે માત્ર માનેલું જ [illegible] [illegible] ને સુખને સાથે પાડી દેવાની આવશ્યકતા નથી. આખા અધિકારનો સાર [illegible] [illegible] સારી રીતે કરવો અને પોતાનું સાધ્ય નિરંતર લક્ષમાં રાખવું [illegible] [illegible] જે જે કારણો પ્રતિબંધ કરનારાં હોય. તેને શોધી કાઢી તેને [illegible] [illegible] ખીખી કરી નાખવી. સ્થૂળ કચરો કાઢતા ઉપરાંત માનસિ[illegible] [illegible] કેમ છે? ક્યાં છે? કેમ દૂર કરાય?–વગેરે માટે આ[illegible] [illegible]માં આવશે.

[illegible] नामा[illegible] [illegible]ऽधिकारः ॥

नवमश्चित्तदमनाधिकारः ॥

ઇન્દ્રિયો પર અંકુશ, પ્રમાદ-કષાયનો ત્યાગ, સમભાવ—એ સર્વ હકીકત કહી, તેનો હેતુ એ જ છે કે મન પર અંકુશ રાખવો. મન પર અંકુશ ન હોય ત્યાં સુધી શાસ્ત્રાભ્યાસ અને ધાર્મિક બાહ્ય ક્રિયા, તેથી પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય ફળની અપેક્ષાએ, બહુ અલ્પ ફળ આપે છે; ત્યારે પાપકાર્યોમાં પણ પરાધીનતાએ પ્રવર્તનાર અંકુશિત મનવાળાને અમુક મૃદુતા આવી જાય છે, અને દોષ અલ્પ લાગે છે. આવી મોટી ઉપયોગી હકીકત બતાવનાર આખા ગ્રંથના મધ્યબિંદુરૂપ આ સર્વથી ઉપયોગી કેન્દ્રસ્થ દ્વાર લગભગ બરાબર મધ્યમાં આવે છે. આ અતિ ઉપયોગી દ્વારનો દરેકેદરેક શબ્દ મનન કરવા યોગ્ય છે.

મનધીવરનો વિશ્વાસ ન કરવો

कुकर्मजालैः कुविकल्पसूत्रजैर्निबध्य गाढं नरकाग्निभिश्चिरम् ।

विसारवत् पक्ष्यति जीव ! हे मनःकैवर्तकस्त्वामिति मास्य विश्वसीः ॥ १ ॥ (वंशस्थविल)

"હે ચેતન ! મનધીવર (મચ્છીમાર) કુવિકલ્પ દોરીઓની બનાવેલી કુકર્મ જાળ પાથરીને તેમાં તને મજબૂત રીતે ગૂંથી લાંબા વખત સુધી માછલાની પેઠે નરકાગ્નિમાં ભુંજશે, તેટલા માટે તેના પર વિશ્વાસ રાખીશ નહિ." (૧)

વિવેચન—વિષયની શરૂઆતમાં જ પ્રથમનો શ્લોક બહુ આલંકારિક વાપર્યો છે. શરૂઆતમાં મન પર અંકુશ હોતો નથી, ત્યારે શું કરવું તે અત્ર બતાવે છે. હે ચેતન ! તું એમ માને છે કે આ મન તો તારું પોતાનું છે, પણ તે તો એક ધીવર જેવું ખરાબ છે અને તારું પોતાનું નથી, એમ ચોક્કસ માનજે. તે તો મોટી મોટી જાળ પાથરશે અને તને તેમાં પકડી લેવા યત્ન કરશે અને પકડીને પછી નરકરૂપ અગ્નિમાં ભુંજશે. આવા આવા તારા હાલહવાલ કરી નાખશે; માટે હે જીવરૂપ માછલા ! તું તારા શત્રુ–મનરૂપ ધીવરનો વિશ્વાસ કરીશ નહિ. માછલું બિચારું પૌદ્ગલિક ઇચ્છાથી લેવાઈ જાય છે, તેને ધીવરે પાથરેલી જાળની ખબર પડતી નથી: તેમ જ આ અજ્ઞાની જીવ મન-ધીવરની જાળમાં સપડાઈ જાય છે, ફસાઈ
નારી જાળ તારા કુવિકલ્પરૂપ સૂત્રથી બને

વાળા શબ્દોમાં જ્ઞાની મહારાજ ભલામણ કરે છે કે મનનો વિશ્વાસ કરવો નહિ. માછલાં પકડવા માછીમારો જાળ કેવી પાથરે છે તેનો અનુભવ હોય તે સમજી શકશે કે એક વાર તેના સપાટામાં આવેલું માછલું પછી નીકળી શકતું નથી,

આપણે મન પર વિશ્વાસ રાખીએ અને પછી વાડ જ ચીભડાં ગળવા માંડે ત્યારે કશો બચાવ કે ઉપાય રહેતો નથી, માટે ભાંગેલી ડાળ પર બેસવાનો વિશ્વાસ ન રખાય, તેમ તેના પર વિશ્વાસ જ કરવો નહિ. મન કુવિકલ્પોથી બનેલી જાળ કેવી રીતે અને કેવે કેવે પ્રસંગે પાથરે છે તેનું સહજ દૃષ્ટાંત જોવું હોય તો પ્રતિક્રમણમાં મન કેવા કેવા દૂર દેશમાં મુસાફરી કરી આવે છે તે યાદ કરવું. આવી શુદ્ધ જગ્યામાં, શુદ્ધ આસન ઉપર, શુદ્ધ ગુરુમહારાજની સમક્ષ પણ તે સખણું રહેતું નથી, માટે તેનો શો વિશ્વાસ કરવો?

મનનો વિશ્વાસ કરનાર નરકગતિનાં દુઃખો ખમશે, એટલું જ નહિ પરંતુ અત્ર તેનું એક પણ કામ સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ; માટે તેનો વિશ્વાસ ન કરતાં તેને પોતાના કબજામાં રાખવું. (૧; ૧૦૮)

મનમિત્રને અનુકૂળ થવા પ્રાર્થના

चेतोऽर्थये मयि चिरत्वसख ! प्रसीद, किं दुर्विकल्पनिकरैः* क्षिपसे भवे माम् ? ।
बद्धोऽञ्जलिः कुरु कृपां भज सद्विकल्पान्, मैत्रीं कृतार्थय यतो नरकाद्बिभेमि ॥२॥ (वसंततिलका)

"હે મન! મારા લાંબા વખતના મિત્ર! હું પ્રાર્થના કરું છું કે મારા ઉપર કૃપા કર. ખરાબ સંકલ્પો કરીને શા માટે મને સંસારમાં નાખે છે? (તારી પાસે) હું હાથ જોડીને ઊભો રહું છું, મારા પર કૃપા કર, સારા વિચારો કર અને આપણી લાંબા વખતની દોસ્તી સફળ કર, કારણ કે હું નરકગતિથી બીઉં છું." (૨)

વિવેચન—મનનો વિશ્વાસ ન કરવો એ તો ખરું, પણ તે તો અસ્તવ્યસ્તપણે ચાલ્યું જાય છે. ત્યારે હવે આત્મા તેને સમજાવે છે, તેની ખુશામત કરે છે. મન અને જીવને ઘણા વખતથી સંબંધ છે. જ્યારે સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયપણાની સ્થિતિમાં જીવ આવે છે ત્યારથી તેને મન હોય છે, તેથી તેને લાંબા વખતના મિત્રની સંજ્ઞાથી બોલાવે છે. વળી, કોઈ પાસેથી કાર્ય સાધવું હોય ત્યારે તેને મીઠાશથી બોલાવવાથી જલદી કામ થાય છે. હે મિત્ર મન! તું શું કરવા મને સંસારમાં ફેંકી દે છે? તું ખરાબ સંકલ્પો કરે છે તે છોડી દે, તો મારા ભવના ફેરા મટી જાય. જે લાંબા વખતના મિત્રો હોય તે એક બીજાનું સાંભળે છે, તો મહેરબાની કરી હવે આ બધું તોફાન છોડી દે.

મનને આવી રીતે પુનઃ પુનઃ પ્રાર્થના કરવાથી તે બાબતમાં ચીવટ થાય છે અને છેવટે વિકલ્પો ઓછા થાય છે. આમ પ્રાર્થનાનું વારંવાર પુનરાવર્તન થાય તો પછી મન

* निकरै इत्यपि पाठः साधीयान् दृश्यते।

ારગમન–સંસરણ–માં કેટલું કાર્ય બજાવે છે, તે આ ઉપરથી ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું સંસારને ચક્ર સાથે સરખાવવામાં બહુ દીર્ઘ દૃષ્ટિ વાપરી છે. એ રૂપક બહુ સાર્થ છે અનેક રીતે અર્થઘટનાયુક્ત છે. ચક્રને એક વખત ખૂબ જોસથી ચલાવવા માંડયા . તેને ગતિ આપવામાં ન આવે તોપણ તે ચાલ્યા કરે છે, તેમ જ સૃષ્ટિ (સંસાર-હાર–આશ્રમ) માંડયા પછી થોડો વખત પ્રાણી દૂર જાય તોપણ તે તો ચાલ્યા જ છે. એક ચક્ર અનેક ચક્રોને ચલાવે છે, તેવી જ સૃષ્ટિની રચના જોઈ લેવી. તેને અટ-ા હાથ લગાડવામાં આવે તો હાથ ભાંગી જાય. તેને અટકાવવાના બે જ ઉપાય છે: તો સ્ટીમ (જે ચક્રગતિનું કારણ છે તે) કાઢી નાખવી અને કાં તો ચક્ર પર મજબૂત ચઢાવવી. આપણો સર્વ પ્રયાસ તો સ્ટીમ કાઢી નાખવાનો જ છે, પણ તે જ્યાં સુધી શકે નહિ ત્યાં સુધી મજબૂત બ્રેક ચઢાવવી, એ પરમ હિતકર્તા છે અને સાધ્યને ક લાવનાર છે. (૪, ૧૧૧)

મનોનિગ્રહ અને યમનિયમ

वशं मनो यस्य समाहितं स्यात्, किं तस्य कार्यं नियमैर्यमैश्च ?।
हतं मनो यस्य च दुर्विकल्पैः, किं तस्य कार्यं नियमैर्यमैश्च ? ॥ ५ ॥ (उपजाति)

"જે પ્રાણીનું મન સમાધિવંત હોઈને પોતાને વશ હોય છે તેને પછી યમનિયમથી ? અને જેનું મન દુર્વિકલ્પોથી હણાયેલું છે તેને પણ યમનિયમથી શું?" (૫)

વિવેચન—જે પ્રાણીનું મન સર્વ સંજોગોમાં એકસરખું રહે છે, જેને સુખદુઃખની ાણીના પ્રસંગે મનની સ્થિરતા કાયમ જળવાઈ રહે છે, એટલે જે ખરેખર મન પર કુશવાળા હોય છે તેઓને યમનિયમથી કાંઈ વિશેષ લાભ થતો નથી. યમનિયમ વગેરે કરવાનાં સાધનો છે અને સાધ્ય કબજામાં આવ્યા પછી સાધનની કાંઈ અપેક્ષા રહેતી ી. મનને નિયમમાં રાખવાની આવા મહાત્માઓને જરૂર રહેતી નથી, પણ સ્વાભાવિક જ તેનું વર્તન તદનુસાર થાય છે. તેવી જ રીતે જે પ્રાણીના મનમાં સંકલ્પવિકલ્પો ા કરે છે તે પ્રાણીને યમનિયમથી લાભ શો થવાનો છે? આવા પ્રાણીને સાધન પરિણામ રનું થાય છે. અત્ર કહેવાની મતલબ એમ નથી કે યમનિયમ નકામા છે, તેઓ ચિત્ત-નનાં પરમ સાધન છે; પણ અત્ર બીજો જ હેતુ છે. મતલબ એ છે કે યમનિયમ છતાં મન વશ ન આવે તો બધું નકામું થાય છે; માટે યમનિયમના ખરા ફળની ઇચ્છા ય તો મનને વશ કરતાં શીખો, અભ્યાસ પાડો.

ટીકાકાર યમનિયમ પર નીચે પ્રમાણે ઉપયોગી નોટ આપે છે. જેનાથી ચિત્ત નિયમમાં–કુશમાં આવે તે **નિયમ** પાંચ પ્રકારના છે: ૧. કાયા અને મનની શુદ્ધિ તે **શૌચ.** નજીકનાં સાધનોથી વધારે મેળવવાની આકાંક્ષાની ગેરહાજરી તે **સંતોષ.** ૩. મોક્ષમાર્ગ ાવનારાં શાસ્ત્રોનું અધ્યયન અથવા પરમાત્મજપ એ **સ્વાધ્યાય.** ૪. જે કર્મોને તપાવે

સંસારગમન-સંસરણ-માં કેટલું કાર્ય બજાવે છે, તે આ ઉપરથી ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. સંસારને ચક્ર સાથે સરખાવવામાં બહુ દીર્ઘ દૃષ્ટિ વાપરી છે. એ રૂપક બહુ સાર્થ છે અને અનેક રીતે અર્થઘટનાયુક્ત છે. ચક્રને એક વખત ખૂબ જોસથી ચલાવવા માંડ્યા પછી, તેને ગતિ આપવામાં ન આવે તોપણ તે ચાલ્યા કરે છે, તેમ જ સૃષ્ટિ (સંસાર-વ્યવહાર-આગ્રહ) માંડ્યા પછી થોડો વખત પ્રાણી દૂર જાય તોપણ તે તો ચાલ્યા જ કરે છે. એક ચક્ર અનેક ચક્રોને ચલાવે છે, તેવી જ સૃષ્ટિની રચના જોઈ લેવી. તેને અટકાવવા હાથ લગાડવામાં આવે તો હાથ ભાંગી જાય. તેને અટકાવવાના બે જ ઉપાય છે: કાં તો સ્ટીમ (જે ચક્રગતિનું કારણ છે તે) કાઢી નાખવી અને કાં તો ચક્ર પર મજબૂત બ્રેક ચઢાવવી. આપણો સર્વ પ્રયાસ તો સ્ટીમ કાઢી નાખવાનો જ છે, પણ તે જ્યાં સુધી થઈ શકે નહિ ત્યાં સુધી મજબૂત બ્રેક ચઢાવવી, એ પરમ હિતકર્તા છે અને સાધ્યને નજીક લાવનાર છે. (૪, ૧૧૧)

મનોનિગ્રહ અને યમનિયમ

वशं मनो यस्य समाहितं स्यात्, किं तस्य कार्यं नियमैर्यमैश्च ?।
हतं मनो यस्य च दुर्विकल्पैः, किं तस्य कार्यं नियमैर्यमैश्च ? ॥ ५ ॥ (उपजाति)

"જે પ્રાણીનું મન સમાધિવંત હોઈને પોતાને વશ હોય છે તેને પછી યમનિયમથી શું? અને જેનું મન દુર્વિકલ્પોથી હણાયેલું છે તેને પણ યમનિયમથી શું?" (૫)

વિવેચન—જે પ્રાણીનું મન સર્વ સંજોગોમાં એકસરખું રહે છે, જેને સુખદુઃખની લાગણીના પ્રસંગે મનની સ્થિરતા કાયમ જળવાઈ રહે છે, એટલે જે ખરેખર મન પર અંકુશવાળા હોય છે તેઓને યમનિયમથી કાંઈ વિશેષ લાભ થતો નથી. યમનિયમ વગેરે વશ કરવાનાં સાધનો છે અને સાધ્ય કબજામાં આવ્યા પછી સાધનની કાંઈ અપેક્ષા રહેતી નથી. મનને નિયમમાં રાખવાની આવા મહાત્માઓને જરૂર રહેતી નથી, પણ સ્વાભાવિક રીતે જ તેનું વર્તન તદનુસાર થાય છે. તેવી જ રીતે જે પ્રાણીના મનમાં સંકલ્પવિકલ્પો થયા કરે છે તે પ્રાણીને યમનિયમથી લાભ શો થવાનો છે? આવા પ્રાણીને સાધન પરિણામ વગરનું થાય છે. અત્ર કહેવાની મતલબ એમ નથી કે યમનિયમ નકામા છે, તેઓ ચિત્ત-દમનનાં પરમ સાધન છે; પણ અત્ર બીજો જ હેતુ છે. મતલબ એ છે કે યમનિયમ છતાં પણ મન વશ ન આવે તો બધું નકામું થાય છે; માટે યમનિયમના ખરા ફળની ઇચ્છા હોય તો મનને વશ કરતાં શીખો, અભ્યાસ પાડો.

ટીકાકાર યમનિયમ પર નીચે પ્રમાણે ઉપયોગી નોટ આપે છે. જેનાથી ચિત્ત નિયમમાં-અંકુશમાં આવે તે **નિયમ** પાંચ પ્રકારના છે: ૧. કાયા અને મનની શુદ્ધિ તે **શૌચ.** ૨. નજીકનાં સાધનોથી વધારે મેળવવાની આકાંક્ષાની ગેરહાજરી તે **સંતોષ.** ૩. મોક્ષમાર્ગ બતાવનારાં શાસ્ત્રોનું અધ્યયન અથવા પરમાત્મજપ એ **સ્વાધ્યાય.** ૪. જે કર્મોને તપાવે

પોતાની ફરજ બજાવવા માટે પ્રાપ્ત થયેલા આવા સારા પ્રસંગો માણસો ઘણીવાર જતા કરે છે, તેની ઉપેક્ષા રાખે છે, તેને ઈરાદાપૂર્વક પણ તજી દે છે. વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે ગત પ્રસંગ ફરી પ્રાપ્ત થતો નથી અને તેથી મોટો લાભ હાથથી સરકી જાય છે.

મન સંસારસમુદ્રમાં કેવી રીતે ફેંકે છે તે અનુભવસિદ્ધ છે. મનુષ્યને કલ્પના અને તર્કશક્તિ એ બે માનસિક શક્તિઓ હોય છે અને તે બેની ઉપર કાર્યરેખા અંકિત થાય છે. હવે જ્યાં સુધી તર્કશક્તિ–વિચારશક્તિનું પરિબળ વધારે હોય છે, ત્યાં સુધી તો કાર્ય સારાં જ થાય છે; પરંતુ ઘણીવાર બને છે એમ કે એક કાર્ય કરવા પહેલાં કલ્પનાશક્તિ બહુ બહુ સંકલ્પો કરે છે, શુભ કાર્યમાં ન ધારેલી આફતો આવી પડશે એમ તે બતાવે છે અને જરાજરામાં તો મોટા મોટા ડુંગરો ખડા કરી દે છે. આ કલ્પનાને વશ થઈ અલ્પમતિ જીવ આગામી કાળનો વિચાર કર્યા વગર કાર્યરેખા અંકિત કરે છે, તેને પરિણામે **વાસ્તવિક** લાભને બદલે દેખીતા **લાભ** તરફ અથવા લાંબા વખત સુધી ચાલે તેવા પણ **આગામી** કાળમાં મળનારા લાભને બદલે થોડા પણ **તાત્કાળિક** લાભ તરફ જ લક્ષ્ય રાખે છે. આવા પ્રકારનાં મનને વશ થયેલા જીવો ધર્મભ્રષ્ટ થઈ જાય છે અને સંસારસમુદ્રમાં ઘસડાય છે. સુજ્ઞનું કર્તવ્ય એ છે કે મનને નિરંકુશ કલ્પના કરવા દેવી નહિ, તેના પર ઊંચી તર્કશક્તિનો કાબૂ રાખવો. આવા સમજુ વડીલના અંકુશ તળે વિકસ્વર થયેલું મનરૂપ બાળક જ્યારે મોટી ઉંમરનું થાય છે ત્યારે **કૂર્માપુત્રની** જેમ જગતમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવે છે અને ખસૂસ કરીને તેની વૃત્તિ અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિમાં રહેતી નથી. (૮; ૧૧૫)

પરવશ મનવાળાને ત્રણ શત્રુથી ભય

सुदुर्जयं हि रिपुवत्यदो मनो, रिपूकरोत्येव च वाक्तनू अपि ।
त्रिभिर्हतस्तद्रिपुभिः करोतु किं, पदीभवन् दुर्विपदां पदे पदे ॥ ९ ॥ (वंशस्थ)

"મહામુશ્કેલીથી જીતી શકાય એવું એ મન શત્રુના જેવું આચરણ કરે છે, કારણ કે તે વચન અને કાયાને પણ દુશ્મન બનાવે છે. આવા ત્રણ શત્રુઓથી હણાયેલો તું સ્થાને સ્થાને વિપત્તિઓનું ભાજન થઈને શું કરી શકીશ ?" (૯)

વિવેચન—અત્ર જે કહેવામાં આવ્યું છે તે પરવશ મનને માટે છે. પરવશ મન સ્વચ્છંદ આચરણ કરે છે, એટલું જ નહિ પણ શત્રુવટ કરે છે. પોતે અયોગ્ય વિચારો કરે છે તેની સાથે વચન અને કાયાને પણ શત્રુ બનાવી દે છે અને તેથી જીવને વચન પર અંકુશ રહેતો નથી અને તે નીતિ, ધર્મ કે મર્યાદાની દરકાર કર્યા વગર કાયાથી પાપ સેવવા મંડી જાય છે. આવી રીતે પરવશ થયેલું મન પોતે શત્રુતા કરવા ઉપરાંત બીજા બેને સાથે લે છે અને એ ત્રણ દંડથી દંડાયેલો જીવ અપમાન પામે છે, દુઃખ પામે છે, ગ્લાનિ પામે છે, માર ખમે છે અને મદ્યપાનીની પેઠે રખડ્યા કરે છે. બિલાડી દૂધ જોઈને લલચાય છે, પણ માથે પડનારી ડાંગ જોતી નથી. રસ્તા ઉપર પડેલી થેલીને જ ચોર

મનની ખાસિયત એ છે કે તેને જેમ જેમ એક બાબતમાં અનુકૂળ કર
જઈએ તેમ તેમ તે પ્રથમ તો વિરુદ્ધ થતું જાય છે, સામું પડે છે. આમ થતું ઘણી
વખત અનુભવવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે, તમે એમ વિચારો કે અમુક બાબત તો
આજે મનમાં સંભારવી જ નથી, તો ખસૂસ કરીને તે હકીકત દિવસમાં અનેક વખ
મન પર આવશે. આવી રીતે મન દરેક બાબતમાં વિરુદ્ધ આચરણ કરે છે; છતાં અભ્યાસ
પાડવામાં આવે તો આ શરૂઆતમાં દેખાતી મોટી મુશ્કેલી ઓછી થતી જાય છે અને
ધીમે ધીમે નષ્ટ થઈ જાય છે.

સર્વ હકીકતનો સાર એ જ છે કે મન વશ હોય તો જ સંસારદુઃખથી નિવૃત્તિ
મળી શકે છે, એટલે કે મોક્ષ મેળવવાનો તે એક જ રસ્તો છે. (૭; ૧૧૪)

મનને વશ થયો તે રખડ્યો

लब्ध्वाऽपि धर्मं सकलं जिनोदितं, सुदुर्लभं पोतनिभं विहाय च ।
मनःपिशाचग्रहिलीकृतः पतन्, भवाम्बुधौ नायतिदृग् जडो जनः ॥ ८ ॥ (वंशस्थ)

"સંસારસમુદ્રમાં ભટકતાં મહામુશ્કેલીએ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવું, વહાણ જેવું તીર્થ
કરભાષિત ધર્મ-વહાણ પ્રાપ્ત કર્યા પછી જે પ્રાણી મન-પિશાચને તાબે થઈ તે વહાણ
તજી દે છે અને સંસારસમુદ્રમાં પડે છે તે મૂર્ખ માણસ લાંબી નજર પહોંચાડનાર નથી."(૮

વિવેચન—તમે કોઈ વખત દરિયાની મુસાફરી કરી હશે તો જણાશે કે દરિ
એટલો વિશાળ, અગાધ અને લાંબો છે કે વહાણ કે સ્ટીમર વગર તેનો પાર પા
શકાય નહિ, તેમ જ ભરદરિયે વહાણ ભાંગ્યું હોય કે સ્ટીમર બગડી હોય તો પાર પા
શકાય નહિ અને ગમે તેમ થાય તોપણ વહાણ કે સ્ટીમરને તજી તો શકાય જ નહિ
અને કોઈ વહાણને કે સ્ટીમરને તજી દે તો તેને મૂર્ખ સમજવો. એવી જ રીતે સંસ
સમુદ્ર છે, તેનો પાર પામી દુઃખનો અંત કરી મોક્ષમાં જવું, એ સર્વનું દૃષ્ટિ
છે અને તેનો પાર પામવા માટે ધર્મનૌકાનું સાધન જોઈએ. ધર્મ એટલે આત્મસ્વરૂ
સ્થિરતા અને રમણતા એ અર્થ સમજવો. એ ધર્મથી ભ્રષ્ટ કરવા મનપિશાચ હ
આ જીવને પ્રમાદમદિરા પાઈને વિચારશૂન્ય અંધ જેવો બનાવી દે છે. એને વશ
પ્રાણી પડે છે, તેને નથી રહેતો કાર્યાકાર્યનો વિચાર કે નથી રહેતું ફરજનું ભાન.
કદાચ જરા ભાન હોય તો તે પણ ભૂલી જાય છે. આ સ્થિતિ હોય ત્યારે આત્મસ્વ
રમણતા તો હોય જ ક્યાંથી? એના પરિણામે પ્રાણી ધર્મભ્રષ્ટ થાય છે એટલે સમુદ્ર તર
વહાણ કે તરવાની સ્ટીમર તજી દે છે અને પરિણામે સંસારસમુદ્રમાં આડાંઅવળાં
મારી કરે છે. જરા વારમાં તળિયે જાય છે અને જરા વારમાં ઉપર આવે છે, પણ વહા
કે સ્ટીમર વગર તેનો નિસ્તાર થતો નથી, ઊલટો અનંત વાર ચોરાશી લક્ષ યોનિમાં ભમ
કરે છે. આ રીતે પ્રાપ્ત થયેલું શુભ વહાણ તજી દેનાર જીવને મૂર્ખ કહેવો એ સાર્થક છે.

પોતાની ફરજ બજાવવા માટે પ્રાપ્ત થયેલા આવા સારા પ્રસંગો માણસો ઘણીવાર જતા કરે છે, તેની ઉપેક્ષા રાખે છે, તેને ઇરાદાપૂર્વક પણ તજી દે છે. વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે ગત પ્રસંગ ફરી પ્રાપ્ત થતો નથી અને તેથી મોટો લાભ હાથથી સરકી જાય છે.

મન સંસારસમુદ્રમાં કેવી રીતે ફેંકે છે તે અનુભવસિદ્ધ છે. મનુષ્યને કલ્પના અને તર્કશક્તિ એ બે માનસિક શક્તિઓ હોય છે અને તે બેની ઉપર કાર્યરેખા અંકિત થાય છે. હવે જ્યાં સુધી તર્કશક્તિ–વિચારશક્તિનું પરિબળ વધારે હોય છે, ત્યાં સુધી તો કાર્ય સારાં જ થાય છે; પરંતુ ઘણીવાર બને છે એમ કે એક કાર્ય કરવા પહેલાં કલ્પનાશક્તિ બહુ બહુ સંકલ્પો કરે છે, શુભ કાર્યમાં ન ધારેલી આફતો આવી પડશે એમ તે બતાવે છે અને જરાજરામાં તો મોટા મોટા ડુંગરો ખડા કરી દે છે. આ કલ્પનાને વશ થઈ અલ્પમતિ જીવ આગામી કાળનો વિચાર કર્યા વગર કાર્યરેખા અંકિત કરે છે, તેને પરિણામે વાસ્તવિક લાભને બદલે દેખીતા લાભ તરફ અથવા લાંબા વખત સુધી ચાલે તેવા પણ આગામી કાળમાં મળનારા લાભને બદલે થોડા પણ તાત્કાળિક લાભ તરફ જ લક્ષ્ય રાખે છે. આવા પ્રકારનાં મનને વશ થયેલા જીવો ધર્મભ્રષ્ટ થઈ જાય છે અને સંસારસમુદ્રમાં ઘસડાય છે. સુજ્ઞનું કર્તવ્ય એ છે કે મનને નિરંકુશ કલ્પના કરવા દેવી નહિ, તેના પર ઊંચી તર્કશક્તિનો કાબૂ રાખવો. આવા સમજુ વડીલના અંકુશ તળે વિકસ્વર થયેલું મનરૂપ બાળક જ્યારે મોટી ઉંમરનું થાય છે ત્યારે કૂર્માપુત્રની જેમ જગતમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવે છે અને ખસૂસ કરીને તેની વૃત્તિ અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિમાં રહેતી નથી. (૮; ૧૧૫)

પરવશ મનવાળાને ત્રણ શત્રુથી ભય

सुदुर्जयं हि रिपुवत्यदो मनो, रिपूकरोत्येव च वाक्तनू अपि ।
त्रिभिर्हतस्तद्रिपुभिः करोतु किं, पदीभवन् दुर्विपदां पदे पदे ॥ ९ ॥ (वंशस्थ)

"મહામુશ્કેલીથી જીતી શકાય એવું એ મન શત્રુના જેવું આચરણ કરે છે, કારણ કે તે વચન અને કાયાને પણ દુશ્મન બનાવે છે. આવા ત્રણ શત્રુઓથી હણાયેલો તું સ્થાને સ્થાને વિપત્તિઓનું ભાજન થઈને શું કરી શકીશ ?" (૯)

વિવેચન—અત્ર જે કહેવામાં આવ્યું છે તે પરવશ મનને માટે છે. પરવશ મન સ્વચ્છંદ આચરણ કરે છે, એટલું જ નહિ પણ શત્રુવટ કરે છે. પોતે અયોગ્ય વિચારો કરે છે તેની સાથે વચન અને કાયાને પણ શત્રુ બનાવી દે છે અને તેથી જીવને વચન પર અંકુશ રહેતો નથી અને તે નીતિ, ધર્મ કે મર્યાદાની દરકાર કર્યા વગર કાયાથી પાપ સેવવા મંડી જાય છે. આવી રીતે પરવશ થયેલું મન પોતે શત્રુતા કરવા ઉપરાંત બીજા બેને સાથે લે છે અને એ ત્રણ દંડથી દંડાયેલો જીવ અપમાન પામે છે, દુઃખ પામે છે, ગ્લાનિ પામે છે, માર ખમે છે અને મદ્યપાનીની પેઠે રખડ્યા કરે છે. બિલાડી દૂધ જોઈને લલચાય છે, પણ માથે પડનારી ડાંગ જોતી નથી. રસ્તા ઉપર પડેલી થેલીને જ ચોર

ફરી વીશ મિનિટમાં પ્રતિક્રમણ ખલાસ કરી આત્માનો ઉદ્ધાર થયો એમ માનનાર ગમે તેમ માને, પણ થયેલ પાપ પર નિરીક્ષણ કરી, અંતઃકરણથી પસ્તાવો કરી, ફરી ન કરવાનો નિરધાર કરવો, ન કરવાનો અભ્યાસ પાડવો, એ આવશ્યક ક્રિયાનો ઉદ્દેશ છે. ન કરવી એમ કહેવાનો ઉદ્દેશ નથી, પણ ઉક્ત રીતે શુદ્ધ મનથી કરવું, તેમ ન થઈ શકે ત્યાં સુધી તે દશાની ભાવના રાખી, પ્રમાદરહિતપણે કરવાનો અભ્યાસ પાડવો, એ જ નિર્દેશ છે.

એવી શાંત અવસ્થામાં આ જીવ ઊંચી પાયરીએ, ગુણસ્થાન પર ચઢતો જાય છે. એકને એક ગુણસ્થાનમાં પણ ગુણોની બહુ તરતમતા છે. જીવ ઊંચી સ્થિતિ પર જાય છે ત્યારે વિચાર શુદ્ધ થતા જાય છે. મનને તો અત્ર ફક્ત આક્ષેપ છે. મનને કહે છે કે વળી તને બીક લાગતી હશે કે આ જીવ કાંઈક મારી દોસ્તી છોડી દેશે, પણ તારે તો મારા જેવા અસંખ્ય જીવો રહેવાનાં સ્થાનક તરીકે ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેમ છે. વાતનો સાર એ છે કે જ્યારે શાંત ભાવ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે મનને સારી રીતે સમજાવી, વસ્તુસ્થિતિનું ભાન કરાવી તેને કબજામાં લઈ લેવું. (૧૦; ૧૧૭)

પરવશ મનવાળાનું ભવિષ્ય

×पूतिश्रुतिः श्वेव रतेर्विदूरे, कुष्ठीव संपत्सुदशामनर्हः ।
श्वपाकवत्सद्गतिमन्दिरेषु, नार्हेत्प्रवेशं कुमनोहतोऽङ्गी ॥ ११ ॥ (इंद्रवज्रा)

"જે પ્રાણીનું મન ખરાબ સ્થિતિમાં હોવાથી સંતાપ પમાડ્યા કરે છે તે પ્રાણી કૃમિથી ભરપૂર કાનવાળા કૂતરાની પેઠે મોજ–મજાથી બહુ દૂર રહે છે, કોઢિયાની પેઠે લક્ષ્મીસુંદરીને વરવાને અયોગ્ય થઈ જાય છે અને ચંડાળની પેઠે શુભગતિમંદિરમાં પ્રવેશ કરવાને લાયક રહેતો નથી." (૧૧)

વિવેચન—અસ્થિર મનવાળા માણસો મોજમજા, પૈસા કે સારી સોબત પામી શકતા નથી. આખા શરીરે ખસ નીકળી હોય, શરીરે અને કાન પર ગંડોલા લાગેલા હોય, ખરજ આવતી હોય—એવા શ્વાનને બિચારાને કોઈ ઠેકાણે પણ ચેન પડતું નથી. એવી જ સ્થિતિ અસ્થિર મનવાળાની થાય છે. જેને મન વશ ન હોય તેઓ આ બરાબર અનુભવી શકશે. જરા વાંચો:–ટપાલ આવી, કાગળ ફોડ્યો, વાંચ્યો, લખ્યું છે કે પુત્રને એકદમ સખ્ત મંદવાડ થઈ ગયો છે અને જલદી તેડાવે છે. ટ્રેન મળવાને ૧૦ કલાકની વાર છે અને તરત જ ઉક્ત શ્વાનની પેઠે ખરજ આવવા માંડે છે. તાર ઉપર તાર છૂટે છે, ડૉકટરની સલાહ લેવા દોડાય છે, આંખમાં આંસુની ધાર ચાલે છે, મનમાં ઉકળાટ ઉકળાટ થઈ જાય છે, ખાવું ભાવતું નથી, પુત્રનું અશુભ થયું હશે એવો વિચાર આંખ આગળ ખડો થાય છે. આ સર્વ કોને? પરવશ મનવાળાને. કર્મસ્થિતિ સમજનાર, ભાવી પર ભરોસો રાખનાર, મન પર અંકુશવાળા પ્રાણીનું હૃદય ફરકતું નથી. છતાં ખૂબી એ છે કે એની

× पूतिश्रुतिश्वेव इति वा पाठः ।

અનુભવી શ્રી આનંદઘનજી મહારાજ બતાવે છે. સંસારના રસિયા જીવડાને આ વાત ગળે ઊતરતાં વખત લાગશે. તેને તો પ્રવૃત્તિ કરી, પૈસા મેળવી, ધર્મ કરવો છે, પણ શાસ્ત્રકાર તેમાં ધર્મ પણ નથી અને સુખ પણ નથી, એમ કહે છે. સુખ આત્મારામપણામાં, વિકલ્પ રહિત સ્થિર મનમાં છે અને તેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી જેમ ખોરાક અને પાણીથી ભરપૂર ઘરમાં પ્રમાદી માણસ ભૂખ્યો-તરસ્યો પડ્યો રહે છે, તેમ આ જીવ સર્વ સગવડ છતાં મનને વશ થઈ, પોતાના દોષોથી જ* દુર્ગતિભાજન થાય છે. આ વિચાર શ્લોક પાંચમામાં વિસ્તારથી વિચાર્યો છે, તેથી અત્ર પુનરાવર્તન કરતા નથી. (૧૨; ૧૧૯)

મન સાથે પુણ્યપાપનો સંબંધ

अकृच्छ्रसाध्यं मनसो वशीकृतात्, परं च पुण्यं न तु यस्य तद्वशम् ।
स वञ्चितः पुण्यचयैस्तदुद्भवैः, फलैश्च ही ही हतकः करोतु किम् ? ॥ १३ ॥ (वंशस्थविल)

"વશ કરેલા મનથી મહાઉત્તમ પ્રકારનું પુણ્ય બિલકુલ કષ્ટ વગર સાધી શકાય છે. જેને મન વશ નથી તે પ્રાણી પુણ્યની રાશિથી છેતરાય છે અને તેથી થનારાં ફળ વડે પણ છેતરાય છે (એટલે પુણ્યબંધ થતો નથી અને તેથી થનારાં સારાં ફળ પણ પ્રાપ્ત થતાં નથી). અહો અહો! આવો હતભાગી જીવ બિચારો શું કરે? (શું કરી શકે?)" (૧૩)

વિવેચન—મન વશ હોય તો અહીં ઇંદ્રાસન ખડું કરી શકાય છે, મોક્ષ સન્મુખ કરી શકાય છે; એટલે કે વશ મનવાળાને કોઈ કાર્ય અશક્ય નથી. બીજી રીતે જેને મન પર અંકુશ નથી, જેનું મન અસ્થિર છે અને જેને મનમાં સંકલ્પવિકલ્પો થયા કરે છે તેને એક પણ કામ સિદ્ધ થતું નથી. ચિદાનંદજી મહારાજ તેટલા સારુ ગાઈ ગયા છે કેઃ—

બચન કાય ગોપે દૃઢ ન ધરે, ચિત્ત તુરંગ લગામ;
તામે તું ન લહે શિવસાધન, જિઉ કણસુને દાન.
જબલગ આવે નહિ ઠામ.

એટલે જ્યાં સુધી ચિત્તઘોડાની લગામ તારા હાથમાં નથી ત્યાં સુધી, તને મોક્ષ-સાધન મળવાનું નથી. એવી જ રીતે **શ્રીમદ્યશોવિજયજી** મહારાજ પણ સ્વકૃત જ્ઞાન-સારમાં કહી ગયા છે કેઃ—

अन्तर्गतं महाशल्यमस्थैर्यं यदि नोद्धृतम् ।
क्रियौषधस्य को दोषस्तदा गुणमयच्छतः ॥

અસ્થિરતારૂપી હૃદયગત મહાશલ્ય જો હૃદયમાંથી કાઢી નાખ્યું ન હોય તો પછી ક્રિયારૂપ ઔષધ ગુણ ન કરે તો તેનો શો દોષ? આવી રીતે મનમાંથી અસ્થિરતા કાઢી

---

* પોતાના અનેક પ્રકારના દોષોથી આ જીવ દુર્ગતિભાજન થાય છે. દાખલા તરીકે ક્લેશ, મન્દતા, પ્રમાદ

વધારે પાપ લાગે છે; કારણ કે પોતે સારી સ્થતિએ પહોંચ્યો છે અને બીજાને આલંબન-ભૂત થયો છે. આ હકીકત વધારે સમજવાની જરૂર છે.

પાપબંધ કે પુણ્યબંધ× પડે છે તે વખતે પ્રદેશબંધની સાથે રસબંધ પડે છે એટલે કે જે કર્મ બંધાય છે તેને શુભાશુભતા તેમ જ તીવ્રતામંદતા (intensity) કેવી છે એ નિર્માણ થાય છે. દાખલા તરીકે લાડુ ગળ્યા હોય, પણ કેટલાકમાં મણે દશ શેર સાકર હોય અને કેટલાકમાં મણે દોઢ મણ સાકર હોય; તેમ જ ઔષધમાં કડવા-પણાની તરતમતા હોય, એ પ્રમાણે રસમાં ફેર પડે છે. હવે જે રસબંધ પડે તે અધ્યવસાયની ચીકાશ પર પડે છે અને અનુભવથી એમ માલૂમ પડે છે કે જ્ઞાનવાળો નિરપેક્ષપણે જો પાપકાર્યમાં પ્રવર્તે તો તે જેટલી ચીકાશથી પાપકાર્ય કરે છે તેટલી ચીકાશ સાપેક્ષવૃત્તિ-વાળા અલ્પજ્ઞ અથવા અજ્ઞને રહેતી નથી અથવા હોતી નથી. ઘણીવાર તો કહેવાતા વિદ્વાનના પરિણામ તદ્દન નિર્ધ્વંસ બની ગયેલા હોય છે. વળી, જવાબદારી હમેશાં જ્ઞાન પ્રમાણે હોય છે. જેમ જ્ઞાન વધારે તેમ જવાબદારી વધારે, ભણેલ માણસ ભૂલે, તો ઠપકો વધારે અને ગુન્હો કરે તો સજા પણ વધારે; તેવી જ રીતે આપણે જોઈએ છીએ કે અજ્ઞાની માણસ તો ઘણીવાર અજ્ઞાનપણાથી જ પાપ કરે છે. એને પાપબંધ થતો નથી એમ નથી, પણ તેની ચીકાશ, ઉપર જણાવ્યું તેમ, બહુ ઓછી હોય છે; માટે ભણેલ છે, એ તો આળોવી નાખશે એમ કહેનાર અને સમજનાર શાસ્ત્રનું રહસ્ય સમજતા નથી, તેમ કહેવાતો જ્ઞાની પણ, તેવાં પાપાચરણ કરતો હોવાથી, રહસ્ય સમજ્યો નથી.

જ્ઞાનનો જો દુરુપયોગ થાય તો મારી દે છે અને તે જ જ્ઞાનનો સદુપયોગ થાય તો તે કાર્ય સિદ્ધ કરી દે છે. રાજ્યદ્વારી જિંદગીનાં રોદણાં જુઓ તો અકારણે હજારો માઠા સંકલ્પવિકલ્પો કરવા પડે અને ઉથલપાથલ કરવી પડે; તેવી જ રીતે મોટા વ્યાપારમાં અને તેવી જ રીતે મહાઆરંભોમાં થાય છે. આવી સ્થિતિનો માણસ વિદ્વાન હોય છે તેમાં તો શક નહિ, પણ તેના જ્ઞાનનો સદુપયોગ થતો નથી અને મનના રાજ્યમાં તણાઈ પોતાને હાથે જ ગળામાં ફાંસી નાખી રાવણ, દુર્યોધન, જરાસંધ, સુભૂમ વગેરેની ગતિ પ્રાપ્ત કરવી પડે છે. વિદ્વાનોએ કદી પણ એમ ન સમજવું કે જ્ઞાન છે માટે વર્તનની જરૂર નથી. જ્ઞાન એવી વસ્તુ છે કે જો તેનો સદુપયોગ ન થાય તો તે વિપરીત પણ કરી નાખે છે. જે જ્ઞાનીઓ જ્ઞાનબળથી અકાર્યને અકાર્ય સમજી અશક્યપણા વગેરે કારણથી તેમાં ત્રાસ પામતાં ચિત્તે પ્રવર્તે છે અને નિરંતર તેમાં પ્રવૃત્તિ ન કરવાને ઇચ્છે છે, તેને ઉદ્દેશીને આ લેખ લખાયો નથી, પણ જેઓ વિદ્વાન્ ગણાતાં છતાં રાચીમાચીને બહુ કપટ કેળવી પાપકાર્યમાં પ્રવર્તે છે અને પોતાનો ખોટો બચાવ કરવા તત્પર થાય છે તેવાઓને માટે આ લેખ છે એમ સમજવું. (૧૪; ૧૨૧)

---

* અશુભ પ્રકૃતિનો બંધ. × શુભ પ્રકૃતિનો બંધ.

વિવેચન—શાસ્ત્રાભ્યાસ-સ્વાધ્યાયના પાંચ પ્રકાર છે: વાચના (ભણવું), પૃચ્છના ાવાલો કરવા), પરાવર્તના (પુનરાવર્તન-રીવીઝન), અનુપ્રેક્ષા (મનમાં ચિંતવન) ર ધર્મકથા (ધર્મઉપદેશ). યોગ એટલે મૂળ સૂત્રોના અભ્યાસની યોગ્યતા માટે ક્રિયા ા તપશ્ચરણ. આ યોગોદ્વહન મનોનિગ્રહનું પ્રબળ સાધન છે અને ઉત્તમ બીજ વાવવા ે એ ભૂમિકાને શુદ્ધ કરનાર મજબૂત ઉપાય છે. એ બન્નેનો એકઠો અર્થ 'સ્વાધ્યા- ાં વ્યાપારથી મનનો રોધ કરવો' એવો પણ થાય છે. આ અર્થ પણ સુંદર છે. એ ા વચનયોગ પર જય મેળવવાની સૂચના કરી, અને વળી એમ પણ કહ્યું કે જ્ઞાન એ ય મોક્ષસાધન છે.

મનોનિગ્રહનું બીજું સાધન ક્રિયામાર્ગ છે. શ્રાવકયોગ્ય દેવપૂજા, આવશ્યક, સામા- ક, પૌષધ વગેરે તથા સાધુને આહાર, નિહાર, પ્રતિલેખન, પ્રમાર્જન, કાયોત્સર્ગ વગેરેમાં ાની શુભ પ્રવૃત્તિ, જેઓ ક્રિયામાર્ગ તરફ કટાક્ષની નજરથી જોતા હોય તેમણે ખાસ યાદ ખવું કે ક્રિયામાર્ગ એ પણ મનોનિગ્રહનું પરમ સાધન છે. પ્રવૃત્તિવાળા જીવને તો જો ાંત મળે તો કંઈક જાતનું તોફાન આદરી બેસે; તેને માટે ક્રિયા બહુ જ ઉપયોગી છે, ટલું જ નહિ પણ ખાસ જરૂરની છે. આ રીતે કાયયોગ પર જય કરવાની સૂચના કરી.

આ સંસારમાં કોઈ વસ્તુ બેસી રહેવાની નથી, સર્વ નાશવંત છે (અનિત્ય), આ વને મરતી વખતે કોઈ ચોભી રાખનાર નથી (અશરણ), સંસારની રચના વિચિત્ર (ભવ), આ જીવ એકલો આવ્યો છે (એકત્વ), બીજા સર્વથી જુદો છે (અન્યત્વ), ીર મળ મૂત્ર વિષ્ટા વગેરેથી ભરેલું છે (અશુચિ), મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને ગથી કર્મ બાંધી જીવ સંસારમાં રખડે છે (આશ્રવ), પણ તે જ જીવ જો સમતા ે, મનનો નિગ્રહ કરે, તો કર્મબંધને રોકે છે (સંવર), અને તપસ્યા કરે તો નિકા- ત કર્મોથી પણ મુકાય છે (નિર્જરા), ચૌદ રાજલોકનું સ્વરૂપ ચિંતવવા યોગ્ય છે (લોક- ભાવ), સમ્યક્ત્વ પામવું ખરેખરું દુર્લભ છે (બોધિ), ધર્મને કહેનારા ઘણા થયા પણ અરિહંત મહારાજ જેવા નિરાગી કહેનારા બહુ થોડા છે (ધર્મ)—એવી રીતે ર **ભાવનાઓને** વારંવાર ભાવવી, તે પર વિચાર કરવો એ મનોનિગ્રહનો ત્રીજો ઉપાય એ ઉપાયથી મન પર અંકુશ આવે છે. આ બાર ભાવના *શાંતસુધારસ ગ્રંથનો મુદ્દો છે.

શુભ પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે તેનું ફળ સારું થાય છે અને ખરાબ પ્રવૃત્તિ કરવામાં ાવે તેનું ફળ ખરાબ થાય છે એ સંબંધી વિચારણા કરવી, આત્મનિરીક્ષણ કરવું, **ાત્માવલોકન** કરવું, એ મનોનિગ્રહનો ચોથો ઉપાય છે. જે પ્રાણી પોતાની પ્રવૃત્તિ પર ચારણા કરે છે તેને મનોનિગ્રહ બહુ જલદી થઈ જાય છે. અત્ર મનોનિગ્રહના ચાર ઉપાય ાા: શાસ્ત્રાભ્યાસ, ચારિત્ર અને ક્રિયામાં શુદ્ધ વર્તન, ભાવનાનું ભાવન અને આત્મનિરી-

* કર્તા શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાય, પ્રકટકર્તા શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા,

पैशाचिकमाख्यानं, श्रुत्वा गोपायनं च कुलवध्वाः ॥
संयमयोगैरात्मा, निरन्तरं व्यापृतः कार्यः ॥×

'પિશાચની વાત અને કુળવધૂનું વૃત્તાંત સાંભળીને આત્માને નિરંતર સંયમયોગોમાં પરોવેલો રાખવો.' એક વાણિયાએ પોતાનું કાર્ય સાધવા માટે એક પિશાચની સાધના કરી. મંત્રયોગે તે પિશાચ સિદ્ધ થયો. તેણે પિશાચને પોતાનું કામ બતાવ્યું. મનસાથે કામ કરનાર પિશાચે અલ્પ સમયમાં કાર્ય સિદ્ધ કરી આપ્યું. પછી તે વાણિયાને કહે છે કે હવે મને કામ બતાવ, નહિ તો તને મારી નાખું. અખંડ ઉદ્યમવાળાઓ નવરા બેસતા નથી. વાણિયો બુદ્ધિશાળી હતો. તેણે કહ્યું કે આંગણે ખાડો ખોદ. ખાડો ખોદાવતાં તેમાં પાણી આવ્યું એટલે કહ્યું કે તેમાં એક વાંસ નાખ. પછી એક કાણો વાટકો તેને આપી તે વાંસ પર બંધાવ્યો અને કહ્યું કે તારે કૂવામાંથી પાણી કાઢી વાટકો ભરી દેવો, અને એનું કાણું પુરાઈ ન જાય એ ધ્યાનમાં રાખવું. જ્યાં સુધી હું તને બીજું કામ ન બતાવું ત્યાં સુધી તારે આ કામ કર્યા કરવું.

કુળવધૂનું દૃષ્ટાંત પણ એવું જ છે. પતિ પરદેશ જવાથી તેને દુરાચાર કરવાની ઇચ્છા થઈ છે, એમ સસરાએ દાસી મારફત જાણ્યું ત્યારે પોતે વહુને માથે ઘરનો સર્વ કારભાર મૂક્યો અને એટલા કામમાં નાખી દીધી કે એને વિષય સંબંધી વિચાર કરવાની પણ ફુરસદ મળે નહિ. આવી રીતે તે સુધરી ગઈ. આ નિયમ ધ્યાનમાં રાખી આત્માને નિરંતર સંયમયોગમાં પ્રવૃત્ત થયેલો રાખવો, કે જેથી તેને અસ્તવ્યસ્તપણે જ્યાં ત્યાં રખડવાની ટેવ પડે નહિ અને પડી હોય તો મટી જાય. (૧૬; ૧૨૩)

મનોનિગ્રહમાં ભાવનાનું માહાત્મ્ય

भावनापरिणामेषु, सिंहेष्विव मनोवने* ।
सदा जाग्रत्सु दुर्ध्यान–सूकरा न विशन्त्यपि ॥ १७ ॥ (अनुष्टुप्)

" મનરૂપ વનમાં ભાવના–અધ્યવસાયરૂપ સિંહો સદા જાગ્રત હોય ત્યારે દુર્ધ્યાનરૂપ સુવરો તે વનમાં પ્રવેશ પણ કરી શકતા નથી. " (૧૭.)

વિવેચન—ઉપર મનોનિગ્રહના ચાર ઉપાય કહ્યા, તેમાં પણ ભાવનો ઉપાય બહુ અસરકારક, તાત્કાળિક અને ધારેલ અસર ઉપજાવનારો છે; જ્યાં સુધી મનમાં શુદ્ધ ભાવના

× પ્રમશરતિ પ્રકરણ, શ્લોક ૧૨૦ મો. અને તેના પર મારું વિવેચન. જરા ફેરફાર સાથે આ અંતે કથા ત્યાં આપી છે.

* महावने इति वा पाठः ।

ાલતી હોય છે, ત્યાં સુધી એક પણ ખોટો વિચાર મનમાં આવતો નથી. એક જંગલનો ાજા સિંહ જ્યાં સુધી જંગલમાં ફરતો હોય છે, ત્યાં સુધી ડુક્કર કે એવાં બીજાં પ્રાણીઓ ે જંગલમાં રહી તો કેમ જ શકે ? પણ ત્યાં પ્રવેશ પણ કરી શકતાં નથી; એવી જ ીતે જ્યાં સુધી મનમાં શુભ ભાવના હોય છે ત્યાં સુધી દુર્ધ્યાન–માઠા સંકલ્પો–થતા નથી.

આ હકીકત અનુભવસિદ્ધ છે, દરેક વાંચનારને તેનો અનુભવ થયો હશે. દરેક માણસે જિંદગીના કોઈક વખતમાં–જિંદગીની એક સુખી ક્ષણમાં–આવી સ્થિતિ જરૂર ભોગવી હશે. ાઈ વખત દેરાસરમાં પ્રભુનાં દર્શનથી, કોઈ વખત પૌષધમાં સ્તવન–ગાનની લયમાં, કોઈ ખત પૂજા ભણાવવાની એકાગ્રતામાં, કોઈ વખત અધ્યાત્મગ્રંથોના વાચન અથવા મનનાં મન એટલું બધું એકાગ્ર થઈ જાય છે કે બહારના વિચારો આવતા નથી, વિકલ્પો ાસી જાય છે અને સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે. અત્ર વર્ણવેલ સ્થિતિ તો માત્ર વાનકી છે, ાકી જ્યારે આ જીવને ભાવના ભાવવાની ટેવ પડી જાય છે ત્યારે તો મનમાં અલૌકિક ાનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. સંસારના કોઈ સુખ સાથે એ આનંદની સરખામણી કરી શકાય ેમ નથી, કારણ કે સંસારમાં કોઈ સુખ તેવું છે જ નહિ. (૧૭; ૧૨૪)

* * *

એવી રીતે મનોનિગ્રહ દ્વાર પૂર્ણ થયું. મનોનિગ્રહ અથવા ચિત્તદમન એ શબ્દ આ અધિકારમાં વારંવાર વાપરવામાં આવ્યો છે, તેનો ભાવાર્થ એ છે કે મનમાં વારંવાર જે માઠા સંકલ્પો આવે છે તે પર અંકુશ રાખવો, અસ્થિરતા દૂર કરવી અને મનની સમતા (equilibrium) જાળવી રાખવાની ટેવ પાડવી. ઘરમાં કોઈને મંદવાડ થયો હોય ત્યારે, અથવા મરણ થયું હોય ત્યારે, આ જીવની કેવી દુઃખી સ્થિતિ થઈ જાય છે ! પોતે જાણે છે કે અત્ર પોતાને પણ બેસી રહેવાનું નથી, છતાં પણ મનમાં અનેક ખ્યાલો કરી પોતાની મેળે દુઃખી થાય છે. પાડોશીના ઘરમાં આગ લાગી હોય ત્યારે સામાન ફેરવવામાં ધમાલ અને પોતાના ઘરમાં આગ લાગી હોય ત્યારે જીવની સ્થિતિ મન પર કાબૂ કેવો છે, તે બતાવે છે. એ તો જાણે ઊભો ઊભો સળગી જાય છે. આવે વખતે સ્થિર પ્રકૃતિવાળા માણસો ભવિતવ્યતા પર ખ્યાલ કરી જોયા કરે છે. જરૂરના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થતાં પેટમાંથી પાણી પણ ન ચાલે, ત્યાં જાણવું કે આ જીવ હવે ઉચ્ચતર સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાને લાયક થયો છે. વ્યવહારકુશળ માણસો આવું દૃઢ મન રાખી શકે છે, પણ તેથી આ વિષયની કિંમત ઓછી થતી નથી; કારણ કે વ્યવહારકુશળ માણસો ધાર્મિક સદ્‌ગુણો તરફ ધ્યાન આપે છે ત્યારે ત્યાં પણ બહુ સુંદર કામ કરી શકે છે. મનના સંકલ્પો જવા એ બહુ મુશ્કેલ છે અને તેથી ધ્યાનના પ્રથમ પાયામાં મનને સ્વચ્છ, સ્થિર, રાગદ્વેષ રહિત કરવાનું કહ્યું છે. એમ ભૂમિકા શુદ્ધ થયા પછી યોગક્રિયા થઈ શકે છે અને તેટલા માટે યમ-નિયમ બતાવવામાં આવ્યા [illegible] પ્રથમ પગથિયું છે. એને [illegible]

હવે મનમાંથી સંકલ્પો દૂર કરવા અથવા સારા વિચાર કરવા તેની સાથે જ મનને ાંત રાખવું. દરિયામાં વારંવાર મોજાં આવે છે તેમ મનમાં પણ તરંગના ઉછાળા આવે છે. એ વખતે મનને સ્થિર રાખવું–એ મોટો રાજયોગ છે. આ સંબંધમાં નીચેની કહેવત ઘરમાં સુવર્ણાક્ષરથી કોતરી રાખવા જેવી છે:—

Under all circumstances
KEEP AN EVEN MIND.
Take it,
Try it,
Walk with it.
Talk with it,
Lean on it,
Belleve in it,
FOR EVER.

સર્વ સંજોગોમાં એકસરખું મન રાખો.
આ શિક્ષા લ્યો,
તેને અજમાવો,
તેની સાથે ચાલો,
તેની સાથે વાત કરો,
તેના ઉપર આધાર રાખો,
તેમાં માન્યતા રાખો,

હમેશાં.

આ જ રાજયોગ, આ જ સંસારનો પાર, આ જ મોક્ષપ્રાપ્તિનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપાય. જીરણ શેઠ આનાથી જ મોક્ષે જશે અને તંદુલ મત્સ્ય આ નિયમ ભૂલવાથી જ સંસારમાં રઝળે છે. **मन एव मनुष्याणां कारणं वन्धमोक्षयोः** એ નિયમ (૪) અને (૫) વિષયમાં બહુ સ્પષ્ટ લખ્યો છે તેથી અત્ર તેનું પુનરાવર્તન કરતા નથી.

ચિત્તદમન એ ઘણો જ અગત્યનો વિષય છે. તેનાથી કેટલો લાભ છે તે વાંચનારે જોયું હશે. મન સીધું હોય તો કરોડો વરસમાં જે કામ ન થઈ શકે તે એક ઘડીમાં થાય છે. આવા લાભાલાભનો વિચાર વાંચીને, વિચારીને, મનોનિગ્રહ કરવાનો ઉપાય બતાવ્યો છે તે અજમાવવો. શુદ્ધ વર્તન અને ભાવના ઉપર મન દોડાવવું. એક વાર લાઈનમાં પડી જવાશે એટલે પછી આગળ કેમ વધવું તે સૂઝી રહેશે. છેવટે '**મન સાધ્યું તેણે સઘળું સાધ્યું**' એ શ્રી આનંદઘનજી મહારાજના અનુભવસૂત્ર પર ફરી ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

॥ इति सविवरणश्चित्तदमननामा नवमोऽधिकारः ॥

दशमो वैराग्योपदेशाधिकारः ॥

મનોનિગ્રહ કરવાનાં સાધનો પૈકી ભાવનાનું ઉપયોગીપણું ગત અધિકારના સોળમા શ્લોકમાં કહ્યું. હવે મનને ભાવનાભાવિત કરવા માટે સંસાર કેવો છે, તેની સ્થિતિ કેવી છે, તે પર વિચાર ચલાવવાની જરૂર છે. તત્સંબંધી વિચાર કરી કહ્યું છે કે વિચાર કરતાં વૈરાગ્ય આવશે એટલે સંસાર તરફથી મન ઉઠી જશે. સંસારબંધને તોડનાર આ અધિકારનો વિષય પણ બહુ ઉપયોગી છે અને તેના શ્લોકો પર ઘટતું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. ખાસ વૈરાગ્યનો વિષય આ જમાનામાં કેટલો ઉપયોગી છે તે ગ્રંથના ઉપોદ્ઘાતમાં ઘટિત વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

મૃત્યુનો દોર, તેનો જય અને તે પર વિચાર

किं जीव ! माद्यसि हसस्ययमीहसेऽर्थान्, कामांश्च खेलसि तथा कुतुकैरशङ्कः ।
चिक्षिप्सु घोरनरकावटकोटरे त्वा–मभ्यापतल्लघु विभावय मृत्युरक्षः ॥ १ ॥
आलम्बनं तत्र लवादिकुठारघाता-श्छिन्दन्ति जीविततरुं न हि यावदात्मन् ! ।
तावद्यतस्त्र परिणामहिताय तस्मिं--श्छिन्ने हि कः क च कथं भवतास्यतन्त्रः* ॥२॥ (वसन्तति[लका])

"અરે જીવ! તું શું જોઈને અહંકાર કરે છે? કેમ હસે છે? પૈસા અને કા[મ]ભોગોને શા માટે ઇચ્છે છે? અને શા ઉપર નિઃશંક થઈને કુતૂહળથી ખેલ કરે છે? કારણ કે નરકના ઊંડા ખાડામાં ફેંકી દેવાની ઇચ્છાથી મૃત્યુરાક્ષસ તારી નજીક ઉતાવ[ળો] આવતો જાય છે તેનો તો તું વિચાર કર. (૧) "જ્યાં સુધીમાં લવ× વગેરે કુહાડ[ાના] પ્રહારો તારા આધારરૂપ જીવનવૃક્ષનો છેદ કરે નહીં ત્યાં સુધીમાં હે આત્મન્! પરિણ[ામે] હિતને માટે યત્ન કર; તેનો છેદ થયા પછી તું પરતંત્ર થઈશ, એટલે કોણ જાણે કે (શું) થઈશ અને ક્યાં થઈશ અને કેવી રીતે થઈશ?" (૨)

---

* स्यतन्त्रः इत्यस्य स्थाने स्वतन्त्रः इति वा पाठः, त्वं कथं स्वायत्तः भविष्यसीत्यर्थः ।

× કાળવિશેષ, બે ઘડીનો સત્તોતેરમો ભાગ. એક આંખનો પલકારો મરાય તેને નિમેષ કહે[છે.] અઢાર નિમેષનો એક કાષ્ઠ થાય છે અને બે કાષ્ઠનો એક લવ થાય છે.

વિવેચન—હવે વૈરાગ્ય-અધિકાર શરૂ થાય છે. તેના સર્વ શ્લોકો હૃદય પર અસર કરનારા અને હૃદયને ઉદ્દેશીને લખેલા છે. તે બરાબર વાંચવા અને વિચારવા યોગ્ય છે. અરે ચેતન! તું બહુ ભૂલ્યો, જરા વિચાર, આ અહંકાર કરે છે, જરા જરામાં હસી પડે છે, ગમે તેવું લવે છે, વાંકોચૂંકો ચાલે છે અને જાણે કે તારા જેવો આ પૃથ્વી પર બીજો કોઈ ડાહ્યો નથી એમ માની અભિમાનમાં લેવાતો જાય છે; પણ તારી સ્થિતિ કેટલી છે તે જોતો નથી, એ બહુ મોટા ખેદની વાત છે. તારે માથે મૃત્યુ ભમે છે, તારા પર જીત મેળવીને તને નરકમાં નાખવાની તદબીર રચ્યા કરે છે. સેતાનની તું સંભાળ લે. તું આમ નિઃશંક થઈને ફરે છે, તે તને ઘટિત નથી. તું બરાબર વિચાર કર અને **તારા શત્રુને ઓળખી રાખ** કે જેથી તે તને વિશેષ નુકસાન કરી શકે નહિ.

વળી, આમ કહેવાનું બીજું કારણ એ છે કે આ શરીર ધર્મકરણીમાં સાધનભૂત છે, પણ તે પ્રત્યેક સમયે, પ્રત્યેક કલાકે, પ્રત્યેક દિવસે ક્ષીણ થતું જાય છે. તેને કાળના સપાટા લાગે છે અને મૃત્યુ નજીક આવતું જાય છે; માટે એ શરીરના સાધનથી કાંઈ એવું કામ કરી લેવું જોઈએ કે જેથી પરિણામે આત્મહિત થાય. માણસ ઘણુંખરું તાત્કાળિક લાભ તરફ જુએ છે, **પણ વાસ્તવિક રીતે પરિણામે થતા લાભ તરફ જોવું જોઈએ.** એક સ્ત્રી પર બળાત્કાર કરનારને કદાચ પાંચ મિનિટ સુખ લાગે, પણ પછી દશ વરસ સુધી જેલજાત્રા કરવી પડે અથવા જીવન પર્યંત દેશપાર થવું પડે તેનું નામ સુખ ન જ કહેવાય.* આપણું કલ્પી લીધેલું સુખ ઉક્ત પ્રકારનું છે, માટે તે હકીકતનું સ્વરૂપ વારંવાર સમજી પરિણામ તરફ, લાંબી દૃષ્ટિએ, જોવાની ટેવ પાડવી. વધારે વિચાર કરવાથી જણાશે કે દાન, શીલ, તપ, ભાવ, સંયમ, ધૃતિ, કષાયત્યાગ વગેરે આ કોટિમાં આવે છે; તેથી સુજ્ઞ માણસે તેના તરફ લક્ષ્ય આપવું.

આ પ્રમાણે જો તું નહિ કરે તોપણ આયુઃસ્થિતિ પૂરી થયે મૃત્યુ તો તેનો દોર તારા ઉપર ચલાવશે; અને પછી તું કઈ ગતિમાં જઈશ? કયા સ્થાનકે જઈશ? ત્યાં શું કરી શકવાને શક્તિમાન રહીશ? એ કાંઈ કહી શકાય નહિ; કારણ કે તારા હાથમાં તે વાત રહેશે નહિ; તું પરતંત્ર થઈ જઈશ. માટે જો સ્વતંત્ર રહેવા ઇચ્છા હોય તો પુરુષાર્થ વડે બધી તૈયારી મૃત્યુ પહેલાં કરી લેવી જોઈએ. મૃત્યુ એ વિભાવદશા છે, પણ વિભાવદશા એ હાલ સ્વભાવદશા થઈ પડી છે. સુજ્ઞનું કામ એ છે કે તેણે કદી પણ મરણથી ડરવું નહીં, કારણ કે વહેલા–મોડા મરવું તો છે જ. તેમ જ તેણે મૃત્યુની ઇચ્છા પણ રાખવી નહિ. સંસારથી કંટાળેલા અજ્ઞ પ્રાણીઓ મનમાં ઇચ્છે છે કે આના કરતાં મરી ગયા હોઈએ તો છૂટકો થાય, પણ બિચારાને ખ્યાલ આવતો નથી કે મરણ પછી ક્યાં પલંગ ઢાળી રાખ્યા છે? (અને ઢાળી રાખ્યા હોય તોપણ તે કોને માટે?) એવી

---

* Sec. 376 Indian Penal Code,

રીતે **મરણથી** ડરવું નહિ. મરણ ઇચ્છવું નહિ. પણ તેને માટે દરેક વખતે **તૈયાર રહેવું.** એટલે ધાર્મિક કાર્યો કરી, જેમ પરગામ જવાનું ભાતું બાંધી રાખે છે તેમ, તૈયાર રહેવું. આ પ્રમાણે કરનારને મૃત્યુસમયે દુઃખ થતું નથી, પશ્ચાત્તાપ કરવો પડે નથી અને સમાધિમાં કાળ કરીને તે ઉચ્ચ ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. (૧, ૨ : ૧૨૫, ૧૨૬)

આત્માની પુરુષાર્થથી સિદ્ધિ

त्वमेव मोग्धा× मतिमांस्त्वमात्मन् ! नेष्टाप्यनेष्टा सुखदुःखयोस्त्वम् ।
दाता च भोक्ता च तयोस्त्वमेव, तच्चेष्टसे किं न यथा हितासिः ? ॥ ३ ॥ (उपजाति)

"હે આત્મન્! તું જ મુગ્ધ (અજ્ઞાની) છે અને તું જ જાણકાર; સુખની વાંછા કરનાર અને દુઃખનો દ્વેષ કરનાર પણ તું જ છે અને સુખ-દુઃખને દેનાર અને ભોગવનાર પણ તું જ છે; ત્યારે તને પોતાને હિતની પ્રાપ્તિ થાય તેવો પ્રયાસ શા માટે કરતો નથી?" (૩)

વિવેચન—ઉપરના શ્લોકમાં પરિણામહિત માટે યત્ન કરવા ભલામણ કરી, પણ શિષ્ય શંકા કરે છે કે યત્ન તો દૈવાધીન છે, માટે અમારે કેવી રીતે પરિણામહિત માટે યત્ન કરવો? તેને ગુરુ કહે છે કે હે શિષ્ય! આ આત્મા જ અજ્ઞાની છે અને જ્ઞાની છે, એટલે જ્યાં સુધી તેને જ્ઞાનાવરણીય કર્મો લાગેલાં છે, ત્યાં સુધી તે અજ્ઞાની છે અને તે ખસેડી નાખવાથી જ્ઞાની થાય છે. સુખને તે પસંદ કરે છે અને સર્વ સંજોગોમાં દુઃખને તે ધિક્કારે છે. તે સુખદુઃખને પેદા કરનાર પણ પોતે જ છે, કારણ કે સુખદુઃખની પ્રાપ્તિ કર્મબંધ પર આધાર રાખે છે. આ હકીકત બતાવે છે કે **કર્યાં કર્મો ભોગવ્યા વિના છૂટકો નથી.** આ વિચારથી સમજવાનું એમ નથી કે નિરાંતે કર્મ પર નજર રાખી બેસી રહેવું. આ વિચારનું પરિણામ એ હોવું જોઈએ કે નવાં કર્મો ન કરવાં અને પૂર્વે કરેલાં કર્મો આત્માથી છૂટાં પડે (નિર્જરા થાય) એવા પ્રકારનો પ્રયાસ કરવો.

કેટલાકો ધારે છે કે જૈનીઓ કર્મવાદી છે, પણ તે બરાબર નથી. પ્રાણીએ પુરુષાર્થ કરવો અને તેમાં ફત્તેહ ન થાય તો સમજવું કે 'કર્મ અનુકૂળ નથી.' આ જૈન શાસ્ત્રનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે, પણ લોકો તે ભૂલી જવા લાગ્યા છે અને ભૂલથી જૈનને કર્મવાદી માનવા લાગ્યા છે. જો તેઓ કેવળ કર્મવાદી હોય તો કદી પણ મોક્ષે જઈ શકે નહિ; વ્રતાદિક અનુષ્ઠાનોનું ફરમાન પણ પુરુષાર્થને અંગે જ છે. કર્મને વશ પડેલો જીવ કેવળ કર્મવાદના હઠથી મુક્ત થઈ શકે નહિ; પુરુષાર્થ વગર સર્વથા કર્મની પ્રચુરતા હોય તો તેનો નાશ થઈ શકે જ નહિ; પુરુષાર્થ વગર સર્વથા કર્મક્ષય થવો અસંભવિત છે અને મોક્ષ માનનાર જૈનો પુરુષાર્થથી કર્મનો સર્વથા ક્ષય માને છે તેથી તેઓ એકાંત કર્મવાદી નથી એ સમજાય તેવું છે. શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજ તેટલા માટે પ્રબળ પુરુષાર્થ ફોરવવાની ભલામણ કરે છે. ટીકાકારશ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રનો પાઠ ટાંકીને બતાવે છે કે:—

× [illegible] पाठः, ज्ञाता इत्यर्थः ।

રીતે **મરણથી ડરવું નહિ, મરણ ઇચ્છવું નહિ, પણ તેને માટે** દરેક વખતે **તૈયાર રહેવું.** એટલે ધાર્મિક કાર્યો કરી, જેમ પરગામ જવાનું ભાતું બાંધી રાખે તેમ, તૈયાર રહેવું. આ પ્રમાણે કરનારને મૃત્યુસમયે દુઃખ થતું નથી, પશ્ચાત્તાપ કરવો પડતો નથી અને સમાધિમાં કાળ કરીને તે ઉચ્ચ ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે, (૧, ૨ : ૧૨૫, ૧૨૬)

આત્માની પુરુષાર્થથી સિદ્ધિ

त्वमेव मोग्धा× मतिमांस्त्वमात्मन्! नेष्टाप्यनेष्टा सुखदुःखयोस्त्वम् ।
दाता च भोक्ता च तयोस्त्वमेव, तच्चेष्टसे किं न यथा हिताप्तिः ? ॥ ३ ॥ (उपजाति)

"હે આત્મન્! તું જ મુગ્ધ (અજ્ઞાની) છે અને તું જ જાણકાર; સુખની વાંછા કરનાર અને દુઃખનો દ્વેષ કરનાર પણ તું જ છે અને સુખ-દુઃખને દેનાર અને ભોગવનાર પણ તું જ છે; ત્યારે તને પોતાને હિતની પ્રાપ્તિ થાય તેવો પ્રયાસ શા માટે કરતો નથી?" (૩)

વિવેચન—ઉપરના શ્લોકમાં પરિણામહિત માટે યત્ન કરવા ભલામણ કરી. પણ શિષ્ય શંકા કરે છે કે યત્ન તો દૈવાધીન છે, માટે અમારે કેવી રીતે પરિણામહિત માટે યત્ન કરવો? તેને ગુરુ કહે છે કે હે શિષ્ય! આ આત્મા જ અજ્ઞાની છે અને જ્ઞાની છે. એટલે જ્યાં સુધી તેને જ્ઞાનાવરણીય કર્મો લાગેલાં છે, ત્યાં સુધી તે અજ્ઞાની છે અને તે [illegible] [illegible] જ્ઞાની થાય છે. સુખને તે પસંદ કરે છે અને સર્વ સંજોગોમાં દુઃખને તે [illegible] [illegible] સુખદુઃખને પેદા કરનાર પણ પોતે જ છે, કારણ કે સુખદુઃખની પ્રાપ્તિ કર્મબંધ પર [illegible] છે. આ હકીકત બતાવે છે કે **કર્યાં કર્મો ભોગવ્યા વિના છૂટકો નથી.** [illegible] સમજવાનું એમ નથી કે નિરાંતે કર્મ પર નજર રાખી બેસી રહેવું. આ [illegible] એટલું જ કે નવાં કર્મો ન કરવાં અને પૂર્વે કરેલાં કર્મો [illegible] (નિર્જરા થાય) એવા પ્રકારનો પ્રયાસ કરવો.

[illegible] જૈનો આ કર્મવાદી છે, પણ તે બરાબર નથી. પ્રાણીઓ પુરુષાર્થ [illegible] તેઓ સમજતું કે 'કર્મ અનુકૂળ નથી.' આ જૈન શાસ્ત્ર [illegible] બની જવા લાગ્યા છે અને ભૂલથી જૈનને કર્મવાદી [illegible] કર્મવાદી હોય તો કદી પણ મોક્ષ જઈ શકે નહિ [illegible] પુરુષાર્થને અંગે જ છે. કર્મને વશ પડેલા [illegible] પુરુષાર્થ [illegible] કર્મની [illegible] [illegible]

પણ ઉપદેશ છે. લોકોને દેખાડવા ઓઘો, મુહપત્તિ રાખવાં અને મોટાં મોટાં વાક્યે આપવાં અને પ્રચ્છન્નપણે ગમે તેવી આચરણા કરવી તે પેટભરાપણું અથવા નરકગતિ બતાવે છે. બધી વાતનું તાત્પર્ય એ છે કે હાથીની જેમ બે પ્રકારના દાંત રાખવા — લોકોને દેખાડવાનું વર્તન જુદું અને વાસ્તવિક વર્તન જુદું એમ ન રાખવું. દંભ [illegible] કરવો. સાધુ કે શ્રાવક તરીકે ઓળખાતા દરેકે આ શ્લોક વિચારવા જેવો છે.

'સમ્યક્ત્વવાળા અથવા વિરતિવાળા પ્રાણીને ભાવી નિર્લેપતાથી નિર્લેપ એવો [illegible] સંબોધી શકાય; તેથી જ શ્લોકમાં નિરંજન એવું સંબોધન આપ્યું છે અને [illegible] આમંત્રણે બોલાવવાથી જીવનું મન પ્રસન્ન થાય છે અને સાંભળવા તત્પર બને છે, [illegible] માટે બુદ્ધિમાન એવું સંબોધન આપ્યું છે.' (ટીકાકાર.) જૈન શાસ્ત્રકારો વસ્તુની પ્રરૂપણા કરતાં બે નયમાંથી કોઈ પણ એક નયની મુખ્યતા રાખી પ્રરૂપણા કરે છે. કોઈ જગ્યા પર વ્યવહારની મુખ્યતા હોય છે અને કોઈક જગ્યા પર નિશ્ચયની મુખ્યતા હોય છે. તે વ્યવહારની અપેક્ષાએ જોકે આ જીવ નિરંજન નથી પણ નિશ્ચયની અપેક્ષાએ આ [illegible] નિરંજન જ છે. કારણ કે કોઈ પણ અસત્ વસ્તુની ઉત્પત્તિ નિશ્ચયનય માનતા નથી [illegible] નિશ્ચયનય મત પ્રમાણે કોઈ અજ્ઞાની કે મિથ્યાત્વી જીવ જ્ઞાન કે સમ્યક્ત્વ [illegible] જ્ઞાની અને સમ્યક્ત્વી જ તેને પામે છે, અર્થાત્ જે સત્તારૂપે [illegible] હોય છે. એમ તેની માન્યતા છે. તે માન્યતાને આધારે જ [illegible] નિરંજન એવા સંબોધનથી બોલાવ્યો છે. વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ [illegible] 'હે નિરંજન!' એમ સંબોધન તેને થાય નહિ. (૪: ૧૨૦)

મહાભાગ અને શુદ્ધ વાસના

[illegible]

છે. જેઓ ચાલુ જમાનાના મોહક પ્રવાહમાં ફસાઈ, આ મોટા દુર્ગુણ(પણ જમાનાએ માનેલા સદ્ગુણ)માં ફસી પડે છે, તેઓ બન્ને ભવ બગાડે છે. આ ભવમાં હમેશાં અસંતોષ રહ્યા કરે છે, કારણ કે દરેક વાત પોતાની ધારી થતી નથી અને શાસ્ત્રકાર કહે છે કે આવતા ભવમાં અહંકૃતિ કરેલી બાબતમાં જ હીનતા પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય મહારાજ યોગશાસ્ત્રમાં લખે છે કેઃ—

जातिलाभकुलैश्वर्यबलरूपतपःश्रुतैः ।
कुर्वन् मदं पुनस्तानि हीनानि लभते जनः ॥

'જાતિ, લાભ, કુળ, ઐશ્વર્ય, બળ, રૂપ, તપ અને જ્ઞાનનો મદ કરવાથી પ્રાણી તે જ બાબતમાં હીન થાય છે.'* (૫; ૧૨૯)

તને મળેલી જોગવાઈ

वेत्सि स्वरूपफलसाधनबाधनानि, धर्मस्य तं प्रभवसि स्ववशश्च कर्तुम् ।
तस्मिन् यतस्व मतिमन्नधुनेत्यमुत्र, किञ्चित्त्वया हि न हि सेत्स्यति भोत्स्यते वा ॥६॥(वसंततिलका)

"તું ધર્મનું સ્વરૂપ, ફળ, સાધન અને બાધક જાણે છે અને તું સ્વતંત્ર હોઈને ધર્મ કરવાને સમર્થ છે. તે માટે તું હમણાં જ (આ ભવમાં જ) તે કરવા યત્ન કર; કારણ કે આવતા ભવમાં તારાથી કાંઈ પણ સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ અથવા જાણી શકાશે નહિ." (૬)

વિવેચન—ધર્મનું સ્વરૂપ—શ્રાવકધર્મ અથવા સાધુધર્મનું સ્વરૂપ.

ધર્મનું ફળ—પરંપરાએ મોક્ષ અને તાત્કાળિક નિર્જરા અથવા પુણ્યપ્રાપ્તિ.

સાધન—ચાર અનુયોગ, અનુકૂળ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ વગેરે અથવા ચાર વસ્તુઓ મળવી બહુ દુર્લભ છે: મનુષ્યપણું, ધર્મશ્રુતિ, શ્રદ્ધા અને સંયમમાં વીર્ય.

બાધક—કુજન્મ, કુક્ષેત્ર, પ્રતિકૂળ દ્રવ્ય, પ્રમાદ વગેરે.

આ સર્વ તું જાણે છે, એટલે તને ધર્મનાં સાધન અને અંતરાયની ખબર છે. તેમ જ તેનું સ્વરૂપ અને તે કરનારને ફળ શું મળે છે તે પણ જાણે છે. વળી, તું સ્વતંત્ર છે. જ્યારે પરમાધામીને વશ થઈશ ત્યારે તો તારાથી કાંઈ બની શકશે નહિ, પરંતુ અત્યારે તો તારે ઘણી સારી જોગવાઈ પ્રાપ્ત થઈ છે કે જે બીજે મળી શકે તેમ નથી. આવો આર્ય દેશ, ગુરુની સતત જોગવાઈ, સિદ્ધક્ષેત્ર(શત્રુંજય)નું સાંનિધ્ય, રાજકર્તાની ધર્મ સંબંધમાં સર્વ પ્રકારની છૂટ અને લોકોમાં ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા: આ સર્વસામાન્ય જોગવાઈ અને તે ઉપરાંત શરીરસંપત્તિ, વિદ્યાભ્યાસ, ધર્મરુચિ વગેરે તને જે ખાસ લાભો મળ્યા હોય, તે સમજી લઈને આ ભવમાં કાંઈ કર. જેમ વ્યવહારમાં

* આ સંબંધી વિશેષ હકીકત સાતમા કષાય અધિકારમાંથી મળશે. અને બાકી તો **રાવણ, બાહુબળ, સ્થૂલિભદ્ર, સનત્કુમાર** વગેરેનાં દૃષ્ટાંતો પ્રસિદ્ધ છે.

નામ કાઢવાની ખરજ આવે છે, તેમ ધર્મમાં નામ કાઢવાની ખરજ આવે તેમ કર, તારે પોતાના આત્મહિત માટે, તારી કોમ માટે, તારા દેશ માટે, મનુષ્યસમૂહ માટે, આખી સૃષ્ટિ માટે તારાથી બને તે કર. કાંઈ ન બને તો તું જે સંજોગોમાં મુકાયલો હો તેમાં ઉત્તમ રીતે તારો પાઠ ભજવ. તું આવતા ભવ ઉપર આધાર રાખતો હો તો તારી ભૂલ છે, કારણ કે ત્યાં તને આવી જોગવાઈ મળશે કે નહિ એ કહી શકાય નહિ; અને વળી તારી જવાબદારી કે ફરજ શું છે તેનું જ્ઞાન અને વિવેક ત્યાં તને રહેશે કે નહિ તે પણ કહી શકાય નહિ; માટે આ સારી જોગવાઈનો લાભ લેવા તું યત્ન કર. ચિદાનંદજી મહારાજ બરાબર એ જ મતલબનું ગાન કરે છે:—

ચેતન ચાર ગતિમાં નિશ્ચે, મોક્ષદ્વાર એ કાયા રે,
કરત કામના[1] સુર પણ યાકી[2], જીનકું અનર્ગલ[3] માયા રે,
પૂરવ પુણ્ય ઉદય કરી ચેતન, નીકા નરભવ પાયા રે.
રોહિણગિરિ[4] જીમ રતનખાણ તિમ, ગુણ સહુ યામે સમાયા રે,
મહિમા મુખથી વરણત જાકી, સુરપતિ[5] મન શંકાયા રે. ॥ પૂરવ૦
યા તન વિણ તિહુ કાલ કહો કિન, સાચા સુખ નિપજાયા રે,
[illegible] રે.[7] ॥ પૂરવ૦

વસ્થામાં અશક્તિ આ જીવોને નકામાં બનાવે છે. બાકીના મધ્યના વખતમાં બને તે . ફરી ફરીને આવી જોગવાઈ મળશે નહિ. જો અત્યારે ચૂક્યો તો પાછો ફરીને જલદી ઠેકાણે પડીશ નહિ. ધર્મ વગરનું જીવન એ નકામું જીવન જ છે. ધર્મ વગર દુઃખનો શ થતો નથી અને ધર્મપ્રાપ્તિ મોટે ભાગે મનુષ્યભવમાં જ થઈ શકે છે, તેથી આ અવ-રનો લાભ લેવા કહ્યું છે. અનંતકાળનું સ્વરૂપ પાંચમા કર્મગ્રંથથી જાણી લેવું.

*પુદ્ગળપરાવર્તનનું સ્વરૂપ જાણવા જેવું છે. તેના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી એકના બાદર અને સૂક્ષ્મ ભેદ કરતાં આઠ પ્રકાર થાય છે.

ઔદારિક, વૈક્રિય, તૈજસ, કાર્મણ, ભાષા, શ્વાસોશ્વાસ અને મનોવર્ગણાપણે ચૌદ જલોકનાં સર્વ પુદ્ગળો પરિણમાવે એટલે પ્રત્યેક વર્ગણારૂપે દરેક પુદ્ગળ પરમાણુ પરિ-માવે ત્યારે **દ્રવ્યથી બાદર પુદ્ગળપરાવર્તન થાય.** (કોઈક આચાર્યો પ્રથમની ચાર ર્ગણારૂપે સર્વ પુદ્ગળ પરિણમાવવાનું કહે છે.) એ જ પુદ્ગળ પરમાણુને પ્રથમ ઔદા-ક વર્ગણારૂપે ભોગવે, ત્યાર પછી અનુક્રમે વૈક્રિય વર્ગણારૂપે ભોગવે, યાવત્ મનોવર્ગણા-પે ભોગવે. તેમાં એક પરમાણુને ઔદારિક તરીકે ભોગવ્યા પછી, વચ્ચે વૈક્રિયાદિક રૂપે ે તેટલા ભોગવે તે ગણવા નહિ. એવી રીતે અનુક્રમે સાતે વર્ગણાપણે સર્વ પુદ્ગળો ગવાય ત્યારે **દ્રવ્યથી સૂક્ષ્મ પુદ્ગળપરાવર્તન થાય છે.**

લોકાકાશના અસંખ્ય પ્રદેશો છે. તે દરેક પ્રદેશને મરણથી સ્પર્શે ત્યારે **ક્ષેત્રથી ાદર પુદ્ગળપરાવર્તન** થાય છે. અને લોકાકાશના સર્વ પ્રદેશોને ક્રમસર એક પછી ક પ્રદેશે સ્પર્શી મરણ પામે, એમ સર્વ પ્રદેશોનો અનુક્રમે સ્પર્શ થાય ત્યારે **ક્ષેત્રથી ક્ષ્મ પુદ્ગળપરાવર્તન** થાય છે. આમાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે કોઈ પણ ેક પ્રદેશે મરણ થયા પછી તેના અનંતર પ્રદેશે મરણ થાય તે જ પ્રદેશ ગણવો; બાકી ન્ય પ્રદેશોએ વચ્ચેના વખતમાં ગમે તેટલાં મરણ થાય તે પ્રદેશો ગણવા નહિ.

ઉત્સર્પિણીના અને અવસર્પિણીના સર્વ સમયો આડાઅવળા મરણથી સ્પર્શે ત્યારે **ાળથી બાદર પુદ્ગળપરાવર્તન** થાય છે અને ઉપર બતાવેલી રીત પ્રમાણે એક ાળચક્રના પ્રત્યેક સમયને અનુક્રમે મરણ વડે સ્પર્શે, ત્યારે **કાળથી સૂક્ષ્મ પુદ્ગળ-રાવર્તન** થાય છે. એમાં ઉત્સર્પિણીમાં પ્રથમ સમયે કાળ કર્યા પછી તેના પછીના જ ીજા સમયે બીજી કોઈ પણ ઉત્સર્પિણીમાં કાળ કરે તે જ ગણાય છે, વચ્ચેના મરણ-મયો ગણાતા નથી.

કષાયના કારણથી જે અધ્યવસાય થાય તેને લીધે કર્મબંધ થાય છે. એ કર્મબંધમાં

* આ વિષય વધારે પારિભાષિક (technical) છે, એ બરાબર સમજવા માટે ગુરુગમની જરૂર શે. કાંઈક જરૂરી હકીકત ઉપમિતિભવપ્રપંચાના પ્રથમ ભાગના ભાષાંતરમાં બતાવી છે. પ્રકાશક, શ્રી ૈનધર્મ પ્રસારક સભા, ભાવનગર.

બહુ તરતમતા હોય છે. કષાય મંદ કે તીવ્ર હોય તેમ કર્મના અનુબંધમાં ફેર પડે છે. એનાં અસંખ્ય સ્થાનો છે અને તેથી અનુબંધસ્થાન પણ અસંખ્ય છે. પ્રાણીને જેવી જેવી જુદી જુદી વાસના તેટલા તેટલા જુદા જુદા અધ્યવસાય થાય છે અને તે પ્રત્યેકમાં તર તમતા હોય છે તેથી પ્રત્યેકનું સ્થાન જુદું પડે છે. એ અનુબંધસ્થાન અસંખ્ય સમજવાં. એ સર્વ અધ્યવસાયસ્થાનક આગળપાછળ ફરસીને પૂરા કરે ત્યારે **ભાવથી બાદર પુદ્ગળપરાવર્તન** થાય છે; અને પ્રથમ અલ્પકષાયોદયરૂપ અધ્યવસાયે છતો મરણ પામે ત્યાર પછી બીજાં ગમે તેવાં સ્થાનકોએ મરણ પામે તે ગણાય નહિ, પણ ત્યારપછી તેની અનંતરના અધ્યવસાયસ્થાનકે મરણ પામે તે જ ગણાય. એવી રીતે સર્વ અધ્યવસાયસ્થાનકોને અનુક્રમ પ્રમાણે ચાલતો કાળ કરે ત્યારે **ભાવથી સૂક્ષ્મ પુદ્ગળપરાવર્તન** થાય છે.

આ સ્વરૂપમાં બાદર પુદ્ગળપરાવર્તનના ચાર ભેદ કહ્યા છે એ જરા ઠીક લાગશે, કારણ કે એમાં બહુ ઓછા ભવો કરવા પડે છે (પ્રમાણમાં), પરંતુ શાસ્ત્રકાર કહે છે કે એ બાદરના ચાર ભેદ તો **સમજવા માટે** જ બતાવ્યા છે, તેનો બીજો ઉપયોગ નથી. એ સમજવાથી સૂક્ષ્મ ભેદ ગ્રાહ્યમાં આવે તેથી જ બતાવ્યા છે. બાકી, આ જીવે જે અનંત પુદ્ગળપરાવર્તન કર્યાં અને હજુ કદાચ કરશે તો તે સૂક્ષ્મ સમજવાં.

હે જીવ! આ સ્વરૂપ વાંચીને વિચારતાં આંખો ઓડે આવશે. આવાં અનંત પુદ્ગળપરાવર્તન તેં કર્યાં છે અને જો ધર્મ નહિ કરે તો તેવા અનંતા પુદ્ગળપરાવર્તન સુધી હજુ રખડવું પડશે, પણ ન રખડવું એ તારા હાથની બાજીનો ખેલ છે; માટે હવે પ્રમાદ ત્યાગ કર, ધર્મ કર અને ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કર. (૭; ૧૩૧)

અધિકારી થવા યત્ન કર

गुणस्तुतीर्वाञ्छसि निर्गुणोऽपि, सुखप्रतिष्ठादि विनापि पुण्यम् ।
अष्टाङ्गयोगं च विनापि सिद्धी–र्वातूलता कापि नवा तवात्मन् ! ॥ ८ ॥ (उपजाति)

"તારામાં ગુણ નથી તોપણ તું ગુણની પ્રશંસા થતી સાંભળવા ઇચ્છે છે, પુણ્ય વગર સુખ અને આબરૂ ઇચ્છે છે, તેમ જ અષ્ટાંગ યોગ વગર સિદ્ધિઓની* વાંછા રાખે છે. તારું વાયડાપણું તો કાંઈ વિચિત્ર લાગે છે!" (૮)

વિવેચન—આ જીવને એક એવી ટેવ પડી ગઈ છે કે પોતાનામાં ન હોય, તે ગુણો હોવાનો ફાંકો રાખવો, ગુણ વગર તે હોવાનો દાવો કરવો, અથવા તે ગુણો હોવાની સ્તુતિ થવાની ઇચ્છા રાખવી, એ મૂર્ખાઈ છે. તેવી જ રીતે પુણ્ય વગર શેઠિયા થઈને મોટરમાં ફરવાની કે માન–પ્રતિષ્ઠા મેળવવાની ઇચ્છા રાખવી તે ગેરવાજબી છે. દુનિયાનાં ભાગ્યશાળી પ્રાણીઓ તેં નથી જોયાં કે જેઓ જન્મે ત્યારથી તે મરે ત્યાં સુધી દુઃખનો ખ્યાલ પણ કરી શકતાં નથી. શ્રેણિક નામના રાજાને કરિયાણું ધારી 'શ્રેણિકને વખારે નાખો' એમ

* અણિમા વગેરે આઠ સિદ્ધિઓ છે. જુઓ ધર્મરત્નપ્રકરણ પ્રથમ ભાગ તથા આદીશ્વરચરિત્ર.

નાર શાળિભદ્ર કેવા સુખી હશે! પણ પુણ્ય કર્યા વગર એવા સુખની આશા રાખવી મૂર્ખાઈ છે. વૃક્ષ વાવ્યા સિવાય ફળની આશા રાખવી વ્યર્થ છે. વળી, આ જીવ એવી ઓ નિરંતર કર્યા કરે છે તે દરેકને અનુભવસિદ્ધ હકીકત છે, પણ કારણ સેવ્યા વગર ને ઇચ્છવું તે તદ્દન મૂર્ખના ખેલ છે. સુખને નિરંતર ઇચ્છવું અને તેના કારણભૂત ને ન કરવો તે મૂર્ખાઈ નહિ તો બીજું શું? એને સુખ ક્યાંથી મળી શકે? તેવી રીતે યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા અને સમાધિ એ ાંગ યોગ (જેનાં સ્વરૂપ માટે જુઓ યોગશાસ્ત્ર×) વગર સિદ્ધિઓ મેળવવાની આશા ખવી એ મૂર્ખાઈ છે.

વાતનો સાર એ છે કે દરેક **બાબતમાં હોંશ રાખવાને બદલે તેના અધિ-રી થવું જોઈએ.** લક્ષ્મી એ દાસી છે અને તેના અધિકારી પાસે તે તદ્દન સહેલાઇથી વે છે. જેમ ઉપરથી ત્રણે બાબતની પ્રયાસ વગર ફોગટ વાંછા કરવી એ મૂર્ખાઈ છે ી જ રીતે ધર્મ કર્યા વગર દુઃખક્ષયની આશા રાખવી, એ પણ વાયડાપણું છે; એવું ો બનતું જ નથી. અધિકારી થયા વગર વાંછા ન કરવી એ સામાન્ય નિયમ છે અને ઝીણી તથા મોટી દરેક બાબતમાં લાગુ પડે છે. (૮; ૧૩૨)

પુણ્યાભાવે પરાભવ અને પુણ્યસાધનનું કરણીયપણું

पदे पदे जीव ! पराभिभूतीः, पश्यन् किमीर्ष्यस्यधमः परेभ्यः ।
अपुण्यमात्मानमवैपि किं न, तनोपि किं वा न हि पुण्यमेव ? ॥ ९ ॥ (उपजाति)

"હે જીવ! પારકાએ કરેલ પોતાનો પરાભવ જોઈને તું અધમપણે બીજાઓ તરફ ા માટે ઈર્ષ્યા કરે છે? તારા પોતાના આત્માને નિષ્પુણ્યક (અપુણીઓ) કેમ સમજતો થી? અથવા પુણ્ય કેમ કરતો નથી?" (૯)

વિવેચન—પોતાપણાનું માન (self-respect) નામનો કહેવાતો સદ્ગુણ પણ અહંકારની કોટિમાં જ આવે છે. જ્યારે જીવ કોઈ ઠેકાણે પરાભવ પામે છે ત્યારે પરાભવ રનારની ઈર્ષ્યા કરે છે અથવા તેના પર ગુસ્સે થાય છે; પણ પોતાનો આત્મા પરાભવ ામવાનો અધિકારી શા માટે થયો તેનો વિચાર કરતો નથી. જરા વિચાર કરીશ તો મજાશે કે પરાભવ પાપથી થાય છે અને તારો પોતાનો આત્મા અપુણીઓ છે, તેથી જ ને પરાભવ પ્રાપ્ત થયો છે; માટે તારે બીજાની ઈર્ષ્યા કરવી તે અયોગ્ય છે. માત્ર સન્માન ેળવવા માટે પુણ્ય કરવું, એવો અત્ર ઉદ્દેશ નથી, પણ કોઈનાથી પરાભવ થાય તે પ્રસંગે આર્ત્તરૌદ્રધ્યાન ન કરવાનો અને અચૂકપણે પુણ્યાનુબંધી પુણ્યના હેતુભૂત વિશેષ ધર્મ રવાનો ઉપદેશ છે. (૯; ૧૩૩)

× કર્તા શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય.

પાપથી દુઃખ અને તેનું [illegible]

किमर्दयन्निर्दयमङ्गिनो [illegible], [illegible] [illegible]मादतः।
यदेकशोऽप्यन्यकृतार्दनः [illegible] भवे ॥ १० ॥ ([illegible])

"તું પ્રમાદથી નાના [illegible]ને પીડા [illegible] [illegible]માં [illegible] શા માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે? પ્રાણી બીજાને જે પીડા [illegible] વાર [illegible] નીપજાવે છે, તે જ પીડા ભવાંતરમાં તે અનંત વાર પામે છે." (૧૦)

વિવેચન—ઉપરના બે શ્લોકમાં પુણ્ય કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો અને તેને આદરવાથી લાભ છે એ બતાવ્યું. હવે પાપનું ત્યાજ્યપણું બતાવે છે. પાપ કરતી વખતે જ આત્મા પ્રથમ તો પાછું હઠે છે, પણ ઘણા કાળના ગયેલા સ્વભાવને લીધે પાછું તે ગાઢ વિકારને વશ થઈ જાય છે. ખૂન કરનારને એક વખત અટકવાનું મન થાય છે. તેવી જ રીતે પરસ્ત્રી સેવનારને પણ થાય છે. આવી રીતે આત્માની શુદ્ધ સ્થિતિનો ભાવ દેખાય છે; પણ તેના ઉપર ત્યાર પછી મનોવિકારના તરંગો ઊઠે છે એટલે શુદ્ધ ખ્યાલ (Conscience) નાશ પામી જાય છે અને પાપ સેવાય છે. હવે આવી રીતે પાપ સેવનારને પરભવમાં ઘણું વેઠવું પડે છે. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે બીજાને જે પ્રકારની પીડા નિપજાવી હોય તેનાથી આકરી પીડા તે નિપજાવનારને અનેક વાર સહન કરવી પડે છે. વીર પરમાત્માના હસ્તદીક્ષિત શિષ્ય શ્રી ધર્મદાસગણિ કહે છે કે:—

वहमारणअब्भक्खाणदाणपरधणविलोवणाईणं ।
सव्वजहण्णो उदओ, दसगुणिओ इक्कसि कयाणं ॥
तीव्वयरे उ पओसे, सयगुणिओ सयसहस्सकोडिगुणो ।
कोडाकोडिगुणो वा, हुज्ज विवागो वहुतरो वा ॥

અર્થ—"લાકડી વગેરેનો પ્રહાર કરવો, પ્રાણવ્યપરોપણ કરવું, જૂઠું કલંક દેવું અને પરધનનું હરણ કરવું વગેરે એક વાર કર્યાનો જઘન્ય ઉદય પણ દશ વખત તો થાય છે અને તીવ્ર પ્રદ્વેષથી કરેલ હોય તો સો, હજાર, લાખ, ક્રોડ અને ક્રોડાક્રોડ વાર પણ ઉદય થાય છે."

આમ કેમ બને? અને આમાં ન્યાય ક્યાં રહ્યો? એમ સામાન્ય જનના મનમાં પ્રશ્ન થાય છે. તેનો પણ ખુલાસો છે. પાંચ રૂપિયાની ચોરી કરનારને દંડ કેટલો છે? પાંચ મિનિટ બળાત્કારે વિષયસુખ ભોગવનારને કોર્ટ કેટલાં વર્ષની સજા કરે છે? અમુક પાપ, વખત કે દ્રવ્ય ઉપર બંધાતું નથી, પણ તે વખતે તે પાપકર્મ કરવામાં તીવ્રતા કેવી છે તે પર તેનો રસબંધ પડે છે. આ ટૂંકી વાતમાંથી બહુ સાર લેવા જેવો છે. પાપકર્મથી નિરંતર ડરતાં રહેવું અને ક્ષણિક સુખની ખાતર પાપકર્મ સેવવું નહિ.

---

* प्रमादतः ને બદલે ક્વચિત્ प्रमोदतः પાઠ છે, તેનો અર્થ પણ સારો છે.

હમેશાં પાપકર્મ કરતી વખતે વિચારવું કે સામા પ્રાણીની જગ્યાએ આપણે હોઈએ અને આપણું મન સાવધાન હોય તો આપણને કેવું લાગે ? પાપ ન કરવું એ જ આ જિંદગીનું સાર્થક છે. અનંત કાળથી સંસારમાં નવા નવા જન્મ લઈ આંટા માર્યા કરે છે, તેમ આ મનુષ્યજન્મ પણ એક આંટો માત્ર થઈ જશે, એવી જેને બીક લાગતી હોય તે પાપાચરણ કરે જ નહિ.

પાપ કોને કહેવાં તે શોધવું મુશ્કેલ નથી. કેટલીક વાર સૂક્ષ્મ બાબતમાં શંકા પડે તો વિદ્વાનોને પૂછી ખુલાસો કરવો અને સામાન્ય વ્યવહાર માટે તો અઢાર પાપસ્થાનકોનું સ્વરૂપ યથાસ્થિત સમજવું. જૈન શાસનનું મંડાણ જીવની દયા પર છે, તેથી અત્ર બે શ્લોકમાં દયા રાખવી, એ મુખ્ય ઉપદેશ છે અને તે પ્રમાણે સર્વ પાપોને માટે સમજી લેવું. (૧૦; ૧૩૪)

પ્રાણીપીડા; તેનું નિવારણ કરવાની જરૂર

यथा सर्पमुखस्थोऽपि, भेको जन्तूनि भक्षयेत् ।
तथा मृत्युमुखस्थोऽपि किमात्मन्नर्दसेऽङ्गिनः ? ॥ ११ ॥ (अनुष्टुप्)

"જેમ સર્પના મુખમાં રહ્યા છતાં પણ દેડકો અન્ય જંતુઓનું ભક્ષણ કરે છે, તેમ હે આત્મન્! તું મૃત્યુના મુખમાં રહ્યો થકો પ્રાણીઓને કેમ પીડા આપે છે?" (૧૧)

વિવેચન—અહીં બેસી રહેવાનું હોય તો તો જાણે ઠીક, પણ આશા તો મોટા ડુંગર જેટલી છે અને મરવું પગલાની નીચે છે. તેમાં કાળ ક્યારે આવશે તે પણ પોતે જાણતો નથી, છતાં એક ઘડી પણ નિરાંતે બેસતો નથી; ચોતરફ ધમાધમ કરી મૂકે છે. એક તરફ ગાડીઓ દોડાવે છે, તો બીજી તરફ નાચ નચાવે છે. આમ પ્રવૃત્તિ અને મોજશોખમાં, વિષય અને કષાયમાં, અપ્રામાણિકપણામાં અને અભિમાનમાં, આવ્યો છે તેમ જ ખાલી હાથે ચાલ્યો જાય છે. અરે ! કાળના એક સપાટામાં ઊંધા પડનાર મોક્ષાભિલાષી પ્રાણી ! જરા ચેત, પાપાચરણ કરવાની બીક રાખ અને સંસારની વાસ્તવિક સ્થિતિ શી છે તેનો વિચાર કર! સર્પના મોઢામાં પડ્યો છે, ચવાઈ જવાની એક ઘડીની વાર નથી, તે વખતે પણ દેડકો જીવડા ખાય છે. આવું અજ્ઞાન કોઈનું હોય? પણ તારું છે! વિચારી જોજે. (૧૧; ૧૩૫)

માની લીધેલું સુખ; તેનું પરિણામ

आत्मानमल्पैरिह वञ्चयित्वा, प्रकल्पितैर्वा तनुचित्तसौख्यैः ।
भवाधमे किं जन ! सागराणि, सोढासि ही नारकदुःखराशीन् ॥ १२ ॥ (उपजाति)

"હે મનુષ્ય ! થોડાં અને તે પણ માની લીધેલાં શરીરનાં અને મનનાં સુખ વડે આ ભવમાં તારા આત્માને છેતરીને અધમ ભવોમાં સાગરોપમ સુધી નારકીનાં દુઃખો સહન કરીશ." (૧૨)

૪. **આમ્ર દૃષ્ટાંત**—એક રાજાને કેરી ઉપર બહુ જ પ્રેમ હતો તેથી તે [illegible] કેરી ખાતો. એક દિવસ શરીરમાં વાયુનો પ્રકોપ થયો અને તેનું જોર થવાથી [illegible] (પેટમાં દુઃખાવો, ઝાડો અને ગુલ્મ) થઈ આવી. તેની પીડા એવી થઈ કે કોઈ [illegible] રહ્યું જાય નહિ. મોટા મોટા વૈદ્યોને બોલાવ્યા, અનેક ઉપાયો કર્યા, છેવટે મહા[illegible] વિશુચિકા મટી, પણ વૈદ્યોએ હમેશને માટે તાકીદ કરી કે તેણે કેરી ખાવી નહિ; [illegible] ખાવામાં આવશે તો તેનાથી જરૂર મરણ થશે, માટે તેના સ્વાદનો વિચાર પણ કરવો [illegible] અને તેના સામું પણ જોવું નહિ. રાજાને આ વાત પસંદ નહોતી, પણ શરીર ખાતર [illegible] પોતાના રાજ્યમાંથી સર્વ આંબાઓનો નાશ કરાવી નાખ્યો. હવે બન્યું એમ કે રાજા [illegible] દિવસ શિકારે નીકળ્યો. એક શિકારની પછવાડે જતાં પ્રધાન સાથે પોતાના લશ્કરથી છૂટો [illegible] પડ્યો અને અટવીમાં પ્રધાન સાથે એકલો પડ્યો. અટવીમાં ફરતાં ફરતાં બન્ને એક [illegible] [illegible] નીચે આવી પહોંચ્યા. કેરી જોઈ રાજાને અપૂર્વ પ્રેમ જાગ્યો અને તે ખાવાનું [illegible] [illegible] વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને સમજુ હોય તે પણ તે વખતે [illegible] [illegible] પ્રધાને ઘણું વાર્યો. પણ રાજા એકનો બે થયો નહિ. રાજાએ કેરી [illegible] [illegible] કેરી જોઈ ખુશી થયો, માંગી, ખાધી અને તરત જ વિશુચિકા થવાથી [illegible] [illegible] મરણ પામ્યો.

ઉપનય—[illegible] ઇન્દ્રિયપરવશ થઈ કેરીના સ્વાદમાં લોભાયો અને [illegible] [illegible] ઇન્દ્રિયોને વશ થઈ પ્રમાદથી કામભોગનાં [illegible] [illegible] પરમાર્થનું ભાન રહેતું નથી. લોકોમાં પણ [illegible] [illegible]

આવવું એમ કહ્યું, પણ તેનો અર્થ સ્પષ્ટ ન કર્યો. ત્રણે પુત્રો સોનામહોર લઈ જુદે જુદે ગામ ગયા. એક છોકરો તો બિલકુલ મોજશોખ કરે નહિ; તેને ખાવાનો, સૂવાનો કે ફરવાનો શોખ જ નહિ; તેમ જ પરસ્ત્રી, સટ્ટા કે એવું બીજું દુર્વ્યસન પણ તેને ન હોતું. તેણે તો વેપાર કરીને મોટી રકમ મેળવી અને ખરચ માપસર રાખવાથી મોટો પૈસાદાર બની ગયો. બીજો ભાઈ એવા વિચારનો હતો કે મૂળ રકમ જાળવી રાખવી, બાકી વ્યાજ કે હાંસલ, જે વધે તે, ખરચી નાંખવાં. એટલે એણે મુદ્દલમાં એક પાઈ પણ વધારી નહિ, તેમ ઘટાડી પણ નહિ. ત્રીજો ભાઈ લહેરી હતો. એણે તો ખાવાપીવામાં, મોજમજામાં, સઘળા પૈસા ઉડાવી દીધા; વેપાર કર્યો જ નહિ. મુદત પૂરી થઈ ત્યારે સર્વ ભાઈઓ પાછા ફર્યા. ત્રીજા ભાઈની હકીકત સાંભળી સર્વ હસ્યા અને તેના બાપે તેને ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યો. લોકોએ તેની નિંદા કરી. પહેલા ને બીજા ભાઈ માટે અનુક્રમે વિશેષ અને અલ્પ સંતોષ જણાવ્યો.

ઉપનય—મનુષ્યભવ પામવો બહુ દુર્લભ છે. એ પ્રાપ્ત થવામાં અનેક વિઘ્નો આવી પડે છે. આવી અનેક મુશ્કેલીથી પ્રાપ્ત થયેલ મનુષ્યભવ અને તેની સાથે જૈનધર્મ, નીરોગી શરીર, ગુરુનો યોગ વગેરે જોગવાઈ-સામગ્રી પ્રાપ્ત થવી પણ તેટલી જ મુશ્કેલ છે. મહા-પુણ્યયોગે એ સઘળું પ્રાપ્ત થાય છે. હવે આ મનુષ્યભવ પ્રાપ્ત કરી કેટલાંક દુઃસાધ્ય પ્રાણીઓ તો બાપડાં લાડી, વાડી અને ગાડીની લહેરમાં લહેકાઈ જઈ ધર્મ શું છે, તે સમજતાં પણ નથી. આવા જીવો પુણ્યધન હારી જાય છે, પ્રાપ્ત થયેલ વારસો ગુમાવે છે અને કપૂતની જેમ મોટો વારસો મળ્યા છતાં ગરીબ થઈ જાય છે. કેટલાક માણસો તો પ્રતિકૂળ સંજોગોને લીધે પાપ સેવે છે, પણ ઉક્ત કનિષ્ઠ પ્રકારના મનુષ્યો તો સારા સંજોગોને જ દુષ્ટ બનાવે છે. મધ્યમ માણસો સાદું જીવન જીવે છે. તેઓ કોઈનું બગાડતા નથી, તેમ મોટો સ્થૂળ કે માનસિક પરોપકાર પણ કરતા નથી. જે ઉત્તમ પ્રકારના 'જીવો' છે તે તો અત્ર મહાઉત્તમ વર્તન રાખી પરોપકારમાં વિભૂતિ-આત્મિક અને પૌદ્ગલિક-વાપરી આ ભવમાં લહેર કરે છે અને પરભવમાં પણ આનંદ પામે છે. જે ત્રીજા ભાઈની પેઠે ધન ગુમાવી દે છે, તેને તો અનંત કાળ પર્યંત ચોરાશી લાખ જીવયોનિમાં ભટકવાનું છે, તેનો છેડો નથી. અને પરાક્રમવાળા જીવોએ મધ્યમ ભાઈની પેઠે બેસી રહેવું સારું નથી. તેજી ઘોડાઓએ તો કામ પાર પહોંચાડવું સારું છે. આ મનુષ્યભવ ફરી ફરીને જલદી મળવાનો નથી; માટે ત્રીજા ભાઈની જેવી સ્થિતિ ન થાય તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની અને પહેલા ભાઈની જેમ વર્તવાની જરૂર છે. આ મનુષ્યભવના સરવૈયામાં પણ ઉધાર પાસું વધે તો તો બહુ જ ખોટું કહેવાય.

૬. ગાડું હાંકનારનું દૃષ્ટાંત—એક ગાડાવાળાને એક ગામથી બીજે ગામ જવાનું હતું. પોતે તે ગામના સારા તથા ખરાબ બન્ને રસ્તા [illegible] ગામ જતાં પોતે

ખાડાખડબા અને ડુંગરા–ટેકરીવાળો ખરાબ રસ્તો લીધો. પરિણામ એ થયું કે રસ્તામાં તેના ગાડાનો ધરો ભાંગી ગયો, ત્યારે ગાડાવાળો પોતાની અણસમજ પર પસ્તાવા લાગ્યો.

ઉપનય—આ લઘુ દૃષ્ટાંત બહુ ઉપયોગી છે. આમાં વિદ્વાન શ્રોતા અને બહુશ્રુત વાંચનારાઓ પ્રત્યે ઉપદેશ છે : હે વિદ્વાનો ! તમે જાણો છો કે મોહથી અને પ્રમાદથી સંસાર વધે છે, તમે સંસારની અસ્થિરતા સાંભળી છે, જાણી છે, માની છે અને શમ, દમ, દયા, દાન, ધૃતિ વગેરેથી પુણ્યબંધ અથવા કર્મનિર્જરા છે એ પણ જાણો છો; છતાં તમારું વર્તન પાપને રસ્તે થાય છે એ બહુ ખોટું છે. અજાણ્યા ભૂલ કરે એ કાંઈક સંભવિત છે, પણ જાણીજોઈને તમારું ગાડું ખરાબ રસ્તે ચલાવી, પછી તે ભાંગે ત્યારે પસ્તાવો કરો એ તમારે માટે તદ્દન ખોટું છે. તમે સમજુ છો તેથી વધારે કહેવાની જરૂર નથી, પણ તમારા વર્તનનું ઘણા માણસો અનુકરણ કરે છે તે પણ તમારે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

૭. ભિક્ષુકનું દૃષ્ટાંત—એક ગામડિયો દરિદ્રી પોતાના ગામમાં કાંઈ પણ કમાતો નહોતો, તેથી ભિક્ષા માગવા સારુ પરદેશ ગયો. તે બિચારો અનેક ગામ રખડ્યો, પણ તેને પેટ પૂરતી પણ ભિક્ષા મળી નહિ, ત્યારે આખરે કંટાળીને તે પોતાના ગામ તરફ પાછો ફર્યો. રસ્તે એક ગામમાં યક્ષનું મંદિર આવ્યું, ત્યાં રાત્રિએ સૂતો. પોતાની દરિદ્રતા પર વિચાર કરતો અર્ધ જાગ્રત સ્થિતિમાં સૂતો છે, તેવામાં મધ્ય રાત્રિએ એક સિદ્ધ હાથમાં ચીતરેલો ઘડો લઈ ત્યાં આવ્યો. જમીન પર એક સ્વચ્છ જગ્યાએ તે ઘડો મૂક્યો અને તરત જ એક સુંદર ઘર બની ગયું. પછી તે બોલ્યો કે "સ્ત્રી થઈ જાઓ" એટલે ત્યાં નવયૌવના, સુંદર વેશવાળી, રતિના અવતાર જેવી સ્ત્રી ઉત્પન્ન થઈ. ત્યારપછી તે સિદ્ધ જે જે બોલવા લાગ્યો તે તે સર્વ થવા લાગ્યું. આખી રાત્રિ તે સ્ત્રી સાથે વિવિધ પ્રકારના કામભોગ ભોગવી, સારી રસવતીનો આહાર કરી, પ્રભાતસમય નજીક આવતાં તેણે સર્વ સંકેલી લીધાં. પેલો ભિક્ષુક આ સર્વ જોયા કરતો હતો અને આખો વખત વિચારતો હતો કે અહો ! હું તો પૃથ્વી પર તદ્દન દુર્ભાગી છું. મને તો માયા પણ મળી નહિ અને

[illegible]

પણ સુખી કર્યું. એક દિવસ દારૂ પીને મસ્ત થયો અને લહેરમાં આવી જઈને ઘડો લઈને નાચવા લાગ્યો. દુર્ભાગીનાં નસીબ મહાન હોતાં જ નથી. વખત ભરાઈ ગયો, પાપ ઉદય આવ્યું, ઘડો માથેથી પડ્યો અને ફૂટી ગયો! તે જ વખતે જુએ છે, તો પોતે ઉકરડામાં ઊભો છે. ઘર, સ્ત્રી, ભોગ, સર્વનો નાશ થઈ ગયો. તેણે જો વિદ્યા લીધી હોત તો ફરીને પણ સર્વ નિપજાવી શકત, પણ હવે તો કાંઈ બની શકે તેમ નહોતું.

ઉપનય—પ્રાપ્ત થયેલી સર્વ સામગ્રી માત્ર પ્રમાદથી ભિક્ષુક હારી ગયો, તેમ જ મનુષ્યભવમાં ધર્મારાધના યોગ્ય સર્વ સામગ્રી પ્રાપ્ત થયા છતાં પ્રમાદથી સર્વ હારી જાય છે, તેના પરિણામે ભવિષ્યમાં તારે પસ્તાવો કરવો પડશે. આ હકીકત અગાઉના દૃષ્ટાંતમાં બહુ સ્ફુટ કરી છે. બીજો સાર એ લેવાનો છે કે મનુષ્ય ઘણુંખરું તાત્કાળિક લાભ તરફ ધ્યાન આપે છે. જો ભિખારીએ કષ્ટસાધ્ય વિદ્યા લીધી હોત, તો શરૂઆતમાં તો તેને જરા પ્રયાસ પડત, પણ પછી હંમેશાની પીડા મટી જાત! પરંતુ માણસને બેઠા મળે તો ઊઠવાની ઇચ્છા થતી નથી. આ ટેવ બહુ જ ખરાબ છે. ઘણા માણસો તાત્કાળિક લાભની લાલસાથી જ અન્યાયી કાર્યોમાં સપડાય છે. બીજું એ સમજવાનું છે કે પોતાની સ્થિતિ કરતાં એકદમ મોટા થઈ જવાની હોંશ રાખવી નહિ. નાના બાળકને તો જે પચતું હોય તે જ પચે, વધારે ભારે ખોરાક ખાવામાં આવે તો જ્વરાદિ દ્વારાએ મરણ પ્રાપ્ત થાય છે.

૮. દરિદ્ર કુટુંબનું દૃષ્ટાંત—કોઈ ગામમાં એક દરિદ્ર કુટુંબ વસતું હતું. એક સારે દિવસે તેઓ કોઈ ગૃહસ્થને ઘેર ગયા, ત્યાં તેઓએ દૂધપાક રંધાતો અને ખવાતો જોયો, ત્યારે તેઓને પણ તે ખાવાની ઇચ્છા થઈ. બધાએ એકસાથે નિર્ણય કર્યો કે આજ ભીખ માગીને પણ દૂધપાક ખાવો. એક જણ કોઈ જગ્યાએથી જેવું તેવું દૂધ લઈ આવ્યો. બીજો વળી કોઈ ઠેકાણેથી ચોખા લઈ આવ્યો. પૂરી કરવા સારુ એક જણ ઘી લઈ આવ્યો. એક લોટ લઈ આવ્યો. આવી રીતે છૂટી છૂટી વસ્તુઓ લાવીને, તેનાં દૂધપાક પૂરી બનાવ્યાં. પોતે જે જે વસ્તુ લાવ્યા હતા તેના પ્રમાણમાં સર્વએ પોતપોતાના ભાગ પાડવા માંડ્યા; પણ મૂર્ખ હતા તેથી પરસ્પર વાંધો પડ્યો અને જ્યારે કોઈ રીતે અંદર અંદર સમજી ન શક્યા, ત્યારે દરબારમાં ફરિયાદ કરવા ગયા. કેટલોક વખત થયા પછી પાછા ફર્યા અને જુએ છે તો માલૂમ પડ્યું કે કૂતરાઓ દૂધપાક અને પૂરી વગેરે સર્વ ખાઈ ગયા છે. ઘણા દિવસે મળેલી વસ્તુ આમ એકદમ ચાલી ગયેલી જોઈ તેઓને સર્વને ધ્રાસકો પડ્યો અને મરણ પામ્યા.

ઉપનય—મહાપ્રયાસ કરીને પ્રાપ્ત કરેલ દૂધપાક-પૂરીનું જમણ જેમ સદરહુ કુટુંબીઓ પામી શક્યા નહિ અને ઊલટા તે જ નિમિત્તે મરણ પામ્યા, તેવી જ રીતે મહાપ્રયાસે પ્રાપ્ત થયેલ મનુષ્યભવ વગેરે સામગ્રી રાગદ્વેષાદિ કારણોથી ફળ વગરની થઈ પડે છે, એટલું જ નહિ પણ અનંત જન્મમરણ પણ આપે છે. વળી, પુણ્યવાન ગૃહસ્થોની મોટાઈ જોઈને શક્તિ વગરના રંકો તેની સરસાઈ કરવા માગે તો તેમાં પોતાનો જ નાશ થાય છે.

પણ રુણી કર્યું. એક દિવસ દારૂ પીને મસ્ત થયો અને લહેરમાં આવી જઈને ઘડો લઈને નાચવા લાગ્યો. દુર્ભાગીનાં નસીબ મહાન હોતાં જ નથી. વખત ભરાઈ ગયો, પાપ ઉદય આવ્યું, ઘડો માથેથી પડ્યો અને ફૂટી ગયો! તે જ વખતે જુએ છે, તો પોતે ઉકરડામાં ઊભો છે. ઘર, સ્ત્રી, ભોગ, સર્વનો નાશ થઈ ગયો. તેણે જો વિદ્યા લીધી હોત તો ફરીને પણ સર્વ નિપજાવી શકત, પણ હવે તો કાંઈ બની શકે તેમ નહોતું.

ઉપનય—પ્રાપ્ત થયેલી સર્વ સામગ્રી માત્ર પ્રમાદથી ભિક્ષુક હારી ગયો, તેમ જ મનુષ્યભવમાં ધર્મારાધના યોગ્ય સર્વ સામગ્રી પ્રાપ્ત થયા છતાં પ્રમાદથી સર્વ હારી જાય છે, તેના પરિણામે ભવિષ્યમાં તારે પસ્તાવો કરવો પડશે. આ હકીકત અગાઉના દૃષ્ટાંતમાં બહુ સ્ફુટ કરી છે. બીજો સાર એ લેવાનો છે કે મનુષ્ય ઘણુંખરું તાત્કાળિક લાભ તરફ ધ્યાન આપે છે. જો ભિખારીએ કષ્ટસાધ્ય વિદ્યા લીધી હોત, તો શરૂઆતમાં તો તેને જરા પ્રયાસ પડત, પણ પછી હંમેશાની પીડા મટી જાત! પરંતુ માણસને બેઠા મળે તો ઊઠવાની ઇચ્છા થતી નથી. આ ટેવ બહુ જ ખરાબ છે. ઘણા માણસો તાત્કાળિક લાભની લાલસાથી જ અન્યાયી કાર્યોમાં સપડાય છે. ત્રીજું એ સમજવાનું છે કે પોતાની સ્થિતિ કરતાં એકદમ મોટા થઈ જવાની હોંશ રાખવી નહિ. નાના બાળકને તો જે પચતું હોય તે જ પચે, વધારે ભારે ખોરાક ખાવામાં આવે તો જ્વરાદિ દ્વારાએ મરણ પ્રાપ્ત થાય છે.

૮. દરિદ્ર કુટુંબનું દૃષ્ટાંત—કોઈ ગામમાં એક દરિદ્ર કુટુંબ વસતું હતું. એક સારે દિવસે તેઓ કોઈ ગૃહસ્થને ઘેર ગયા, ત્યાં તેઓએ દૂધપાક રંધાતો અને ખવાતો જોયો, ત્યારે તેઓને પણ તે ખાવાની ઇચ્છા થઈ. બધાએ એકસાથે નિર્ણય કર્યો કે આજ ભીખ માગીને પણ દૂધપાક ખાવો. એક જણ કોઈ જગ્યાએથી જેવું તેવું દૂધ લઈ આવ્યો. બીજો વળી કોઈ ઠેકાણેથી ચોખા લઈ આવ્યો. પૂરી કરવા સારુ એક જણ ઘી લઈ આવ્યો. એક લોટ લઈ આવ્યો. આવી રીતે છૂટી છૂટી વસ્તુઓ લાવીને, તેનાં દૂધપાક પૂરી બનાવ્યાં. પોતે જે જે વસ્તુ લાવ્યા હતા તેના પ્રમાણમાં સર્વએ પોતપોતાના ભાગ પાડવા માંડ્યા; પણ મૂર્ખ હતા તેથી પરસ્પર વાંધો પડ્યો અને જ્યારે કોઈ રીતે અંદર અંદર સમજી ન શક્યા, ત્યારે દરબારમાં ફરિયાદ કરવા ગયા. કેટલોક વખત થયા પછી પાછા ફર્યા અને જુએ છે તો માલૂમ પડ્યું કે કૂતરાઓ દૂધપાક અને પૂરી વગેરે સર્વ ખાઈ ગયા છે. ઘણા દિવસે મળેલી વસ્તુ આમ એકદમ ચાલી ગયેલી જોઈ તેઓને સર્વને ધ્રાસકો પડ્યો અને મરણ પામ્યા.

ઉપનય—મહાપ્રયાસ કરીને પ્રાપ્ત કરેલ દૂધપાક-પૂરીનું જમણ જેમ સદરહુ કુટુંબીઓ પામી શક્યા નહિ અને ઊલટા તે જ નિમિત્તે મરણ પામ્યા, તેવી જ રીતે મહાપ્રયાસે પ્રાપ્ત થયેલ મનુષ્યભવ વગેરે સામગ્રી રાગદ્વેષાદિ કારણોથી ફળ વગરની થઈ પડે છે, એટલું જ નહિ પણ અનંત જન્મમરણ પણ આપે છે. વળી, પુણ્યવાન ગૃહસ્થોની મોટાઈ જોઈને શક્તિ વગરનાં રંકો તેની સરસાઈ કરવા માગે તો તેમાં પોતાનો જ નાશ થાય છે. અત્ર મુખ્ય ઉપદેશ એ છે કે પોતાની જે સ્થિતિ હોય તેમાં સંતોષ માનવો. દુનિયામાં

પણ સુખી કર્યું. એક દિવસ દારૂ પીને મસ્ત થયો અને લહેરમાં આવી જઈને ઘડો લઈને નાચવા લાગ્યો. દુર્ભાગીનાં નસીબ મહાન હોતાં જ નથી. વખત ભરાઈ ગયો, પાપ ઉદય આવ્યું, ઘડો માથેથી પડ્યો અને ફૂટી ગયો! તે જ વખતે જુએ છે, તો પોતે ઉકરડામાં ઊભો છે. ઘર, સ્ત્રી, ભોગ, સર્વનો નાશ થઈ ગયો. તેણે જો વિદ્યા લીધી હોત તો ફરીને પણ સર્વ નિપજાવી શકત, પણ હવે તો કાંઈ બની શકે તેમ નહોતું.

ઉપનય—પ્રાપ્ત થયેલી સર્વ સામગ્રી માત્ર પ્રમાદથી ભિક્ષુક હારી ગયો, તેમ જ મનુષ્યભવમાં ધર્મારાધના યોગ્ય સર્વ સામગ્રી પ્રાપ્ત થયા છતાં પ્રમાદથી સર્વ હારી જાય છે, તેના પરિણામે ભવિષ્યમાં તારે પસ્તાવો કરવો પડશે. આ હકીકત અગાઉના દૃષ્ટાંતમાં બહુ સ્ફુટ કરી છે. બીજો સાર એ લેવાનો છે કે મનુષ્ય ઘણુંખરું તાત્કાળિક લાભ તરફ ધ્યાન આપે છે. જો ભિખારીએ કષ્ટસાધ્ય વિદ્યા લીધી હોત, તો શરૂઆતમાં તો તેને જરા પ્રયાસ પડત, પણ પછી હંમેશાની પીડા મટી જાત! પરંતુ માણસને બેઠા મળે તો ઊઠવાની ઇચ્છા થતી નથી. આ ટેવ બહુ જ ખરાબ છે. ઘણા માણસો તાત્કાળિક લાભની લાલસાથી જ અન્યાયી કાર્યોમાં સપડાય છે. બીજું એ સમજવાનું છે કે પોતાની સ્થિતિ કરતાં એકદમ મોટા થઈ જવાની હોંશ રાખવી નહિ. નાના બાળકને તો જે પચતું હોય તે જ પચે, વધારે ભારે ખોરાક ખાવામાં આવે તો જ્વરાદિ દ્વારાએ મરણ પ્રાપ્ત થાય છે.

૮. દરિદ્ર કુટુંબનું દૃષ્ટાંત—કોઈ ગામમાં એક દરિદ્ર કુટુંબ વસતું હતું. એક સારે દિવસે તેઓ કોઈ ગૃહસ્થને ઘેર ગયા, ત્યાં તેઓએ દૂધપાક રંધાતો અને ખવાતો જોયો, ત્યારે તેઓને પણ તે ખાવાની ઇચ્છા થઈ. બધાએ એકસાથે નિર્ણય કર્યો કે આજ ભીખ માગીને પણ દૂધપાક ખાવો. એક જણ કોઈ જગ્યાએથી જેવું તેવું દૂધ લઈ આવ્યો. બીજો વળી કોઈ ઠેકાણેથી ચોખા લઈ આવ્યો. પૂરી કરવા સારુ એક જણ ઘી લઈ આવ્યો. એક લોટ લઈ આવ્યો. આવી રીતે છૂટી છૂટી વસ્તુઓ લાવીને, તેનાં દૂધપાક પૂરી બનાવ્યાં. પોતે જે જે વસ્તુ લાવ્યા હતા તેના પ્રમાણમાં સર્વએ પોતપોતાના ભાગ પાડવા માંડ્યા; પણ મૂર્ખ હતા તેથી પરસ્પર વાંધો પડ્યો અને જ્યારે કોઈ રીતે અંદર અંદર સમજી ન શક્યા, ત્યારે દરબારમાં ફરિયાદ કરવા ગયા. કેટલોક વખત થયા પછી પાછા ફર્યા અને જુએ છે તો માલૂમ પડ્યું કે કૂતરાઓ દૂધપાક અને પૂરી વગેરે સર્વ ખાઈ ગયા છે. ઘણા દિવસે મળેલી વસ્તુ આમ એકદમ ચાલી ગયેલી જોઈ તેઓને સર્વને ધ્રાસકો પડ્યો અને મરણ પામ્યા.

ઉપનય—મહાપ્રયાસ કરીને પ્રાપ્ત કરેલ દૂધપાક-પૂરીનું જમણ જેમ સદરહુ કુટુંબીઓ પામી શક્યા નહિ અને ઊલટા તે જ નિમિત્તે મરણ પામ્યા, તેવી જ રીતે મહાપ્રયાસે પ્રાપ્ત થયેલ મનુષ્યભવ વગેરે સામગ્રી રાગદ્વેષાદિ કારણોથી ફળ વગરની થઈ પડે છે, એટલું જ નહિ પણ અનંત જન્મમરણ પણ આપે છે. વળી, પુણ્યવાન ગૃહસ્થોની મોટાઈ જોઈને શક્તિ વગરના રંકો તેની સરસાઈ કરવા માગે તો તેમાં પોતાનો જ નાશ થાય છે. અત્ર મુખ્ય ઉપદેશ એ છે કે પોતાની જે સ્થિતિ હોય તેમાં સંતોષ માનવો. દુનિયામાં

ખાડાખડબા અને ડુંગરા–ટેકરીવાળો ખરાબ રસ્તો લીધો. પરિણામ એ થયું કે રસ્તામાં તેના ગાડાનો ધરો ભાંગી ગયો, ત્યારે ગાડાવાળો પોતાની અણસમજ પર પસ્તાવા લાગ્યો.

ઉપનય—આ લઘુ દષ્ટાંત બહુ ઉપયોગી છે. આમાં વિદ્વાન શ્રોતા અને ગ્રંથ વાંચનારાઓ પ્રત્યે ઉપદેશ છે : હે વિદ્વાનો ! તમે જાણો છો કે મોહથી અને પ્રમાદથી સંસાર વધે છે, તમે સંસારની અસ્થિરતા સાંભળી છે, જાણી છે, માની છે અને શમ, દમ, તપ, દાન, ધૃતિ વગેરેથી પુણ્યબંધ અથવા કર્મનિર્જરા છે એ પણ જાણો છો; છતાં તમારું વર્તન પાપને રસ્તે થાય છે એ બહુ ખોટું છે. અજાણ્યા ભૂલ કરે એ કાંઈક સંભવિત છે, પણ જાણીજોઈને તમારું ગાડું ખરાબ રસ્તે ચલાવી, પછી તે ભાંગે ત્યારે પસ્તાવો કરો એ તમારે માટે તદ્દન ખોટું છે. તમે સમજુ છો તેથી વધારે કહેવાની જરૂર નથી, પણ તમારા વર્તનનું ઘણા માણસો અનુકરણ કરે છે તે પણ તમારે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

૭. ભિક્ષુકનું દૃષ્ટાંત—એક ગામડિયો દરિદ્રી પોતાના ગામમાં કાંઈ પણ કમાતો નહોતો. તેથી ભિક્ષા માગવા સારુ પરદેશ ગયો. તે બિચારો અનેક ગામ રખડ્યો, પણ તેને પેટ પૂરતી પણ ભિક્ષા મળી નહિ, ત્યારે આખરે કંટાળીને તે પોતાના ગામ તરફ પાછો ફર્યો. રસ્તે એક ગામમાં યક્ષનું મંદિર આવ્યું, ત્યાં રાત્રિએ સૂતો. પોતાની દરિદ્રતાનો વિચાર કરતો અર્ધ જાગ્રત સ્થિતિમાં સૂતો છે, તેવામાં મધ્ય રાત્રિએ એક સિદ્ધ હાથમાં [illegible] ઘડો લઈ ત્યાં આવ્યો. જમીન પર એક સ્વચ્છ જગ્યાએ તે ઘડો મૂક્યો અને [illegible] સુંદર ઘર બની ગયું. પછી તે બોલ્યો કે "સ્ત્રી થઈ જાઓ" એટલે ત્યાં [illegible]. રતિના અવતાર જેવી સ્ત્રી ઉત્પન્ન થઈ ત્યારપછી તે સિદ્ધે [illegible]

પણ સુખી કર્યું. એક દિવસ દારૂ પીને મસ્ત થયો અને લહેરમાં આવી જઈને ઘડો લઈને નાચવા લાગ્યો. દુર્ભાગીનાં નસીબ મહાન હોતાં જ નથી. વખત ભરાઈ ગયો, પાપ ઉદય આવ્યું, ઘડો માથેથી પડ્યો અને ફૂટી ગયો! તે જ વખતે જુએ છે, તો પોતે ઉકરડામાં ઊભો છે. ઘર, સ્ત્રી, ભોગ, સર્વનો નાશ થઈ ગયો. તેણે જો વિદ્યા લીધી હોત તો ફરીને પણ સર્વ નિપજાવી શકત, પણ હવે તો કાંઈ બની શકે તેમ નહોતું.

ઉપનય—પ્રાપ્ત થયેલી સર્વ સામગ્રી માત્ર પ્રમાદથી ભિક્ષુક હારી ગયો, તેમ જ મનુષ્યભવમાં ધર્મારાધના યોગ્ય સર્વ સામગ્રી પ્રાપ્ત થયા છતાં પ્રમાદથી સર્વ હારી જાય છે, તેના પરિણામે ભવિષ્યમાં તારે પસ્તાવો કરવો પડશે. આ હકીકત અગાઉના દૃષ્ટાંતમાં બહુ સ્ફુટ કરી છે. બીજો સાર એ લેવાનો છે કે મનુષ્ય ઘણુંખરું તાત્કાળિક લાભ તરફ ધ્યાન આપે છે. જો ભિખારીએ કષ્ટસાધ્ય વિદ્યા લીધી હોત, તો શરૂઆતમાં તો તેને જરા પ્રયાસ પડત, પણ પછી હંમેશાની પીડા મટી જાત! પરંતુ માણસને બેઠા મળે તો ઊઠવાની ઇચ્છા થતી નથી. આ ટેવ બહુ જ ખરાબ છે. ઘણા માણસો તાત્કાળિક લાભની લાલસાથી જ અન્યાયી કાર્યોમાં સપડાય છે. બીજું એ સમજવાનું છે કે પોતાની સ્થિતિ કરતાં એકદમ મોટા થઈ જવાની હોંશ રાખવી નહિ. નાના બાળકને તો જે પચતું હોય તે જ પચે, વધારે ભારે ખોરાક ખાવામાં આવે તો જ્વરાદિ દ્વારાએ મરણ પ્રાપ્ત થાય છે.

૮. દરિદ્ર કુટુંબનું દૃષ્ટાંત—કોઈ ગામમાં એક દરિદ્ર કુટુંબ વસતું હતું. એક સારે દિવસે તેઓ કોઈ ગૃહસ્થને ઘેર ગયા, ત્યાં તેઓએ દૂધપાક રંધાતો અને ખવાતો જોયો, ત્યારે તેઓને પણ તે ખાવાની ઇચ્છા થઈ. બધાએ એકસાથે નિર્ણય કર્યો કે આજ ભીખ માગીને પણ દૂધપાક ખાવો. એક જણ કોઈ જગ્યાએથી જેવું તેવું દૂધ લઈ આવ્યો. બીજો વળી કોઈ ઠેકાણેથી ચોખા લઈ આવ્યો. પૂરી કરવા સારુ એક જણ ઘી લઈ આવ્યો. એક લોટ લઈ આવ્યો. આવી રીતે છૂટી છૂટી વસ્તુઓ લાવીને, તેનાં દૂધપાક પૂરી બનાવ્યાં. પોતે જે જે વસ્તુ લાવ્યા હતા તેના પ્રમાણમાં સર્વએ પોતપોતાના ભાગ પાડવા માંડ્યા; પણ મૂર્ખ હતા તેથી પરસ્પર વાંધો પડ્યો અને જ્યારે કોઈ રીતે અંદર અંદર સમજી ન શક્યા, ત્યારે દરબારમાં ફરિયાદ કરવા ગયા. કેટલોક વખત થયા પછી પાછા ફર્યા અને જુએ છે તો માલૂમ પડ્યું કે કૂતરાઓ દૂધપાક અને પૂરી વગેરે સર્વ ખાઈ ગયા છે. ઘણા દિવસે મળેલી વસ્તુ આમ એકદમ ચાલી ગયેલી જોઈ તેઓને સર્વને ધ્રાસકો પડ્યો અને મરણ પામ્યા.

ઉપનય—મહાપ્રયાસ કરીને પ્રાપ્ત કરેલ દૂધપાક-પૂરીનું જમણ જેમ સદરહુ કુટુંબીઓ પામી શક્યા નહિ અને ઊલટા તે જ નિમિત્તે મરણ પામ્યા, તેવી જ રીતે મહાપ્રયાસે પ્રાપ્ત થયેલ મનુષ્યભવ વગેરે સામગ્રી રાગદ્વેષાદિ કારણોથી ફળ વગરની થઈ પડે છે, એટલું જ નહિ પણ અનંત જન્મમરણ પણ આપે છે. વળી, પુણ્યવાન ગૃહસ્થોની મોટાઈ જોઈને શક્તિ વગરના રંકો તેની સરસાઈ કરવા માગે તો તેમાં પોતાનો [illegible] થાય છે.

અનેક સ્થાનકે સુખ દેખાય છે, તેથી તે તરફ પોતે લલચાઈ જવું નહિ અને ધર્મસામગ્રી પ્રાપ્ત થયા પછી રાગદ્વેષ કરી તે નિષ્ફળ કરવી નહિ.

૯. બે વાણિયાનું દૃષ્ટાંત—કોઈ ગામમાં બે વાણિયા રહેતા હતા. તેઓ અને પ્રકારનાં કામ કરતા હતા, પરંતુ નસીબના મોળા હોવાથી પાસે પૈસો એકઠો થતો નહોતો. તેઓએ પૈસા પેદા કરવા સારુ કંઈ કંઈ પ્રયત્નો કર્યા, પણ જ્યારે કોઈ પણ ઉપાયે પૈ મળ્યા નહિ ત્યારે નગરની બહાર એક યક્ષનું મંદિર હતું ત્યાં જઈ તેની સેવા કર માંડી. એક દિવસ યક્ષ પ્રસન્ન થયો ત્યારે તેઓએ તેની પાસે દ્રવ્ય માંગ્યું. યક્ષે ક "હે વત્સો ! તમારે પૈસાની બહુ જ ઇચ્છા છે તો જાઓ, હું તમારા પર પ્રસન્ન થયો કાળી ચૌદશની રાત્રિએ તમારે બન્નેએ એકેક ગાડું તૈયાર કરી રાખવું. હું તમને બન ગાડાં સહિત તે રાત્રિએ રત્નદ્વીપે લઈ જઈશ. ત્યાં અનેક રત્નો રસ્તામાં પડ્યાં હોય તમને ત્યાં બે પહોર સુધી રાખવામાં આવશે. તમારાથી જેટલાં રત્નો લેવાય તેટલાં લેજો. બે પહોર પછી તમને ગાડાં સહિત ઉપાડીને પાછા અહીં લાવીશ." વાણિયા આ સાંભળી રાજી રાજી થઈ ગયા અને ઉક્ત રાત્રિએ ઘણાં સારાં બે ગાડાં તૈયાર લાવ્યા. તેમાં વળી વધારે રત્નો લઈને ગોઠવી શકાય એવી યુક્તિ (સંચા વગેરે પણ કરી રાખી. નીમેલ વખતે યક્ષે બન્ને ગાડાંઓ સાથે તે વાણિયાને ઉપાડી રત્ન મૂક્યા. જે જગ્યાએ તેઓને મૂક્યા, ત્યાં બહુ સુંદર રીતે પાથરેલી સુગંધીથી સુવા બે સુંદર શય્યા હતી. એક કલાક સૂઈ લઉં એમ વિચારીને એક વાણિયો સૂતો ઊંઘ આવી ગઈ. ઊંઘમાં બે પહોર ચાલ્યા ગયા. બીજા વાણિયાએ તો બીજું કામ દઈને રત્નોના ગાંસડા બાંધવા માંડ્યા; તેણે બે પહોર સુધી બીજો ધંધો કર્યો જ બે પહોર પૂરા થયા કે દેવે તો ગાડાં ઉપાડ્યાં અને બન્નેને તેના નગરની સમીપ મૂકી વિચક્ષણ વાણિયાએ તો લાવેલાં રત્નો વડે મહેલ બંધાવ્યો અને સુખી થઈ ગયો. પેલો પ્રમાદી તો દુઃખી જ રહ્યો અને વિચક્ષણની સંપત્તિ જોઈ પસ્તાવા લાગ્યો, તેનો દ્વેષ કરવા લાગ્યો.

ઉપનય—શુદ્ધ દેવ, ગુરુ, ધર્મની જોગવાઈ એ રત્નદ્વીપ છે. એને મહાપુણ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી, કેટલાક મૂર્ખાઓ તો, પ્રમાદી વાણિયાની પેઠે, એશઆરામ કે પ્રવૃત્તિમાં [illegible] જાય છે; તેઓ તેની પેઠે પસ્તાય છે. જેઓ પ્રથમથી જ ચેતી જાય [illegible] વિચક્ષણ વણિકની પેઠે અપ્રમત્તપણે ધર્મક્રિયા કરીને એકલાં રત્નો જ હાથ [illegible] તેનું મન તો નથી દોડતું વિષય તરફ કે નથી દોડતું કષાય તરફ. એ તો દમ [illegible] ઉત્તમ વ્યવહાર, ઉત્તમ વર્તન અને દાન, શીલ વગેરે ધર્માનુષ્ઠાનો કરી આખો દિવસ [illegible] રહે છે અને બીજી વસ્તુ પોતાના ગાડામાં લેતા જ નથી. એ તો રત્ન [illegible] કરે છે. [illegible] પણ નથી. મનુષ્યભવનું આયુષ્ય બે પ્રહર જેટલું

* [illegible] મનુષ્યનાં મનુષ્યાયુ ઘણું અલ્પ છે.

ટલો વખત ધર્મ કરવાથી જે ફળ મળે છે તે ઘણા વખત સુધી સુખ આપે છે, માટે ાત્ર ઇંદ્રિયોને અને મનને વશ કરી ધર્મધન એકઠું કરી લેવામાં તૈયાર રહેવું.

૧૦. બે વિદ્યાધરનું દૃષ્ટાંત—વૈતાઢ્ય પર્વત પર બે વિદ્યાધર રહેતા હતા. તેઓએ ાતાના વડીલોની બહુ સેવા કરીને, તેમની પાસેથી જગતને વશ કરે તેવી વિદ્યા મેળવી. છી તે વિદ્યાની સાધના કરવા માટે પૃથ્વી પરના કોઈ ગામમાં આવ્યા અને તે વિદ્યાની ારાધનાના કલ્પ અનુસાર ચંડાળની છોડી સાથે વેવિશાળની પ્રાર્થના કરી અને બન્ને રજમાઈ તરીકે તેને ત્યાં રહ્યા. તેઓ બે ચંડાળપુત્રી સાથે પરણ્યા અને સાથે રહેવા લાગ્યા; રંતુ જુદા જુદા ભાગમાં રહીને તેઓ વિદ્યા સાધવા લાગ્યા. ચંડાળકન્યા નીચ હોવાથી ાવભાવ કરીને તેઓને ક્ષોભ પમાડતી હતી; પરંતુ બેમાંથી એક વિદ્યાધર તો દૃઢ ાશ્ચયવાળો હોવાથી જરા પણ ડગ્યો નહિ અને છ માસ સુધી નિરતિચાર બ્રહ્મચર્ય પાળી ંદ્યા સિદ્ધ કરીને વૈતાઢ્ય પર્વતે ગયો અને સર્વ લક્ષ્મી અને રાજ્યનું સુખ અનુભવ્યું. ીજો વિદ્યાધર ચંડાળકન્યાથી ક્ષોભ પામી ગયો અને તેની સાથે લપટાયો, બ્રહ્મચર્યથી ષ્ટ થયો. નીચનો સ્પર્શ થતાં જ પોતાની પાસે હતી તે વિદ્યા પણ ચાલી ગઈ અને ંડાળપણું પામીને દુઃખી થયો.

ઉપનય—આ વિદ્યાધરને સર્વ સામગ્રી મળી હતી છતાં ઈંદ્રિય પરવશ થઈને ાર્વ ગુમાવી બેઠો, તેવી રીતે આ સંસારમાં લાલચના પ્રસંગોથી બહુ ચેતવાની જરૂર છે; ાલચને લાત મારતાં શીખવાની ખાસ જરૂર છે. એવે પ્રસંગે મનોવિકારને તાબે થઈ ાર્મ-ધન હારી જવામાં આવે તો બીજા વિદ્યાધરની પેઠે દુઃખી થવું પડે. સત્ત્વવંત પ્રાણી ાથમ વિદ્યાધરની પેઠે પોતાનું દૃષ્ટિબિંદુ, હજારો જાળોની વચ્ચે હોય તોપણ, ચૂકતા નથી. મને જે પ્રાણી તેવી રીતે વર્તન કરે છે તે થોડા વખતમાં તેનાં ઉત્તમ ફળ પ્રાપ્ત કરે છે.

૧૧. નિર્ભાગીનું દૃષ્ટાંત—અનેક દેવોની સેવના કર્યા પછી એક ભિક્ષુક જીવને ચંતામણિ રત્ન પ્રાપ્ત થયું. ચિંતામણિ રત્નનો પ્રભાવ એવો છે કે, તે જેની પાસે હોય, ો તેનું આરાધન કરે તો પછી ઇચ્છિત વસ્તુ તેને મળે. અન્યદા તે પુરુષ સમુદ્રમાર્ગે ોતાને દેશ જતો હતો. એક રાત્રિએ ચંદ્રની કાંતિ સાથે ચિંતામણિ રત્નની કાંતિ સરખાવી ેને ઉડાડવા લાગ્યો. એવામાં હાથ સર્યો, રત્ન પડી ગયું, સમુદ્રમાં ડૂબી ગયું અને પોતે ૂતો તેવો દરિદ્રી થઈ ગયો.

ઉપનય—મનુષ્યભવ ચિંતામણિ રત્ન સમાન છે. બહુ પ્રયાસથી મળે તેવું જૈન-ધર્મરૂપ ચિંતામણિ રત્ન પ્રાપ્ત કરી, પ્રમાદને વશ થઈ, તે ખોઈ બેસવામાં આવે તો, પછી ભવિષ્યમાં બહુ પસ્તાવાનું કારણ રહે છે; માટે રત્ન પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેની ખરી કિંમત સમજી તેને જાળવી રાખવું.

શાસ્ત્રકારો સ્વપરઉપકારની બુદ્ધિથી આવાં અનેક દૃષ્ટાંતો બતાવી ગયા છે. સર્વનો

સાર એ છે કે વિષયને વશ ન થવું, મન પર અંકુશ રાખવો, પોતાની જવાબદારી સમજવી, મનુષ્યભવની અને દેવગુરુધર્મની જોગવાઈની પ્રાપ્તિની દુર્લભતા સમજવી અને લાલચમાં લપટાવું નહિ. સાક્ષર અને નિરક્ષરને બોધદાયક હોવાથી આ દૃષ્ટાંતો પર જરૂરી વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. (૧૩; ૧૩૭)

પ્રત્યેક ઇંદ્રિયથી સ્પષ્ટ દૃષ્ટાંત

पतङ्गभृङ्गैणखगाहिमीनद्विपद्विपारिप्रमुखाः प्रमादैः ।
शोच्या यथा स्युर्मृतिबन्धदुःखैश्चिराय भावी त्वमपीति जन्तो ! ॥ १४ ॥ (उपजाति)

"પતંગિયું, ભમરો, હરણ, પક્ષી, સર્પ, માછલું, હાથી, સિંહ વગેરે પ્રમાદથી-એક એક ઇંદ્રિયના વિષયરૂપ પ્રમાદને વશ થઈ જવાથી-જેમ મરણબંધન વગેરે દુઃખોથી પીડા પામે છે, તેમ હે જીવ! તું પણ ઇંદ્રિયોને વશ પડીને લાંબા વખત સુધી શોચ પામીશ." (૧૪)

વિવેચન—ઉપર સામાન્ય પ્રકારે પ્રમાદ ત્યાગ કરવાનું કહ્યું, તેમાં અનેક દૃષ્ટાંતો બતાવીને કહ્યું કે જો પ્રમાદ કરવામાં આવશે તો મહાદુઃખ પ્રાપ્ત થશે. હવે અત્ર બતાવે છે કે એક ઇંદ્રિયને વશ પડવાથી પણ મહાદુઃખ થાય છે. બિચારાં તિર્યંચોને પણ એક એક ઇંદ્રિયને પરવશ પડવાથી વધ, બંધનાદિ સહન કરવાં પડે છે અને છેવટ મરણ પણ થાય છે, તો તારે તો પાંચે ઇંદ્રિયો નિરંકુશપણે વર્તે છે તો તારા શા હાલ થશે તે વિચારજે.

૧. પતંગ—રાત્રિએ છેટેથી સુવર્ણના રંગ જેવો દીવો જોઈને પતંગિયું તેના મોહથી આકર્ષણ પામી તેના પર પડે છે, તરત જ બળી જાય છે અથવા તેમાં ડૂબી મરે છે. **ચક્ષુરિંદ્રિયને** પરવશ થવાથી આ મરણદુઃખ થયું.

૨. ભ્રમર—સુગંધીના મોહથી સાંજ સુધી ભમરો કમળમાં બેસી રહે છે અને તેમાં મસ્ત થઈ જાય છે. સાંજે કમળ બિડાવા માંડે છે ત્યારે પણ 'ઊડું છું' 'ઊડું છું' એમ વિચારે છે, તેવામાં કમળ બંધ થઈ જાય છે. પછી તે નીકળી શકતો નથી અને આખી રાત બંધન પામે છે. તેમાં પણ પ્રભાત થયા અગાઉ જો હાથી આવે છે, તો તે કમળને ઉખેડીને ભક્ષ્ય કરી જાય છે, તેથી તે મરણ પામે છે.

હાથીના ગંડસ્થળોમાંથી મદ ઝરે છે, તેની સુગંધથી ખેંચાઈ હાથીના મસ્તક પાસે અનેક ભમરાઓ ગુંજારવ કરે છે. હાથી કાન ફફડાવ્યા કરે છે, તેના ઝપાટામાં આવવાથી કેટલાક ભમરાઓ મરણ પામે છે. આ **નાસિકાઈંદ્રિયને** પરવશ પડવાનું દુઃખ છે.

૩. હરણ—જ્યારે હરણને પાશમાં ફસાવવાં હોય છે, ત્યારે પારધી સુંદર વાંસળી ઈ. મધુર ગાન કરે છે તે સાંભળી જંગલનાં હરણો આવે છે. બિચારાંને ખબર નથી

કે સાંભળવા જતાં પ્રાણનો નાશ થશે. તે વખતે પાથરેલી જાળ પારધી સંકોચી લે છે, અને ભોળો મૃગ તેનો ભોગ થઈ પડે છે. આ દુઃખ **શ્રવણેંદ્રિયને** પરવશ પડવાથી થયું.

૪. **પક્ષી**—નીચે ઘઉં, જાર, બાજરો વગેરે અનાજ વિસ્તારી, તેના પર જાળ પાથરી પારધીઓ દૂર ખસી જાય છે. અનાજના લોભથી ભોળાં કબૂતરો અને બીજાં પક્ષીઓ લલચાય છે અને ચણ ખાવા જતાં, જાળમાં ફસાઈ જાય છે. આવનાર પક્ષી દાણા જુએ છે. કાગડાને એક જ આંખ ખુલ્લી હોય છે અને તેથી પાથરેલી જાળ જોવામાં આવતી નથી. બિચારાં અનેક પક્ષીઓ આવી રીતે જાળમાં ફસાઈ જાય છે. **જિહ્વાને** વશ થવાથી થયેલું આ દુઃખ સમજવું.

૫. **સર્પ**—કર્ણને વશ થઈને સર્પ વાંસળીનો સ્વર સાંભળવા પોતાના રાફડામાંથી બહાર નીકળે છે અને પછી ગારુડી તેને પકડી લે છે, એટલે જન્મપર્યંત કેદખાનું સહેવું પડે છે. આ કર્ણને વશ થવાથી બંધન પામવાનું બીજું દષ્ટાંત થયું.

૬. **માછલું**—મચ્છીમાર લોઢાના આંકડામાં ખાવાનો પદાર્થ ભરાવી તે જળાશયમાં મૂકી રાખે છે. માછલું તે પદાર્થના રસથી આકર્ષાઈ તે ખાવા આવે છે. તે પદાર્થ ખાવાનું તો દૂર રહે છે, પણ આંકડો તાળવામાં પેસી જાય છે અને માછલું મરણ પામે છે. **જીભને** વશ થવાથી મરણભય થવાનું આ બીજું દષ્ટાંત થયું.

૭. **હાથી**—હાથીને પકડવાનો રસ્તો નીચે પ્રમાણે છે: જ્યારે તેને પકડવો હોય છે ત્યારે દૂર વિભાગમાં એક હાથણીને ઊભી રાખે છે, અને તેની આડો એક મોટો ખાડો ખોદે છે. કેટલીક વખત એવા ખાડામાં કાગળની હાથણી બનાવીને રાખે છે ને હાથણીનું મૂત્ર ફરતું છાંટે છે, તેની ગંધથી આકર્ષાઈ હાથી ત્યાં આવે છે. ખાડાની અંદર તૃણ વગેરે ભરી ઉપરથી ઢાંકી દે છે અને હાથી જેવો દૂરથી આવે છે, તેવો હાથણીને જોઈ કામવિકારને વશ થાય છે, તેથી દોડતો દોડતો હાથણી પાસે જવા જાય છે, તેવો જ તે ખાડામાં પડે છે. ત્યાર પછી તેને બંધન વગેરે મહાદુઃખો પ્રાપ્ત થાય છે. આ બધું **સ્પર્શેંદ્રિયને** વશ પડવાથી થતું દુઃખ છે.

૮. **સિંહ**—સિંહને પકડવો હોય છે ત્યારે એક મોટા પાંજરાના બે વિભાગ બનાવે છે. એક ભાગમાં એક બોકડાને પૂરે છે અને તેને મજબૂત બંધ કરે છે. બીજો ભાગ ઉઘાડો રાખી તેના ઉપર માણસો બેસે છે. સિંહ લોભથી આવે છે અને બોકડાના માંસની લાલચે જેવો અંદર પેસે છે કે ઉપરના માણસો દરવાજો પાડી નાખી તેને કેદ કરે છે, અથવા બોકડો ખુલ્લો રાખે છે તો તેને મારવા જતાં સિંહ સપડાઈ જાય છે. આ દુઃખ **જીભને** પરવશ પડવાથી થયેલું છે.

આવી રીતે એક એક ઇંદ્રિયને વશ પડવાથી ઉક્ત તિર્યંચો મરણકષ્ટ જેવું અથવા મરણનું જ દુઃખ પામે છે. તેઓમાં સમજશક્તિ ઓછી છે. તું સમજુ છે, સંસારનું સ્વરૂપ જાણે છે, છતાં મોહને વશ પડી ઇંદ્રિયો પર અંકુશ રાખીશ નહિ, તો મન પર અંકુશ

રહેશે નહિ; અને જ્યારે મન પર અંકુશ રહેશે નહિ ત્યારે પછી બધી મહેનત લગભગ નકામા જેવી થશે; માટે ચેત, જો, જાગ્રત થા, વિચાર કર. (૧૪; ૧૩૮)

પ્રમાદનું ત્યાજ્યપણું

पुराऽपि पापैः पतितोऽसि दुःखराशौ पुनर्मूढ ! करोपि तानि ।
मज्जन्महापङ्किलवारिपूरे, शिला निजे मूर्ध्नि गले च धत्से ॥ १५ ॥ (उपजाति)

"હે મૂઢ ! પૂર્વે પણ પાપ વડે તું દુઃખના ઢગમાં પડ્યો છે અને વળી હજુ પણ તે જ કરે છે. મહાકાદવવાળા પાણીના પૂરમાં પડતાં પડતાં ખરેખર તું તો તારે ગળે અને મસ્તકે મોટા પથ્થર ધારણ કરે છે!" (૧૫)

વિવેચન—પાપથી સંસારમાં ડૂબે છે અને વળી તે જ કરે છે. ડૂબતો માણસ માથે માટીનું પડ અથવા મોટા પથરા ગળે બાંધે તો તે વિશેષ ડૂબી જાય છે અને તેનું માથું [illegible] આવતું નથી, કારણ કે તેનો ભાર વધારે થવાથી ઊંચો આવતો જ નથી. પાપે [illegible] ડૂબતાં પણ એવાં પાપો કરે છે કે જેથી તે વિશેષ ને વિશેષ ડૂબતો જ જાય છે [illegible] (૧૫; ૧૩૯)

દ સ્રી પતિવ્રતા હોવાનો દાવો કરે તેમાં કાંઈ સવિશેષપણું નથી. જે વખતે
ઇંદ્રિયો મજબૂત હોય, કામ કરવાની શક્તિ હોય, તે વખતે ઇંદ્રિયો પર
ા, સુકૃત્યમાં જ શક્તિનો વ્યય કરવો એ પ્રશસ્ય છે. સુખ મેળવવાની ઇચ્છા
ખનો ત્યાગ કરવાની કામના વર્તતી હોય તો આવી ઉત્તમ જોગવાઈનો
લઈ લે. સદ્‌ગુણ પ્રાપ્ત કરવાની પ્રબળ ઇચ્છા સાથે દુર્ગુણો પર દૃઢ વિરાગ
ધીમે ધીમે તારું સાધ્ય સન્મુખ થતું જશે, એ હવે તને વારંવાર સમજા-
રહી નથી. તેમ કરવાની આ ભવમાં તને ઉત્તમ તક મળી ગઈ છે, તેથી
લાભ લઈ લે. (૧૬; ૧૪૦)

સુખપ્રાપ્તિનો ઉપાય-ધર્મસર્વસ્વ

सौख्यस्वजनानसूनपि, त्यज त्यजैकं न च धर्ममार्हतम् ।
त धर्माद्धि भवे भवेऽर्थितान्यमून्यमीभिः पुनरेष दुर्लभः ॥ १७ ॥ (वंशस्थ)

, શરીર, સુખ, સગાસંબંધીઓ અને છેવટે પ્રાણ પણ તજી દે, પણ એક
"ત પરમાત્માએ બતાવેલો ધર્મ તજીશ નહિ; ધર્મથી ભવોભવમાં આ પદાર્થો,
વગેરે) મળશે, પણ એથી (પૈસા વગેરેથી) તે (ધર્મ) મળવો દુર્લભ છે." (૧૭)

ન—ગત શ્લોકમાં કહ્યું કે તારે અત્યારે ધર્મ કરવાનો સમય છે, તે હકીકત
સ્ફુટ કરે છે. ધર્મને માટે સર્વ તજી દેવું એ યોગ્ય છે, પણ કોઈ પણ વસ્તુ
વા લાભ માટે-ધર્મનો ત્યાગ કરવો, એ યોગ્ય નથી. માણસ પાંચ-દશ રૂપિયા
ત્યાગ કરે છે, જૂઠું બોલે છે અને કેટલાક જીવો તો એક દમડી માટે સો
છે, ઇંદ્રિયોને તૃપ્ત કરવા અભક્ષ્ય ભક્ષણ કરે છે, અકાળે ભોજન કરે છે,
કરે છે અને ગમે તેમ બોલે છે. આ સર્વ થાય છે, તેનું કારણ બહુ વિચારવા
જીવને પોતાનું શું છે અને પારકું શું છે? આત્મિક શું છે અને પૌદ્‌ગલિક
ભાન નથી, એટલે ભેદજ્ઞાન નથી. આ જ્ઞાન જ્યાં સુધી યોગ્ય રીતે થતું નથી,
ર્વ નકામું છે. એ જ્ઞાન વગર જીવ જેટલાં કહો તેટલાં માઠાં આચરણો કરે
યારો સમજતો નથી કે—

धर्मादधिगतैश्वर्यो धर्ममेव निहन्ति यः ।
कथं शुभायतिर्भावी स स्वामिद्रोहपातकी ॥

ધર્મના પ્રભાવથી ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરે છે, તે જ ઐશ્વર્યથી તેના ધણી ધર્મનો
ત્યારે તેનું સારું તે કેમ થાય? તે તો સ્વામીદ્રોહી છે અને તેથી મહાપાપી છે."

રીતે ધર્મનો નાશ કરનાર સ્વામીદ્રોહ કરે છે અને સ્વામીદ્રોહ કરનાર આ ભવ
માં દુઃખી થાય છે. શાસ્રકાર કહે છે કે "ધર્મઅર્થ ઇહાં પ્રાણનેજી, છંડે પણ

નહિ ધર્મ." **સત્ત્વવંત પ્રાણી હોય છે તે ધર્મને માટે જીવિતવ્ય તજે, પણ જીવિતવ્યને માટે ધર્મ ન તજે;** કારણ કે ધર્મ એ સર્વસ્વ છે અને એનાથી સર્વ મળે છે. પણ જ્યારે ધર્મને ગુમાવી દેવામાં આવે છે ત્યારે પછી ઐશ્વર્ય, યૌવન, વૈભવ કંઈ પણ મળતું નથી અને રાખેલું હોય છે તે પણ જાય છે; માટે પ્રાણાંત કષ્ટે પણ ધર્મનો ત્યાગ ન કરવો. આ હેતુથી જ સૂક્તમુક્તાવલિકારે ધર્મ, અર્થ અને કામરૂપ ત્રણ પુરુષાર્થોમાં કેવળ ધર્મને જ પ્રધાન કહ્યો છે. **तत्रापि धर्म प्रवरं वदन्ति**–તે ત્રણે પુરુષાર્થોમાં ધર્મ પુરુષાર્થને જ્ઞાનીઓ શ્રેષ્ઠ બતાવે છે. ગૃહસ્થોએ ત્રણે પુરુષાર્થ સરખી રીતે સાધવા યોગ્ય છે, એમ જે કહેવામાં આવે છે તે પણ જ્યારે ધર્મને બાધ ન થતો હોય ત્યારે જ સમજવું. (આ વિષય પર વિશેષ હકીકત બારમા અધિકારમાંથી મળશે.) (૧૭; ૧૪૧)

સકામ દુઃખસહન; તેનાથી લાભ

दुःखं यथा बहुविधं सहसेऽप्यकामः, कामं तथा *सहसि चेत्करुणादिभावैः ।
अल्पीयसापि तत्र तेन भवान्तरे स्या–दात्यन्तिकी सकलदुःखनिवृत्तिरेव ॥१८॥ (वसंततिलका)

"વગર ઇચ્છાએ જેમ તું બહુ પ્રકારનાં દુઃખો સહન કરે છે તેમ જ જો તું કરુણાદિક ભાવનાથી ઇચ્છાપૂર્વક થોડાં પણ દુઃખો સહન કરીશ તો ભવાંતરે હમેશને માટે સર્વ દુઃખોની નિવૃત્તિ થશે જ." (૧૮)

વિવેચન—આ પ્રાણી પૈસા ખાતર અને કર્મના પરાધીનપણાથી, ટાઢ, તડકો, ભૂખ, તરસ વગેરે સર્વ વેઠે છે, બે વાગે ખાય છે, આખો દિવસ ભૂખ્યો રહે છે, શિરાઉ શેઠિયાઓના કાંટાવાળા હુકમો ઉઠાવે છે, માર ખમે છે અને સ્વાધીન અને પરાધીનપણે સર્વ પ્રકારનાં દુઃખો ખમે છે. આ જ પ્રકારનાં કષ્ટો કર્મક્ષયની ઇચ્છા સહિત સહન કરનારી યતિઓ મોક્ષ મેળવે છે. આ જીવનો ઇરાદો ફેર હોવાથી તેને લાભ મળતો નથી. એ પ્રથમ અધિકારમાં કહ્યું છે તેવા સ્વરૂપવાળી મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ્ય એ [illegible] જાણીને રીતસર દુઃખો સહન કરવામાં આવે, તો તો કામ થઈ જાય. [illegible] મનમાં કરુણા લાવી ત્રણ દિવસ પગ ઊંચો રાખ્યો તેથી કેટલું સુખ [illegible] વરસો સુધી ઘોર તપસ્યા કરે, છતાં મનમાં ઇચ્છા પૌદ્ગલિક સુખની [illegible] ઊલટો સંસાર વધારે છે. વળી, બીજી રીતે જોઈએ તો એકેન્દ્રિય [illegible] તેઇન્દ્રિય અને ચૌરિંદ્રિયપણામાં તેમ જ પંચેંદ્રિય તિર્યંચપણામાં આ જીવ [illegible] વિના ઘણાં દુઃખો સહન કરે છે. હવે જે દુઃખો આ જીવે સહન કર્યાં [illegible] તે પૌદ્ગલિક સુખની વાંછા સિવાય સહન કરે, તો તેને [illegible] દુઃખનો છેડો આવી જાય. આવાં દુઃખો સમકિતદૃષ્ટિ જીવો પુદ્ગલના [illegible] સહન કરે છે, તેથી તેને સકામ નિર્જરા થાય છે. 'સકામ'

* [illegible] पर्यायम् ।

પદનો અર્થ અત્ર વિચારવા જેવો છે. સકામ એટલે ઇચ્છાપૂર્વક-જાણી જોઈને-સમજીને કરેલું કાર્ય; પણ એમાં ફળાપેક્ષા હોતી નથી અથવા હોય છે તો માત્ર કર્મક્ષય કરવાની જ હોય છે, પૌદ્ગલિક સુખ મેળવવાની હોતી નથી. અમુક ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત થયા પછી જ્યારે અસંગ અનુષ્ઠાન પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે જ્યારે આત્મપરિણતિ એવી શીધી થઈ જાય છે કે વગર પ્રયત્ને પણ શુદ્ધ વર્તન જ થાય, ત્યારે પછી 'કર્મક્ષય'ની પણ કામના હોતી નથી. ઇતિ, લાભ કે એવી ઇચ્છા રાખીને અનુષ્ઠાન કરવાની આજ્ઞા નથી, પણ કર્મક્ષયનું નિમિત્ત ધ્યાનમાં રાખી, તે કામનાથી અનુષ્ઠાન કરવાની આજ્ઞા છે. અને જ્યારે અસંગ અનુષ્ઠાન પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે કામના પણ પોતાની મેળે જ જતી રહે છે. ભક્તિમાર્ગના પુષ્ટિને અંગે પ્રભુપ્રત્યે સર્વ અર્પણ કરવાનો જે પ્રવાદ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કરેલો છે તેને આ વિષય સાથે બહુ સંબંધ નથી; કારણ કે એમાં પોતાની સ્થિતિ, અધિકાર કે યોગ્યતા વગર કાંઈ પણ ફળની અપેક્ષા રાખ્યા વગર કાર્ય-કર્મ કરવાની આજ્ઞા છે, એવા પ્રકારનું વર્તન અત્ર ઇષ્ટ નથી. કર્મક્ષયનું નિમિત્ત રહે, તો જ નવાં બંધાતાં અશુભ કર્મોનો ડર અને મોક્ષ મેળવવામાં અનુકૂળ થઈ પડે તેવાં શુભ કર્મો પર સારું લક્ષ્ય રહે. આવા પ્રકારનાં અનુષ્ઠાનને જૈન પરિભાષામાં 'સકામ' અનુષ્ઠાન કહેવામાં આવે છે. (૧૮; ૧૪૨)

પાપકર્મોમાં ડહાપણ માનનાર પ્રત્યે

प्रगल्भसे कर्मसु पापकेष्वरे ! यदाशया शर्म न तद्विनानितम् ।
विभावयंस्तच्च विनश्वरं द्रुतं, बिभेषि किं दुर्गतिदुःखतो न हि ? ॥ १९ ॥ (वंशस्थ)

"જે સુખની ઇચ્છાથી તું પાપકર્મોમાં મૂર્છાથી તલ્લીન થાય છે, તે સુખો તો છવિનત્ય વગર કાંઈ કામનાં નથી; અને જિંદગી તો શીઘ્ર નાશવંત છે, એમ જ્યારે તું સમજે છે, ત્યારે અરે ભાઈ! તું દુર્ગતિનાં દુઃખથી કેમ બીતો નથી?" (૧૯)

વિવેચન—ઘણા જીવો પાપમાં પણ મગરૂબી માને છે. પોતે પાપકારી વ્યાપાર કરતો હોય, તો બીજાને જણાવે છે કે અરે ભાઈ! આ વ્યાપારથી આવો લાભ છે અને અર્થશાસ્ત્રીઓનો આવો વિચાર છે અને આમ છે ને તેમ છે વગેરે. વ્યાપારની પ્રવૃત્તિમાં જે અસદ્વ્યાપાર કરે છે અને તેનાથી જે સુખ મેળવવા ઇચ્છે છે તે સુખનો આધાર તો માત્ર જિંદગી ઉપર છે, એટલે પ્રાપ્ત કરેલું સુખ બહુ તો આ ભવ સુધી ચાલશે, તેથી વધારે કાંઈ પણ સાથે આવતું નથી. પેદા કરેલા પૈસા, બાંધેલી હવેલીઓ, વાડીઓ, સુંદર ઘોડાની જોડીઓ અને પહેરવાનાં કપડાં તથા છાંટવાનાં સેન્ટ લવંડર—સર્વ અહીં જ રહેવાનાં છે. વળી, જિંદગીનો ભરોસો નથી. પૂરેપૂરો તંદુરસ્ત દેખાતો માણસ પળવારમાં ઊડી જાય છે. વળી, જિંદગી આવી અસ્થિર છે અને પાપકર્મોથી આગમી ભવમાં દુઃખ તો બહુ પડવાનું છે,

ત્યારે તને આ દુઃખો તમારે [illegible] [illegible] જરા ગમ તમારે શું
છે ? હે ભાઈ ! જરા વિચાર કર. પાપકર્મો કરી તેના પર પંડિતાઈનો તીવ્ર રસ
નિકાચિત બંધ કર મા ! અમુક પ્રવૃત્તિ કર્યા વગર ચાલે તેવું ન જ હોય તો તે
કરવી, પણ તેના પર વળી અભિમાન કરી નવો રસ ચઢાવવો એ નિકૃષ્ટતાનું લક્ષણ

શેઠ અને મહંત—આ સંબંધમાં એક દૃષ્ટાંત બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે. કો
શેઠે સુંદર બંગલો બંધાવ્યો. તેમાં બહુ સારું ફરનીચર વસાવ્યું અને રંગરોગાન
ભવ્ય મંદિર તૈયાર કરી દીધું. પોતાને ત્યાં જેટલા પરોણા આવે, તેને બંગલાના
વિભાગમાં ફેરવી બતાવે અને વખાણ સાંભળી મનમાં મલકાય. એક વખત તેને ત્યાં
મહંત આવ્યા. બીજાની પેઠે, તેને પણ આખો બંગલો બતાવ્યો અને વારંવાર તેની
વખાણ સાંભળવાની આશા રાખી, પણ મહંત મહારાજ તો કાંઈ બોલે નહિ ! આ પ્રમાણે
જોઈ શેઠ બોલ્યા કે 'સાહેબ ! પ્રથમ હૉલમાં આપને બતાવેલ ફરનીચર ચીનથી ઓર્ડર
કરી મંગાવ્યું છે, દીવાનખાનાનું સર્વ ફરનીચર જાપાનીઝ છે, ડ્રોઈંગ રૂમનું સર્વ ફરનીચર
ઇંગ્લીશ છે, કબાટો પર ફ્રેન્ચ પૉલિસ ખાસ કારીગર પાસે કરાવ્યો છે, ચીની કામ સર્વ
જર્મન છે, અને રંગ વોર્નીશ સર્વ જયપુરના ચિતારાને બોલાવી કરાવ્યા છે.' આ સર્વ
હકીકત સાંભળવા છતાં પણ મહંત તો મૌન જ રહ્યા. કારણ વગર વખાણ કરવાથી
આરંભના ભાગી થવાય છે, એ નિયમ મહંતના મનમાં સુવિદિત હતો. છેવટે શેઠે કહ્યું:
'સાહેબ ! આપ કેમ તદ્દન મૌન રહ્યા છો ? કેમ કાંઈ બોલતા નથી ? આપ શું વિચાર
કરો છો ?' મહંત પ્રસંગ જોઈ બોલ્યા : 'શેઠ ! હું તમારા ઘરના ફરનીચર, બાંધણી
વગેરેનો જ વિચાર કરું છું, પણ તમે ઘરની બાંધણીમાં એક મોટી ભૂલ કરી હોય, એમ
મને જણાય છે.' શેઠ તો ચમક્યા કે આવા સુંદર ફરનીચરથી ફરનીશ કરેલા બંગલામાં
વળી ભૂલ તે શું રહી ગઈ હશે ! સ્વાભાવિક રીતે 'ભૂલ શી છે ?' એવો સવાલ કર્યો. પ્રત્યુ
ત્તરમાં મહંત બોલ્યા કે 'શેઠ ! તમે આ બારણાં મૂક્યાં છે તે ન મૂકવાં જોઈએ.' શેઠે
પૂછ્યું : 'સાહેબ ! આપ આ પ્રમાણે કેમ બોલો છો ? બારણાં વગરનાં તે ઘર હોય !'
મહંત કહે છે કે 'હું સકારણ જ બોલું છું. એક દિવસ એવો આવશે કે બીજાં માણસો
તને આ બારણાંમાંથી બહાર કહાડશે અને તારાથી કદી ફરી પ્રવેશ પણ થઈ શકશે નહિ !
તું પ્રવેશ કરવા ઇચ્છા રાખીશ તો બીજા તને આવતો જોવા ઇચ્છશે પણ નહિ; માટે
જો તેં બારણાં મુકાવ્યાં ન હોત, તો તારે બહાર જવું પડત નહિ.' શેઠ આનો ભાવાર્થ
સમજી ગયા અને ઘર પરનું મમત્વ મૂકી દીધું. મહાદાનેશ્વરી થઈ, સર્વ ત્યાગ કર્યા પછી
મહંત પાસે જ વ્રત લઈ આત્મકર્મમાં ઉદ્યત થઈ ગયા. આ શ્લોકનો આ ભાવ વિચારવા
યોગ્ય છે. (૧૯; ૧૪૩)

તારાં કૃત્યો અને ભવિષ્યનો વિચાર

रे जीव ! करोषि तानि, यैस्ते भविन्त्यो विपदो ह्यनन्ताः ।
भिया *तद्धसेऽधुना किं, संभाविताभ्योऽपि भृशाकुलत्वम् ? ॥ २० ॥ (इंद्रवज्रा)

"હે જીવ ! તું કર્મો એવાં કરે છે કે જેના વડે તને ભવિષ્યમાં અનંત આપત્તિઓ ત્યારે સંભવિત એવી વિપત્તિઓના ભયથી અત્યારે અત્યંત આકુળવ્યાકુળ શા માટે છે ?" (૨૦)

વિવેચન—ગુરુમહારાજ વ્યાખ્યાન વાંચતા હોય છે, તે શાસ્ત્રશ્રવણ વખતે, જ્યારે ા અધિકાર ચાલતો હોય છે ત્યારે, નરકગતિનાં દુઃખો અને ત્યાં થતી અન્યોન્યકૃત, અને પરમાધામીકૃત વેદનાનું સ્વરૂપ સાંભળીને આ જીવ કમકમે છે, દુઃખી થાય ને કંપે છે. બીજાં તિર્યંચ વગેરેનાં અવાચ્ય દુઃખો સાંભળીને પણ નિઃસાસો મૂકે ાતે જાણે છે કે પાપકર્મો કરવાથી નારકી, તિર્યંચગતિનાં અનેક દુઃખો થાય છે, પોતે તો પાપ કર્યાં જ કરે છે, ત્યારે શાસ્ત્રશ્રવણ વખતનો કમકમાટ અને કાર્યરેખા ન્ને વચ્ચે દેખીતો વિરોધ જણાય છે. જેમ સુખ મેળવનાર સુખના વિચારથી જ છે અને પછી તે વિચારને અનુસારે ગમે તેટલું કષ્ટ સહન કરીને, સુખ મેળવવા કરે છે, તેવી જ રીતે દુઃખનો ત્યાગ ઇચ્છનાર તેવા વિચારથી જ તે વિચારને અનુકૂળ દોડતા હોય તો નરકગતિનું થાણું ક્યારનુંયે ઓછું થઈ ગયું હોય; મતલબ કે રી જીવોનાં દુઃખો મટી ગયાં હોય. આની મતલબ એ છે કે જે દુઃખોનું વર્ણન ાવાથી પણ કમકમાટ–રોમાંચ ઉત્પન્ન થાય છે તે દુઃખો જે પાપકર્મોથી થાય છે તેવાં ર્મો કરવાનું છોડી દે. (૨૦; ૧૪૪)

સહચારીના મૃત્યુથી બોધ

ये पालिता वृद्धिमिताः सहैव, स्निग्धा भृशं स्नेहपदं च ये ते ।
यमेन तानप्यदयं गृहीतान्, ज्ञात्वाऽपि किं न त्वरसे हिताय ? ॥ २१ ॥ (उपजाति)

"જે તારી સાથે પળાયા, પોષાયા અને મોટા પણ સાથે થયા, વળી, જેઓ અત્યંત

* ત્રીજી પંક્તિમાં चेत् (तत् તે બદલે) પાઠાંતર છે. આ બે પંક્તિનો અર્થ આ પ્રમાણે કરવો : તું વિપત્તિઓથી ડરતો ન હોય તો આ ભવમાં કલ્પેલી–આરોપેલી અથવા ભવિષ્યમાં થનારી એ વિપત્તિઓથી તું આકુળવ્યાકુળ કેમ થઈ જાય છે ?" આનો ભાવ એમ છે કે તને ભવિષ્યમાં વિપત્તિઓ થાય તેવાં કૃત્યો તું કરે છે, પરંતુ તે ખમી શકવાનું તારું ખમીર નથી, કારણ કે રે આ ભવમાં સાધારણ રીતે કદાચમાત્ર બને તેવી. અથવા તદ્દન કાલ્પનિક વિપત્તિથી ડર્યા કરે છે ભવિષ્યમાં વિપત્તિઓ ભલે થાઓ એવું તું બોલે છે, એ તદ્દન ગેરવાજબી છે, પરસ્પર વિરોધી છે

समं यैः संवृद्धाः स्मृतिविषयतां तेऽपि गमिताः ।
इदानीमेते स्मः प्रतिदिवसमासन्नपतना-
द्गतास्तुल्यावस्थां सिकतिलनदीतीरतरुभिः ! ॥

એટલે "જેનાથી આપણે ઉત્પન્ન થયા, તેઓ ઘણા વખતથી ગયા, જેઓ સાથે આપણે મોટા થયા, તેઓ સ્મરણમાત્રમાં જ રહ્યા, હવે આપણે પણ પડું પડું થઈ રહ્યા છીએ અને આપણી અવસ્થા નદીકાંઠે રેતીમાં ઊગેલાં ઝાડના જેવી થઈ છે."

આ વિચારથી જ શાંતસુધારસકારે પણ કહ્યું છે કેઃ—

यैः समं क्रीडिता ये च भृशमीडिता, यैः सहाकृष्महि प्रीतिवादम् ।
तान् जनान्वीक्ष्य बत भस्मभूयं गतान्, निर्विशङ्काः स्म इति धिक् प्रमादम् ! ॥

આ શ્લોકનો ભાવ ઉપર પ્રમાણે જ છે. આવા નજીકના સ્નેહીને ભસ્મ થયેલા જોઈએ છીએ, છતાં અમે તો નિઃશંક થઈને ફર્યા કરીએ છીએ. ખરેખર, પ્રમાદને ધિક્કાર છે! આ સર્વ હકીકતની મતલબ એ છે કે દરેક પ્રાણીએ સંસારની અસ્થિરતા સમજી-વિચારીને સ્વહિત શું છે, તે સમજતાં શીખવું, એટલું જ નહિ પણ આચરણ પણ તેવું જ કરવું કે જેથી સ્વહિત વૃદ્ધિ પામે. (૨૧; ૧૪૫)

પુત્ર, સ્ત્રી કે સગાં ખાતર પાપ કરનારાઓને ઉપદેશ

यैः क्लिश्यसे त्वं धनबन्धपत्य*यशःप्रभुत्वादिभिराशयस्थैः ।
कियानिह प्रेत्य च तैर्गुणस्ते, साध्यः किमायुश्च विचारयैवम् ? ॥ २२ ॥ (उपजाति)

* ક્વચિત્ પ્રથમ પંક્તિમાં यैः क्लिश्यसे वन्धनवन्ध्वपत्य । એવો પાઠાંતર છે તેનો અર્થ "બંધન તુલ્ય બંધુ અપત્ય વગેરેથી તું ક્લેશ પામે છે પણ વિ૰" એ પ્રમાણે કરવો.

"કલ્પનામાં રહેલાં એવાં ધન, સગાં, પુત્ર, યશ, પ્રભુત્વ વગેરેથી (વગેરે માટે) તું લેશ પામે છે; પણ તું વિચાર કર કે આ ભવમાં અને પરભવમાં તેઓથી કેટલો ગુણ સાધી શકાય તેમ છે અને તારું આયુષ્ય કેટલું છે?" (૨૨)

વિવેચન—હે ભાઈ! પૈસા માટે અગાઉ બતાવ્યું તેમ તું અનેક કષ્ટો સહન કરે છે, તેવી જ રીતે છોકરાને મોટો વારસો આપી જવા માટે મહામહેનત કરે છે, એવી જ રીતે આબરૂ ખાતર પણ મજૂરી કરવામાં બાકી રાખતો નથી અને શેઠાઈ માટે તો પડી મરે છે; પણ તું વિચાર તો કર કે આ ભવમાં તે કારણોથી કાંઈ લાભ સાધી શકાય તેમ છે? પૈસાની ખાતર પૈસા મેળવવા એ તો એક જાતનો સન્નિપાત છે અને છોકરા ખાતર મેળવવા એમાં પણ મૂર્ખાઈ છે. **કયા છોકરાઓએ મોટો વારસો આપવા માટે પોતાના બાપનો આભાર માન્યો છે?**—આ વાક્ય જરા આકરું લાગશે, પણ ખરું છે. પુત્ર તરફ પિતાની ફરજ નથી એમ નથી, પણ પાપારંભ અને કષ્ટ સહન કરી, વારસો આપવાને કોઈ પિતા બંધાયેલો નથી. એવી જ રીતે આબરૂ અનિશ્ચિત છે અને શેઠાઈ ચાલી જતાં વાર લાગતી નથી. આવી રીતે આ ભવમાં તો નકામી મજૂરી જ થાય છે અને પરભવમાં પાપના ભારથી ભારે થયેલો જીવ નરકગતિમાં અને નિગોદમાં અનંતકાળ પર્યંત રખડે છે. વળી, કદાચ તકરારની ખાતર આ ભવમાં જરા જરા સુખ છે એમ માનો, તોપણ તે કેટલું? મનુષ્યઆયુષ્ય મધ્યમ રીતે આ જમાનામાં પંચોતેર વરસનું ગણાય અને તેમાં પણ મરકી વગેરેના કોપથી અથવા બીજા વ્યાધિ કે અકસ્માતથી વચ્ચે ઊપડી જતાં વાર લાગે તેમ નથી; ત્યારે, અરે જીવ! તું શા વાસ્તે નકામો ખેંચાઈ જઈ બધું બગાડે છે? કેટલીક વાર ખોટી આશામાં તણાયેલો અને કેટલીક વાર ફરજના ખોટા ખ્યાલથી દોરાયેલો આ જીવ મુગ્ધપણાને લીધે સારા આશયથી પણ, અનેક ખોટાં કામોની શ્રેણી કરી નાખે છે; પણ તે યોગ્ય વિચાર કરતો નથી, તેથી જ આ પ્રમાણે થવા પામે છે. પોતાની ખરી સ્થિતિ અને ફરજ શી છે, તે વિચારવાની બહુ જરૂર છે. વિચાર પણ યોગ્ય અંકુશ નીચે અને રીતસર કરવાની જરૂર છે. કેટલીક વાર પોતાનામાં હોય તે કરતાં વિચાર કરવાની વધારે યોગ્યતા માનવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે પિતૃધર્મ, પતિધર્મ, લોકધર્મ અને આત્મધર્મના સંઘટ્ટમાં કયો ધર્મ પ્રથમ કર્તવ્યરૂપ ગણાય?—એવા અગત્યના સવાલોમાં પોતાના એકતરફી વિચારોથી દોરાવું નહિ, પણ વધારે માન આપવા લાયક વિવેચક શક્તિવાળા માણસોના વિચારો સમજવા યત્ન કરવો. ગમે તેમ કરી આત્મહિત કરવાનું દૃષ્ટિબિંદુ ચૂકવું નહિ. (૨૨; ૧૪૬)

પરદેશી પંથીનો પ્રેમ; હિત વિચારણા

किमु मुह्यसि गत्वरैः पृथक् कृपणैर्बन्धुवपुःपरिग्रहैः?।
विमृशस्व हितोपयोगिनोऽवसरेऽस्मिन् परलोकपान्थ रे! ॥ २३ ॥ (गीति)

પડવાની સાથે ધર્મતત્ત્વ શું છે તે વિચારવાનો અવકાશ રહે તો કાંઈ પણ મૃદુતા રહેશે; [illegible] તો ધનના વિચારમાં, રાજ્યદ્વારી ખટપટમાં અને નિર્ણય વગરના વાદવિવાદમાં જીવન [illegible] થઈ જશે. ધર્મશુદ્ધિની આ કાળમાં બહુ જ જરૂર છે એ ખાસ વિચારવા યોગ્ય વિષય છે.

અત્ર શરૂઆત કરતાં કવીશ્વર કહે છે કે શુદ્ધ ધર્મથી જન્મ, જરા, મૃત્યુનો [illegible] ભય નાશ પામે છે. આ જીવ પ્રમાદ, માન, માયા–કપટ વગેરે કરીને પોતાની જાતને [illegible] પોતાથી મનાયેલા ધર્મને મલિન કરે છે. શુદ્ધ ધર્મથી જન્મ, જરા અને મૃત્યુનો [illegible] ઓછો થાય છે, નાશ પામે છે, પણ એ ધર્મ શુદ્ધ જોઈએ. આ જીવ વિષયકષાય[illegible] પૌદ્ગલિક ભાવોમાં ફસાઈ જઈને ધર્મને મલિન કરે છે, એટલે ધર્મરૂપ સંચામાં [illegible] ટાળવાની જે શક્તિ છે તે સદર પ્રાણીના સંબંધમાં બગડી જાય છે, અટકી પડે છે. ઔષધ[illegible] રોગોને હરવાની શક્તિ છે, પરંતુ જ્યારે તે જ ઔષધમાં વિરુદ્ધ દ્રવ્ય ભેળવ્યું હોય [illegible] ને પોતાનો ગુણ મૂકી દે છે; તેવી જ રીતે ધર્મ તો ભવનાં દુઃખો ટાળી શકે છે, [illegible] પ્રમાદ વગેરે તેને ડોળી નાખે છે. ધર્મ એ શુદ્ધ સુવર્ણ છે, પણ તેમાં અનેક પ્રકારે [illegible] [illegible] થઈ જાય છે. ધર્મ એ શુદ્ધ જળ છે, પણ તેમાં કચરો નાખવામાં આવે [illegible] ધર્મ [illegible] છે, પણ તેમાં લાંછન લાગતાં જાય છે. એ લાંછનો ક્યાં ક્યાં છે તેનાં [illegible] [illegible] બતાવે છે. (૧: ૧૫૧)

શુદ્ધ પુણ્યજળમાં મલ: તેનાં નામો

[illegible]कदाग्रहानुतापदम्भाविधिगौरवाणि च ।
[illegible] कुसंगतिः, श्लाघार्थिता वा सुकृते मला इमे ॥ २ ॥ [illegible]

ચારણા તે **ગૌરવ, માન, પ્રમાદ**. સમકિત અને વ્રતાદિ રહિત ધર્માચાર્ય નામધારી **કુગુરુ**. હલકા માણસની સોબત કરવી એ **કુસંગતિ** અને બીજા માણસો પોતાની ા ંસા કરે એ સાંભળવાની ઇચ્છા એ **શ્લાઘાર્થિતા**.

આ સર્વ વસ્તુએ સુકૃત્યમાં મલરૂપ છે, સંસારમાં રખડાવનારી છે. જોકે આ સ્ટ પૂર્ણ નથી, તોપણ તેમાં અગત્યની વસ્તુએ ઘણી આવી જાય છે. હવે આમાંથી કૃત્યોમાં મળરૂપ કેટલાક મનોવિકાર વિષે અત્ર ખાસ વિવેચન કરી બતાવે છે. (૨; ૧૫૨)

પરગુણપ્રશંસા

यथा तवेष्टा स्वगुणप्रशंसा, तथा परेषामिति मत्सरोज्झी ।
तेषामिमां सन्तनु यल्लभेथास्तां नेष्टदानाद्धि विनेष्टलाभः ॥ ३ ॥ (उपजाति)

"જેવી રીતે તને તારા પોતાના ગુણોની પ્રશંસા વહાલી છે, તેવી જ રીતે બીજા-ાને પણ પોતાના ગુણની પ્રશંસા વહાલી હોય છે; તેથી મત્સર તજી દઈને તેઓના ગુની પ્રશંસા સારી રીતે કરવા માંડ, જેથી તને પણ તે મળે (એટલે તારા ગુણોની ણ પ્રશંસા થાય.) કારણ કે વહાલી વસ્તુ આપ્યા વગર વહાલી વસ્તુ મળતી થી." (૩)

વિવેચન—ઉપર આપણે જોઈ ગયા કે સ્વગુણપ્રશંસા એ મલરૂપ છે. હવે અત્ર મેલરૂપ ન થાય અને મળે પણ ખરી, એવી યોજના બતાવે છે. હે ભાઈ! જો તને ારા ગુણોની સ્તુતિ સાંભળવાની ઇચ્છા હોય તો, તું પારકાના ગુણોની સ્તુતિ કર; કારણ મનુષ્યસ્વભાવ બધે એકસરખો છે. દુનિયાના નિયમ પ્રમાણે 'રાખપત અને રખાપત' રસપરસ હોવાથી, જો તું તારી પ્રિય વસ્તુ બીજાને આપીશ, તો તેઓ પોતાની પ્રિય સ્તુ તને આપશે, દરેકને પોતાના ગુણની પ્રશંસા પ્રિય છે, એવું તું તારા પોતાના ાંતથી જાણી શકે છે, માટે તારે તારી પોતાની ઇષ્ટપ્રાપ્તિના લાભ માટે પરગુણસ્તવન રવું, એ ખાસ જરૂરનું છે.

આ તો વ્યવહારની વાત કરી, પણ જ્યારે નિષ્કામ વૃત્તિથી પારકા ગુણની પ્રશંસા ાય છે, ત્યારે કરનારને બહુ આનંદ આવે છે. **સદ્‌ગુણ** એ એવું શુદ્ધ **કાંચન** છે કે એની **શંસા થાઓ કે ન થાઓ તોપણ એ ત્રણ કાળમાં સોનું જ રહેવાનું છે.** એના પર ઓપ ચઢે તો દેખાવ સારો લાગે છે, પણ એની મૂળ કિંમત તો ઓપ વગર પણ ત્રણ ાળમાં એકસરખી જ રહે છે. એવા પારકાના એક નાના સદ્‌ગુણને પણ મોટો માની એનાં તુતિ, સ્તવન, પ્રશંસા કરવામાં આવે ત્યારે કરનાર આડકતરી રીતે ગુણ માટે માન, ગુણવાન થવાની ઇચ્છા અને પોતાનું ગુણીપણું બતાવે છે; એથી પારકા ગુણની પ્રશંસા રવી, એ આડકતરી રીતે પોતાની જ પ્રશંસા કરવા જેવું છે. શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજે ાણિયાનો હિસાબ બતાવ્યો છે કે તમે આપશો તો તે તમને મળશે, પણ તેનો ખરેખરો

પર આધાર રાખનારા બહુધા છેતરાય છે. હવે ગુણદોષને અંગે કર્તવ્ય શું છે તે વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે જોઈએ. (૪; ૧૫૪)

શત્રુગુણપ્રશંસા

प्रमोदसे स्वस्य यथान्यनिर्मितैः, स्तवैस्तथा चेत्प्रतिपन्थिनामपि ।
विगर्हणैः स्वस्य यथोपतप्यसे, तथा रिपूणामपि चेत्ततोऽसि वित् ॥ ५ ॥ (वंशस्थ)

"બીજા માણસોએ કરેલી તારી પ્રશંસા સાંભળીને જેમ તું ખુશી થાય છે, તેવી જ રીતે શત્રુની પ્રશંસા સાંભળીને પણ તને પ્રમોદ થાય, અને જેવી રીતે તારી પોતાની નિંદા સાંભળીને ખેદ પામે છે, તેવી જ રીતે શત્રુની નિંદા સાંભળીને ખેદ પામે, ત્યારે તું ખરેખરો જાણકાર છો એમ સમજવું." (૫)

વિવેચન—પોતાના કે પારકાના ગુણોની સ્તુતિ સાંભળી ગુણ ઉપર પ્રમોદ થાય અને પોતાના કે પારકાના દોષોની નિંદા સાંભળી દોષ ઉપર તિરસ્કાર થાય, એવું વલણ કરવાનો અત્ર ઉપદેશ છે. એમાં **પોતાની કે પારકાની** સ્તુતિ ગણવાની જ નથી અને પ્રમોદ થાય છે તે ગુણનો થાય છે, ગુણ ઉપર થાય છે, ગુણ પ્રત્યે થાય છે. એમાં ગુણવાન કોણ છે, એ જ જોવાનું છે. ગુણવાન્ માણસ ભલે શત્રુ હોય, હાડવૈરી હોય, પણ તેના સદ્ગુણ માટે તેના તરફ આકર્ષણ થાય છે. ટૂંકામાં, **ગુણ ઉપર ગુણ ખાતર જ પ્રેમ થાય** છે. આવી સ્થિતિ જરા અવલોકન કરી વિચાર કરવાની ટેવ પાડવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. એવી જ રીતે જેમ પોતાની નિંદા સાંભળી ખેદ થાય છે તેવી જ રીતે શત્રુની નિંદા સાંભળીને પણ ખેદ થાય, ત્યારે જે કાર્ય કરવાનું છે તે સિદ્ધ થયું સમજવું. સમજણ, જ્ઞાન, વિદ્વત્તા એ સર્વનો સમાવેશ આ નાની વાતમાં થાય છે. ગુણ તરફ ગુણ ખાતર જ પ્રેમ રાખવો એ ઉપદેશ છે. ભર્તૃહરિ કહે છે કે પારકાના નાના સદ્ગુણને પણ જે મોટો પર્વત જેવો કરી તેને માન આપે છે, તે સંત જાણવો. પણ શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજ તો આગળ વધી જણાવે છે કે **જે પ્રાણી ગુણને ગુણ ખાતર માન આપે તે જ જાણકાર છે,** શાસ્ત્ર વાંચ્યાં હોય તેનું ફળ એ જ છે અને તેવી જ રીતે દોષ ઉપર દોષ ખાતર જ અપ્રીતિ રાખે તે જ ખરો જ્ઞાની છે. આવી રીતના વર્તનનું ફળ શત્રુમિત્ર પર સમભાવમાં આવે છે. એવી રીતના વર્તનથી મનને જે ટેકો અને શાંતિ મળે છે તે અનિર્વચનીય છે, અને, વાસ્તવિક રીતે કહીએ તો, તે અનુભવગમ્ય જ છે. ઉપાધ્યાયજી કહી ગયા છે કે "રાગ ધરીજે જીહાં ગુણ લહીએ." જે જગ્યાએ ગુણ હોય ત્યાં રાગ રાખવો; એમાં ગુણવાન કોણ છે તે જોવાનું જ નથી; **જ્યાં ગુણ હોય ત્યાં રાગ રાખવો.** (૫; ૧૫૫)

પરગુણપ્રશંસા

स्तवैर्यथा स्वस्य विगर्हणैश्च, प्रमोदतापौ भजसे तथा चेत् ।
इमौ परेषामपि तैश्चतुर्ष्वप्युदासतां वासि ततोऽर्थवेदी ॥ ६ ॥ (उपेन्द्रवज्रा)

"જેવી રીતે પોતાની પ્રશંસા અને નિંદાથી અનુક્રમે આનંદ અને ખેદ પામે છે, તેવી જ રીતે પરની પ્રશંસા અને નિંદાથી આનંદ અને ખેદ થતો હોય, અથવા તે બાબત ઉપર ઉદાસીન વૃત્તિ રાખતો હોય, તો તું ખરો અર્થનો જાણકાર છે." (૬)

વિવેચન—ઉપર કહ્યું તે જ અત્ર કહ્યું છે. પારકો માણસ ગમે તે હોય, ભલે તે મિત્ર હોય કે શત્રુ હોય, પરંતુ જ્યારે તેના ઉપર ગુણવાન હોવાથી પ્રમોદ જ થાય ત્યારે શાસ્ત્રના રહસ્યનું જાણકારપણું પ્રાપ્ત થયું છે એમ સમજવું. અથવા તો તે બાબત વસ્તુ સ્વગુણપ્રશંસા, સ્વદોષનિંદા, પરગુણપ્રશંસા, પરદોષનિંદા—એના ઉપર ઉદાસીન વૃત્તિ આવી જાય, તો તે પણ વધારે સારું છે, એટલે એ તરફ ધ્યાન આપવાનું વલણ જ ન થાય, ફક્ત પોતે પોતાને યોગ્ય રસ્તે કામ ચલાવ્યા કરે, એવી ઉદાસીન વૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય તો વધારે ઠીક છે. પણ કેટલીક વાર **ઉદાસીન વૃત્તિને નામે બેદરકારી** દાખલ થઈ જાય છે, **તેનાથી ચેતવાની** જરૂર છે. અત્ર ઉદાસીન વૃત્તિ કહી છે તે જાણીજોઈને અજ્ઞ રહેવું એમ નથી, પણ તે જાણવા તરફ સ્વાભાવિક વલણ જ ન રાખવું એ છે. આખા શ્લોકને ઉપરના શ્લોકની નોટ બરાબર લાગુ પડે છે. શ્રી આનંદઘનજી મહારાજ શ્રી શાંતિનાથજીના સ્તવનમાં કહે છે કે:—

> **માન અપમાન ચિત્ત સમગણે, સમ ગણે કનક પાષાણ રે;**
> **વંદક નિંદક સમ ગણે, ઇસ્યો હોય તું જાણ રે.**
> **શાંતિજિન! એક મુજ વિનતિ.**

આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાનો અત્ર ઉપદેશ છે. (૬; ૧૫૬)

ગુણસ્તુતિની અપેક્ષા નુકસાનકારક છે

भवेन्न कोऽपि स्तुतिमात्रतो गुणी, ख्यात्या न बह्व्यापि हितं परत्र च ।
तदिच्छुरीर्ष्यादिभिरायतिं ततो, मुधाभिमानग्रहिलो निहंसि किम् ॥ ७ ॥ (उपजाति)

"લોક વખાણ કરે તેથી કોઈ ગુણી થતો નથી; વળી, બહુ ખ્યાતિથી પણ આવતા ભવમાં (પરલોકમાં) હિત થવાનું નથી; તારે જો આવતા ભવમાં તારું સારું કરવાની [illegible] છે, તો નકામો અભિમાનને વશ થઈને, ઈર્ષ્યા વગેરે કરી, આવતો ભવ શા માટે બગાડે છે?" (૭)

વિવેચન—દેવચંદ નામનો માણસ અથવા બીજા સો-બસો હીરાચંદની સ્તુતિ કરે, તેથી હીરાચંદમાં કોઈ ગુણ આવી જવાના નથી. તેનામાં હીર હશે તો રહેશે, અને [illegible] નુકસાન થવાનું હશે તો થશે. વળી, અત્ર ગમે તેટલાં વખાણ [illegible] આ લોકમાં ચડતી કે, તોપણ પરલોકમાં તેની અસર થતી નથી. [illegible] નથ, તેમ જ તેઓ માટે કોઈ ખુશી થવા [illegible] જરૂર છે.

અત્ર એક ઘણી અગત્યની બાબત પર ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર લાગે છે. આપણે આપણું વર્તન ગુણને અનુસરીને રાખવું. ઈરાદાપૂર્વક આપણાં વખાણ થાય, તેવી રીતે દુનિયાને બતાવવા ખાતર વર્તન કરવું નહીં; છતાં વખાણને પાત્ર આત્માને બનાવવામાં અડચણ નથી, બલકે તેવા જ થવાની જરૂર છે. લોકો સ્તુતિ કરે તેમાં ગુણહાનિ થતી નથી, પરંતુ જેની સ્તુતિ થાય છે તેણે તે કરાવવાના હેતુથી કાંઈ પણ વર્તન કરવું જોઈએ નહિ અને વિદ્યમાન ગુણની પણ સ્તુતિ સાંભળીને તેના પર મન આપવું જોઈએ નહીં.

અત્ર આ જીવમાં દેખીતો વિરોધ છે તે બતાવે છે. એક તો દરેકને આવતા ભવમાં સારું થાય તેવું કરવાની ઇચ્છા અને બીજું તેથી તદ્દન વિરુદ્ધ વર્તન. હે ભાઈ! જો તું આવતા ભવમાં માનસિક કે શારીરિક સુખ મેળવવાની ઇચ્છા રાખતો હો તો પછી આ ભવમાં ઈર્ષ્યા કે અભિમાન કરી, પારકામાં ગુણ છતાં નિંદા, કે પોતામાં દોષ છતાં પ્રશંસા કે ઈર્ષ્યાથી બીજાના ગુણોને પ્રકાશમાં ન આવવા દેવા વગેરે વગેરે નિષિદ્ધ કાર્યો કરી શા માટે સુખ મળવાના ઉપાયોને કાપી નાખે છે? ત્યારે તારા ગુણો બહાર પાડવાની ઇચ્છા રાખવી નહિ. વળી, યાદ રાખજે કે, ગુણ છે તે દાબડામાં નાખેલી કસ્તૂરી છે. જો કે કસ્તૂરી પોતે ઇચ્છા રાખતી નથી કે પોતાની સુગંધ બધે પ્રસરે, પણ ગુણનો તેમ જ કસ્તૂરીનો સ્વભાવ છે કે તે પોતાના મૂળ ધર્મથી જ આપોઆપ સર્વત્ર પ્રસરે. વસ્તુ અવલોકન કરનાર તત્ત્વજ્ઞો સારી રીતે સમજે છે કે **પ્રશંસા—આબરૂ—ની પછવાડે દોડનારને તે મળતી નથી, પણ તેને જે લાયક થાય તેને વરવાને હાથમાં માળા લઈને તે આતુર ઊભી હોય છે અને ઇચ્છા કે અનિચ્છાએ તે વરે છે, એવો આ જગતનો ક્રમ છે. (૭; ૧૫૭)**

"શુદ્ધ" ધર્મ કરવાની જરૂર : કરનારાઓની સ્વલ્પતા

सृजन्ति के के न बहिर्मुखा जनाः, प्रमादमात्सर्यकुबोधविप्लुताः ? ।
दानादिधर्माणि मलीमसान्यमून्युपेक्ष्य शुद्धं सुकृतं चराण्वपि ॥ ८ ॥ (वंशस्थविल)

"પ્રમાદ, મત્સર અને મિથ્યાત્વથી ઘેરાયેલા કેટલાએક સામાન્ય માણસો દાન વગેરે ધર્મો કરે છે. પણ આ ધર્મો મલિન છે; તો તેઓની ઉપેક્ષા કરી શુદ્ધ સુકૃત્ય લેશમાત્ર એક અણું જેટલું પણ કર." (૮)

વિવેચન—મદ્ય, વિષય, કષાય, વિકથા અને નિદ્રા એ પાંચ પ્રમાદ છે. પરઋદ્ધિ કે ગૌરવ તરફ ઈર્ષ્યા એ મત્સર, અને દૃષ્ટિરાગ વગેરે મિથ્યાત્વ; એને લીધે જીવ દાન, શીલ, તપ વગેરે કરે છે. મિથ્યાત્વથી માનતા માને છે, દૃષ્ટિરાગથી હજારો રૂપિયા ભોગી ભ્રમરના પગ આગળ સમર્પણ કરી દે છે, અજ્ઞાનથી લાંઘણો કરી કાયક્લેશ કરે છે, અહંકારથી નામનાં ખાતર લાખો રૂપિયાની સખાવત કરી દે છે અને વર્તમાનપત્રમાં નામ આવવા ખાતર મોટી રકમ ફંડમાં ભરી આપે છે; પણ આવી રીતે કરેલ ધર્મકાર્ય કલંકિતા

રમ ઇષ્ટ છે, મહાકલ્યાણ આપનાર છે અને તે ગ્રહણ કરવાનો અથવા ગ્રહણ કરવાની ચ્છા અને ભાવના રાખવાનો અત્ર ઉપદેશ છે. (૮; ૧૫૮)

પ્રશંસા વગરના સુકૃત્યનું વિશિષ્ટપણું

च्छादितानि सुकृतानि यथा दधन्ते, सौभाग्यमत्र न तथा प्रकटीकृतानि ।
डानताननसरोजसरोजनेत्रा–वक्षःस્थलानि कलितानि यथा दुकूलैः ॥ ९ ॥ (वसंततिलका)

"આ દુનિયામાં ગૂઢ પુણ્યકર્મો–સુકૃત્યો જેવી રીતે સૌભાગ્ય આપે છે, તેવી રીતે કટ કરેલાં સુકૃત્યો આપતાં નથી. જેમ કે લજ્જાથી નમાવ્યું છે મુખકમળ જેણે એવી મળનયના સ્ત્રીનાં સ્તનમંડળ વસ્ત્રથી આચ્છાદિત હોય, ત્યારે જેટલી શોભા આપે છે તેટલી ોભા ઉઘાડાં હોય ત્યારે આપતાં નથી." (૯)

વિવેચન—સ્પષ્ટ છે. દુનિયામાં ખાનગી (ગુપ્ત) ધર્માદો કરનારા ખરેખરો લાભ બાંધી ાય છે. દુનિયા તેના ગુણ ગાઓ કે ન ગાઓ, તેની તેને દરકાર રહેતી નથી, હોતી નથી. ાંચળી પહેરી ઉપર સાડી પહેરેલી હોય ત્યારે સ્ત્રીના હૃદયભાગની જે શોભા સામા માણસને ાગે છે, તેટલી ઉઘાડા સ્તન હોય છે ત્યારે લાગતી નથી. આપણું પોતાનું શરીર પણ સ્ત્રથી વીંટાયલું હોય છે ત્યારે જ શોભા આપે છે, તેવી જ રીતે સુકૃત્યો ઢાંકેલાં હોય છે ત્યાં સુધી વધારે સૌભાગ્ય આપે છે.

ગુપ્ત સુકૃત્યો કરતી વખતે કરનારને બહુ શાંતિ આપે છે અને તેનું સ્મરણ કરવાથી આત્મિક સંતોષ આપે છે, એ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે. દરેક કાર્યની અસર આત્મિક સૃષ્ટિમાં કેવી થશે, તે વિચારવાની જરૂરિયાત આથી જણાઈ આવે છે. માનકીર્તિથી કદાચ સ્થૂળ આનંદ થોડો વખત લાગે, પણ અપૂર્વ આત્મિક શાંતિ, જે મેળવવાનો પ્રયાસ સર્વ મુમુક્ષુઓનો છે, તે તો શાંત સ્થિતિમાં શાંત રહીને કરેલ ગુપ્ત કાર્યોથી જ થાય છે.

ગમે તે કારણથી, પણ પ્રચલિત વ્યવહાર આથી તદ્દન ઊલટો થઈ ગયો છે, એમ સર્વથા નહિ તો સેંકડે નવાણુ ટકામાં જોવામાં આવે છે. એક માણસને એક લાખ રૂપિયા ખરચવાની ઇચ્છા થઈ તો ખર્ચ્યા પહેલાં જ તેનાં ઢોલ–નગારાં વગડાવવા પ્રયત્ન કરતો તે જોવામાં આવે છે. ખરચ કરવાનો વખત પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેનો કબજો છોડતો નથી, વ્યાજ વાપરવા ઇચ્છા બતાવે છે, ન્યૂસપેપરમાં મોટા મોટા રિપોર્ટો મોકલે છે અથવા મોકલાવે છે અને એક વાર ખર્ચેલા પૈસાનો ચાર-પાંચ વખત જુદી જુદી રીતે લાભ લે છે! આવી રીતે ઘણુંખરું અપ્રામાણિકપણે પેદા કરે છે અને અભિમાનથી ખર્ચે છે. આ એક ધન ખરચવાની હકીકત થઈ; તેવી જ રીતે બીજાં અનુષ્ઠાનો માટે પણ સમજી લેવું. જીવનો અનાદિ સ્વભાવ અભિમાન કરવાનો છે, તે સીધી અને આડકતરી રીતે શુભ કૃત્યોમાં પણ થઈ જાય છે અને તેનું કારણ વાસ્તવિક તત્ત્વગવેષણા નહિ એ જ છે. વિચાર કરતાં જણાય છે કે વસ્તુસ્વરૂપ આથી ઊલટું જ છે. એક સુકૃત્ય કરવા પહેલાં

છે. કીર્તિના લોભીને સુકૃત્યનો નાશ થાય છે અને ઘણી વાર ઊલટું અપમાન મળે છે. આ સર્વ હકીકત અનુભવગમ્ય છે અને અવલોકન કરનાર તુરત પામી જાય તેવી છે. (૧૦; ૧૬૦)

ગુણ ઉપર મત્સર કરનાર; તેની ગતિ

तपःक्रियावश्यकदानपूजनैः, शिवं न गन्ता गुणमत्सरी जनः ।
अपथ्यभोजी न निरामयो भवेद्रसायनैरप्यतुलैर्यदातुरः ॥ ११ ॥ (वंशस्थविल)

"ગુણ ઉપર મત્સર કરનાર પ્રાણી તપશ્ચર્યા, આવશ્યક ક્રિયા, દાન અને પૂજાથી મોક્ષે જતો નથી; જેમ કે માંદો માણસ જો અપથ્ય ભોજન કરતો હોય, તો પછી તે ગમે તેટલું રસાયણ ખાય તોપણ સાજો થતો નથી." (૧૧)

વિવેચન—જેવી રીતે પોતાનાં સુકૃત્યોની સ્તુતિ સાંભળવાની ઇચ્છા રાખવી, એ ધર્મશુદ્ધિમાં મળરૂપ છે, તેવી જ રીતે પારકાના સારા ગુણો તરફ ઈર્ષ્યા—અદેખાઈ કરવી, એ પણ મળરૂપ છે. પારકો મત્સર કરનાર માણસ ગમે તેટલાં ધર્મકૃત્યો કરે, છઠ્ઠ-અઠ્ઠમ કરે, યોગ-ઉપધાન વહે, પ્રતિક્રમણ, પચ્ચખ્ખાણ વગેરે આવશ્યક ક્રિયાઓ કરે કે પાંચ પ્રકારનાં દાન આપે, યા તો મહાઆડમ્બરથી અષ્ટ, સત્તર, એકવીશ કે એક સો આઠ પ્રકારી પૂજાઓ રચાવે, પણ તે મોક્ષે જશે નહિ. જેમ કોઈ માંદો માણસ કરી કરે નહિ અને ખાંડ, ખટાશ વર્જ્ય હોય છતાં છાની રીતે ખાય, પછી તેને તમે પંચામૃત—પરપટી, વસંતમાલતી કે ગજવેલ ખવરાવો, તોપણ લાભ થશે નહિ, તેવી જ રીતે તપ, ક્રિયા, દાન વગેરે રસાયણ છે, તેની સાથે જ જો ગુણ તરફ મત્સરરૂપ અપથ્ય ભોજન લેવામાં આવે તો પછી શિવગમનરૂપ નીરોગીપણું આ જીવરૂપ વ્યાધિગ્રસ્ત પ્રાણીને પ્રાપ્ત થતું નથી. એ પ્રમાણે દૃષ્ટાંત-દાર્ષ્ટાંતિક યોજના સમજવી.

ઘોર તપસ્યાના પરિણામે દેવલોકનાં સુખ મળે, એ શા કામનું ? આવશ્યક ક્રિયા કરીને પાછું તે જ કૃત્ય તે ભાવે ફરી ફરી વાર કરવાના વમળમાં ફરવું પડે તે શા કામનું ? દાન આપ્યા પછી પાછું દાન લેવાનો વારો આવે, તે શા કામનું ? અલબત્ત, **या या क्रिया सा सा फलवती** એ સૂત્ર ખરેખરું છે, પણ ઉપર જણાવ્યું છે તેમ મોક્ષે જનારની અને મોક્ષે જવાની ઇચ્છા રાખનારની નજરમાં એ લાભ તદ્દન અલ્પ છે, તેથી નિષ્ફળ છે એમ કહીએ તોપણ ખોટું ગણાય નહિ. હે ચેતન ! તું પરગુણઅસહિષ્ણુતા તજી દે અને તેમ કરી તારાં કર્મરૂપ રોગોને દૂર કર. (૧૧; ૧૬૧)

શુદ્ધ પુણ્ય અલ્પ હોય તોપણ સારું

मन्त्रप्रभारत्नरसायनादिनिदर्शनादल्पमपीह शुद्धम् ।
दानार्चनावश्यकपौषधादि, महाफलं पुण्यमितोऽन्यथाऽन्यत् ॥ १२ ॥ (उपजाति)

મંત્ર, પ્રભા, રત્ન, રસાયણ વગેરેનાં દૃષ્ટાંતથી (જણાય છે કે) દાન, પૂજા, આવશ્યક,

:ર્ ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. હવે શુદ્ધિ સાથે ભાવની કેટલી જરૂરિયાત છે તે તાવી અધિકાર સમાપ્ત કરે છે. (૧૩; ૧૬૩)

ભાવ અને ઉપયોગ વગરની ક્રિયાથી કાયાક્લેશ; ઉપસંહાર

भावोपयोगशून्याः, कुर्वन्नावश्यकीः क्रियाः सर्वाः ।
देहक्लेशं लभसे, फलमाप्स्यसि नैव पुनरासाम् ॥ १४ ॥ (આર્યા)

"ભાવ અને ઉપયોગ વગર સર્વ આવશ્યક ક્રિયા કરતાં તને માત્ર કાયક્લેશ (શરીરની મૂરી) થશે, પણ તું તેઓનું ફળ મેળવી શકીશ નહિ જ." (૧૪)

વિવેચન—'ભાવ' એટલે ચિત્તનો ઉત્સાહ (વીર્યોલ્લાસ) અને 'ઉપયોગ' એટલે ાવધાનતા (જાગ્રતપણું), જેમ કે આવશ્યક ક્રિયામાં સૂત્રાર્થ, સૂત્ર, અર્થ, વ્યંજન, દીર્ઘ-સ્વોચ્ચાર વગેરે બાબતમાં સાવધાનપણું. ભાવ અને ઉપયોગ વગરની ક્રિયા કરવી એ ાત્ર કાયક્લેશ છે અને તેમાં ફળ તદ્દન અલ્પ છે, કાંઈ નથી. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે—

ભાવ વિના દાનાદિકા, જાણો અલૂણો ધાન;
ભાવ રસાંગ મળ્યે થકે, ત્રુટે કર્મ નિદાન.

ભાવ વગર દાન વગેરે ક્રિયા કરવી, એ મીઠા વગરના ભોજન જેવી છે. તેવી જ ીતે સૂક્તમુક્તાવલીકાર પણ કહે છે કે—

મન વિણ મિલવો જ્યું, ચાવવો દંતહીણે;
ગુરુ વિણ ભણવો જ્યું, જીમવો જ્યું અલૂણે.
જસ વિણ બહુ જીવી, જીવતે જ્યું ન સોહે,
તિમ ધરમ ન સોહે, ભાવના જો ન હોહે.

એ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે ભાવ વગરની ધર્મક્રિયા તદ્દન શુષ્ક છે, ાકામી છે, જીર્ણ છે, અનનુકરણીય છે, અનિષ્ટ છે. એ મન વગરના મેળા છે અને દાંત ાગરનાં ચાવણાં છે.

તેટલા માટે જ શ્રી સિદ્ધસેનસૂરિ મહારાજા શ્રી કલ્યાણમંદિર સ્તોત્રમાં કહે છે કે 'હે પ્રભુ! અનંત સંસારમાં ભવભ્રમણ કરતાં મને તારું દર્શન એક વાર પણ થયું હોય, એમ લાગતું નથી; કારણ કે થયું હોત તો પછી મારી આ સ્થિતિ હોય નહિ." મતલબ ો છે કે વાસ્તવિક દર્શન થયું નથી, કારણ કે કદાચ પ્રભુનાં દર્શન થયાં હશે, પ્રભુની પૂજા કરી ્રશે કે દેશના સાંભળી હશે, પણ ચિત્ત વગરનું કર્યું હશે. यस्मात् क्रियाः प्रतिफलन्ति । भावशून्याः જે કારણ માટે ભાવ વગરની ક્રિયા ફળ આપતી નથી, તેથી પ્રભુનું વાસ્તવિક ૬ર્શન થયું જ નથી એમ કહીએ તો ચાલે.

ભાવની સાથે સાવધાનપણું—જાગ્રત વિવેકની પણ તેટલી જ જરૂર છે. એકલી ભક્તિ

ફળતી હોય, તો રાત્રિએ ઊઠીને શ્રી નેમિનાથજીને વંદન કરવા જનાર પાલકની શુદ્ધ
ભક્તિમાં કચાશ નહોતી, પણ ત્યાં ભાવ તથા ઉપયોગ નહોતાં. **વીરા શાળવીએ** અઢાર
હજાર સાધુને વાંદ્યા અને શ્રીકૃષ્ણે પણ વાંદ્યા. જ્યારે **શ્રીકૃષ્ણને** મહાલાભ થયો;
સાતમી નારકીને યોગ્ય આયુષ્યનાં દળિયાં મેળવ્યાં હતાં, તે શુદ્ધ થઈ ત્રીજી નારકીને
યોગ્ય થઈ ગયાં, એ અને બીજા લાભ પણ થયા; ત્યારે વીરો શાળવી બિચારો માત્ર
કાયકલેશ પામ્યો. એકસાથે એકસરખી ક્રિયા કરનારમાં આટલું અંતર પડી જાય છે,
એનું કારણ ભાવ અને ઉપયોગની તીવ્રતા અને મંદતા જ છે.

વ્યવહારમાં પણ એ બાબત અનુભવસિદ્ધ છે. એક મિત્ર મળે અને સામાન્ય રીતે
મોં મલકાવ્યા સિવાય "આપ કેમ છો?" એમ પૂછે, તેના કરતાં ચિત્તના પ્રેમથી પૂછે,
ત્યારે તેની મોંની આકૃતિ પણ મલકાય છે. ચિત્તથી પ્રેમ બતાવનાર તરફ નાનું બાળક
પણ ખેંચાય છે અને શેઠના પ્રેમ વગર ગરીબ નોકર પણ બરાબર નોકરી કરતો નથી.
શ્રાવકના દીકરા છીએ એટલે શરમ ખાતર દેહરે જવું જોઈએ, તેમ ધારી દેહરે જવામાં કે
પૂજા કરવામાં અને પ્રભુના ગુણ ઓળખી પ્રભુને શુદ્ધ રાગથી પૂજવામાં બહુ ફેર છે.
ભાવશુદ્ધિ અને તેની વૃદ્ધિ કરી, સમજણ રાખી પોતાના અધિકાર પ્રમાણે ક્રિયા કરવી
અને બીજાં સર્વ વ્યાવહારિક અને ધાર્મિક કાર્યો પણ તે જ રીતે કરવાં એ વ્યાવહારિ
મુખ્ય ઉપદેશ છે. (૧૪; ૧૬૪)

* * *

એવી રીતે અગિયારમો ધર્મશુદ્ધિ અધિકાર પૂર્ણ થયો. એ આખા અધિકારમાં
મુખ્ય ત્રણ બાબત કહી છે. એ વિષે કાંઈ પણ બોલીએ તે પહેલાં એક બાબત પર ધ્યાન
ખેંચવાની જરૂર છે. ઉપદેશતરંગિણીમાં કહે છે કે "નાગિલાને તજનાર ભવદેવના ભાઈ
ભવદત્તની પેઠે **લજ્જાથી** ધર્મ થાય છે; મેતાર્ય મુનિને હણનાર સોનીની પેઠે **ભય**
ધર્મ થાય છે; ચંડરુદ્રાચાર્યના શિષ્યની પેઠે **હાસ્યથી** ધર્મ થાય છે; સ્થૂલિભદ્ર પર માત્સ
કરનાર સિંહગુફાનિવાસી સાધુની પેઠે **માત્સર્યથી** ધર્મ થાય છે; સુહસ્તિ મહારાજે પ્રતિ
બોધેલા દ્રમકની પેઠે **લોભથી** ધર્મ થાય છે; બાહુબલિની પેઠે **હઠથી** ધર્મ થાય
દશાર્ણભદ્ર, ગૌતમસ્વામી, સિદ્ધસેન દિવાકરની પેઠે **અહંકારથી** ધર્મ થાય છે; નમિ-વિ
નિની પેઠે **વિનયથી** ધર્મ થાય છે; કાર્તિક શેઠની પેઠે **દુઃખથી** ધર્મ થાય છે; બ્રહ્મદ
ચક્રીની પેઠે **શૃંગારથી** ધર્મ થાય છે; આભીર તથા આર્યરક્ષિત આચાર્યની પેઠે **કીર્તિ**
ધર્મ થાય છે; ગૌતમસ્વામીએ પ્રતિબોધેલા ૧૫૦૩ તપાસોની પેઠે **કૌતુકથી** ધર્મ થાય
ઈલાપુત્રની પેઠે **વિસ્મયથી** ધર્મ થાય છે; અભયકુમાર તથા આર્દ્રકુમારની પેઠે **વ્યવહાર**
ધર્મ થાય છે; ભરત ચક્રી તથા ચંદ્રાવતંસની પેઠે **ભાવથી** ધર્મ થાય છે; કીર્તિધર
સુકોશલ વગેરેની પેઠે **કુળાચારથી** ધર્મ થાય છે, અને જંબૂસ્વામી, ધનગિરિ, વજસ્વામી
પ્રસન્નચંદ્ર તથા ચિલાતી પુત્રની પેઠે **વૈરાગ્યથી** ધર્મ થાય છે.

द्वादशः देवगुरुधर्मशुद्धयधिकारः ॥

અગિયારમા અધિકારમાં ધર્મશુદ્ધિ કેવી રાખવી એ બતાવ્યું. આ ધર્મને બતાવનાર–ઓળખાવનાર ગુરુમહારાજ છે અને તે ધર્મને પ્રરૂપનાર તીર્થંકર દેવ છે, તેની આજ્ઞા અને પુષ્ટાવલંબનરૂપ ભાવના (ideal) મળવાથી જીવ તેના જેવો થવા યત્ન કરે છે અને થાય છે. અત્યારે તીર્થંકર દેવે કહેલા ધર્મને દર્શાવનાર ગુરુ છે. તે ગુરુ–નેતા કેવા પસંદ કરવા જોઈએ એ બહુ વિચાર કરવા જેવું છે. અને સૂરિમહારાજે આ અધિકારના મોટા ભાગમાં એ બાબત પર વિચાર કર્યો છે.

ધર્મશુદ્ધિ ઉપર અગિયારમો અધિકાર છે. ત્યાં જે ધર્મશુદ્ધિ બતાવી છે, તે શુદ્ધ ધર્મને મલિનતા ન લાગવા દેવાની છે અને શુદ્ધ ધર્મને કયા કયા પ્રકારની મલિનતા લાગવાથી તે ખરાબ થાય છે, તે તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. અત્ર તો ષડ્દર્શનમાંથી કયા શુદ્ધ દર્શનને સ્વીકારવું એ બતાવ્યું છે, તેથી પુનરુક્તિ દોષનો સંભવ નથી. બધી બાબતનો આધાર તેના પર પડતા પ્રકાશ પર રહે છે; અને પ્રકાશ પાડનાર કોણ છે, તે પર પણ મોટો આધાર છે. પરભવ, વ્યવહાર, નિશ્ચય, શુદ્ધિ વગેરે પર પ્રકાશ પાડનાર કેવા હોવા જોઈએ તે હવે આપણે વિચારીએ. આ બાબતમાં દૃષ્ટિરાગ બહુ ચાલે છે; તે નબળાઈ દૂર કરી નીચેની હકીકત પર ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

ગુરુતત્ત્વની મુખ્યતા

तत्त्वेषु सर्वेषु गुरुः प्रधानं, हितार्थधर्मा* हि तदुक्तिसाध्याः ।
श्रयंस्तमेवेत्यपरीक्ष्य मूढ ! धर्मप्रयासान् कुरुषे वृथैव ॥ १ ॥ (उपजाति)

"સર્વ તત્ત્વોમાં ગુરુ મુખ્ય છે, આત્મહિત માટે જે જે ધર્મો કરવાના છે, તે તે તેઓના કહેવાથી સાધી શકાય છે. હે મૂર્ખ! તેઓની પરીક્ષા કર્યા વગર જો તું તેઓનો આશ્રય કરીશ તો તારા ધર્મ સંબંધી કરાતા પ્રયાસો (ધર્મના કામમાં લેવામાં આવતી મહેનત) નકામા થશે." (૧)

---

* हितार्थिधर्मा इति वा पाठः ।

વિવેચન—વહાણનો કપ્તાન મૂર્ખ હોય, તો તે વહાણ ધારેલે બંદરે પહોંચતું નથી; હાંકનાર માર્ગનો અજાણ્યો હોય તો, આડે રસ્તે ચઢી જઈ ફેરો ખવરાવે છે, પણ ષ્ટ સ્થળે પહોંચી શકાતું નથી; ઘડિયાળની રચના ન સમજનાર તેને સુધારવા જતાં ું નુકસાન કરે છે; તેવી જ રીતે શુદ્ધ ધર્મ ન સમજનાર તથા ન કરનાર પોતાની આવનારને પણ ભેખડે ભરાવે છે. અનુભવથી જણાય છે કે જે વિષયમાં પોતાનું ન હોય તેવા વિષયમાં માથું મારનારાં દુનિયામાં બહુ પ્રાણી હોય છે. રોગી પાસે દરેક માણસ ઔષધ બતાવવા મંડી જાય છે અને જાણે પોતે મોટો વૈદ્ય હોય એવી થી બોલે છે. આવા ઔષધથી દુનિયાને બહુ નુકસાન થયું છે; પણ આંધળી દુનિયા થી કે રાગથી આવા ઊંટવૈદ્યોને જ બહુમાન આપે છે!

રસાયણ જો યોગ્ય રીતના અનુપાનથી ખાવામાં આવે તો શરીરને બહુ મજબૂત કરે પણ જો તેની ક્રિયામાં ફેરફાર થઈ જાય, તો આખી જિંદગી સુધીનું દુઃખ થાય છે; ણ કે ઘણુંખરું તે શરીરે ફૂટી નીકળે છે. મૂર્ખ વૈદ્ય જો રસાયણ ખવરાવે, તો ર ગફલતી થાય છે, તેમાં ધારેલ લાભ મળતો નથી, પણ કેટલીક વાર ઊલટું પોતાનું તે પણ જાય છે. આવી જ રીતે અજ્ઞાની કે વિકારી ગુરુના બતાવેલા ધર્મથી પણ ાને બદલે સંસારવૃદ્ધિ થાય છે. આ શ્લોકમાં સંસારી જીવનો રોગી સાથે, ધર્મનો યણ સાથે અને ગુરુનો વૈદ્ય સાથે દૃષ્ટાંતદાર્ષ્ટાંતિક સંબંધ છે. (૨; ૧૬૬)

પોતે ડૂબે અને બીજાને ડુબાવે તેવા કુગુરુ

समाश्रितस्तारकबुद्धितो यो, यस्यास्त्यहो मज्जयिता स एव ।
ओघं तरीता विषमं कथं स, तथैव जन्तुः कुगुरोर्भवाब्धिम् ॥ ३ ॥ (उपजाति)

"આ પુરુષ તારવાને સમર્થ છે, એવી બુદ્ધિથી જેનો આશ્રય કરવામાં આવે, તે શ્રય કરનારનો જ્યારે આશ્રય આપનાર જ ડુબાડનાર થાય, ત્યારે પછી આ આકરો ાથવા ચપળ) પ્રવાહ તે પ્રાણી કેવી રીતે તરી શકશે? તેવી જ રીતે કુગુરુ આ પ્રાણીને ારસમુદ્રથી કેવી રીતે તારશે?" (૩)

વિવેચન—જે વહાણમાં કપ્તાનના ભરોસાથી બેઠા હોઈએ તે જ કપ્તાન જ્યારે ાણને ગાબડું પાડે, ત્યારે તેનો પણ વિનાશ થાય છે અને વહાણમાં બેસનારાઓનો પણ ાશ થાય છે. સંસારસમુદ્રની યાત્રા કરવા માટે ગુરુરૂપ કપ્તાન(ટંડેલ)ના આશ્રય ચાલનાર ધર્મરૂપ વહાણમાં બેઠા પછી, અયોગ્ય આચરણ કે મદિરાપાન કરનાર કપ્તાન ારે વહાણને ડુબાડે છે, ત્યારે પોતાનો અને બાકીના સર્વનો વિનાશ થાય છે; તેટલા ે ગુરુની પસંદગી બરાબર કરવી અને તેમ કર્યા પછી તેને આધુનિક અને ભાવી ાન સોંપી દેવું.

કુગુરુના ઉપદેશથી કરેલો ધર્મ પણ નિષ્ફળ છે

फलाद् वृथाः स्युः कुगुरूपदेशतः, कृता हि धर्मार्थमपीह सूद्यमाः ॥
तद् दृष्टिरागं परिमुच्य भद्र हे ! गुरुं विशुद्धं भज चेद्धिताऽर्थ्यसि ॥ ५ ॥ (वंशस्थवृत्त)

"સંસારયાત્રામાં કુગુરુના ઉપદેશથી ધર્મને માટે કરેલા મોટા પ્રયાસ પણ ફળની બાબતમાં જોઈએ તો વૃથા નીવડે છે, તેટલા માટે હે ભાઈ! જો તું હિતની ઇચ્છા રાખતો હો તો દૃષ્ટિરાગ પડતો મૂકીને અત્યંત શુદ્ધ ગુરુને જ ભજ."

વિવેચન—દૃષ્ટિરાગથી બે રીતે વાત બગડે છે: પ્રથમ તો અમુક ધર્મ–દર્શન માટે દૃષ્ટિરાગ થાય છે; પછી તેના મોટામાં મોટા ધર્માધ્યક્ષો ગમે તેવા દુરાચારી હોય, "મહારાજા લાઇબિલ કેસ" જેવા ફજેતા કોર્ટે ચઢી જગતની બત્રીશી પર ચઢતા હોય, છતાં પણ ભોળા **પ્રેમલાઓ** તે જ ભાવથી 'જે જે' કરવા મંડયા રહે છે. બીજું, દૃષ્ટિરાગ અમુક વ્યક્તિ પ્રત્યે થાય છે. પોતાના ગુરુ ગમે તેવા વિષયી, સંસારદશાવાળા અથવા આત્મદશામાં ઊંઘતા હોય, છતાં પણ, ચોથા શ્લોકમાં કહ્યું તેમ, તેના જ વહાણમાં બેસી રહેનાર જીવો સંસારયાત્રામાં નિષ્ફળ નીવડે છે. હવે આવી રીતે દૃષ્ટિરાગથી ગ્રહણ કરેલા ગુરુની ફરમાસથી ધર્મ માટે ગમે તેટલાં સદાચરણો કર્યાં હોય, પણ દૃષ્ટિરાગરૂપ મિથ્યાત્વશલ્ય નષ્ટ ન થવાથી તેનું ફળ કાંઈ થતું નથી. મિથ્યાત્વરૂપ અજ્ઞાનથી છવાયેલ અગીતાર્થ ગુરુ દેશકાળાદિ જ્ઞાને રહિત હોય છે, અને એક વખત તેઓના ઉપર ઉપરથી સારા લાગતા ઉપદેશથી દાન, તપસ્યા, ઉજમણાં કે વરઘોડા ચઢાવવામાં આવે, તોપણ તેથી નૈશ્ચયિક જ્ઞાનના અભાવે સ્વપરવિવેચન વિનાના કેવળ શુભ વ્યવહારબળે લાભ થતો નથી. જમાનાની જરૂરિયાત ન સમજનાર, વિષયમાં આસક્ત અને બહારના આડંબરવાળા ગુરુના વચનને અનુસરવાની જરૂર નથી, એમ શાસ્ત્રમાં પણ ફરમાન છે. ટીકાકાર 'ગચ્છાચારપયન્ના'માંથી નીચેની ગાથા ટાંકે છે:

अगीयत्थस्स वयणेणं अमियंपि न घुंटए ।
गीयत्थस्स वयणेणं, विसं हालाहलं पिबे ॥

એટલે "અગીતાર્થનાં વચનથી અમૃત પણ ન પીવું; જ્યારે ગીતાર્થનાં વચનથી હલાહલ ઝેર હોય તો તે પણ પી જવું."

આનું કારણ સ્પષ્ટ છે. દેખીતા વિરુદ્ધ લાગતા હુકમો પણ ગીતાર્થ બહુ વિચાર કરીને કરે છે, ત્યારે અધૂરી તપાસ અને અવલોકનને આધારે પોતા પૂરતી સમજણ અનુસાર થયેલો અગીતાર્થનો હુકમ દેખીતો સારો અને મનગમતો હોય, તોપણ લાભ કરતો નથી, પણ નુકસાનકારક થઈ પડે છે.

કેટલીક વાર તદ્દન સંસારવાસમાં સુખ માનનારા વિષયાનંદી ગોરજી અને શ્રીપૂજ્યો તરફ દૃષ્ટિરાગી શ્રાવકો બહુ ભાવ બતાવે છે, પણ શાસ્ત્રકાર અત્ર સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં કહે છે કે તેઓના આશ્રય તળે રહીને કરેલો ધર્મ પણ નિષ્ફળ છે. આ ઉપરાંત સાધુ કહેવાય છે

આ હેતુથી, એ બાબત વારંવાર દઢ કરવામાં આવી છે. દષ્ટિરાગ એટલે અમુક વ્યક્તિને જોઈ ને તેના પર રાગ થઈ જાય તે સમજવો નહિ, પણ મિથ્યાત્વજન્ય મોહનીય કર્મના ઉદયથી થતો અસ્વાભાવિક પ્રેમ સમજવો.

આ પ્રસંગે એક બહુ અગત્યની બાબત ઉપર ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર લાગે છે. જૈન શાસ્ત્રકાર વિચાર કર્યા વગર અંધશ્રદ્ધાથી ધર્મ કબૂલ કરાવવાનો આગ્રહ કોઈ જગ્યાએ કરતા નથી. એ ખાસ નોંધ લેવા જેવી હકીકત છે. વારંવાર સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે તમે વિચાર કરો, તપાસ કરો, મનન કરો, તજવીજ કરો, સરખામણી કરો. જો તમને ન્યાયશાસ્ત્રના સામાન્ય જ્ઞાનથી તુલનાશક્તિ અને તેને પરિણામે થતી નિશ્ચયપદ્ધતિ (Power of indenpedent judgment) પ્રાપ્ત થઈ હોય તો તેને તમે પૂરતો અવકાશ આપો; અન્ય ધર્મની સરખામણીમાં જો તમને જૈન તત્ત્વજ્ઞાનમાં કાંઈ અપૂર્વ વસ્તુસ્વરૂપ અને પરસ્પર વિરોધનો અભાવ જણાતો હોય, તો અત્ર કહેવામાં આવે છે તે આદરો. જૈન શાસ્ત્રકારો કદી પણ કહેતા નથી કે अतीन्द्रियास्तु ये भावा, न तांस्तर्केण योजयेत्। અતીંદ્રિય વિષયોમાં તર્ક લગાવવો નહિ. આ વચન કોનું હોય તે વિચારવા યોગ્ય છે. જે શાસ્ત્ર ન્યાયની અપૂર્વ કોટિઓ ઉપર બંધાયેલું હોય, તેમાં આવો મનુષ્યબુદ્ધિને પછાત નાખી દેનારો, તેની અવગણના કરનારો, તેનું ઊગતાં જ મર્દન કરી નાખનારો વિચાર બતાવવાની આવશ્યકતા હોય જ નહિ. આ સાથે એટલું પણ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે કે દરેક ફિલૉસૉફી તર્ક (reason) ઉપર જ બંધાયેલી છે અને તેમ બંધાયેલી હોય તેને જ ફિલૉસૉફી કહી શકાય. ધર્મ (religion)માં શ્રદ્ધા (faith)નો અંશ વિશેષ હોય છે, તેમ ફિલૉસૉફીમાં હોતું નથી, પરંતુ જૈન દર્શન તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરપૂર છે, તર્ક પર બંધાયેલ છે. જૈનધર્મ એ જુદો જ વિષય છે અને પ્રાકૃત વ્યક્તિના શુદ્ધાચરણ માટે વિકસ્વર કરેલું તેનું સ્વરૂપ છે. તત્ત્વજ્ઞાનના ભંડાર તરીકે તેના સંબંધમાં અથવા બીજા કોઈ દર્શનના સંબંધમાં તર્ક-વિચાર-ન્યાયને સારી રીતે અવકાશ આપવો.

આ પરીક્ષા બતાવવા માટે સ્વરૂપજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર પડે છે અને તેને માટે ગુરુની જરૂર પડે છે. એ ગુરુ જો શુદ્ધ હોય તો તે શુદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન બતાવે છે, અને તે પ્રાપ્ત કરવા માટે કેટલાક વર્તનધર્મો પણ બતાવે છે. એ વર્તનધર્મો સાધ્ય નથી પણ સાધન છે. સાધન ગમે તેવાં પ્રબળ હોય પણ સાધ્યનું લક્ષ્ય ન હોય, તે જોયું ન હોય, જાણ્યું ન હોય તો નકામાં જ છે. આ કારણથી ગુરુની અગત્ય કેટલી છે તે સમજાય છે. આ હેતુથી અમુક દર્શનની પરીક્ષા કરવા પહેલાં તેના બતાવનાર ગુરુની પરીક્ષા પ્રથમ કરવાની આવશ્યકતા સિદ્ધ થાય છે. (૫; ૧૯)

જ્યાની મનની વિશાળતા. દાક્ષિણ્યમાં સ્વતંત્રતાનો નાશ થતો નથી, પણ તેના કરતાં મહાન સદ્ગુણ, જે સરળતાનો છે, તે પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રાવકના ગુણોમાં 'દાક્ષિણ્ય' ને એક ગુણ કહેવામાં આવ્યો છે અને તેની વ્યાખ્યા કરતાં તેનું શુભ માર્ગે વ્યવસ્થાપન અત્ર સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે.

૨. લજ્જાળુપણું—આ ગુણથી નકામી સ્વતંત્રતાનો નાશ થાય છે અને વિનય સચવાય છે. ખાસ કરીને સ્ત્રીઓમાં આ ગુણ ભૂષણરૂપ ગણાય છે, અને પાપકાર્યમાં પ્રતિબંધ કરનાર તરીકે સ્ત્રી-પુરુષ બન્નેને અતિશય લાભ આપનાર છે.

૩. ગુરુદેવપૂજા—દ્રવ્ય અને ભાવથી અવલંબનની જરૂરિયાત સર્વ જીવને બહુ રહે છે. ગુરુનાં વચન પ્રમાણે વર્તન કરવું એ પણ પૂજા છે અને ભાવના માટે હૃદય સમક્ષ અને ચક્ષુ સમક્ષ ભાવગમ્ય અને સ્થૂળ સાકાર મૂર્તિએ નિરાકાર પદ પામવા માટે તે ગુણ પ્રાપ્ત કરેલા ભગવાનનું ધ્યાન કરવું-અર્ચન કરવું-એ બહુ ઉપયોગી છે, ખાસ જરૂરનું છે, મહાલાભ કરનાર છે.

૪. પિત્રાદિ ભક્તિ—ધર્મકાર્યમાં અગવડ ન આવે, તે ધ્યાનમાં રાખી, પિતા, માતા વગેરેની અનન્યચિત્તે ભક્તિ કરવી. તેઓને સંતોષ આપવો, એ દરેક સુપુત્રની ફરજ છે. આદિ શબ્દથી દરેક વડીલ સમજવા.

૫. સુકૃતાભિલાષ—સારાં કાર્યો કરવાં, વારંવાર કરવાં અને તેનું ચિંતવન કર્યા કરવું. કાર્યક્રમ એ છે કે પ્રથમ વિચાર અને પછી આચાર. શુભ સંસ્કાર જગાડવા માટે સારા વિચારોની જરૂર છે. સારાં કૃત્યોના વિચાર પછી સારાં કૃત્યો થાય છે, એ સંશય વગરની વાત છે. સંજોગ પ્રતિકૂળ હોય તો કદાચ અમલમાં તરત ન મૂકી શકાય, તોપણ વિચાર કર્યો હોય તો અનુકૂળતાએ શુભ કાર્યો થઈ શકે છે. વિચારથી સંસ્કાર બંધાય છે અને કાંઈ નહિ તો છેવટે આવતા ભવમાં પણ તે સંસ્કાર જાગ્રત થાય છે; તેટલા માટે ખોટો વિચાર કદી કરવો નહિ અને શુભ કાર્યોની ભાવના નિરંતર રાખવી. આથી અનેક પ્રકારના લાભ થાય છે, નકામી કૂથલી ઓછી થાય છે અને મન શુભ માર્ગે ચઢતાં શીખે છે.

૬. પરોપકાર—આત્મભોગ વગરનું જીવન નથી, એટલે કે સ્વમાં સંતોષ માની, શરીર પંપાળી, પુત્રને રમાડી, સ્ત્રીને શોભાવી, તિજોરીઓ ભરવી એમાં કાંઈ સાર નથી. પોતાની લક્ષ્મી, જ્ઞાન કે શક્તિનો લાભ કોમ, દેશ કે જનસમૂહના હિત માટે કરવો એ કર્તવ્ય છે.

૭. વ્યવહારશુદ્ધિ—શ્રદ્ધારત્નના ગુણ પ્રાપ્ત કર્યા પહેલાં માર્ગાનુસારીના ગુણોમાં જ આ ગુણ પ્રથમ પંક્તિ ધરાવે છે. શ્રાવકરત્ન તો શુદ્ધ વ્યવહારવાળો જ હોય એ વિવાદ વગરની હકીકત છે.

ઉપર લખેલી સાત બાબત ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ. એ દરેક બાબત ઉપર એકેક મોટો લેખ લખાય તેવું છે, પણ ગ્રંથગૌરવના ભયથી અત્ર સામાન્ય સ્વરૂપનો

" આ લોકો તારા ગુણોને આશ્રયીને તને નમે છે અને ઉપધિ, ઉપાશ્રય, [illegible]
અને શિષ્યો તને આપે છે. હવે જો ગુણ વગર ઋષિ(યતિ)નો વેશ તું [illegible]
કરતો હોઈશ તો ઠગના જેવી તારી ગતિ થશે." (૮)

વિવેચન—અર્થ સ્પષ્ટ છે. તારા સેવકો સારાં કપડાં તને આપવા ઇચ્છે છે,
સારી વસ્તુ કરે તો તને પ્રથમ આમંત્રણ કરે છે, પોતે ઝૂંપડામાં રહે છતાં તને
જેવા ઉપાશ્રયો રહેવા આપે છે અને છેવટે પોતાનાં વહાલાં પુત્ર-પુત્રીને પણ તારા
પણે અર્પણ કરી દે છે*; એ બધું તારામાં સાધુપણાના ઉત્તમ ગુણો અને દશ ય[illegible]
છે, એમ ધારીને આપે છે. આ ગુણો વગરના તારા જીવનને તો દંભી–પાપી–ધુ[illegible]
ઉપમા અપાય અને જિંદગીનું ફળ પણ તેવું જ મળે. (૮; ૧૮૯)

* * ૧૮૮–૧૮૯—આ બન્ને શ્લોકોમાં લોકરંજનથી અટકી મુનિપણાનો ગુણ [illegible]
કરવા ઉપદેશ કર્યો છે. દંભ–કપટ વગેરે કરીને બહારથી દેખાવ કરનારને આ [illegible]
બહુ સમજવાનું છે. સ્વમાન(self–respect)ના રૂપમાં આ જમાનામાં દંભને
રૂપ આપવામાં આવે છે. બુદ્ધિમાન યતિએ તેમાં દંભ ક્યાં છે તે સમજી જવું [illegible]
[illegible] મીઠો અવગુણ બોધિવૃક્ષનો ઘાત કરે છે અને પ્રાણીને પોતાની ખરી ફરજ શી [illegible]
[illegible] દેતો નથી. દરેક યતિ–સાધુએ યાદ રાખવું કે તેનું કામ લોકોને
[illegible] કરવાનું નથી. પણ બરાબર શુદ્ધ માર્ગે દોરવાનું છે. દુનિયાના ઉપદેશક [illegible]
[illegible] અંધારામાં કુકર્મ કરે, એવા શોખીનોને માટે તો અધોલોક તૈયાર છે. પ[illegible]
[illegible] તો મનમાં પણ ખરાબ વિચાર લાવે નહિ અને કાયાનું વર્તન [illegible]
[illegible] મુનિ ને જ સાધુ કહેવાય. બાકી તો **યતિના જતિ** અને ગુરુ[illegible]
[illegible] શબ્દની માફક વર્તનમાં પણ અપભ્રંશ બનાવે છે. [illegible]
[illegible]

રંજનનો ત્યાગ કરી લોકોત્તર રંજનને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. અનંત કાળચક્રના રેલામાં ઘસડાઈ જનાર પામર જીવ! તારા માની લીધેલા નાના સર્કલના ઉપર ઉપરના વખાણ માટે તું બધું ગુમાવી દેવાની ભૂલ કરીશ નહીં.

યતિપણાનું સુખ અને ફરજ

नाजीविकाप्रणयिनीतनयादिचिन्ता, *नो राजभीश्च भगवत्समयं च वेत्सि ।
शुद्धे तथापि चरणे यतसे न भिक्षो ! तत्ते परिग्रहभरो नरकार्थमेव ॥ ९ ॥ (वसंततिलका)

"તારે આજીવિકા, સ્ત્રી, પુત્ર વગેરેની ચિંતા નથી, રાજ્ય તરફની બીક નથી અને ભગવાનના સિદ્ધાંતો તું જાણે છે અથવા સિદ્ધાંતનાં પુસ્તકો તારી પાસે છે, છતાં પણ હે યતિ! જો તું શુદ્ધ ચારિત્ર માટે યત્ન કરીશ નહીં તો પછી તારી પાસેની વસ્તુઓનો ભાર (પરિગ્રહ) નરક માટે જ છે." (૯)

વિવેચન—તારે એપાંગનાં પેટ ભરવાં નથી, સ્ત્રી સારુ સાડી કે બંગડીઓ લેવી નથી, પુત્રનું વેવિશાળ કે તેનાં લગ્ન કરવાં નથી કે કુટુંબની અનેક ઉપાધિઓ કરવી પડતી નથી; તારે કમાવાની માથાકૂટ નથી અને સખ્ત હરીફાઈના જમાનામાં તારે હાથ પણ હલાવવો પડતો નથી; તારી પાસે મોટી મૂંડી પણ નથી, કે અગાઉના વખતમાં જેમ રાજ્ય તરફથી ભય હતો અને હાલના વખતમાં નકામા કજિયાના ખરચમાં લૂંટાવાનો ભય છે, તેવો ભય તારે હોય. આ સર્વ ઉપરાંત તું જ્ઞાની છે, સમજુ છે, શાસ્ત્રવિદ્ છે અને વીર પરમાત્માએ સર્વ સમયને અનુકૂળ થાય તેવા બતાવેલા સિદ્ધાંતોનું રહસ્ય જાણનાર છે; આટલી સગવડ છતાં પણ જો તું શુદ્ધ ચારિત્ર પાળતો નથી, તો પછી તારું ભવિષ્ય અમને તો સારું લાગતું નથી. તું તારી પાસે નકામો સંચય શા માટે કરે છે? તું પરિગ્રહના ભારમાં દબાઈ જઈ નરકમાં જઈશ.

અત્ર કહ્યો છે તે સામાન્ય પરિગ્રહ વસ્ત્ર, પાત્ર, ઉપધિરૂપ જ સમજવો. પંચ મહાવ્રતધારી કોઈ, જેઓ પૈસા કે સ્ત્રીનો પરિગ્રહ કરે તે તો પ્રત્યક્ષ દુરાચારી છે. ગાડી-ઘોડા રાખે, વાડી-ખેતર રાખે, છડી પોકરાવે અને પધરામણીઓ કરાવે, તેની વાત સૂરિમહારાજ બાજુ ઉપર જ મૂકે છે. જૈનધર્મનું બંધારણ બહુ જ ઉત્તમ છે, સાધુ અને શ્રાવકના વ્યવહાર બહુ વિચારીને બંધાયેલા છે. તેમાં કેટલાક પેટભરા બગાડો કરી પોતાની જાતને સંસારના અનંત પ્રવાહમાં ઘસડાવે છે! (૯; ૧૯૦)

જ્ઞાની પણ પ્રમાદને વશ થાય, તેનાં બે કારણો

शास्त्रज्ञोऽपि धृतव्रतोऽपि+ गृहिणीपुत्रादिबन्धोज्झितो-
ऽप्यङ्गी यद्यतते प्रमादवशगो न प्रेत्यसौख्यश्रिये ।

---

* नो राजभीर्धरसि चागमपुस्तकानीति वा पाठः ।   + दृढव्रतोऽपीति पाठः ।

એવી રીતના શબ્દો તું દરરોજ બન્ને ટંકના પ્રતિક્રમણમાં અને પોરિસિ ભણાવતાં વારંવાર બોલે છે અને છતાં પણ પાછું વર્તનનું ઠેકાણું રાખતો નથી એ તો સ્પષ્ટ રીતે ગેરવ્યાજબી લાગે છે. એથી તો તું બેવડો ભારે થાય છે: સાવદ્ય કર્મથી તને પાપ લાગે છે અને અસત્ય વચન બોલવાથી પણ પાપ લાગે છે. વચન અને વર્તન એકસરખાં પ્રવર્તાવવવાં જોઈએ. જ્યાં મન-વચન-કાયાની ત્રિપુટી ત્રણ રસ્તા લે ત્યાં દુઃખના દરિયા ઊછળે છે. વચન–દેખાવ–ઉપદેશ જુદા પ્રકારનો કરવો અને વર્તન વિપરીત રાખવું એથી પરભવમાં અનેક જાતની માનસિક ઉપાધિઓ ઉપરાંત નરકના જેવી મહાભયંકર શારીરિક પીડાઓ ભોગવવી પડે છે અને આ ભવમાં પણ દેખાવ જાળવી રાખવા કેટલીક ખોટી ખટપટ કરવી પડે છે. વિદ્વાનો કહી ગયા છે કે:—

यथा चित्तं तथा वाचो, यथा वाचस्तथा क्रियाः ।
चित्ते वाचि क्रियायां च, साधूनामेकरूपता ॥

એટલે જેવા વિચાર તેવી જ વાચા અને વાચા તેવું જ વર્તન: એવી રીતે સાધુને મન વચન કાયાની પ્રવૃત્તિમાં એકીભાવ હોય છે. અત્ર એટલું જણાવવું આવશ્યક થઈ પડશે કે અભ્યાસદશામાં જેવી વાણી તેવું જ સર્વથા વર્તન હોઈ શકતું નથી, પણ શુદ્ધ ચિત્તથી મનમાં તે વર્તન પોતામાં હોવાનો દાવો કર્યા સિવાય અને ખોટો ડોળ કર્યા સિવાય અભ્યાસ કરવામાં બાધ નથી. (૧૧; ૧૯૨)

યતિ સાવદ્ય આચરે તેમાં પરવંચનનો દોષ

वेषोपदेशाद्युपधिप्रतारिता, ददत्यभीष्टानृजवोऽधुना जनाः ।
भुङ्क्षे च शेषे च सुखं विचेष्टसे, भवान्तरे ज्ञास्यसि तत्फलं पुनः ॥ १२ ॥ (उपजाति)*

"વેશ, ઉપદેશ અને કપટથી છેતરાયેલા ભદ્રિક લોકો તને હાલ વાંછિત વસ્તુઓ આપે છે, તું સુખે ખાય છે, સૂવે છે અને ફરતો ફરે છે, પણ આવતા ભવે તેનાં ફળ જાણીશ." (૧૨)

વિવેચન—ઉપર ચોથા અને પાંચમા શ્લોકમાં આ બાબતમાં બહુ કહ્યું છે. હે યતિ! ભદ્રિક જીવો તને ગુણવાન ધારીને પોતે ન ખાય તેવી વસ્તુઓ તને ખાવા માટે આપે છે, તેમ જ તને દરેક પ્રકારની સગવડ કરી આપે છે, તેનો તું ગેરલાભ લે છે. સાધુપણાને યોગ્ય તારું વર્તન ન હોય તો તારો તે વસ્તુ પર કોઈ પણ પ્રકારનો હક નથી. હક વગર તું કાંઈ પણ ગ્રહણ કરીશ તો દેવાદાર થઈશ અને તે ઉપરાંત દંભ કરવાથી મહાદુર્ગતિમાં જવું પડશે.

* ઇંદ્રવંશા અને વંશસ્થનો સંકર થવાથી એક ઉપજાતિ થાય છે. આ ઉપજાતિ તે જાતનો છે. જુઓ છંદોનુશાસન.

દંભ× કરનારને ભવાંતરે તો મહાકષ્ટ થાય છે અને અત્રે પણ બહુ ઉપાધિ કરવી પડે છે: ખોટો દેખાવ જાળવી રાખવા અનેક ખટપટો કરવી પડે છે, અસત્ય બોલવું પડે છે, ખુશામત કરવી પડે છે અને છતાં પણ ખુલ્લા પડી જવાના ચાલુ ભયમાં રહેવું પડે છે. ઉપરના શ્લોકોમાં કહેલી હકીકત ઉપાધ્યાયજી ટૂંકા શબ્દોમાં કહે છે:

"જે જૂઠા દીએ ઉપદેશ, જનરંજનને ધરે વેશ,
તેનો જૂઠો સકળ કલેશ હો લાલ–માયામોસ ન કીજે."

ત્યારે ઉપદેશ અને વર્તન જુદાં રાખવાં એ **માયામૃષાવાદ** થયો એટલી વાત હાલ તુરત ધ્યાનમાં રાખવી. આગળ ઉપર પ્રસંગે એ બાબત પર વધારે ખુલાસો થશે. (૧૨; ૧૯૩)

સંયમમાં યત્ન ન કરનારને હિતબોધ

आजीविकादिविविधार्त्तिभृशानिशार्त्ताः, कृच्छ्रेण केऽपि महतैव सृजन्ति धर्मान् ।
तेभ्योऽपि निर्दय ! जिघृक्षसि सर्वमिष्टं, नो संयमे च यतसे भविता कथं ही ? ॥१३॥ (वसंततिलका)

"આજીવિકા ચલાવવી વગેરે અનેક પ્રકારની પીડાઓથી રાતદિવસ બહુ હેરાન થતા કેટલાક ગૃહસ્થો મહામુશ્કેલીએ ધર્મકાર્યો કરતા હોય છે, તેઓ પાસેથી પણ હે દયાહીન યતિ! તું તારી સર્વ ઇષ્ટ વસ્તુઓ મેળવવા ઇચ્છા રાખે અને સંયમમાં યત્ન કરતો નથી ત્યારે તારું શું થશે? (૧૩)

વિવેચન—સૂરિમહારાજ અત્ર બેવડી દયાના ખ્યાલમાં છે. બિચારા ભદ્રિક શ્રાવકો મહામુશ્કેલીએ ... [illegible] ...ઓ પણ સાધુને

ઊંચી સપાટી પર ગયેલા હે યતિવર્ય ! આ સર્વ સંસારનો હેતુ છે. આવાં વર્તનમાં લાભ નથી, પણ એકાંત હાનિ છે. તારાં કપડાંથી મોક્ષ મળવાનો નથી. મનને જ્યારે સંયમરંગ લગાડીશ ત્યારે જ આરો આવવાનો છે. બાકી તો દંભબુદ્ધિથી જે વેશ પહેરવો, એ માત્ર નાટક ભજવવા જેવું છે. (૧૩; ૧૯૪)

નિર્ગુણ મુનિની ભક્તિથી તેને તથા ભક્તોને ફળ થતું નથી

माराधितो वा गुणवान् स्वयं तरन्, भवाब्धिमस्मानपि तारयिष्यति ।
श्रयन्ति ये त्वामिति भूरिभक्तिभिः, फलं तवैषां च किमस्ति निर्गुण ? ! ॥ १४ ॥

(इंद्रवंशा अने वंशस्थ–उपजाति)

" આ ગુણવાન પુરુષની આરાધના કરી હોય, તો તે ભવસમુદ્ર તરે ત્યારે આપણને પણ તારશે, એવા પ્રકારની બહુ ભક્તિથી ઘણા માણસો તારો આશ્રય કરે છે; તેથી હે નિર્ગુણ ! તને અને તેઓને શું લાભ છે ? " (૧૪)

વિવેચન—' આ સાધુ ગુણવાન છે ' એમ ધારી કેટલાક શ્રાવકો ભક્તિભાવથી તને વહોરાવે છે, પણ તેથી તેઓને પુણ્યબંધ થશે, એમ કલ્પી, તેના કારણભૂત થવાથી તને પુણ્યબંધ થશે, એમ તું ધારતો હો તો તારી ભૂલ છે, કારણ કે તારામાં તેમણે ધારેલા સારા ગુણો જરા પણ નથી. તારામાં ગુણ હોય અને ભવસમુદ્ર તરવાની શક્તિ હોય તો જુદી વાત છે; બાકી ખાલી કલ્પનાઓ કરવામાં તને કાંઈ પણ લાભ થવાનો નથી, એટલું જ નહિ પણ, હવે પછીના શ્લોકમાં જણાવવામાં આવશે તેમ, તારા આ વર્તનથી તો તને પાપનો બંધ જ થશે.

બિચારા અલ્પજ્ઞાની જીવો ભદ્રિકભાવથી તારો ધર્મબુદ્ધિએ આશ્રય કરે છે, તે સંસાર-સમુદ્ર તરવામાં તારી સહાયની ઇચ્છાથી કરે છે. એવી સહાય તો તું કાંઈ આપતો નથી, આપી શકતો નથી, ત્યારે તને શું લાભ થાય ? (૧૪; ૧૯૫)

નિર્ગુણ મુનિને ઊલટો પાપબંધ થાય છે

स्वयं प्रमादैर्निपतन् भवाम्बुधौ, कथं स्वभक्तानपि तारयिष्यसि ? ।
प्रतारयन् स्वार्थमृजून् शिवार्थिनः, स्वतोऽन्यतश्चैव विलुप्यसेऽसा ॥ १५ ॥ (वंशस्थविल)

" તું પોતે પ્રમાદ વડે સંસારસમુદ્રમાં પડતો જાય છે, ત્યાં પોતાના ભક્તોને તે કેવી રીતે તારવાનો હતો ? બિચારા મોક્ષાર્થી સરળ જીવોને, પોતાના સ્વાર્થ માટે છેતરીને, પોતાથી અને અન્ય દ્વારા પાપ વડે તું ખરડાય છે. (૧૫)

વિવેચન—મોક્ષ મેળવી સંસારજાળથી ફારગત થવાની ઇચ્છાવાળા સરળ જીવો તારો આશ્રય કરી તારા ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તન કરે છે, તેઓને છેતરીને તું ' અન્ય દ્વારા ' પાપબંધ કરે છે અને તેં લીધેલાં પચ્ચખ્ખાણ(મહાવ્રતો)નો વિષયકષાયાદિ પ્રમાદ-સેવનથી ભંગ કરી ' પોતાથી ' પાપબંધ કરે છે. આવી રીતે હે મુને ! તું નિર્ગુણ છે

પુત્રને કંઈ પણ નહિ જેવી ભૂલ થતાં, ભવિષ્યમાં તેવી ભૂલ ન થવા માટે, જેમ ઠપકો આપવામાં આવે છે તેના જેવો એ ઠપકો છે. ભૂલ વખતે ઠપકો મળતાં બુદ્ધિમાન શિષ્ય ભૂલ સુધારવા પ્રયાસ કરે છે, પણ પોતે ધારણ કરેલી ધૂંસરી તજી દેતા નથી, તેમ આ ઉપદેશથી ભૂલ સુધારવાની જરૂર છે, પણ તેથી કંટાળો ખાઈ, સર્વ સંયમભાર છોડી દઈ, માથે ફેંટો-પાઘડી બાંધી, ગૃહસ્થી થઈ એશઆરામ કરવા-કરાવવા આ ઉપદેશનો ઉપયોગ કરવાનો નથી. સાધ્ય દશામાં રહીને જ સિદ્ધ દશા પ્રાપ્ત કરાય છે. સાધ્ય દશા અને સિદ્ધ દશા વચ્ચેનો તફાવત ધ્યાનમાં રાખી, આ ઉપદેશને સારરૂપે પરિણમાવવામાં આવે તો જ લાભ થવાનો સંભવ છે, નહીંતર તો 'શાસ્ત્ર'માંથી એક કાનો કાઢી નાખતાં, 'શસ્ત્ર' બની જાય તેવું બને. શાસ્ત્રમાં આપેલાં અશુદ્ધ અભ્યાસક્રમનાં વચનો અને આવા ઉપદેશનાં સખત વચનોની પૂર્વાપર અવિરોધીપણે વ્યવસ્થા બાંધવાની અને વિચારવાની આ જમાનામાં ઘણી જરૂર છે. મૂળ તથા ઉત્તરગુણ સંબંધી દૂષણો સેવવાની દિન પર દિન વૃદ્ધિ થતાં, જો કોઈ પણ પ્રકારની સાધ્યદૃષ્ટિ ન રહે અને કેવળ " આ ભવ મીઠા તો પરભવ કોણે દીઠા ? " એ કહેવતની માફક બુદ્ધિ થાય, તો સર્વથા મનુષ્યભવ એળે ગુમાવવા કરતાં અધ્યાત્મસારના ત્રીજા અધિકારમાં બતાવેલાં ઉપાધ્યાયજી મહારાજનાં વચનને અનુસરી શાસ્ત્રોક્ત પ્રકારે વેશ છોડી દઈ, ઉત્તમ શ્રાવકપણું અંગીકાર કરી લઈ, જન્મનું સાફલ્ય કરવું.

વેશ છોડવાથી આત્માનું તદ્દન બગડી જશે તેમ લાગે અગર તો વેશનો આગ્રહ છૂટે નહિ, તો સદરહુ અધિકારમાં તે જ મહાત્માએ બતાવેલા માર્ગને અનુસરી સંવેગ-પક્ષ ધારણ કરીને પણ, આત્મહિતની દૃષ્ટિ ચૂકવી નહિ અને નિઃશૂક કે અતિ પ્રમાદી થઈ સાધ્યદૃષ્ટિ રહિતપણે અનંતો સંસાર ઉપાર્જન કરવો નહીં. કવચિત્ કર્મ ઉછાળો મારતાં અમુક અનાચરણરૂપ દૂષણો લાગી જાય, તેથી વેશ છોડી દેવાની બિલકુલ જરૂર નથી. જો તેમ હોત તો તો પછી દશ પ્રકારનાં પ્રાયશ્ચિત્તો આગમમાં કહેવાની જરૂર રહેત જ નહિ. પ્રાયશ્ચિત્તથી શુદ્ધિ થાય, છતાં પણ વારંવાર મોહના ઉછાળાથી તેનું તે જ અનાચરણ, શાસનઉડ્ડાહના નિરપેક્ષ થઈ, સેવ્યા કરી અનંત કાળચક્ર સુધી બોધિબીજનું દુર્લભપણું થવા દેવું, તેના કરતાં તો સંવેગપક્ષીપણું સ્વીકારવું એ એકાંત આત્માને હિતકારી થાય, એમાં સંશય કરવા જેવું નથી. આ સંબંધમાં વિચાર રહિત ન થતાં તેમ જ સ્વેચ્છાએ પ્રવૃત્તિ ન કરતાં તેવા ગૂંચવાડા વખતે ગીતાર્થનું શરણ લેવું કે જેથી ખાસ આત્મહિત બને; બાકી ઉપદેશ તો ખાસ ઊંચે રસ્તે ચઢાવવાને જ આવી સખત રીતે સૂરિમહારાજે કરેલો છે. અત્ર કોઈના ઉપર ખાસ આક્ષેપ કરવા કે કોઈને ઉતારી પાડવા કે કોઈની નિંદા કરવા આ પ્રયાસ થયેલો નથી; પરંતુ કેવળ માર્ગમાં ઊંચા ચઢે, અગર ન બને તો તેથી નીચા ન પડે, એ મધ્યબિંદુ રાખીને જ આ પ્રયાસ કરેલો છે. વિષયકષાયના ત્યાગની પ્રતિજ્ઞા કરી કેટલાંક ભોળા મુનિઓ થોડા મમત્વ ખાતર મહાલાભ ચૂકી જાય છે અથવા પ્રમાદ કરીને લોકોને સન્માર્ગનો ઉપદેશ આપવાની પોતાની ફરજ ભૂલી જાય છે, તેઓ ઉપર આક્ષેપ દ્વારા ઉપદેશ કરવાની પ્રાચીન પદ્ધતિનું તેમણે અનુકરણ કર્યું છે.

...તાપના લેવારૂપ કે ઘોર પરીષહ–ઉપસર્ગાદિ સહેવારૂપ ક્રિયા હોય કે યોગવહન× અથવા ...ગચૂર્ણાદિ* તને પ્રાપ્ત થયા હોય, વા ઘોર તપસ્યા–માસખમણાદિ તેં કરેલ હોય, અથવા ... સૂત્રસિદ્ધાંતનું રહસ્ય પામવા તેમ જ વિદ્યાદિકનું ગીતાર્થ યોગ્ય જ્ઞાન તેં મેળવ્યું હોય ...તે માન મેળવવાની વાંછા કરતો હોય, તો તો જાણે સમજ્યા (જોકે એવા વિદ્વાન કે ...પસ્યાવાન કદી માન કરતા જ નથી); પણ તું તે શું જોઈને અભિમાન કરે છે ? તારામાં ...વો કયો અસાધારણ ગુણ છે કે તું પ્રસિદ્ધિ મેળવવાની ઇચ્છાથી કદર્થના પામી તે ...ળતી નથી એટલે સંતપ્ત રહ્યા કરે છે. અરે સાધુ ! ગુણ તો કસ્તૂરી જેવો છે; તેથી જો ... હોય છે તો પોતાની મેળે ભભૂકી ઊઠે છે, માટે નકામાં ફાંફાં મારવાં મૂકી દે અને ...ારું કર્તવ્ય કર. તારામાં લાયકાત હશે તો સ્વાભાવિક રીતે ખ્યાતિ વધશે, એ તું નિઃસંશય ...મજી રાખજે. (૧૭; ૧૯૮)

નિર્ગુણ હોય છતાં સ્તુતિની ઇચ્છા રાખે તેનું ફળ

हीनोऽप्यरे भाग्यगुणैर्मुधात्मन्! वाञ्छंस्तवार्चाद्यनवाप्नुवंश्च ।
ईर्ष्यन् परेभ्यो लभसेऽतितापमिहापि याता कुगतिं परत्र ॥ १८ ॥ (उपजाति)

"હે આત્મા+ ! તું નિષ્પુણ્યક છે, છતાં પણ પૂજા વગેરેની ઇચ્છા રાખે છે; અને

× **યોગવહન**—સૂત્ર સાધુથી વાંચી શકાય, અમુક વરસના દીક્ષાપર્યાય પછી વાંચી શકાય અને યોગવહનની ક્રિયા કર્યા પછી વાંચી શકાય: આ ત્રણે બાબત બહુ ઉપયોગી છે, પણ તેના હેતુ સંબંધી વિશેષ વિવેચન કરવાનું અત્ર સ્થળ નથી; પરંતુ શાસ્ત્રના ઉપયોગી રહસ્ય ઉપર એ હકીકત બંધાયેલી છે. શ્રાવક આરંભમાં રક્ત હોય, ત્યાં રહસ્યની વાત જાણવામાં આવતાં અપવાદ સેવી જાય. સાધુ પણ અમુક દીક્ષાપર્યાય પછી જ અપવાદમાર્ગો ગ્રહણ કરી શકે, કારણ કે સંયમમાં અમુક વખત સુધી રમણતાથી અને યોગવહન કરવાથી, મનવચનકાયા પર યોગ્ય અંકુશ અને સ્થિરતા આવે એ યોગવહનના સામાન્ય હેતુ છે.

યોગવહનની ક્રિયામાં અમુક વિધિ અને તપસ્યા કરવા પછી પાઠ વાંચવાનો આદેશ મળે છે, એને ઉદ્દેશ કહેવામાં આવે છે. એથી વધારે યોગ્યતા થાય ત્યારે ગુરુમહારાજ એ પાઠનું પુનરાવર્તન કરવા અને સ્થિર કરવા તથા તે સંબંધમાં શંકાસમાધાન વગેરેની વાતચીત કરવાની રજા આપે છે, એ **સમુદ્દેશ.** એથી પણ વધારે યોગ્યતા થાય ત્યારે તે જ પાઠો ભણાવવાની, સંભળાવવાની અને તેનો ગમે તે લાયક ઉપયોગ કરવાની રજા આપવામાં આવે તે **અનુજ્ઞા.** આ ત્રણ બાબત ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે.

* **યોગચૂર્ણ**—પુદ્ગળની અનંત શક્તિ છે. બે વસ્તુના સંયોગથી અથવા ઘણી વસ્તુના સંયોગથી એવા પ્રકારનાં ચૂર્ણો નીપજાવી શકાય છે કે તેથી ઘણા ચમત્કાર બતાવી શકાય. દાખલા તરીકે, એ ચૂર્ણ પાણીમાં નાખવાથી માછલાં થઈ જાય, જળ માર્ગ આપે વગેરે વગેરે અનેક આશ્ચર્ય થઈ શકે છે. પુદ્ગળની અનંત શક્તિ છે તે Chemistry(વસ્તુવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર)ના અભ્યાસીને તુરત સમજાઈ જાય તેવું છે.

+ આત્માની અચિંત્ય શક્તિ અને નિર્લેપપણું યાદ દેવરાવી પોતાના સ્વભાવમાં રમણતા કરવા માટે પ્રતિનાયકને ઉદ્દેશીને આ સંબોધન મૂક્યું છે.

અથવા પ્રતિનાયકને પોતાને ઉદ્દેશીને આખો ગ્રંથ વાંચતો કે વિચારતો હોય તો તેના શુદ્ધ સ્વરૂપને ઉદ્દેશીને પોતાના આત્માને આવી રીતે કહી શકે, તેટલા માટે આ સંબોધન મૂકવામાં આવ્યું છે.

ગુણ વગર સ્તુતિની ઇચ્છા કરનારનું ઋણ

गुणैर्विहीनोऽपि जनानतिस्तुतिप्रतिग्रहान् यन्मुदितः प्रतीच्छसि ।
लुलायगोऽश्वोष्ट्रखरादिजन्मभिर्विना ततस्ते भविता न निष्क्रयः ॥ १९ ॥ (वंशस्थ)

"તું ગુણ વિનાનો છે, છતાં પણ લોકો તરફથી વંદન, સ્તુતિ, આહારપાણીનું ગ્રહણ વગેરે ખુશી થઈને મેળવવા ઇચ્છા રાખે છે, પણ યાદ રાખજે કે પાડા, ગાય, ઘોડા, ઊંટ કે ગધેડાના જન્મ લીધા વગર, તું તે દેવામાંથી છૂટો થઈ શકીશ નહિ. (૧૯)

વિવેચન—દેવું ભારોભાર તોળી આપવું પડશે, લેણદેણ પતાવવી પડશે અને હિસાબ ચૂકતો કરવો પડશે. તું સમજીશ નહિ કે લોકો તને વાંદે છે, પૂજે છે, આહાર વહોરાવવા સારુ આડા પડીને ઘેર લઈ જાય છે, તે તને મફતમાં પચી જશે. જો અત્રે

ારી ફરજ બજાવીશ, તો તું તે સર્વ મેળવવા માટે હકદાર છે, નહિ તો આવતા ભવમાં ળદ કે પાડા થઈને ભાર ખેંચી દેવાં પૂરાં કરવાં પડશે; અથવા ગધેડા કે ઘોડા થઈને ાહન ખેંચવાં પડશે; ભરૂચના પાડા થઈને દેવું આપવું પડશે કે ટ્રામના ઘોડા થઈ :ખ વેઠી, હવાલા નખાવવા પડશે ! માટે ગુણ વગર સ્તુતિની ઇચ્છા રાખ નહિ, ગુણ ાટે પ્રયાસ કર. પડાઈ પછવાડે પૂછડું ચાલ્યું આવે છે, તેમ ગુણ પછવાડે સ્તુતિ તો ાલી જ આવે છે. (૧૯; ૨૦૦)

ગુણ વગરના વંદન-પૂજનનું ફળ

गुणेषु नोद्यच्छसि चेन्मुने ! ततः, प्रगीयसे यैरपि वन्द्यसेऽर्च्यसे ।
जुगुप्सितां प्रेत्य गतिं गतोऽपि तैर्हसिष्यसे चाभिभविष्यसेऽपि वा ॥२०॥ (वंशस्थविल)

"હે મુનિ ! જો તું ગુણ મેળવવા યત્ન કરતો નથી, તો પછી જેઓ તારી ગુણ-સ્તુતિ કરે છે, તને વાંદે છે અને પૂજે છે, તેઓ જ જ્યારે તું કુગતિમાં જઈશ ત્યારે ને ખરેખર હસશે અથવા તારો પરાભવ કરશે." (૨૦)

વિવેચન—સ્પષ્ટ છે. ગુણગાન, વંદન, પૂજન એ સર્વ ગુણ હોય તો જ શોભે છે, હિ તો શોભતાં નથી, એટલું જ નહિ પણ પરભવમાં મહાદુઃખ આપે છે. કૃતકર્મ ાગવવાં પડે છે. અત્યારે બાહ્ય દંભ ચાલે છે, પરંતુ પરભવમાં તેનો બદલો ભોગવવો ડશે ત્યારે બહુ આકરું પડશે અને ત્યાં કોઈ પણ પ્રકારનો દંભ ચાલશે નહિ. (૨૦; ૨૦૧)

ગુણ વગરનાં વંદન-પૂજન : હિતનાશ

दानमाननुतिवन्दनापरैर्मोदसे निकृतिरञ्जितैर्जनैः ।
न त्ववैषि सुकृतस्य चेल्लवः, कोऽपि सोऽपि तव लुण्यते हि तैः ॥ २१ ॥ (रथोद्धता)

"તારી કપટજાળથી રંજન પામેલા લોકો તને દાન આપે, નમસ્કાર કરે કે વંદન રે ત્યારે તું રાજી થાય છે, પણ તું જાણતો નથી કે તારી પાસે એક લેશ સુકૃત્ય હશે । પણ તેઓ લૂંટી જાય છે." (૨૧)

વિવેચન—પ્રગટ છે. બાહ્ય વેશ, ખોટો ઉપદેશ અને આડંબર કરી તું કપટજાળ ાથરે છે. એ જાળમાં અજાણ્યાં પક્ષીઓ જેવા મનુષ્ય ભૂલથી ફસાઈ જાય છે અને પછી ાને દાન, માન વગેરે આપે છે ત્યારે તું રાજી થાય છે. પણ મૂર્ખ ! તારામાં જરા ાણ્યનો અંશ કદાચ હોય, તે પણ તું ખાતો જાય છે, પાપ બાંધે છે, તેનો વિચાર કરે ? તું માને છે કે પક્ષી ઠીક સપડાયું છે, પણ પક્ષી તો નિર્દોષ છે; તે શુભ ઇરાદાથી ગાવ્યું છે. તેથી તે તો લાગ આવે છેવટ છટકી જશે, પણ જશે ત્યારે તને મોટું નુક-ાન થશે, તારી પક્ષીને મેળવવાની જે સાધનશક્તિ હતી તે પણ જશે. આવી રીતે ાને લાભ કરતાં હાનિ ઘણી વધારે થાય છે તે તું જો. તે ઉપરાંત બાહ્ય દેખાવ જાળવી ાખવા, અત્યારે જે યુક્તિઓ તારે રચવી પડે છે તે તો જુદી. (૨૧; ૨૦૨)

કરીએ છીએ અને સભાને રીઝવવા સારુ વ્યાખ્યાન વાંચીએ છીએ અથવા કોકશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર વગેરે શીખીએ છીએ, અથવા માયાયુક્ત વર્તન અને વચનરચના રાખીએ છીએ, તો તને કહેવાનું કે હે ભાઈ! આવું લોકરંજન કેટલો વખત ચાલશે? અત્યારે પાંચ-પચાસ માણસ તારાં વખાણ કે સ્તુતિ કરે, તેમાં શું થઈ ગયું? સો વરસ પછી તું ક્યાં હોઈશ અને તેઓ ક્યાં હશે? વળી, તારા મરણ પછી તારું શું બોલાશે તે તારે ક્યાં સાંભળવું છે? માટે આ બધો બાહ્ય વ્યાપાર છોડી દે, ખરેખરો લાભ પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયાસ શરૂ કરી દે અને ખસૂસ કરીને મન-વચન-કાયાના વ્યાપારોને એકસરખા પ્રવર્તાવવા પ્રયાસ કર. જો આ પ્રમાણે કરીશ તો લાભ થશે. બાકી, જરા વિચાર તો ખરો કે, જન-રંજનથી લાભ શું? તને ક્ષણિક સુખનો પણ ખરેખરો ખ્યાલ નથી. તું વિચાર કર્યા વગર દોરવાઈ ગયો છે. વિચાર, જાગ્રત થા! (૨૩; ૨૦૪)

* * ૧૯૮–૨૦૪—આ સાત શ્લોકમાં લોકસત્કાર અને લોકરંજન પર વિવેચન કર્યું છે. મનુષ્યોના મનોવિકારો પૈકી આ ઘણો નબળો મનોવિકાર છે, અને, જરા વાસ્તવિક વિચાર કરવામાં આવે તો, એ મનોવિકારનું પોકળપણું તુરત જણાઈ આવે તેમ છે. વાસ્તવિક રીતે લોકસત્કાર કે વંદનપૂજનમાં કાંઈ દમ જેવું નથી, છતાં આ જીવ એવી વિભાવદશામાં આવી ગયો છે કે પાંચ માણસ એનું સારું બોલે તે સાંભળીને–જાણીને રાજી થાય છે. તેમાં સત્ય હકીકત છે કે ખોટું માન મળે છે, તેનો પણ આ જીવને ખ્યાલ રહેતો નથી. નજીવી બાબતમાં ફૂલણજી બની જાય છે અને કોઈ કામ કદાચ સારું કરે તોપણ તે કામ પચીશ માણસો કેવી રીતે જાણે અને પોતાને મુબારકબાદી આપે તેની જ સંકલના હૃદયમાં કર્યા કરે છે. આવી રીતે આ જીવ પોતાનું હિત થાય તેવું કાંઈ કરતો નથી તેથી, અથવા કરીને ધોઈ નાખે છે તેથી, તે લાભ પ્રાપ્ત કરતો નથી; માનહાથી પર બેસીને જગતને મંદ સ્થિતિવાળું ગણે છે. જગતના જીવો પણ પ્રાયે અભિ-માની હોય છે; તેથી આ બિચારો વારંવાર પાછો પડે છે, વળી ઊઠે છે અને એમ ને એમ જિંદગી પૂરી કરે છે. ભલા સાધુ! તું એક વાત વિચાર: તને અત્યારે કેટલાક માણસો ઓળખતાં હશે? સામાન્ય માણસને અત્યારે પ્રાયઃ બે હજારથી વધારે માણસ સાથે ઓળખાણ હોતી નથી. હવે અત્યાર સુધી જણાયેલી અને પ્રચારવાળી પૃથ્વી પર એક અબજ ને સાઠ કરોડ માણસો છે, ત્યારે તને બે હજાર માણસો માન આપે કે ન આપે, તેમાં દમ શો છે? વળી તું કોણ? તું ગુણચંદ? ભૂલ્યો. ગુણચંદ તો આ શરીર ને આત્માના સંબંધને લીધે સ્થાપેલું નામ છે. તારી અત્ર સ્થિતિ કેટલી? ગુણચંદ તરીકે તને માન મળશે તે કેટલા વખત સુધી? પછી તું ક્યાં જઈશ? તારા ગુણચંદ નામના વખાણને અને તને શું સંબંધ રહેશે? આ દૃષ્ટિએ વિચારીશ તો સમજાશે કે વંદન, પૂજન કે લોકસત્કારમાં કાંઈ દમ જેવું નથી. ત્યારે દમ શેમાં છે? ગુણમાં–લાયકાતમાં–ફરજ બજાવવામાં. એ ગુણપ્રાપ્તિના પ્રયાસમાં આનંદ છે, કારણ કે વૃત્તિ શાંત છે; ગુણપ્રાપ્તિમાં

ાબતમાં ઘણું વધારે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ગ્રંથકર્તા ઉપદેશ આપે છે તે પર વાંચનારનું ચિત્ત ખેંચવા ઇચ્છીએ છીએ. (૨૦૭)

ધર્મોપકરણ પર મૂર્છાથી દોષ

रक्षार्थं खलु संयमस्य गदिता येऽर्था यतीनां जिनै-
र्वासःपुस्तकपात्रकप्रभृतयो धर्मोपकृत्यात्मकाः ।
मूर्छन्मोहवशात्त एव कुधियां संसारपाताय धिक् ! ।
स्वं स्वस्यैव वधाय शस्त्रमधियां यद्दुष्प्रयुक्तं भवेत् ॥ २७ ॥ (शार्दूलविक्रीडित)

“ વસ્ત્ર, પુસ્તક અને પાત્રાં વગેરે ધર્મોપકરણના પદાર્થો શ્રી તીર્થંકર ભગવાને સંયમની રક્ષા માટે યતિઓને બતાવ્યા છે, તે છતાં મંદબુદ્ધિવાળા મૂઢ જીવો, વધારે મોહમાં પડીને, તેને સંસારમાં પડવાનાં સાધનભૂત બનાવે છે, તેઓને ખરેખર ધિક્કાર છે ! મૂર્ખ માણસ વડે અકુશળતાથી વપરાયેલું શસ્ત્ર (હથિયાર) તેના પોતાના જ નાશનું નિમિત્ત થાય છે.” (૨૭)

વિવેચન—આ ઉપદેશ વધારે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં છે. મૂર્છા એ જ પરિગ્રહ છે એમ સમજાઈ જાય, તો પછી આ હકીકતમાં વિશેષ પ્રકાશ પાડવાની જરૂર રહેતી નથી. વાત એ છે કે આ જીવ સમજતો નથી કે પદાર્થપ્રાપ્તિમાં સુખ નથી, પણ સંતોષમાં સુખ છે. વળી એ આ હકીકતની સત્યતા સમજેલ સાધુનું વર્તન, ઉપરના શ્લોકમાં લખ્યું છે તેથી તદ્દન ઊલટું જ હોય છે. આ તો ભગવાને દીર્ઘ વિચાર કરીને રાખવાની રજા આપેલી એવી ઉપધિ—પાત્રાં કે પુસ્તકાદિ વસ્તુ—જે રાખવાનો ઉદ્દેશ સંયમપુષ્ટિનો જ છે તે જ, મમતાથી સંસાર વધારે છે, તેમાં પાડે છે અને પાછા ઊંચા આવવા દેતી નથી. શસ્ત્રથી પરને ભય ઉત્પન્ન કરાય છે, હરાવાય છે અને પ્રાણ પણ લેવાય છે, પણ બંદૂકનો ખરો ઉપયોગ કરી ન જાણનાર જો દારૂ ભરીને તેને પોતાની તરફ જ તાકે તો તેથી પોતાનું જીવન પણ ખોઈ બેસે છે, તેવી જ રીતે સંસારનો નાશ કરવાના પ્રબળ સાધનરૂપ ધર્મોપકરણ પર મૂર્છા રાખવાનું થાય, તો યતિજીવનનો બહુધા નાશ થાય છે.

હે મુનિ ! અનુભવીના ઉપર લખેલા શબ્દો પર બરાબર મનન કરજે. એ શ્લોકની ચાર લીટીમાં બહુ ઉત્તમ શિક્ષાનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. સમજુ વર્ગને ઉપદેશેલ અર્થ પર વિશેષ ટીકાને અવકાશ આપવાની આવશ્યકતા અલ્પ જણાય છે. (૨૦૮-૨૦૯)

ધર્મોપકરણ ઉપડાવવાથી દોષ

संयमोपकरणच्छलात्परान् भारयन् यदसि पुस्तकादिभिः ।
गोखरोष्ट्रमहिषादिरूपभृत् त्वमपि भारयिष्यसे ॥ २८ ॥ (रथोद्धता)

“ સંયમ-ઉપકરણના બહાનાથી પુસ્તક વગેરે વસ્તુઓનો બોજ ઉપર તું ભાર મૂકે છે,

પણ તે ગાય, ગધેડા, ઊંટ, પાડા વગેરેનાં રૂપ તારી પાસે લેવરાવીને, ઘણા કાળ પર્યંત તને ભાર વહન કરાવશે." (૨૮)

વિવેચન—ઉપકરણના બહાનાથી બીજા ઉપર અનેક જાતનો ભાર નાખે છે: પૈસાના ખરચનો બોજો, લહિયાને ત્યાં આંટા ખાવાનો બોજો, તૈયાર કરવાનો બોજો, ભાર વધી જવાથી વિહાર વખતે ઉપાડવાનો બોજો અને તેવા અનેક પ્રકારના બોજા તું અન્ય પર નાખે છે અને તેમાં સંયમના ઉપકરણનું બહાનું કાઢે છે. તે વસ્તુઓને તું સંયમનાં ઉપકરણ તરીકે જ વાપરતો હઈશ, અને તે પણ તારા ઉપયોગ પૂરતું હશે, ત્યાં સુધી તો સમજ કે કદાચ કાંઈ વાંધો આવશે નહિ; પણ જો તું તેના પર મમત્વ કરતો હોઈશ, તેના પર મૂર્છા રાખતો હોઇશ, તો પછી તારા હાલ બહુ ખરાબ થશે. ભરૂચના પાડા કે ગ્રામના ઘોડા કે મારવાડના રણના ઊંટ થઈને, ભાર ખેંચી–ખેંચીને, તારે મહાકષ્ટ ભોગવવું પડશે અને તેમ કરીને તારું ઋણ પૂરું કરવું પડશે. (૨૮; ૨૦૯)

સંયમ અને ઉપકરણની શોભાની સ્પર્ધા

वस्त्रपात्रतनुपुस्तकादिनः, शोभया न खलु संयमस्य सा ।
***आदिमा च ददते भवं परा, मुक्तिमाश्रय तदिच्छयैकिकाम् ॥ २९ ॥** (रथोद्धता)

"વસ્ત્ર, પાત્ર, શરીર કે પુસ્તક વગેરેની શોભા કરવાથી કાંઈ સંયમની શોભા થતી નથી. પ્રથમ પ્રકારની શોભા ભવવૃદ્ધિ આપે છે અને બીજા પ્રકારની શોભા મોક્ષ આપે છે, માટે આ બન્નેમાંથી તારી મરજીમાં આવે તે એક શોભાનો આશ્રય કર અથવા તેટલા માટે તે વસ્ત્ર, પુસ્તક વગેરે શોભાનો ત્યાગ કરીને, હે યતિ! મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છાવાળો પણ તું સંયમની શોભામાં કેમ યત્ન કરતો નથી?" (૨૯)

વિવેચન—શોભા બે પ્રકારની છે: બાહ્ય શોભા અને અંતરંગ શોભા. સંસાર વધવાના નિમિત્તભૂત બાહ્ય શોભાનો ત્યાગ કરી, પરિગ્રહ-મમતા પરિહરી, અંતરંગ શોભા માટે યત્ન કર. સત્તર પ્રકારના સંયમ અથવા ચરણસિત્તરી અને કરણસિત્તરીની શોભા કરવી એ તારું કર્તવ્ય છે. વળી, સાથે એટલું પણ ધ્યાનમાં રાખજે કે જ્યાં બાહ્ય શોભા કરાય છે ત્યાં અંતરંગ શોભા કરી શકાતી નથી, તેથી તારે એકનો જ આશ્રય કરવો યુક્ત છે. (૨૯; ૨૧૦)

* * ૨૦૫–૨૧૦—આ છ શ્લોકોમાં બહુ ઉપયોગી હકીકતનો સમાવેશ થયો છે. કેટલાક વહેવારુ જીવો કહે છે કે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રનાં સાધનને પરિગ્રહ કહેવાય નહિ. સૂરિમહારાજ કહે છે કે તમારું તે કહેવું બરાબર છે, પણ એમાં જરા ફેર છે. અમુક સંજોગોમાં તેને પણ પરિગ્રહ કહેવાય. જો સંયમનાં ઉપકરણો ઉપર મારાપણાની બુદ્ધિ થાય, એનો વિયોગ કષ્ટકર થઈ પડે, એનો વારસો કોને મળે, એ નિર્ણય કરવાની પોતાની સત્તા માનવામાં આવે, કે, ટૂંકમાં કહીએ તો, સાક્ષીભાવ ઉપરાંત ધણીપણાની કોઈ પણ

* પાઠાન્તરનાં બે પદ આ પ્રમાણે છે: तां तदत्र परिहाय संयमे, किं यते ! न यतसे शिवार्थ्यपि ! ॥

રહી જવાય કે કોઈ પ્રકારનો દુઃખ ભોગવવાની ધીરજ થાય, તો તરત જ તે પરિગ્રહની [illegible]માં આવી જાય છે. આ ઉપરાંત આયુષ્યમાં સ્થિર કરવાના ઇરાદાથી, સંઘરવાનું [illegible] કરવાના ઇરાદાથી અને ભોગવવા પર જય કરવાના રાગ નહિ પાળવાના ઇરાદાથી [illegible]નું નુકસાન છે, તેને જાણે તે જ જ્યારે સંસારમાં રખડાવનારો થાય ત્યારે કેટલું નુકસાન થાય છે તેનો વિચાર કર. ધન, સ્ત્રી, પૈસા વગેરેનું મમત્વ મૂકવું બહુ કઠણ છે. જે અર્થનો ત્યાગ કર્યો, માત્ર ધર્માનુષ્ઠાન પર મમત્વ બંધાયું, તે પૂરેપૂરી [illegible] છે. પરંતુ જરા વિચાર કરવાથી તેનો ત્યાગ થઈ શકે તેમ છે. એમાં [illegible] [illegible]ઓનાં દૃષ્ટાંતો લઈએ તો તે ઘણા થઈ જાય અને કેવળ વ્યક્તિ માટે ઉદાહરણ [illegible] શ્રી આનંદઘનજી અને ચિદાનંદજીનાં દૃષ્ટાંતો જોતાં પણ, પરિગ્રહત્યાગનો નમૂનો [illegible] પર જણાઈ આવે છે.

[illegible] ધર્મને નામે મમત્વ, પાટની કે [illegible] રાખે, [illegible] ઉપાશ્રયમાં પણ આવી રાખવું નહિ. સંસારસમુદ્રના [illegible] કાંઠા પર આવી, અહીં [illegible] છે, ત્યારે પરિગ્રહ એ [illegible] [illegible] [illegible] સુખી થાય તેવો ઉપાય બતાવે છે. તેઓએ ઉપાધ્યાયજીનો આ શ્લોક વિચારવો:

सुखितो विषयतृप्तो, नेन्द्रो नेन्द्रायुधोऽप्यहो ।
भिक्षुरेकः सुखी लोके, ज्ञानतृप्तो निरञ्जनः ॥

અર્થાત્ પરિગ્રહ ભર્યો, સુખીયા ન ઇંદ્ર નહિ, [illegible]
સુખી એક અપરિગ્રહી, સાધુ મુનિ જ સંસારે, શુદ્ધ
પરિગ્રહ-મમતા પરિહરે.

આ શ્લોકના મનન પર દુનિયાના એક મહાન પ્રશ્નનો આધાર છે અને તે પર ચિંતન કરતાં વિચારની વધારે જરૂર છે. એનું રહસ્ય સમજી, તદનુસાર સંતોષ [illegible] યત્ન કરવો બહુ જ જરૂરનો છે, એટલું જ નહિ પણ સંસારસમુદ્ર પાર ઊતરવાનો [illegible] એક સિદ્ધ ઉપાય છે.

પરીષહસહન—સંવર

शीतातपाद्यान्न मनागपीह, परीषहांश्चेत्क्षमसे विसोढुम् ।
कथं ततो नारकगर्भवास-दुःखानि सोढासि भवान्तरे त्वम् ? ॥ ३० ॥ (उपजाति)

“આ ભવમાં જરા પણ ટાઢ, તાપ વગેરે પરીષહો સહન કરવાને શક્તિમાન [illegible] નથી, તો પછી ભવાંતરમાં નારકીગતિનાં તેમ જ ગર્ભવાસનાં દુઃખો કેવી રીતે [illegible]ન કરીશ?” (૩૦)

વિવેચન—હવે જુદા જુદા વિષયો ઉપર [illegible] શ્લોકોમાં ઉપદેશ આપે છે. એનું

લક્ષ્ય મુનિજીવન છે અને બહુધા એક વિષય બીજા વિષય સાથે ખાસ સંકલના ધરાવે હોય એવું ધોરણ નથી; છતાં આ અને હવે પછીના આઠ શ્લોકમાં પરીષહ સહન કરવાને મુખ્ય ઉપદેશ છે. હે મુનિ! જે દ્વારા નવાં કર્મો આવતાં અટકે એને શાસ્ત્રકાર 'સંવર' કહે છે. વિભાવદશામાં મનોવૃત્તિ ઘણું કરીને વિનાશને (અધો) માર્ગે જ ગમન કરે છે કારણ કે તેના પર આધિપત્ય રાગદ્વેષ વગેરેનું હોય છે. આ જીવને પ્રતિકૂળ વિષયો મળે છતાં પણ ચલાવી લેતાં શીખવું અને રાગાદિ શત્રુઓનો દોર અટકાવવો એ સંવરનું કાર્ય છે અને તે ખાસ કરીને પરીષહોને જીતવાથી જ બની શકે તેમ છે. એ પરીષહો જૈન શાસ્ત્રકાર બાવીશ ગણાવે છે, જેમાંનાં કેટલાક અનુકૂળ પણ હોય છે. એનું સામાન્ય સ્વરૂપ આ જ અધિકારમાં આગળ આવે છે.* એ પરીષહ સહન કરવાથી નવીન કર્મો અટકી પડે છે અને પૂર્વોપાર્જિત પ્રબળ કર્મો ક્ષય પામે છે, એ બહુ જ મોટો લાભ થાય છે. હે મુનિ! તારા જીવનમાં આ પરીષહસહન તો બહુ જ અગત્યનો ભાગ ભજવે, એમ હોવું જોઈએ અને, યાદ રાખજે કે, જો અત્ર તે ખુશીથી સહન કરવામાં પાછો પડીશ તો કુંભીપાક અથવા ગર્ભવાસનાં દુઃખો તો ખમવાં જ પડશે. ફેર એટલો કે અત્ર સ્વવશથી માત્ર થોડા વખત પરીષહો સહન કરવા પડશે, જ્યારે ભવાંતરમાં એથી વિપરીત થશે.× (૩૦; ૨૧૧)

વિશાશી દેહ; જપ-તપ કરવાં

मुने ! न किं नश्वरमस्वदेहमृत्पिण्डमेनं सुतपोव्रताद्यैः ।
निपीड्य भीतिर्भवदुःखराशेर्हित्वात्मसाच्छैवसुखं करोषि ? ॥ ३१ ॥ (उपजाति)

"હે મુનિ! આ શરીરરૂપી માટીનો પિંડ નાશવંત છે અને પોતાનો નથી. તેને [illegible] પ્રકારનાં તપ અને વ્રતો કરીને પીડા આપી, અનંત ભવમાં પ્રાપ્ત થનારાં દુઃખો દૂર [illegible], [illegible] આત્મસન્મુખ કેમ કરતો નથી?" (૩૧)

વિવેચન—શરીર ઉપયોગી છે, પણ તેનાથી ધર્મસાધન, ઉચ્ચ મનોવૃત્તિ અને [illegible] કરી શકાય તો જ. એ નાશવંત અને ક્ષણિક છે એ આપણે [illegible] દેહમમત્વત્યાગના વિવેચનમાં જોઈ ગયા. એ પોતાનું નથી એ તો [illegible] તારી સાથે આવતું, પણ અનેક મિત્ર, સગા કે સંબંધીના [illegible] એ તો અત્ર રહી જાય છે, ત્યારે, તાત્વિક રીતે [illegible] ત્યારે એ માટીના પિંડને ધર્મવ્યવહારરૂપ ચાક પર ચઢાવી [illegible] આપી, જ્યાં સુધી એ પાત્ર ચાલે ત્યાં સુધી, એને [illegible] નથી? એ સમજણ રાખીશ તો એ પિંડથી દુઃખો [illegible] અનંત સુખ પ્રાપ્ત થશે અને સંસારના પ્રપંચ [illegible]

[illegible] જુઓ આગળ શ્લોક ૩૫.

જશે. મતલબ કે તપાદિક કરવાથી શરીર તંદુરસ્ત રહે છે અને પરભવે મહાસુખ મળે છે, એમ બેવડો લાભ થાય છે. (૩૧; ૨૧૨)

ચારિત્રકષ્ટ (વિરુદ્ધ) નારકી-તિર્યંચનાં કષ્ટ

यदत्र कष्टं चरणस्य पालने, परत्र तिर्यङ्नरकेषु यत्पुनः ।
तयोर्मिथः सप्रतिपक्षता स्थिता, विशेषदृष्ट्याऽन्यतरं जहीहि तत् ॥ ३२ ॥ (वंशस्थविल)

"ચારિત્ર પાળવામાં આ ભવમાં જે કષ્ટ પડે છે અને પરભવમાં નારકી અને તિર્યંચ ગતિમાં જે કષ્ટ પડે છે, તે બંનેને અરસપરસ પ્રતિપક્ષીપણું છે, માટે સમજણ વાપરીને બેમાંથી એકને તજી દે." (૩૨)

વિવેચન—ચારિત્ર એટલે વર્તન. શુદ્ધ વર્તન રાખવામાં અને આત્મગુણરમણતા કરવામાં અભ્યાસકાળે કેટલુંક સહન કરવું પડે છે; ખાસ કરીને કેટલીક વાર તાત્કાલિક લાભનો ભોગ આપવો પડે છે. એ 'ચારિત્ર'નો જૈન પરિભાષામાં 'સાધુજીવન' એવો એક અર્થ થાય છે અને તે જીવન પાળવામાં ઉપાધિત્યાગ, પરિગ્રહત્યાગ, ગૃહત્યાગ, સ્વાદિષ્ટ ભોજનનો ત્યાગ, ભૂમિશય્યા, અપ્રતિબદ્ધ વિહાર, કેશનો લોચ વગેરે અનેક પ્રકારનાં કષ્ટ સહન કરવાં પડે છે. આ સર્વ વ્યાવહારિક કષ્ટ છે. હવે બીજી બાજુએ નારક તથા તિર્યંચનાં દુઃખો સુપ્રસિદ્ધ છે. નારકીના જીવોને સહેવાં પડતાં કુંભીપાક, વૈતરણી વગેરેનાં દુઃખો અને જાનવરોને સહેવાં પડતાં વધ, બંધન, પ્રહારાદિનાં દુઃખો અન્યત્ર વર્ણવ્યાં છે.* આ પણ કષ્ટ છે. હવે ચારિત્રનાં અને પરભવનાં દુઃખોને પરસ્પર વિરોધ છે, એટલે કે એક હોય ત્યાં બીજું નહિ, એમ છે. જેઓ અત્ર ચારિત્ર પાળી અનેક પ્રકારનાં કષ્ટો સહન કરે છે, તેઓ આવતા ભવમાં મનુષ્ય કે દેવગતિ પામે છે, અને વધારે સ્થિરતાવાળો જીવ તો મોક્ષ પણ પ્રાપ્ત કરે; જ્યારે અત્ર વ્યસન સેવનાર, વિષયી, કપટવ્યવહારવાળા જીવોને પરત્ર દુર્ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. હે મુનિ! આ બે પ્રકારનાં કષ્ટો છે તેમાંથી એક પ્રકારનાં તો સહેવાં જ પડશે; માટે વિવેકપૂર્વક વિચાર કરી બેમાંથી એક ગ્રહણ કરી લે, એવી અમારી ખાસ ભલામણ છે. બન્ને પ્રકારનાં કષ્ટમાંથી કયા કષ્ટનું જોર વધારે છે, કયા વધારે વખત ચાલે છે અને કયા શુભ રાશિની પરંપરા ઉત્પન્ન કરે છે—એ સર્વ બાબત પર વિચાર કરી એ બેમાંથી એક વસ્તુ ગ્રહણ કર, અથવા, શ્લોકની ભાષામાં કહીએ તો, બેમાંથી એક કષ્ટ ત્યાગ કરવાનો નિર્ણય કર. (૩૨; ૨૧૩)

પ્રમાદજન્ય સુખ (વિરુદ્ધ) મુક્તિનું સુખ

शमत्र यद्बिन्दुरिव प्रमादजं, परत्र यच्चाब्धिरिव द्युमुक्तिजम्× ।
तयोर्मिथः सप्रतिपक्षता स्थिता, विशेषदृष्ट्याऽन्यतरद्गृहाण तत् ॥ ३३ ॥ (वंशस्थविल)

* જુઓ અધિકાર આઠમો, ચતુર્ગતિદુઃખવર્ણન.
× द्युभुक्तिजमिति पाठांतरम् ।

"આ ભવમાં પ્રમાદથી જે [illegible] પરભવમાં સ્વર્ગ અને મોક્ષ સંબંધી જે [illegible] આ બન્ને સુખને પરસ્પર પ્રતિપક્ષીપણું છે. માટે વિવેક વાપરીને, એમાંથી [illegible] કર."

વિવેચન—[illegible] ઉપરના શ્લોકને મળતો જ છે. [illegible] સુખ થોડું, થોડા વખતનું અને પરિણામે દુઃખ [illegible] જ્યારે સ્વર્ગ કે મોક્ષનાં સુખ અનુક્રમે લાંબા કે અનંત-નિરંતરનાં અને ખરા સુખનો જ સ્વાદ કરાવનારાં છે. આ બન્ને સુખને વિરોધ છે: એક હોય ત્યાં બીજું ન હોય. માટે વિવેક રાખી, વિચાર કરીને, પ્રમાદનું કે સ્વર્ગમોક્ષનું સુખ મેળવવા નિર્ધાર કર. (૩૩; ૨૧૪)

ચારિત્રનિયંત્રણાનું દુઃખ (વિરુદ્ધ) ગર્ભાવાસ વગેરેનું દુઃખ

नियंत्रणा या चरणेऽत्र तिर्यक्स्त्रीगर्भकुम्भीनरकेषु या च ।
तयोर्मिथः सप्रतिपक्षभावाद्विशेषदृष्ट्याऽन्यतरां गृहाण ॥ ३४ ॥ (उपजाति)

"ચારિત્ર પાળવામાં, આ ભવમાં તારા પર નિયંત્રણા* થાય છે, અને પરભવે તિર્યંચ ગતિમાં, સ્ત્રીના ગર્ભમાં, અથવા નારકીના કુંભીપાકમાં નિયંત્રણા (કષ્ટપરાધીનપણું) થાય છે. આ બન્ને નિયંત્રણાને પરસ્પર વિરોધ છે, માટે વિવેક વાપરીને એમાંથી એક ગ્રહણ કર." (૩૪)

વિવેચન—"સ્પષ્ટ છે. એમાંથી એક પ્રકારનું કષ્ટ સહન કરવું જ પડશે. અત્ર Choice between the two evils–બે દુઃખમાંથી એકને પસંદ કરી લેવાનું છે. નારકીનું કષ્ટ કે તિર્યંચનું કષ્ટ બહુ સખત છે અને દીર્ઘ કાળનું છે; જ્યારે સાધુજીવનમાં નિયંત્રણાનું કષ્ટ એ અતિ અલ્પ, અલ્પ સમય ચાલે તેવું અને ભવિષ્યમાં હિત કરનારું હોય છે. સર્વ પ્રકારનો વિચાર કરી, એમાંથી એક ગ્રહણ કરવા તત્પર થજે. તાત્કાલિક સુખથી લેવાઈ જઈશ નહિ, પરિણામસુખ પર વિચાર કરજે. (૩૪; ૨૧૫)

પરીષહ સહન કરવાનો ઉપદેશ (સ્વવશતામાં સુખ)

सह तपोयमसंयमयन्त्रणां, स्ववशतासहने हि गुणो महान्× ।
परवशस्त्वति भूरि सहिष्यसे, न च गुणं बहुमाप्स्यसि कञ्चन ॥ ३५ ॥ (द्रुतविलंबित)

"તું તપ, યમ અને સંયમની નિયંત્રણા સહન કર. પોતાને વશ રહીને (પરીષહાદિનું દુઃખ) સહન કરવામાં મોટો ગુણ છે; પરવશ પડીશ ત્યારે તો દુઃખ બહુ ખમવું પડશે અને તેનું ફળ કાંઈ પણ થશે નહિ." (૩૫)

વિવેચન—તપ બાર પ્રકારનાં છે: છ બાહ્ય અને છ આભ્યંતર. બાહ્ય તપમાં ઉપવાસ વગેરે આવે છે અને અંતરંગ તપમાં પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે આવે છે. તેના ઉપર અગાઉ

---

* વ્રત વગેરેને લીધે સહન કરવું પડતું કષ્ટ તથા તીર્થંકર મહારાજ, ગુરુમહારાજની આજ્ઞાનું પરાધીનપણું. × गुणो महान् इति स्थाने शिवं गुण इति वा पाठः ।

ેચન થઈ ગયું છે. યમ પાંચ છે : જીવવધત્યાગ, સત્યવચન ઉચ્ચારણ, અસ્તેય (નષ્ટ
લું, પડેલું, વિસ્મરણ થયેલું અથવા ફેંકેલું પરદ્રવ્ય ન લેવું તે અથવા સર્વથા ચારે
.રના અદત્તનો ત્યાગ કરવો તે), અખંડ બ્રહ્મચર્ય અને ધનની મૂર્ચ્છાનો ત્યાગ. એટલે,
ામાં કહીએ તો, પાંચ અણુવ્રતોનું કે મહાવ્રતોનું આદરવું એ યમ છે. સંયમ સત્તર
ારે છે. ઉપર લખેલાં પાંચ મહાવ્રતોનું આચરણ, ચાર કષાયનો ત્યાગ, મન-વચન-
ાના યોગો પર અંકુશ અગર નિરોધ અને પાંચ ઇંદ્રિયોનું દમન—એ સત્તર પ્રકારે
ામ છે. આ તપ, યમ અને સંયમને પાળવામાં થતા બાહ્ય કષ્ટને યંત્રણા કહે છે. એ
તો છે, પણ તે સ્વહસ્તે વહોરેલું અને પરિણામે શુભ ફળ આપનારું છે. એ દુઃખને,
ેષ્યમાં મહાન લાભ દેનાર જાણી, સહન કરવામાં આવે, તો તેમાંથી પણ આનંદ મળે
અને મનમાં શાંતિ રહે છે. વળી, બીજી પંક્તિમાં કહે છે તે બહુ અગત્યનું છે. સ્વ-
.પણે સહન કરવામાં બહુ લાભ છે. ભર્તૃહરિ કહે છે કેઃ—

अवश्यं यातारश्चिरतरमुषित्वाऽपि विषया,
वियोगे को भेदस्त्यजति न जनो यत्स्वयममून् ।
व्रजन्तः स्वातन्त्र्यादतुलपरितापाय मनसः,
स्वयं त्यक्ता ह्येते शमसुखमनन्तं विदधते ॥

"ઘણા વખત સુધી રહ્યા પછી પણ વિષયો આખરે તો જવાના જ છે. લોકો જો
ા પોતાની મેળે તજી ન દે, તોપણ તેનો વિયોગ થવાનો, તેમાં કાંઈ બે મત છે જ
ડે. જો તેઓ પોતાની મેળે જશે તો મન પર મહાશોકની અસર મૂકીને જશે; જ્યારે
પણે જો તેઓને તજી દઈએ તો તેઓ મહાશાંતિ આપે છે." આ હકીકત અનુભવસિદ્ધ છે.

ઘડપણમાં ઇંદ્રિયોના વિષયો, શરીરની નબળાઈથી તજવા પડે છે. ત્યાર પછી પૂર્વની
છાને લીધે બાળચેષ્ટાઓ કરવી પડે છે. દાખલા તરીકે, ગાંઠિયાનો લોટ કરવો પડે છે
ે પાનને સૂડીમાં મૂકી કાપવું પડે છે. મોટી વય સુધી વિષયો તજવાની ટેવ ન
ાવાને લીધે આવી હાસ્યાસ્પદ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. તેને બદલે જો તે ઉમ્મર પ્રાપ્ત
ય તે પહેલાં સ્વયમેવ વિષયોને તજવામાં આવે તો બહુ આનંદ થાય છે.

વળી, આ મનુષ્યભવમાં દશ, વીશ, પચીશ કે પચાસ વરસ સંયમ પાળી સ્વવશપણે
આત્મવિભૂતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું ફળ જ્યારે ચિરકાળ સુધીના સ્વર્ગમાં સુખ વા
નંત કાળ સુધીનાં મોક્ષનાં સુખ થાય છે ત્યારે અનુભવમાં આવે છે. અને અહીં જો
ાં ગફલતી કરવામાં આવે છે, તો પરભવે પરવશપણે અત્યંત દુઃખ સહન કરવાં પડે
અને કાંઈ લાભ પ્રાપ્ત થતો નથી. આવી રીતે આ જ ભવમાં પરીષહ સહન કરવામાં
ારે અનેક પ્રકારના લાભ છે, ત્યારે તે પરભવ ઉપર મુલતવી રાખવામાં દેખીતું
ાસાન છે. એ બાબતનો વિચાર કરી અત્ર શુદ્ધ વર્તન રાખી તપ, જપ, ધ્યાન, સંયમ,
દ્રિયદમન વગેરે બાબતમાં વારંવાર વધારો કરવા ચીવટ રાખવી યોગ્ય છે. (૩૫; ૨૩૬)

વર્તમાન દશા સુધારવાની શુભ ઇચ્છામાં પ્રવૃત્ત થયેલા સૂરિ કટાક્ષરૂપે કડવી ઔષધિનું પાન કરાવે છે, એ બરાબર સમજીને એના આશય પ્રમાણે વર્તન કરવું. (૩૭; ૨૧૮)

પરીષહ સહન કરવામાં વિશેષ શુભ ફળ

समग्रचिन्तार्तिहतेरिहापि, यस्मिन्सुखं स्यात्परमं रतानाम् ॥
परत्र चेन्द्रादिमहोदयश्रीः, प्रमाद्यसीहापि कथं चरित्रे ? ॥ ३८ ॥ (उपजाति)

"ચારિત્રથી આ ભવમાં સર્વ પ્રકારથી ચિંતા અને મનની આધિનો નાશ થાય છે, તેથી તેમાં જેને લય લાગી હોય તેઓને મોટું સુખ થાય છે અને પરભવમાં ઇંદ્રાસન કે મોક્ષની મહાલક્ષ્મી મળે છે. આ પ્રમાણે છે છતાં પણ આ ચારિત્રમાં શા માટે પ્રમાદ કરે છે ?"

વિવેચન—ચિંતા–રાજ્યભય ને ચોરભય.

આર્તિ–પોતાના અને બીજાના ભરણપોષણ વગેરેથી થતી માનસિક પીડા.

સાધુજીવનમાં મોટે ભાગે self-denial સ્વાત્મસંતોષ અને લભ્ય વસ્તુનો પણ ઇચ્છાપૂર્વક ત્યાગ જોવામાં આવે છે. એ સ્વાત્મસંતોષ અને સ્વયં ત્યાગમાં કેટલો આનંદ છે તે આપણે અનેક પ્રસંગે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ. એમાં ચિંતા કે બીજી કોઈ પણ પ્રકારની માનસિક ઉપાધિની ગેરહાજરી જોવામાં આવે છે. આ મોટા લાભ આગળ બીજી સર્વ વસ્તુઓ અલ્પ છે, નકામી છે, અવગણનાને યોગ્ય છે. એ માનસિક સુખ પ્રાપ્ત કરવા માટે ગમે તે પ્રકારની અગવડ સહન કરવી પડે તોપણ તેમાં પાછા હઠવું જોઈએ નહિ. આ સ્થૂળ સુખ ઉપરાંત આત્મિક વૃત્તિ શુદ્ધ થવાથી નવીન કર્મબંધ થતો નથી અથવા થાય છે તો શુભ થાય છે. પ્રથમથી (કર્મબંધના અભાવે) મોક્ષલક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે બીજાથી (શુભ કર્મબંધથી) ઇંદ્ર, મહર્દ્ધિક દેવ વગેરેની મહાલક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે ચારિત્રથી સર્વત્ર આનંદ છે. ટીકાકાર તેટલા માટે જ કહે છે કે :—

न च राजभयं न च चौरभयं, न च वृत्तिभयं न वियोगभयम् ।
इहलोकसुखं परलोकसुखं, श्रमणत्वमिदं रमणीयतरम् ॥

એટલે "સાધુજીવનમાં રાજભય, ચોરભય, વૃત્તિ(આજીવિકા)ભય કે વિયોગભય નથી; આ ભવમાં પણ સુખ છે અને પરભવમાં પણ સુખ છે; તેથી સાધુપણું રમણીય છે."

આમ હકીકત છે ત્યારે હે આત્મન્ ! તું સર્વ પ્રકારે લાભ કરે તેવા જીવનને પ્રાપ્ત કરવામાં અથવા પ્રાપ્ત કરીને તેનો નિર્વાહ કરવામાં શા માટે પ્રમાદ કરે છે ? (૩૮, ૨૧૯)

* * ૨૧૧–૨૧૯ સુધીના નવ શ્લોકો બહુ અસરકારક છે અને ખાસ યતિજીવનને ઉદ્દેશીને લખાયા છે. એમાં પરીષહસહન અને પ્રમાદત્યાગનો વિષય મુખ્ય છે. એ બાવીશ પરીષહ સહન કરવાથી મુનિજીવન સફળ થાય છે. એ બાવીશ પરીષહ નીચે પ્રમાણે છે—

૧. સમતાથી ક્ષુધા સહન કરવી.
૨. સમતાથી તૃષા સહન કરવી.
૩. સમતાથી ઠંડી–ટાઢ ખમવી.
૪. સમતાથી તાપ–ગરમી ખમવી.
૫. સમતાથી ડાંસ–મચ્છરના ડંસ ખમવા.
૬. વસ્ત્ર પ્રમાણોપેત રાખવાં.
૭. સંયમમાં અપ્રીતિ ન કરવી.
૮. સ્ત્રીસંસર્ગ સર્વથા તજવો.
૯. અપ્રતિબદ્ધ વિહાર કરવો.
૧૦. અભ્યાસના સ્થાનની મર્યાદા સાચવવી.
૧૧. ગમે તેવી શય્યાને લીધે રાગદ્વેષ ન કરવો.
૧૨. સમતાથી અન્યકૃત તિરસ્કાર સહન કરવા.
૧૩. સ્વવધ થાય તોપણ ધર્મત્યાગ ન કરવો.
૧૪. [illegible] કરતાં શરમાવું નહિ.
૧૫. [illegible] કરતાં [illegible] ન મળે, તોપણ મનની સમસ્થિતિ ખોવી નહિ.
૧૬. [illegible] સમતાથી સહેવી.
૧૭. [illegible] સ્પર્શ ખમવો.
૧૮. [illegible] ઉપર જુગુપ્સા કરવી નહિ.
૧૯. [illegible] કે નહિ, તેની દરકાર રાખવી નહિ અને થાય ત્યારે [illegible]
[illegible]
૨૦. [illegible] કરવો નહિ.
૨૧. [illegible] તો બાબતમાં [illegible] નહિ.
૨૨. [illegible]

[illegible] અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ બાવીશ પરીષહ સહન કરવાથી [illegible] નથી. [illegible]

આનંદ આવે એવું છે. એ વિષયમાં ઊંડા ઊતરવાની ખાસ જરૂર છે, પણ અત્ર તો તેવા વ્યવહારની હાજરી સ્વીકારીને જ ગ્રંથયોજના થઈ છે. આવા પ્રકારના આસ્તિક જીવોએ થોડાં કષ્ટના ભોગે સદાનું મહાસુખ પ્રાપ્ત કરવા સારુ પ્રબળ પુરુષાર્થ ફોરવવો એ ખાસ જરૂરનું છે, એટલું જ નહિ પણ, મહાલાભકારક છે. આ 'યતિશિક્ષા'ના વિષયમાં વારંવાર પુનરાવર્તન આવે છે, પરંતુ તે દોષ નથી, કારણ કે આ અનાદિ મિથ્યાભ્યાસી જીવને શુદ્ધ ઉપદેશ વારંવાર ઠસાવવા સારુ ચોક્કસ ઇરાદાથી થયેલું એ પુનરાવર્તન છે, અને એનો આશય બહુ ગંભીર હોવા સાથે શુભ છે.

સુખસાધ્ય ધર્મકર્તવ્ય—પ્રકારાંતર

महातपोध्यानपरीषहादि, न सत्त्वसाध्यं यदि धर्तुमीशः ।
तद्भावनाः किं समितीश्च गुप्तीर्धत्से शिवार्थिन्न मनःप्रसाध्याः ॥ ३९ ॥ (उपजाति)

"ઉગ્ર તપસ્યા, ધ્યાન, પરીષહ વગેરે સત્ત્વથી સાધી શકાય તેવાં છે તે સાધવાને તું શક્તિવાન ન હોય, તોપણ ભાવના, સમિતિ અને ગુપ્તિ, જે મનથી જ સાધી શકાય તેમ છે, તેને હે મોક્ષાર્થી ! તું કેમ ધારણ કરતો નથી ?" (૩૯)

વિવેચન—નવ શ્લોકમાં પરીષહ સહન કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો. છ માસાદિક તપસ્યા અને મહાપ્રાણાયામાદિક ધ્યાન તેમ જ મોટા ઉપસર્ગ, પરીષહો સહન કરવાનું કદાચ પંચમ કાળના પ્રભાવે હાલ શારીરિક બળ જેઓમાં ન હોય, તેઓ માટે પણ રસ્તા બંધ નથી; તેઓ પણ ધારે તો લાભ પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે. મન પર અંકુશ હોય, તો તેને અનુસારે ઇંદ્રિયદમન, આત્મસંયમ, યોગરુંધન વગેરે શારીરિક કષ્ટ વગરનાં મહાવિકટ કાર્યો પણ બની શકે છે. તેથી જ ઉપર કહ્યું છે કે તારાથી માસખમણ વગેરે તપસ્યા, મહાપ્રાણવાયુદમન(મહાપ્રાણાયમ) વગેરે ધ્યાન અથવા સ્થૂળ બાવીશ પરીષહસહન વગેરે સહન કરવાનું ન બને તોપણ તારે ધર્મબુદ્ધિને અંગે ઉત્પન્ન થતી સંસારની અનિત્યતા ભાવવી, તારું એકત્વપણું વિચારવું, શરીરને અશુચિનો પિંડ સમજી તેના પરથી મમતા ઘટાડવી વગેરે સુપ્રસિદ્ધ* બાર ભાવના ભાવવી એ તારું ખાસ કર્તવ્ય છે. તેમ જ પ્રથમ અધિકારમાં વર્ણવેલી મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્ય એ ચારે ભાવના નિરંતર ભાવવી એ પણ તારી ફરજ છે. એ ઉપરાંત કોઈ પણ વસ્તુ લેતાં–મૂકતાં, ચાલતાં, બેસતાં, બોલતાં ઉપયોગ રાખવો—એમાં સમિતિનો સમાવેશ થાય છે; જ્યારે મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિ પર અંકુશ રાખવો એ ગુપ્તિ કહેવાય છે. એ સમિતિ–ગુપ્તિ ધારણ કરવી, તે તારા મનોબળ પર આધાર રાખે છે અને તું ધારીશ તો એને અંગે ઘણું કરી શકીશ. એ સંબંધમાં

ભાવના-સંયમસ્થાન; તેનો આશ્રય

अनित्यताद्या भज भावनाः सदा, यतस्व दुःसाध्यगुणेऽपि संयमे ।
जिघत्सया ते त्वरते ह्ययं यमः,× श्रयन् प्रमादान्न भवाद्बिभेषि किम् ? ॥ ४० ॥ (वंशस्थविल)

"અનિત્યપણું વગેરે સર્વ ભાવનાઓ નિરંતર ભાવ; જે સંયમના (મૂળ તથા ઉત્તર) ગુણો મુશ્કેલીથી સાધી શકાય છે, તેમાં યત્ન કર, આ યમ (કાળ) તને ખાઈ જવા માટે ઉતાવળ કરે છે; ત્યારે પ્રમાદનો આશ્રય કરતી વખતે તું શું સંસારભ્રમણથી બીતો નથી ?" (૨૪)

વિવેચન—બાર ભાવનાની વધારે વિગત શાંતસુધારસ ગ્રંથમાં આપી છે:—

૧. આ સંસારમાં કોઈ વસ્તુ નિત્ય નથી, સર્વ નાશવંત છે, માત્ર આત્મા નિત્ય છે: આ **અનિત્ય**ભાવના.

૨. આ જીવને જિનવચન સિવાય કોઈનો આધાર નથી, તે ધારે તો પોતાની સત્તા સિદ્ધ કરી, પોતાના પગ ઉપર ઊભો રહી શકે: આ **અશરણ**ભાવના.

૩. આ સંસારમાં ભ્રમણ કરતાં જીવ અનેક વખત રંક અને રાજા થાય છે, ભિક્ષુ અને ઇંદ્ર થાય છે, રોગી અને પુષ્ટ થાય છે; તેમ જ સંબંધમાં પણ પુત્ર હોય તે પિતા થાય છે, સ્ત્રી હોય તે માતા થાય છે, માતા સ્ત્રી થાય છે—વગેરે અનેક પ્રકારની વિચિત્રતા થયા જ કરે છે: આ **સંસાર**ભાવના.

૪. આ જીવ એકલો આવ્યો છે, એકલો જવાનો છો, એનું કોઈ નથી, એ કોઈનો નથી, એની સાથે કોઈ જવાનું નથી: એ **એકત્વ**ભાવના.

૫. જેને હે આત્મન્! તું તારું ગણે છે, તારાં ગણે છે, તે તારું નથી કે તારાં નથી. પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ પર છે, વિનાશી છે, ત્યાજ્ય છે; તેમ જ સગાંસ્નેહી, સ્ત્રી, પુત્રાદિ પણ તારાં નથી, તું સર્વથી ભિન્ન છે: આ **અન્યત્વ**ભાવાના.

૬. શરીર પર તને મહામોહ છે, પણ તેમાં અશુચિ ભરેલી છે, દુર્ગંધી વસ્તુથી તે ભરપૂર છે, તેમાંના એક પદાર્થ પર પણ પ્રીતિ થાય તેવું નથી. માંસ, રુધિર, ચરબી, હાડકાં અને ચામડી એ સર્વ અપવિત્ર પદાર્થોનું તે બનેલું છે, માટે શરીર પર મમત્વ છોડી દેવો: આ **અશુચિ**ભાવના.

૭. મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને મનવચન-કાયાના યોગોથી જ કર્મબંધ થાય છે, એ કર્મોનું શુભાશુભપણું સમજવું અને એનો પ્રવાહ વિચારવો એ **આશ્રવ**ભાવના કહેવાય છે.

૮. તેવી જ રીતે સમિતિ, ગુપ્તિ, યતિધર્મ, ચારિત્ર, પરીષહસહન વગેરેથી કર્મબંધ થતો

× [illegible] इति पाठः प्रतिद्वयोः ।

અટકે છે, કર્મનું પ્રવેશદ્વાર બંધ થાય છે. એ સંબંધી વિચાર કરવો એને **સંવર-**ભાવના કહેવામાં આવે છે.

૯. એ ઉપરાંત આત્મપ્રદેશ સાથે લાગેલાં જૂનાં કર્મોને બાહ્ય-આભ્યંતર તપ કરીને ખેરવી નાખવાં, એનો વિપાકોદય થવા દેવો જ નહિ, એ પ્રબળ પુરુષાર્થને નિર્જરા કહેવામાં આવે છે. એની વિચારણાને **નિર્જરા**ભાવના કહેવામાં આવે છે.

૧૦. વિશ્વમંડળની રચના, નરકના પાથડા તથા આંતરાનું સ્વરૂપ, મૃત્યુલોકનો પ્રદેશ, બાર દેવલોક, ગ્રૈવેયક, અનુત્તર વિમાન અને મોક્ષનું સ્થાન, તેમાં રહેલા જીવો અને તે સર્વ સાથે પોતાના સંબંધ અને તે સર્વ સ્થળમાં થયેલાં અનંત વાર જન્મ-મરણ વિચારવાં એ **વિશ્વરચના**ભાવના.

૧૧. ધર્મ જીવને દુર્ગતિમાં પડતો બચાવે છે, એ કરતી વખત મનમાં આનંદ થાય છે અને કોઈને નુકસાન થતું નથી. એ ધર્મ દાન, શીલ, તપ અને ભાવ એ ચાર રૂપે, અથવા સાધુના દશ યતિધર્મરૂપે, શ્રાવકનાં બાર વ્રત તેમ જ એકવીસ ગુણ-રૂપે, માર્ગાનુસારીના પાંત્રીશ ગુણરૂપે, એમ અનેક રૂપે શાસ્ત્રમાં વર્ણવ્યો છે, તેને કહેનાર ઉત્તમ પુરુષોની દુર્લભતા વિચારવી એ **ધર્મ**ભાવના.

૧૨. શુદ્ધ દેવ, ગુરુ અને ધર્મને ઓળખવા મુશ્કેલ છે, ઓળખીને તેને પૂજવા વાંદવા ને આરાધવા એ વધારે મુશ્કેલ છે, પરંતુ તે જ ખરું કર્તવ્ય છે, એ **સાધકઅરિહંત**ભાવના.

આ બાર ભાવના નિરંતર ભાવવી. એ ઉપરાંત મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ્ય એ ચાર ભાવનાઓ પણ ખાસ નિરંતર ભાવવી. (એનું સ્વરૂપ પ્રથમ અધિકારમાં અને *શાંતસુધારસમાં સ્પષ્ટ કર્યું છે.)

હે સાધુ! તારે ચરણસિત્તરી અને કરણસિત્તરી બહુ સારી રીતે પાળવી જોઈએ. એ દરેકના સિત્તેર સિત્તેર ભેદ લખતાં લંબાણ થાય તેમ છે, છતાં પણ સંક્ષેપથી એ સિત્તેર ભેદનું સ્વરૂપ અત્ર બતાવીએ છીએ, કારણ કે એ સાધુજીવનમાં બહુ જ ઉપયોગી છે.

પ્રથમ ચરણસિત્તરીના ૭૦ ભેદ બતાવીએ છીએ×

वयसमणधम्म संजम, वेयावच्चं च बंभगुत्तीओ ।
नाणाइतियं तव कोहनिग्गहाई चरणमेयं ॥

પાંચ મહાવ્રત—એ સુપ્રસિદ્ધ છે. સાધુએ લેવાનાં પાંચ મહાવ્રતો.

દસ યતિધર્મ—એ બહુ જ ઉપયોગી છે. એ યતિજીવન જ છેઃ—

---

* શાંતસુધારસ ગ્રંથ બે ભાગમાં શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભાએ (ભાવનગર) પ્રકટ કરેલ છે.

× વિશેષ વિસ્તારથી આનું સ્વરૂપ જાણવાના જિજ્ઞાસુએ 'પ્રવચનસારોદ્ધાર' પ્રકરણરત્નાકર ભાગ ત્રીજાનાં પૃષ્ઠ ૧૬૦ થી ૨૨૮ સુધી જોવો.

૧. ક્ષમા ધારણ કરવી.	૬. આશ્રવની વિરતિ કરવી.
૨. અહંકારનો ત્યાગ કરવો.	૭. સત્ય ધારણ કરવું.
૩. સરળતા રાખવી.	૮. સંયમમાં નિરતિચારપણું રાખવું.
૪. લોભનો ત્યાગ કરવો.	૯. ધનમમત્વત્યાગ–ધનનો ત્યાગ કરવો.
૫. તપસ્યા કરવી.	૧૦. અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળવું.

વિગત માટે જુઓ પ્ર. ૭ પ્રશમરતિ

સત્તર પ્રકારે સંયમ—પાંચ આશ્રવનું વિરમણ; નવા કર્મબંધ કરાવનાર પ્રાણાતિપાતાદિ પાંચ મહાદોષોથી વિરામ પામવો; પાંચ ઇંદ્રિયોનું દમન; ચાર કષાયનો ત્યાગ; મન-વચન-કાયાના (ત્રણ) દંડથી વિરતિ—એ સત્તર પ્રકારે સંયમ છે. એ સિવાય બીજી રીતે પણ સત્તર ભેદ ગણી શકાય છે. તેને માટે પણ "પ્રવચનસારોદ્ધાર" ગ્રંથનું પૃષ્ઠ ૧૬૪મું જોવું.

દસ પ્રકારે વડીલોનું વૈયાવચ્ય—૧. આચાર્ય, ૨. ઉપાધ્યાય, ૩. તપસ્વી, ૪. નવદીક્ષિત શિષ્ય, ૫. રોગી સાધુ, ૬. સામાન્ય સાધુ, ૭. સ્થવિર, ૮. સંઘ, ૯. કુળ અને ૧૦. ગણ (એક વાચનાવાળા સાધુઓનો સમુદાય તે ગણ કહેવાય છે. ગણના સમૂહને કુળ કહે છે અને કુળના સમૂહને સંઘ કહે છે.) એ સર્વને અધિકાર અને યોગ્યતા પ્રમાણે આહાર આણીને, તેમની તજવીજ કરીને કે સેવા કરીને તેમને યોગ્ય સમાધિસાધન તૈયાર કરી આપવાં તે વૈયાવચ્ચ.

નવ બ્રહ્મચર્યગુપ્તિ—એને શિયળની નવ વાડો કહે છે:—

૧. જે સ્થાનમાં સ્ત્રી, પશુ અને નપુંસક હોય ત્યાં વસવું નહિ.
૨. [illegible] સાથે કથા કરવી નહિ, સ્ત્રી સંબંધી કથા કરવી નહિ, સ્ત્રી સાથે [illegible] કરવી નહિ.
૩. [illegible] જે આસન પર બેઠી હોય તે આસન પર સાથે બેસવું નહિ, તેના [illegible] પણ તે આસન પર બે ઘડી સુધી બેસવું નહિ.
૪. [illegible] અવયવ સ્થિર નાખીને જોવું નહિ. સામાન્ય રીતે જોવાઈ [illegible] અવયવની સુંદરતા સંબંધી ચિંતવના કરવી નહિ.
૫. [illegible] વાત જે ભીંતની પડખેના ઓરડામાં થતી [illegible] કે બેસવું નહિ.
૬. [illegible] પૂર્વાવસ્થામાં ભોગવ્યા હોય તે યાદ લાવવા નહિ.
૭. [illegible] આહાર નહિ: અતિકારી ભોજન [illegible].
૮. [illegible] નહિ. [illegible] શરીરમાત્ર [illegible]
[illegible]
[illegible]

જ્ઞાનાદિ ત્રય—શુદ્ધ અવબોધ, શુદ્ધ શ્રદ્ધા અને નિરતિચાર વર્તન.

બાર તપસ્યા—છ બાહ્ય અને છ આભ્યંતરઃ—

૧. ઉપવાસાદિ કરવા–ખાવું નહિ–તે અનશન, ૨. ઓછું ખાવું તે ઊણોદરિકા, ૩. ઓછી વસ્તુઓ ખાવી તે વૃત્તિસંક્ષેપ, ૪. વિગયત્યાગ કરવી તે રસત્યાગ, ૫. શરીરને જે ક્રિયાથી કલેશ થાય–કષ્ટ પડે–તે કાયકલેશ, ૬. શરીરનાં અંગોપાંગ સંકોચી રાખવાં તે સંલીનતા.

૧. પ્રાયશ્ચિત્ત, ૨. વિનય, ૩. વૈયાવચ્ચ, ૪. જ્ઞાનાભ્યાસ, ૫. ધ્યાન અને ૬. ઉત્સર્ગ.

ચાર કષાયત્યાગ.

—એ ચરણસિત્તરીના ૭૦ ભેદ થયા.

હવે કરણસિત્તરીના ૭૦ ભેદ લખીએ છીએ :—

ચાર—પિંડ, શય્યા, વસ્ત્ર અને પાત્ર અકલ્પનીય લેવાં નહિ.

પિંડવિશુદ્ધિના ૪૨ દોષરહિત આહાર લેવો.

સોળ દોષ પિંડની ઉત્પત્તિને લગતા છે.

પિંડ શુદ્ધ હોય તોપણ સંજોગબળથી સોળ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે.

દશ દોષ એષણાને લગતા છે. શુદ્ધ આહારને લેતી વખતે જોવાતા શંકા વગેરે દોષો.

(એ બેંતાળીશ દોષનું સ્વરૂપ બહુ વિસ્તારથી સમજવા યોગ્ય છે. અત્ર લખતાં ગ્રંથગૌરવ થાય તેમ છે, તેથી લખ્યું નથી. જુઓ પ્રવચનસારોદ્ધાર, પ્રકરણ-રત્નાકર, ભાગ ૩જો, પૃષ્ઠ ૧૬૮; તેમ જ ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા–ભાષાન્તર પ્રસ્તાવ ચોથાનું પરિશિષ્ટ.)

પાંચ સમિતિ—

૧. સાડાત્રણ હાથ આગળ દૃષ્ટિ રાખી, જોઈને ચાલવું.

૨. નિર્દંભપણે સત્ય અને સર્વને અભિમત થાય તેવું, થોડું પણ મુદ્દાસર અને હિતકારી બોલવું.

૩. દોષ વગરનાં આહાર–પાણી વગેરે લેવાં.

૪. વસ્તુઓ લેતાં–મૂકતાં પ્રમાર્જનાદિ ઉપયોગ રાખવો.

૫. લઘુશંકા, વડીશંકા વગેરે કરતાં ભૂમિશોધન કરવું.

બાર ભાવના—તેનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી ઉપર આવી ગયું છે. વિશેષ માટે જુઓ શ્રીશાંતસુધારસ.

બાર સાધુની પ્રતિમા—વજ્રઋષભનારાચ સંઘયણવાળો, ધીરજવાળો, સત્ત્વવંત પ્રાણી, શાસ્ત્રમાં બતાવેલી વિધિ પ્રમાણે, મુનિની બાર પ્રતિમા વહન કરે. વિસ્તારથી સ્વરૂપ સદરહુ પ્રવચનસારોદ્ધાર ગ્રંથના પૃષ્ઠ ૨૧૭થી જોઈ લેવું.

પાંચ ઇંદ્રિયનિરોધ—સ્પષ્ટ છે.

પચીસ પ્રતિલેખના:—સવારે, બપોરે અને સાંજે સર્વ ઉપકરણોની પ્રતિલેખના કરવી. (જુઓ પ્રવચનસારોદ્ધાર, પૃષ્ઠ ૨૨૫).

ત્રણ ગુપ્તિ—મન-વચન-કાયાના યોગો પર અંકુશ રાખવો, અગર તેમને રુંધવા.

ચાર અભિગ્રહ—દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી અભિગ્રહ-નિયમ કરવા તે.

ચરણસિત્તરી નિત્ય અનુષ્ઠાન છે અને કરણસિત્તરી પ્રયોજનવશાત્ પ્રાપ્ય અનુષ્ઠાન છે.

આ સર્વ સાધુયોગ્ય કર્તવ્યમાં તું પ્રવૃત્તિ કરજે. પ્રમાદથી સંસાર વધતો જાય છે, મૃત્યુ નજીક આવતું જાય છે અને ગયેલ વખત ફરી મળતો નથી; તેમ જ આ મનુષ્યદેહ ફરીને મળવો મહાદુર્લભ છે. (૪૦; ૨૨૧)

યોગરુંધનની આવશ્યકતા

*हतं मनस्ते कुविकल्पजालैर्वचोऽप्यवद्यैश्च वपुः प्रमादैः ।
लब्धीश्च सिद्धीश्च तथापि वाञ्छन्, मनोरथैरेव हहा हतोऽसि ॥ ४१ ॥ (उपजाति)

"તારું મન ખરાબ સંકલ્પવિકલ્પથી હણાયેલું છે, તારાં વચન અસત્ય અને કઠોર બાણથી ખરડાયાં છે અને તારું શરીર પ્રમાદથી બગડ્યું છે, છતાં પણ તું લબ્ધિ અને સિદ્ધિની વાંછા કરે છે. ખરેખર! તું (મિથ્યા) મનોરથથી હણાયો છે."

વિવેચન—'મન સાધ્યું તેણે સઘળું સાધ્યું' એ મહાન નિયમની સત્યતા ચિત્તદમન અધિકારમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ. એવી જ રીતે વચન અને કાયાનો નિગ્રહ કરવાની જરૂરિયાત પણ આપણે જોઈ ગયા છીએ. એ ત્રણે યોગોને છૂટા મૂકીને પછી લબ્ધિ સિદ્ધિની ઇચ્છા રાખવી એ તદ્દન મિથ્યા છે, અસંભવિત છે, અવિચારી છે. એવે [illegible] લબ્ધિ થવાની કે સિદ્ધિ થવાની ઇચ્છા રાખવી, એ મનમાં નકામો ક્લેશ કરાવનાર [illegible] કે એનું પરિણામ કાંઈ આવતું નથી અને ખેદ થવાથી ઊલટી આત્મઅવનતિ

* [illegible] "हतं मनो मे कुविकल्पजालैः", चतुर्थपंक्तिस्थाने "मनोरथैरेव हहा निहतो" [illegible] પાઠાંતરમાં બીજા પુરુષને ઉદ્દેશીને કહેવાને બદલે આત્માને ઉદ્દેશીને પ્રથમ પુરુષ [illegible] એ પાઠ પણ સમીચીન છે. એનો અર્થ "મારું મન કુવિકલ્પોથી [illegible] [illegible] અને કઠોર [illegible] ખરડાયાં છે અને શરીર પ્રમાદથી બગડ્યું છે; છતાં પણ [illegible] [illegible] મનોરથથી હણાયો છું." આ અર્થનો ભાવ સમજવા જેવો છે. [illegible] ઉપર મૂળમાં જે પાઠ બતાવ્યો છે તે આની [illegible] [illegible] બંધબેસતો છે.

થાય છે. માટે ત્રણે યોગોને મોકળા મૂકી દઈ લબ્ધિ-સિદ્ધિ મેળવવાના નકામા મનોરથો કરવા જ નહિ. શ્રી ગૌતમસ્વામીને લબ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ હતી, એ આપણે જાણીએ છીએ, પરંતુ એનું યોગવશીકરણ એટલું તો ઉત્તમ હતું કે વીરપ્રભુ પર રાગ ન હોત, તો પરમ જ્ઞાન પણ ઘણું જલદી મેળવી શક્યા હોત. હે સાધુ ! યોગને વશ કરવાની બહુ જ જરૂર છે. સંસારદુઃખનો આત્યંતિક નાશ અને સિદ્ધિલક્ષ્મીનો પ્રસાદ તેનાથી બહુ જ જલદી પ્રાપ્ત થાય છે એટલું ધ્યાનમાં રાખી યોગગુપ્તિ માટે હવે જરા ધ્યાન રાખી નીચેના ત્રણ શ્લોક વાંચ. (૪૧; ૨૨૨)

મનોયોગ પર અંકુશ–મનોગુપ્તિ

मनोवशस्ते सुखदुःखसङ्गमो, मनो मिलेद्यैस्तु तदात्मकं भवेत् ।
प्रमादचौरैरिति वार्यतां मिलच्छीलाङ्गमित्रैरनुपञ्जयानिशम् ॥ ४२ ॥ (वंशस्थ)

"તને સુખદુઃખની પ્રાપ્તિ થવી એ તારા મનને વશ છે. મન જેની સાથે મળે છે તેની સાથે એકાકાર–એકમેક થઈ જાય છે; તેથી પ્રમાદરૂપ ચોરને મળતા તારા મનને રોકી રાખ–અટકાવ, અને શીલાંગરૂપ મિત્રોની સાથે તેને નિરંતર જોડ્યા કર." (૪૨)

વિવેચન—मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः । એ સૂત્રનું રહસ્ય ચિત્તદમન અધિકારમાં આપણે જોઈ ગયા. કર્મબંધ પર સુખદુઃખનો આધાર છે અને બંધનું કારણ મન છે; તેથી સુખદુઃખપ્રાપ્તિ કરવી એ મનને વશ છે. આ એક હકીકત થઈ. એનું કારણ એ છે કે મન જેને મળે, તેના જેવું તે થઈ જાય છે. શાસ્ત્રકાર તેને તેલ સાથે સરખાવે છે. તેલ થોડું હોય પણ પાણીમાં નાખે તો જેમ ફેલાઈ જાય છે, તેમ સંસાર-સમુદ્રના જળમાં મનને મોકળું મૂક્યું હોય તો તે દોડાદોડ કરી મૂકે છે. વળી, તેલની સાથે જેવાં પુષ્પ મેળવીએ તેવી તેની ગંધ થાય છે; ઊંચું અત્તર પણ તેલ મળવાથી થાય છે, અને તેલમાં મોગરો, ચંબેલી વગેરે મેળવવાથી તેવી ગંધ થાય છે; માટે જો મનને સારી વસ્તુ સાથે મેળવવા પ્રયત્ન કરીશ, તો તે સારું થશે અને નહિ તો વિપરીત થશે.

તાદાત્મ્ય થવાને અંગે જળનું દૃષ્ટાંત જાણવા જેવું છે: જેમ પાણીમાં રંગ નાખ્યો હોય તો તે એકરૂપ થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે સાંસારિક કાર્યોમાંનાં કોઈ પણ સાથે મનરૂપ જળને મેળવ્યું હોય, તો મન તેના જેવું થઈ જાય છે, તેમ જ શીલાંગ સાથે મનને જોડ્યું હોય તો તે તદ્રૂપ થઈ જાય છે.

આ પ્રમાણે મનની સંબંધક વસ્તુ સાથે થતી તાદાત્મ્યરૂપ પ્રાપ્તિ તરફ ધ્યાન ખેંચી કહે છે કે હે યતિ ! આ પ્રમાણે વસ્તુસ્વરૂપ છે, તેથી તારા મનને પ્રમાદની સોબત થવા દઈશ નહિ; નહિ તો એ પ્રમાદી બની જશે. એને તો શીલાંગ સાથે જોડી દેવું, સમતા, દયા, ઉદારતા, સત્ય, ક્ષમા, ધીરજ વગેરે સદ્‌ગુણો સાથે તેને જોડી દેવું અને બીજો કોઈ પણ પ્રકારનો નીચ સંબંધ તેને ન થાય તે ધ્યાનમાં રાખવું. (૪૨; ૨૨૩)

ભોગવી લેવાં તેને 'ઉદીરણા' કહે છે. (પૂર્વબદ્ધ કર્મોની નિર્જરા કરવા માટે તેની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં તેને ઉદયમાં લાવી ભોગવીને, આત્મપ્રદેશથી ખંખેરી નાખવા માટે કષ્ટાદિ સહન કરવું તે 'ઉદીરણા' કહેવાય છે.) અદ્ભુત ચારિત્રવાળા મહાત્માઓ આત્મલાભની પ્રાપ્તિ માટે કષ્ટને શોધે છે, પરમાત્માની પ્રાર્થના કરે છે કે 'અમને એવાં કષ્ટ આપો,' 'विपदः सन्तु नः शश्वत्'-અમને નિરંતર વિપત્તિ હો—આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરીને પણ શુદ્ધ દૃષ્ટિથી આત્મકલ્યાણ માટે વિપત્તિ ભોગવનાર ધીર, વીર, પુરુષાર્થ કરનાર, મધ્યાહ્નને નદીની રેતીમાં આતાપના લે છે, પોસ માસની ખરી ઠંડીમાં કપડાં વગર નદીના તીર જેવાં અતિ ઠંડીનાં સ્થળો ઉપર કાઉસ્સગ્ગધ્યાને રહે છે અને બીજાં અનેક કષ્ટ ખમે છે. મોક્ષસન્મુખ થવાની ઇચ્છા હોય તેને આ પ્રમાણે કરવાની ખાસ જરૂર છે. અને હે સાધુ! તારી ઇચ્છા તો તે જ પ્રાપ્ત કરવાની છે, છતાં જરા કષ્ટ પડે કે તું હાયવોય કરે છે અથવા નિઃસાસા મૂકે છે એ તને છાજતું નથી. ઊંચી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે કેટલાક સ્વાર્થનો પણ ભોગ આપવો પડે છે, પરંતુ આમાં તો તેવું પણ કાંઈ નથી. આગન્તુક કષ્ટ પણ સહન કરવામાં તું પાછો શા માટે પડે છે? આને બદલે ઊંચી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી, એ તો તારો સ્વાર્થ છે. (૪૪; ૨૨૫)

* * ૨૨૧-૨૨૫—આ પાંચ શ્લોકમાં સાધુગુણની મુખ્યતા બતાવી. એમાં ચરણસિત્તરી, કરણસિત્તરી, ભાવનાની પ્રધાનતા અને મુખ્ય વૃત્તિએ નિર્બળ શરીરવાળા વગેરે અસમર્થને માટે પણ ત્રણ ગુપ્તિનું પ્રબળ સાધન બતાવ્યું. એ અભ્યાસથી સાધ્ય વસ્તુ છે, એમાં બાહ્ય વસ્તુની સામગ્રી પૂર્ણપણે ન મળી હોય તોપણ ચાલી શકે છે. વળી, દુનિયામાં કોઈ પણ વસ્તુ એવી નથી કે જે અભ્યાસથી સાધી શકાય નહિ. ધર્મસંગ્રહમાં કહ્યું છે કે—

एवं च विरतेरभ्यासेनाविरतिर्जीयते । अभ्यासादेव सर्वक्रियासु कौशल्यमुन्मिलति, अनुभवसिद्धं चेदं. लिखनपठनसंख्यानगाननृत्यादिसर्वकलाविज्ञानेषु सर्वेषां, उक्तमपि—

अभ्यासेन क्रियाः सर्वा, अभ्यासात्सकलाः कलाः ।
अभ्यासाद् ध्यानमौनादि, किमभ्यासस्य दुष्करम् ? ॥

"વિરતિનો અભ્યાસ પાડવાથી અવિરતિનો પરાજય થાય છે. અભ્યાસથી સર્વ ક્રિયામાં કુશળતા પ્રાપ્ત થાય છે. લેખન, પઠન, સંખ્યા, ગાયન, નૃત્ય વગેરે સર્વ કળાવિજ્ઞાન અભ્યાસથી થાય છે, એ પ્રમાણે સર્વ વિદ્વાનોને અનુભવસિદ્ધ છે. કહ્યું છે કે–" અભ્યાસથી સર્વ ક્રિયાઓ થઈ શકે છે, અભ્યાસથી સર્વ કળાઓ પ્રાપ્ત કરાય છે, અભ્યાસથી ધ્યાન, મૌન વગેરે થાય છે, અભ્યાસની પાસે શું મુશ્કેલ છે?"

આવી રીતે અભ્યાસ પાડવાની જરૂર છે. ગુપ્તિને પ્રવચનમાતા કહેવામાં આવે છે, તેનું કારણ પણ એ જ છે. એ બરાબર પ્રાપ્ત કરવાથી ભગવાનની સર્વ આજ્ઞા પળાય છે. હવે પછીના તેર શ્લોકમાં મુનિને સીધી રીતે અને આક્ષેપરૂપે શિક્ષા આપી છે, તે બહુ

यो दानमानस्तुतिवन्दनाभिर्न मोदतेऽन्यैर्न तु दुर्मनायते ।
अलाभलाभादिपरीषहान् सहन्, यतिः स तत्त्वादपरो विडम्बकः ॥ ४५ ॥ (उपजाति)

"જે પ્રાણી દાન, માન (સત્કાર), સ્તુતિ અને નમસ્કારથી ખુશી થઈ જતો નથી અને તેથી વિપરીતથી (અસત્કાર, નિંદા વગેરેથી) નાખુશ થતો નથી, અને અલાભ વગેરે પરીષહોને સહન કરે છે તે પરમાર્થથી યતિ છે; બાકી બીજાઓ તો વેશવિડંબક છે." (૪૫)

વિવેચન—કોઈ માણસ આદરસત્કાર કરે, સ્તુતિ કરે અને કોઈ તિરસ્કાર કરે, નિંદા કરે તે બન્ને ઉપર એકસરખો જ ભાવ રહે, એ +યતિસ્વરૂપ છે; એમાં ભાવધર્મનું સૂક્ષ્મ આચરણ થાય છે. માનસિક ક્ષેત્રમાં આવી રીતનો ઉચ્ચ ભાવ વર્તતો હોય અને શારીરિક ક્ષેત્રમાં અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ સર્વ પરીષહ સહન કરવામાં દઢતા હોય, તે જ તત્ત્વથી યતિપણું છે, અને તે જેનામાં હોય તે જ પરમાર્થથી યતિ–સાધુ કહેવાય છે. બાકી બીજા તો વેશની વિડંબના કરનારા છે, વેશધારી નટ જેવા છે. ભર્તૃહરિના નાટકમાં તેનો પાઠ ભજવનાર નાટકિયો પોતાની જાતમાં કેટલા ગુણ નિષ્પન્ન કરી શકે, એ દશ્ય દષ્ટાંતથી વેશધારીનું સ્વરૂપ સમજી લેવું. વેશધારીને તો એ પણ એક જાતનો વ્યવહાર જ થઈ પડે છે; પછી ધાર્મિક જીવનનો છેડો આવે છે. નાટકનો પાઠ ભજવવો મૂકી દઈ શુદ્ધ દશા જાગ્રત કર. પૂર્ણ અનુકૂળ જોગવાઈ છતાં, પ્રસંગ ખોઈશ તો પસ્તાવો થશે. (૪૫; ૨૨૬)

યતિએ ગૃહસ્થની ચિંતા ન કરવી

दधद् गृहस्थेषु ममत्वबुद्धिं, तदीयतप्त्या परितप्यमानः ।
अनिर्वृतान्तःकरणः सदा स्वैस्तेषां च पापैर्भ्रमिता भवेऽसि ॥ ४६ ॥ (उपजाति)

"ગૃહસ્થ ઉપર મમત્વબુદ્ધિ રાખવાથી અને તેઓનાં સુખદુઃખની ચિંતા વડે તપવાથી, તારું અંતઃકરણ સર્વદા વ્યાકુળ રહેશે, અને તારાં અને તેઓનાં પાપથી તું સંસારમાં રખડયા કરીશ." (૪૬)

વિવેચન—'આ મારા શ્રાવક છે, આ મારા ભક્ત છે' એ મમત્વબુદ્ધિ છે. એ રાગનું કારણ છે, મોહને નિષ્પાદન કરે છે અને એક જાતનો નવો વ્યાપાર કરાવે છે.

* એનો સામાન્ય વિષય મુનિહિતશિક્ષા છે, બાકી દરેક હકીકતને તે સિવાય બીજો કાંઈ સંબંધ નથી. એને કહેવતો– maxims કહી શકાય. × जयन् इति वा पाठः ।

+ કહ્યું છે કે "समो य माणावमाणेसु—માન અને અપમાન વિષે જે સરખા હોય" તેમ જ "नवि तस्स कोइ देसो—તેને દ્વેષ કરવા લાયક કોઈ પણ નથી."

રાગ વધારે થાય છે ત્યારે ભક્ત–રાગી શ્રાવકોનાં સુખદુઃખથી તેવા યતિનું મન પ્રસન્ન થાય છે અથવા બળે છે. પરિણામે મનમાં કોઈ જાતની નિવૃત્તિ રહેતી નથી, સમતાનો છેડો આવતો જાય છે અને અનેક પ્રકારના સાવદ્ય આદેશ–ઉપદેશ કરતાં અને ગૃહસ્થના સલાહકારક થતાં સાધુપણું નાશ પામે છે. હે યતિ! આ તારા રાગી છે અને આ બીજા સાધુના રાગી છે એવી ક્ષુદ્ર બુદ્ધિ રાખવી એ તારા જેવા ઊંચી હદના પ્રાણીઓને શોભે પણ નહિ. ઉપાધ્યાયજી કહે છે કે 'તમારાથી ન રહેવાય તો મુનિ ઉપર રાગ કરજો, કારણ કે જેમ વિષનું ઔષધ વિષ છે,[1] તેમ રાગનું ઔષધ મુનિ પરનો રાગ છે.' આનો આશય સમજ. શ્રાવકને મુનિ પર રાગ કરવાનું કહ્યું છે, તે એટલા માટે કે નીરાગી મુનિ પ્રેમ દ્વારા ભક્તિ કરતા શ્રાવકોને શુદ્ધ માર્ગે લાવશે. એવો જ રાગ શ્રી ગૌતમસ્વામીનો શ્રી વીરપ્રભુ પ્રત્યે થયેલો સમજવો, પણ ગુરુનો રાગ તો તદ્દન પ્રશસ્ત હોય; આને બદલે તું મારા–તારા શ્રાવક કરે અને દૃષ્ટિરાગ કરાવી તે દ્વારા પોતાને અને તેઓને અનંત કાળચક્ર સુધી સંસારમાં ભમાડે, તો તો બહુ જ ખોટું કહેવાય.

રાગ ઓછો કરવાના બે ઉપાય છે: ગૃહસ્થનો ઓછો પરિચય **गिहिसंथवं न कुज्जा** ગૃહસ્થનો અપરિચય, નકામી વાતોનો ત્યાગ, અભ્યાસમાં ચિત્તક્ષેપન, શાસ્ત્રોક્ત રીતે નવકલ્પી વિહાર અને એક સ્થાન પર ઘડપણ, અશક્તિ, રોગાદિ કારણ સિવાય વિશેષ સ્થિરતા ન કરવાની ટેવ–એ પ્રથમ ઉપાય છે, જે બાહ્ય વર્તનને લગતો છે; અને બીજો ઉપાય રાગનું કટુવિપાકપણું, આત્મપરિણતિનું ડોળાવાપણું વગેરેની ચિંતવના કરવી એ છે. (૪૬; ૨૨૭)

ગૃહસ્થચિન્તાનું ફળ

त्यक्त्वा गृहं स्वं परगेहचिन्तातप्तस्य को नाम गुणस्तवर्षे ?।
आजीविकास्ते* यतिवेषतोऽत्र, सुदुर्गतिः प्रेत्य तु दुर्निवारा ॥ ४७ ॥ (उपजाति)

"પોતાનું ઘર ત્યજીને પારકા ઘરની ચિંતાથી પરિતાપ પામતા હે ઋષિ! તને શો લાભ થવાનો છે? (બહુ તો) યતિના વેશથી આ ભવમાં તારી આજીવિકા (સુખે) ચાલશે પણ પરભવમાં મહામાઠી દુર્ગતિ અટકાવી શકાશે નહિ." (૪૭)

વિવેચન—તારે સંસારીપણાનું એક ઘર હતું; તેની ચિંતા મૂકીને હવે શ્રાવકોનાં ઘણાં ઘરોની ચિંતા તું કરે છે તેથી લાભ શો? આ તો 'લેને ગઈ પૂત ઔર ખો

૧. અથવા સર્પના વિષનું ઔષધ સર્પનો મણિ છે તેમ.

* आजीविकास्ते એ પ્રમાણે પાઠ સર્વત્ર જણાય છે, તેનો અર્થ શબ્દાર્થમાં આપ્યો છે તેમ થઈ શકે છે, પણ સકારની જરૂર બહુ લાગતી નથી. 'તારી આજીવિકા' એવો અર્થ વિશેષ યોગ્ય જણાય છે. आजीविका आस्ते એમ ભાવ નીકળી શકે એટલે યતિવેશથી તારી આજીવિકા વર્તે છે–ચાલે છે: આ પ્રમાણે અર્થ કરવાથી ભાવ બેસતો આવે છે.

દેખીતાં પ્રશસ્ત સાવદ્ય કર્મોનું ફળ

कथं महत्त्वाय ममत्वतो वा, सावद्यमिच्छस्यपि सङ्घलोके ।
न हेममय्यप्युदरे हि शस्त्री, क्षिप्ता क्षणोति क्षणतोऽप्यसून् किम् ? ॥ ४९ ॥ (उपजाति)

"મહત્ત્વતા માટે અથવા મમત્વપણાથી સંઘલોકોમાં પણ સાવદ્ય કેમ વાંછે છે ? ું સોનાની છરી હોય તે પેટમાં મારવામાં આવે ત્યારે તે એક ક્ષણવારમાં પ્રાણનો નાશ રતી નથી ?" (૪૯)

વિવેચન—આ સ્થાને પ્રતિષ્ઠાલેખ કોતરાશે, તેમાં મારું નામ રહેશે, લોકોમાં પ્રસિદ્ધ થશે—આવી કાંઈક યશકીર્તિ મેળવવાની બુદ્ધિથી, કાંઈક મારાપણાના મોહથી અને વિશેષે કરીને અજ્ઞાનથી સાવદ્ય કર્મોનો આદેશ-ઉપદેશ થઈ જાય છે. કોઈ પણ કાર્યમાં જો જરા પણ પૌદ્ગલિક આશા રાખી, અભિમાન કે કપટ કર્યું, તો તે અશુદ્ધ કર્મ જ થાય છે; પછી તે પ્રશસ્ત હો કે અપ્રશસ્ત હો, પણ તેવાં કૃત્યોથી પાપબંધ અને તેનાં ભયંકર પરિણામો અવશ્ય થાય, તે તું શા માટે કરે છે ? છરી હોય, પછી તે સોનાની હોય કે રત્નજડિત હોય, પણ ઉદરમાં ખોસી હોય તો જરૂર આંતરડાં બહાર કાઢે છે અને પ્રાણ લે છે. આવી રીતે વસ્તુસ્વભાવના ખોટા ખ્યાલથી કેટલાક ધર્મને બહાને અપ્રશસ્ત આચરણ કરી, પોતાના આત્માને છેતરનારા જીવો તન્નિમિત્તે અનંત સંસાર વધારે છે. વાત એ છે કે મમતા કે મહત્ત્વતાને અંગે જે અપ્રશસ્ત આચરણ થાય છે તે નુકસાન કરનાર થાય છે. તે સિવાયનાં કાર્યો પ્રશસ્ત હેતુથી કરવામાં આવ્યાં હોય તો તેનો અત્ર નિષેધ નથી. સોનાની છરી જો પેટમાં મારી હોય તો આંતરડાં કાપી નાખે છે, પણ જો તેને મ્યાનમાં રાખવામાં આવે તો તે શોભા આપે છે અને બચાવ કરે છે. એ દૃષ્ટાંત બહુ ઉપયોગી છે. પ્રાજ્ઞ ધીમાન સંત એવાં સાવદ્ય કાર્યોથી દૂર રહે છે, ઉપદેશ કરે છે તોપણ પૌદ્ગલિક વાંછા વગર શ્રોતાના એકાંત લાભની અપેક્ષાએ જ કરે છે. મમત્વ અને મહત્ત્વતાને અંગે સંઘ માટે પણ થતું સાવદ્ય ચિંતવન આત્મજીવનરૂપ ઉદરમાં નાખવાથી સંયમપ્રાણને હરી લે છે. છરી લોઢાની જ છે, પણ તે સંઘલોકને અંગે વપરાવાથી સોનાની છે એમ ગણવામાં આવ્યું. અત્ર મમત્વ અને મહત્ત્વતાને શસ્ત્રના-છરીના મૂળ સ્થાનકે રાખવામાં આવ્યાં છે; ઉદર તે આત્મપરિણતિ અને પ્રાણસ્થાને ચારિત્રજીવન, એમ યોજના કરી છે. (૪૯; ૨૩૦)

નિષ્પુણ્યકની ચેષ્ટા; ઉદ્ધત વર્તન-અધમ ફળ

रङ्कः कोऽपि जनाभिभूतिपदवीं त्यक्त्वा प्रसादाद्गुरो-
र्वेषं प्राप्य यतेः कथञ्चन कियच्छास्त्रं पदं कोऽपि च ।
मौखर्यादिवशीकृतर्जुजनतादानार्चनैर्गर्वभाग्-
आत्मानं गणयन्नरेन्द्रमिव धिग्गन्ता द्रुतं दुर्गतौ ॥ ५० ॥ (शार्दूलविक्रीडित)

ઉપકરણોથી સંતોષિત કરશો. ઉચ્ચિતાનુસાર તો આ ગુણ અનેક વખત મન ખાતે છે, કરે છે, એટલે કે અનેક પ્રસંગે ઉપયોગી પણ થાય છે, પરંતુ તેનો આશય શુદ્ધ નથી તેથી તેવો ઉત્પત્તિ થતી નથી. (૫૦; ૨૩૧)

ચારિત્રપ્રાપ્તિ–પ્રમાદત્યાગ

प्राप्यापि चारित्रमिदं दुरापं, स्वदोषजैर्यद्विषयप्रमादैः ।
भवाम्बुधौ धिक् पतितोऽसि भिक्षो ! हतोऽसि दुःखैस्तदनन्तकालम् ॥५१॥ (उपजाति)

"મુશ્કેલીથી પણ મળી શકે તેવું આ ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરીને પોતાના દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા વિષય અને પ્રમાદો વડે હે ભિક્ષુ! તું સંસારસમુદ્રમાં પડતો જાય છે અને તેના પરિણામે અનંત કાળ સુધી દુઃખ પામીશ." (૫૧)

વિવેચન—સ્પષ્ટ છે. ઉપરના શ્લોકમાં જે પ્રસાદ કર્યો છે. કર્મબંધન દ્વારા પોતાના ઉત્પન્ન કરેલા વિષય-પ્રમાદો છે અને તેનો જો પ્રસાર થતા હોય, તો પછી અનંત કાળ સુધી તારે દુઃખો ખમવાં પડશે. મુખ્ય વાત એ જ છે કે વિષય, પ્રમાદ અને ક્રિયા થાય છે. ગુણ તેનું વર્ણન, તો પછી રીતે અનંત દુઃખસમુદ્રમાં તેમાં નવાઈ નથી. (૫૧; ૨૩૨)

બોધિરત્નપ્રાપ્તિ–આત્મહિતસાધન

कथमपि समवाप्य बोधिरत्नं, युगसमिलादिनिदर्शनाद् दुरापम् ।
कुरु कुरु रिपुवश्यतामगच्छन् , किमपि हितं लभसे यतोऽर्थितं शम् ॥ ५२ ॥ (पुष्पिताग्रा)†

"યુગસમિલા વગેરે સુપ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંતોથી મહામુશ્કેલીથી મેળવી શકાય તેવું બોધિરત્ન (સમકિત) પામીને શત્રુઓને વશ થઈ ન જતાં કાંઈ પણ આત્મહિત કર, જેથી કરીને ઇચ્છિત સુખ પ્રાપ્ત થાય." (૫૨)

વિવેચન—સમકિત થવામાં સાધારણ અતિશય સહેલાં કારણો છે: અનુકંપા, અકામ નિર્જરા, સુપાત્ર દાન, દાન, વિનય, અજ્ઞાન, સંયોગ-વિયોગ, દુઃખ, ઉત્સવ, ઋદ્ધિ અને સત્કાર. આ સમકિતની પ્રાપ્તિ અતિ દુર્લભ છે. મનુષ્યજન્મની દુર્લભતા બતાવવા માટે શાસ્ત્રમાં દશ દૃષ્ટાંતો કહ્યાં છે, જે અતિ પ્રસિદ્ધ છે. તેના પર સંપૂર્ણ વિવેચન કથાસહિત આ ગ્રંથમાં અગાઉ થઈ ગયું છે.* તે દૃષ્ટાંતો પૈકી યુગ-સમિલાના દૃષ્ટાંતમાં આપણે વાંચ્યું હતું કે જે આખુંયે અર્ધ રાજ પ્રમાણનો સ્વયંભૂરમણ નામનો સમુદ્ર છે,

† ન. ન. ર. ય (૧-૩) ન. જ, જ, ર. ગ. (૨-૪). અક્ષર દરેક ચરણમાં અનુક્રમે ૧૨-૧૩, ૧૨-૧૩ છે. 'અપરવક્ત્ર'ની ઉપર દરેક ચરણે અક્ષર ઉમેરવાથી 'પુષ્પિતાગ્રા' થાય છે. એ વિષમ વૃત્ત છે. लक्षणं पुष्पिताग्रायाः वृत्तरत्नाकरे. अयुजि नयुगरेफतो यकारो, युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा.

* જુઓ પૃ ૧૩૨ થી આગળ આદિ. ‡ પૃ ૧૩૮.

સામગ્રી–તેનો ઉપયોગ

गुरूनवाप्याप्यपहाय गेह–मधीत्य शास्त्राण्यपि तत्त्ववाञ्चि ।
निर्वाहचिन्तादिभराभावेऽप्यृषे ! न किं प्रेत्य हिताय यत्नः ॥ ५४ ॥ (उपजाति)

"હે યતિ ! મહાન ગુરુની પ્રાપ્તિ થઈ, ઘરબાર છોડ્યાં, તત્ત્વ પ્રતિપાદન કરનારા ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો અને નિર્વાહ કરવાની ચિંતા વગેરેનો ભાર ઊતરી ગયો, છતાં પણ પરભવના હિત માટે પ્રયત્ન કેમ થતો નથી ?" (૫૪)

વિવેચન—હે સાધુ ! તને સદ્ગુરુ મળ્યા, તેં ઘરબાર છોડ્યાં, પૈસા છોડ્યા, સ્ત્રી છોડી અને સર્વથી વધારે દ્રવ્યાનુયોગની ફિલોસોફીનું તને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું, તેમ જ એ સર્વથી વધારે તારે ભરણપોષણ કરવાની ચિંતા મટી ગઈ, તારે વ્યાપાર કરવાની, અરજીઓ લખવાની, દવા આપવાની, નામું માંડવાની, હિસાબો ચૂકવવાની, ખટપટ કરવાની, રાજ્ય ચલાવવાની કે એવી કોઈ પણ જાતની ચિંતા રહી નથી. તેમ જ તારે પુત્રપુત્રીઓને ઉછેરવાની, ભણાવવાની કે પરણાવવાની ચિંતા નથી; સ્ત્રી સારુ ઘાટ ઘડાવવા નથી કે સાડીઓ ખરીદવી નથી; ઘર બાંધવાં નથી કે રિપેર કરાવવાં નથી—આવી કોઈ પણ જાતની ઉપાધિ નથી; છતાં તું સંસારમાં–વિષયકષાયસંસાર–રહ્યોગાગ્યો રહે છે, એ તારી ભૂલ છે. સંસારમાં ડૂબવાનાં સાધનો–નિમિત્તો તેં દૂર કર્યાં છે, છતાં પણ સંસારને વળગતો જાય છે એ તારું દીર્ઘદર્શીપણું નથી. તું આ બધું જાણે છે. છતાં પરભવનું હિત થાય, તેવો પ્રયાસ શા માટે કરતો નથી ? તું બન્ને ભવનું બગાડે છે, માટે વિચાર કર, જાગ્રત થા અને કાર્યસિદ્ધિના રસ્તા પર આવી જા. (૫૪; ૨૩૫)

સંયમની વિરાધના કરવી નહિ

विराधितैः संयमसर्वयोगैः, पतिष्यतस्ते भवदुःखराशौ ।
शास्त्राणि शिष्योपधिपुस्तकाद्या, भक्ताश्च लोकाः शरणाय नालम् ॥५५॥ (उपजाति)

"સંયમના સર્વ યોગોની વિરાધના કરવાથી, તું જ્યારે ભવદુઃખના ઢગલામાં પડીશ, ત્યારે શાસ્ત્રો, શિષ્યો, ઉપધિ, પુસ્તક અને ભક્ત લોકો વગેરે કોઈ પણ તને શરણ આપવાને શક્તિમાન થવાનાં નથી." (૫૫)

વિવેચન—સંયમના સત્તર ભેદની વિરાધનાનાં ફળ શું થશે તે ઉપરના શ્લોકોમાં આપણે અનેક વાર જોઈ ગયા. દુર્ગતિગમન અને અનંત ભવભ્રમણ એ સંયમવિરાધનાનાં અનિવાર્ય ફળ છે, આ નિર્વિવાદ વાત છે. ત્યારે પછી તારો આધાર શો છે એનો વિચાર કર્યો ? સમજ કે તેં મોટા આચારાંગાદિ સૂત્રો વાંચ્યાં હશે કે મોટો શિષ્યનો પરિવાર એકઠો કર્યો હશે, ઉપધિ સંગ્રહી હશે, પુસ્તકપાનાંનો ભંડાર કર્યો હશે કે તને નમન કરનારા અનેક શ્રાવકો તારા ભાવિકો હશે, પરંતુ દુર્ગતિએ જતાં એ કોઈ પણ તારી પડખે

સામાયિક એટલે સમતાનો જેમાં લાભ થાય છે તે. સાધુ આખો વખત સામાયિકમાં જ વર્તે છે. વાંચનારને નવાઈ લાગશે, પણ સાધુ ખાતાંપીતાં અને નિહારાદિ દરેક ક્રિયા કરતાં પણ સામાયિકમાં જ છે, કારણ કે સર્વ કાળ તેઓ આત્મિક ઉન્નતિ અને સંયમ પાળવાના ઉદ્યમમાં જ વર્તે છે. એક ક્ષણમાત્ર સામાયિકમાં હોય તો ઉપર કહ્યું તેટલું તો સ્થૂળ સુખ મળે છે. આવું મહાઊંચા પ્રકારનું સાધુનું જીવન તને પ્રાપ્ત થયું છે. હવે જરા પ્રમાદ કરીને જો તું આળસમાં વખત કાઢીશ કે વિષયકષાયમાં પ્રવૃત્તિ કરીશ, તો અનંત સંસાર વધશે, ઉપર કહેલો મોટો લાભ મળશે નહિ અને ફરી વાર સંયમની પ્રાપ્તિ થવી પણ મુશ્કેલ પડશે. (૫૬; ૨૩૭)

સંયમનું ફળ—ઐહિક આમુષ્મિક; ઉપસંહાર

नाम्नापि यस्येति जनेऽसि पूज्यः, शुद्धात्ततो नेष्टसुखानि कानि ।
तत्संयमेऽस्मिन् यतसे मुमुक्षोऽनुभूयमानोरुफलेऽपि किं न ? ॥ ५७ ॥ (उपजाति)

"સંયમના નામમાત્રથી પણ જો તું લોકોમાં પૂજાય છે, તો જો ખરેખર તે શુદ્ધ હોય તો કયું ઇષ્ટ ફળ તને ન મળે ? જે સંયમનાં મહાન ફળ પ્રત્યક્ષ અનુભવવામાં આવ્યાં છે, તે સંયમમાં હે યતિ ! તું કેમ યત્ન કરતો નથી ?" (૫૭)

વિવેચન—ગંભીર આશયવાળો આ શ્લોક તેના અધિકારીએ બહુ જ વિચારવા યોગ્ય છે. હે મુનિ ! તને વસ્ત્ર, પાત્ર, આહાર આપવા માટે લોકો પડી મરે છે, તને વાંદે છે, પૂજે છે, નમે છે અને માન આપે છે, એ સર્વનું કારણ શું ? તું સંયમવાન છો, એટલા નામ માત્રથી જ તને આવું મોટું માન મળે છે. જે રાજાઓ અથવા શેઠિયાઓ ગવર્નર પાસે ડોક નમાવતાં પણ વિચાર કરે, તે તારી પાસે પંચાંગ પ્રણામ કરે છે, એ સંયમના નામને છે. કેટલાક અપ્રામાણિક વ્યાપારીઓ પૈસા પેદા કરી જાય છે, પણ તે દેખાવમાં પ્રામાણિક રહે તો જ તેમ કરી શકે છે. સ્પષ્ટ રીતે કહે કે 'હું અપ્રામાણિક છું' તો તેનો વ્યવહાર ચાલે નહિ. એવી રીતે સંયમના મહાન ગુણો તારામાં છે એમ ધારી તને લોકો નમન-પૂજન કરે છે. એ જ ગુણો જો ખરેખર તારામાં હશે તો પછી તને મોટો લાભ થશે. દુનિયામાં એવી કોઈ પણ વસ્તુ નથી કે જે સંયમવાનને મળે નહિ. સંયમવાનને ઇચ્છા જ થતી નથી એ ખરું છે, પરંતુ મોક્ષસુખ તો તેને પણ ગમે છે અને એ સુખ પણ સંયમથી મળી શકે છે. આવાં સંયમનાં ફળ વિચારીને મુમુક્ષુ જીવ શાંત ચિત્તે આદરવા યોગ્ય હોય તે જ આદરે છે. આ અગત્યની બાબત પર સાધુજીવનનો આધાર છે; તેથી દરેક અધિકારીએ આ વિષય પર શાંતિના વખતમાં, એકાગ્ર ચિત્તે, લાંબા કાળ સુધી, વિચાર કરવો. સંસારની દૃઢ ભાવના છૂટવાનું અને પોતાની ફરજ બજાવવાનું

સુધરે તો ગ્રંથનો મોટો ઉદ્દેશ પાર પડે; છતાં ગ્રંથકર્તાએ પોતાની નેમ પાર પાડવા માટે, તેઓ તરફ પણ પૂરતાં કટુ વચન વાપર્યાં નથી અને વિવેચનમાં પણ એ મુદ્દા ઉપર બહુધા લક્ષ્ય આપ્યું છે.

આ જીવને મુનિમાર્ગ બહુ કઠણ છે એમ લાગે છે. એનું કારણ એ છે કે જીવનો અનાદિ અભ્યાસ ઇંદ્રિયોનાં સુખ ભોગવવાં અને મનને નિરંકુશ છોડી દેવું–એ થઈ ગયો છે. પ્રસંગ મળતાં પ્રમાદ અને કષાય કરવામાં આ જીવ વિચાર કરતો નથી. ડુંગર ચઢવું મુશ્કેલ લાગે છે, તેમ જ ગુણસ્થાન પર ચઢવું એમાં પ્રબળ પુરુષાર્થની જરૂર પડે છે. એ પુરુષાર્થ થાય નહિ ત્યાં સુધી એ માર્ગ અતિ મુશ્કેલ લાગે છે, પરંતુ એક વખત રાગદ્વેષ અને સંસારનું ખરું સ્વરૂપ જાણ્યા પછી અને આત્મિક તથા પૌદ્‌ગલિક ભાવ વચ્ચેનો તફાવત સમજ્યા પછી, સંસાર કડવો ઝેર જેવો લાગે છે. આવા જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યવાસી જીવો એક વખત વમેલા સાંસારિક ભાવોને ચાહતા નથી, થૂંકેલું ગળતા નથી અને તત્ત્વતઃ તેના પર દુગંચ્છા રાખે છે. જેઓ આ સ્વરૂપ બરાબર સમજ્યા ન હોય, અથવા સમજીને પતિત થયા હોય, તેઓ કોઈ વખત વિષયાદિકને આધીન થઈ જાય છે, પૈસા રાખે છે, સ્ત્રીસંબંધ કરે છે અને ધર્મના ખોટા બહાનાથી યાંત્રિક વિહાર જેવાં ત્યાજ્ય કાર્યો પણ કરે છે. આ સર્વ સંસાર છે. એમાં વસ્તુસ્થિતિનું ખરું જ્ઞાન નથી, ઓઘ શ્રદ્ધા પણ નથી અને સંપ્રદાયના પ્રચલિત રિવાજોનું અનુસરણ પણ નથી. આવા પ્રકારની ચેષ્ટા જોઈ કવચિત્ મુનિમાર્ગ પર અપ્રીતિ ન કરવી. એ માર્ગ બહુ જ ઉત્તમ છે, એટલું જ નહિ પણ સર્વોત્તમ છે, સમતામય છે, મોક્ષસુખની પ્રસાદી છે અને સર્વ કલેશનો નાશ કરનાર છે. એ માર્ગમાં આત્મકલ્યાણ તરફ લક્ષ્ય રાખી જેટલો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે તેટલો લાભ થાય છે અને મળેલ લાભ જતો નથી. વળી, જેઓ એ માર્ગ આદરી શકતા ન હોય, તેવાઓએ પણ એના ગુણો પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખવી અને તેના તરફ શુભ દૃષ્ટિ રાખ્યા કરવી. ઇચ્છા રાખવાથી ને પ્રયાસ કરવાથી ઇચ્છિત વસ્તુ યોગ્ય કાળે પ્રાપ્ત થાય છે.

જેઓ દુનિયાના વ્યવહારોથી બહાર હોઈ દુનિયાને ઉપદેશ દેવાની જગ્યા લેતા હોય, તેઓના સંબંધમાં અભિપ્રાય આપતાં ધોરણ ઊંચા પ્રકારનું તો રાખવું જ જોઈએ. જેઓ ધાર્મિક બાબતો પર મોટાં ભાષણો આપતા હોય, દુનિયાની નજરમાં કામક્રોધાદિકથી મુક્ત ગણાતા હોય, તેઓ પણ પ્રાકૃત મનુષ્યની માફક વિષયાંધ અથવા ઇંદ્રિયવશ થઈ જાય, તે માફ ન થઈ શકે તેવું વર્તન ગણાય. અને એવા ક્ષુલ્લક મનુષ્યોને તો સમુદાય તુરત જ દૂર કરી નાખે છે; છતાં કેટલીક વખત દેખીતી બાબતમાં પણ મનુષ્યસ્વભાવ સરાગ દૃષ્ટિથી ભૂલ કરે છે. દોરા–ચિઠ્ઠી કરનાર, છડી પોકરાવનાર, રેલ્વેમાં મુસાફરી કરનાર, સ્ત્રીસંબંધ કરનાર અથવા વાડી ગાડી રાખનાર આવા યતિ, ગોરજી કે સાધુઓ ધર્મને વગોવનારા થાય છે. તેવાઓને રાગથી સન્માન મળે છે તે અનિષ્ટ છે. આવું વર્તન તો

લંબાણથી વિવેચન કર્યું છે. હમેશાં બાહ્ય આચરણ કાળાનુસાર પ્રાપ્ત થયેલી સંઘયણ આદિ સામગ્રી અનુસારે જ બની શકે છે. આ પોતાની વ્યક્તિ ઉપર પોતાની હકીકત વિચાર કરવાથી તરત જ અનુભવમાં આવે તેવું છે. જો શાસ્ત્રનાં દરેક વચન સુપરિણામે પરિણમવામાં ન આવે તો તે શાસ્ત્ર શસ્ત્રરૂપે પરિણામ પામી, પ્રાણીને પોતામાં ગુણીપણું મનાવી, બીજા ગુણીઓમાં અવગુણીપણું મનાવી, તેઓની અવજ્ઞા અને પોતાના ઉત્કર્ષ દ્વારા અનંત કાળચક્ર સુધી સંસારમાં રઝળાવે છે.

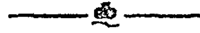
મુનિજીવન એકાંત પરોપકારપરાયણ છે. એમાં આળસરૂપ નિવૃત્તિ નથી, પરંતુ વિશુદ્ધ પ્રવૃત્તિગર્ભિત નિવૃત્તિ છે અને તારા સર્વ પુરુષાર્થને પૂરતો માર્ગ આપી પરોપકાર કરવાની તારી વૃત્તિને રસ્તો આપે એવો પરમ વિશુદ્ધ એ માર્ગ છે. એ માર્ગની એક ક્ષણ પણ અસંખ્ય વરસો સુધી ઉત્કૃષ્ટ સુખ આપે છે અને એનું નામ પણ વંદન, નમસ્કાર, સ્તુતિ મેળવે છે.

હે યતિ! આ અધિકારમાં કડવું ઔષધ આપ્યું છે, પરંતુ આપનાર વૈદ્ય(સૂરિ)નો અંતરંગ આશય સમજવા યત્ન કરજે. સંસારત્યાગ એ યતિજીવન છે. વેશ બદલવો એ ખરો સંસારનો ત્યાગ નથી, પરંતુ કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મત્સરાદિ અંતરંગ શત્રુનો નાશ કરવો એ સંસારત્યાગ છે. આટલી ટૂંકી હકીકત ધ્યાનમાં રાખી તારાથી બીજા કોઈનો ઉપકાર ન બને તો ભલે, પણ તું તારા આત્માનું તો બગાડીશ નહિ. પરનિંદા, મત્સર, ઈર્ષા, માયા વગેરે સુપ્રસિદ્ધ અઢાર પાપસ્થાનકોનો ત્યાગ કરજે અને તારી ફરજ શી છે તેનો અહર્નિશ વિચાર કરજે, તેમ જ તારે યોગ્ય આવશ્યક પડિલેહણાદિક ક્રિયામાં સાવધાન રહેજે. જો તારામાં શક્તિ હોય તો જ્ઞાનથી પરોપકાર કરજે: લોકોને ઉપદેશ આપીને અથવા લેખો લખીને આ જમાનાને અને આવતા જમાનાને [illegible] કરજે. આ જમાનાને તારા જેવા પાસેથી નિઃસ્પૃહ ઉપદેશ સાંભળવાની બહુ જરૂર [illegible] સાંસારિક જ્ઞાન પ્રવૃત્તિમય થઈ જવાથી ધાર્મિક અભ્યાસ ઘટતો જાય છે અને તેના [illegible] જો તારી તરફથી કાંઈ અસાધારણ ચમત્કારી અસર થાય તેવો ઉપદેશ થશે તો [illegible] જ્ઞાનક્રિયાની પ્રવૃત્તિ દ્વારાએ તેનો લાભ મળી શકશે અને તે લાભથી તારા [illegible] થશે. તું ગમે તેમ કરી તારી પંક્તિના યતિઓને ફરજનું ભાન [illegible] થશે તો પછી જે હેતુથી તારો પ્રયાસ છે તે જરૂર પાર પડશે.

[illegible] અધિકારમાં કોઈ સ્થાને કઠિન શબ્દોમાં લખાયું હોય તો ક્ષમા કરજો. જેમ [illegible] નિશ્ચય કર્યો હતો, છતાં લાગણીના બળથી કાંઈ વિશેષ લખા[illegible] ક્ષમાયાચના છે. તમારા અંતઃકરણમાં શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય જેવી [illegible] જેવી અદ્‌ભુત ઉપદેશશક્તિ અને શ્રી હરિભદ્રસૂરિ જેવી [illegible] અંતઃકરણની પ્રાર્થના છે. સાધુજીવનને અંતઃકરણથી નમસ્કાર [illegible] જીવન તરફ ઉચ્ચ ભાવ અને વિશેષ બહુમાન [illegible] છે અને છે.

[illegible] यतिशिक्षोपदेशनामा त्रयोदशोऽधिकारः ॥

चतुर्दशो मिथ्यात्वादिनिरोधाधिकारः ॥

તેરમા અધિકારનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સાધુને માટે ઉપદેશનો હતો. આ સાધુ પ્રાયે દેશવિરતિ શ્રાવકવર્ગમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેને મન-વચન-કાયાના યોગ પર અંકુશ, ઇંદ્રિયોનું દમન અને મિથ્યાત્વ વગેરે બંધહેતુનો ત્યાગ કરવાનો અત્ર ઉપદેશ છે. ગ્રંથકર્તા તેટલા માટે લખે છે કે अथ सामान्यतो यतीन् विशेषतो धर्मगृहिणश्चाश्रित्य मिथ्यात्वादिसंवरोपदेशः—તેથી આ ઉપદેશ યતિને સામાન્ય છે અને દેશવિરતિ ગૃહસ્થને વિશેષપણે ઉદ્દેશીને લખેલો છે. આના અધિકારીને યોગ્ય વિવેચન પણ નીચે માલૂમ પડશે.

બંધહેતુનો સંવર કર

मिथ्यात्वयोगाविरतिप्रमादान्, आत्मन् ! सदा संवृणु सौख्यमिच्छन् ।
असंवृता यद्भवतापमेते, सुसंवृता मुक्तिरमां च दद्युः ॥ १ ॥ (उपजाति)

"હે ચેતન ! જો તું સુખની ઇચ્છા રાખતો હો તો મિથ્યાત્વ, યોગ, અવિરતિ અને પ્રમાદનો સંવર કર; તેઓનો સંવર કર્યો ન હોય તો તે સંસારનો તાપ આપે છે, પણ જો તેઓનો સારી રીતે સંવર કર્યો હોય તો તે મોક્ષલક્ષ્મીને આપે છે." (૧)

વિવેચન—મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કર્યા વગર સમકિત કે વિરતિ કંઈ પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. એ મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ ઓળખવાની બહુ જ જરૂર છે. ધર્મસંગ્રહમાં તેનું ટૂંકામાં પણ સંપૂર્ણ સ્વરૂપ આપ્યું છે તેનો ભાવાર્થ અત્ર આપીએ છીએ.

મિથ્યાત્વ બે પ્રકારનું છે: લૌકિક અને લોકોત્તર. તે દરેક બે બે પ્રકારનાં છે:* દેવગત અને ગુરુગત. (૧) લૌકિક દેવગત મિથ્યાત્વ—હરિહર, બ્રહ્મા વગેરે પરધર્મે પોતાના દેવ તરીકે અંગીકાર કરેલા, સ્ત્રી, શસ્ત્ર આદિવાળા દેવને દેવ માનવા અને તેની પૂજા—સેવા કરવી તે. (૨) લૌકિક ગુરુગત—બ્રાહ્મણ, સંન્યાસી વગેરે મિથ્યોપદેશી આરંભ પરિગ્રહવાળાને ગુરુ માનવા, નમવું, તેમની કથા સાંભળવી અને અંતઃકરણથી તેમને બહુમાન આપવું. (૩) લોકોત્તર દેવગત—કેશરીઆજી, મલ્લિનાથજી વગેરેની માનતા કરવી, આ

* અન્યત્ર ત્રણ ત્રણ પ્રકાર પણ કહ્યા છે, તેમાં લૌકિક ને લોકોત્તર પર્વગત મિથ્યાત્વ વધારે ગણેલ છે.

લોકના લાભ અર્થે પૂજા કરવી. (૪) લોકોત્તર ગુરુગત—તેરમા અધિકારમાં જૈનાભાસ તરીકે ગણેલા ગોરજી, યતિ, શ્રીપૂજ્ય, પાસથ્થા, કુશીળીઆ વગેરે કુગુરુની ગુરુપણે સેવા કરવી, તેમ જ કેવળ આ લોકના ફળની લાલસાએ શુદ્ધ સાધુઓની સેવા કરવી.

અથવા મિથ્યાત્વ પાંચ પ્રકારનું છે : ૧ આભિગ્રહિક, ૨ અનાભિગ્રહિક, ૩ આભિનિવેશિક, ૪ સાંશયિક, ૫ અનાભોગિક. એનું સ્વરૂપઃ—

આભિગ્રહિક—કલ્પિત શાસ્ત્ર ઉપર મમત્વ રાખવું, પરપક્ષ પર કદાગ્રહ કરવો. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ કહે છે "મને વીર તરફ પક્ષપાત નથી, કપિલ પર દ્વેષ નથી, યુક્તિમાન વચન હશે તે આદરવું છે." આવી બુદ્ધિ રાખવી એ તો ઉક્ત મિથ્યાત્વનો અભાવ છે. ગીતાર્થ ઉપર નિષ્ઠા રાખવી અને ગુણવાનનું પરતંત્રપણું રાખવું તે દોષ નથી, કારણ કે સર્વ જીવોનો બુદ્ધિવૈભવ વિશાળ હોતો નથી.

અનાભિગ્રહિક—સર્વે દેવો વાંદવા યોગ્ય છે, કોઈ નિંદવા યોગ્ય નથી; એમ જ સર્વે ગુરુ અને સર્વ ધર્મો સારા છે, આવી સામાન્ય વાણી. આળસ કરીને બેસી રહેવાની અને સત્યની પરીક્ષા ન કરવાની વૃત્તિ, એ બીજું મિથ્યાત્વ. આમાં સુવર્ણ ને પિત્તળ, હીરા ને કાચ બંને સરખા ગણવામાં આવે છે તે મિથ્યાભાવ છે.

આભિનિવેશિક—ધર્મનું પોતે યથાર્થ સ્વરૂપ સમજે, છતાં કોઈ પ્રકારના દુરાગ્રહથી વિપરીત પ્રરૂપણા કરે. અહંકારથી નવો મત સ્થાપવા કે ચલાવવા માટે અથવા વંદન, નમસ્કારાદિ પ્રાપ્ત કરવા માટે ઘણા દુર્ભવી જીવો આવા પ્રકારનું મિથ્યાત્વ સેવે છે.

સાંશયિક—શુદ્ધ દેવ, ગુરુ અને ધર્મ સાચા હશે કે ખોટા એવી શંકા, સૂક્ષ્મ [illegible] સંશય તો સાધુને પણ થાય છે, પરંતુ તેઓ તો તત્ત્વ કેવળીગમ્ય, એ છેવટનો [illegible] છે; તેથી તે મિથ્યાત્વરૂપ નથી, પણ ખરું સમાધાન જાણવાની ઇચ્છારૂપ [illegible] ૧. દેવ આદિ તત્ત્વને અંગે શંકા તે **સાંશયિક** મિથ્યાત્વ. ૨. તેના સ્વરૂપને અંગે શંકા [illegible] શંકા. ૩. તેને જાણવાની ઇચ્છા તે જિજ્ઞાસા ને તેના કાર્યભૂત થતો પ્રશ્ન તે આશંકા.

અનાભોગિક—વિચારશૂન્ય એકેંદ્રિય જીવને અથવા વિશેષ જ્ઞાનથી રહિત જીવોને [illegible] છે.

[illegible] કર્મબંધ [illegible] છે તે તે ભોગવવાં પડે છે (ઉદય સમય પ્રાપ્ત થયે). [illegible] મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ એ ચાર છે. એના પર [illegible] સ્વરૂપ સમજવાની બહુ જ જરૂર છે. તેમાં પ્રથમ પાંચ પ્રકારનું [illegible] છે [illegible] હવે બાકીના ત્રણ હેતુનો વિસ્તાર કરે છે.

[illegible] અવિરતિ—[illegible] ઇંદ્રિય અને મનનો સંવર ન કરવો અને છકાય જીવોનો [illegible] અવિરતિ કર્મબંધના હેતુભૂત છે.

કષાય—સંસારનો લાભ. તે ૨૫ છે. તે પર **વિષયકષાયદ્વારમાં** પૂરતું વિવેચન થઈ ગયું છે. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ પ્રત્યેકના ચાર ચાર ભેદ છે. ઉત્કૃષ્ટ પંદર દિવસ ચાલે અને દેવગતિ પ્રાપ્ત કરાવે તે 'સંજ્વલન'; ઉત્કૃષ્ટ ચાર માસ ચાલે અને મનુષ્યગતિ પ્રાપ્ત કરાવે તે 'પ્રત્યાખ્યાનાવરણ'; ઉત્કૃષ્ટ વરસ ચાલે અને તિર્યંચગતિ પ્રાપ્ત કરાવે તે 'અપ્રત્યાખ્યાની' અને ઉત્કૃષ્ટ યાવજ્જીવ ચાલે અને નરકગતિ પ્રાપ્ત કરાવે તે 'અનંતાનુબંધી. એ અનુક્રમે યથાખ્યાત ચારિત્ર, સર્વવિરતિ, દેશવિરતિ અને સમકિતગુણ પ્રાપ્ત થવા દે નહિ,

એ સોળ ભેદ થયા. તેમાં હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય અને જુગુપ્સા તથા સ્ત્રીવેદ, પુરુષવેદ અને નપુંસકવેદ એ નવ નોકષાય મેળવતાં પચીશ કષાય થાય છે. તે કર્મબંધના પ્રબળ હેતુ છે.

યોગ પંદર છે. મનોયોગના ચાર ભેદ છે:—

૧. **સત્ય મનોયોગ**—ખરેખરા વિચાર કરવા તે.

૨. **અસત્ય મનોયોગ**—ખોટા વિચારો કરવા તે.

૩. **મિશ્ર મનોયોગ**—જે વિચારમાં કેટલીક વાત સાચી ને કેટલીક ખોટી હોય એ મિશ્ર મનોયોગ.

૪. **અસત્યામૃષા મનોયોગ**—એમાં સામાન્ય વિચારો; ખોટા કે સારાના ભેદ વગર; ચાલુ પ્રવાહ. (જેમ ઘડો ઝરે છે, પર્વત બળે છે, નદી વહે છે.)

વચનયોગના ચાર ભેદ છે : સત્ય વચનયોગ, અસત્ય વચનયોગ, મિશ્ર વચનયોગ, અસત્યામૃષા વચનયોગ. અર્થ ઉપર પ્રમાણે.

કાયયોગના સાત ભેદ છે:—

૧. **તૈજસ-કાર્મણ કાય**—જ્યારે જીવ એક ગતિથી બીજી ગતિએ જાય છે ત્યારે તેને અનાદિ કાળથી સાથે રહેનારાં ભવમૂલ તરીકે પ્રખ્યાતિ પામેલાં બન્ને (તૈજસ ને કાર્મણ) શરીર સાથે હોય છે, જેમાંના તૈજસથી આગળના ભવમાં આહાર લે તે પચાવી શકે છે. અને કાર્મણથી નવી નવી અવસ્થાઓ પામવા સાથે નવ પુદ્ગલો ગ્રહણ કરી શકે છે.

૨. **ઔદારિકમિશ્ર**—આગળના ભવથી જીવ પોતાની સાથે તૈજસ-કાર્મણ લાવે છે તે અને ઔદારિક શરીરની જોડે શરૂઆત કરી છે, પણ નિષ્પત્તિ થઈ નથી તો તે ઔદારિકમિશ્ર કહેવાય છે. એવી રીતે વૈક્રિય ને આહારક માટે પણ જાણવું.

૩. **ઔદારિક**—જે શરીરનાં પુદ્ગલ સ્થૂળ તેમ જ પ્રાયે અસ્થિ, માંસ, રુધિર અને ચરબીમય હોય છે તે.

૪. **વૈક્રિયમિશ્ર**—દૃશ્ય થઈને અદૃશ્ય થવું, ભૂચર થઈને ખેચર થવું, મોટા થઈને

ગર્ભજપણે ઉત્પન્ન થાય છે. અંતર્મુહૂર્ત* ગર્ભમાં રહે છે અને પછી તેની માતા મગરમચ્છની પાંપણમાં જ તેને પ્રસવે છે. ગર્ભજ હોવાથી તેને મન હોય છે. તેનું શરીર તંદુલ (ચોખા) જેવડું હોય છે, અને આયુષ્ય અંતર્મુહૂર્તનું હોય છે. મગરમચ્છની આહાર લેવાની રીત વિચિત્ર છે. એ પાણીનો મોટો જથ્થો મોઢામાં ભરી લે છે અને તેમ કરતાં સંખ્યાબંધ માછલાંઓ તેના મોઢામાં જાય છે. પછી તેના મોઢામાં જાળી (દાંતની બેવડ) હોય છે, તેમાંથી તે પાણી પાછું કાઢી નાખે છે, પણ આ જાળીમાં છિદ્રો મોટાં હોવાથી સંખ્યાબંધ ઝીણાં ઝીણાં માછલાંઓ નીકળી જાય છે. આ વખતે દુર્ધ્યાની તંદુલમત્સ્ય આંખની પાંપણમાં બેઠો બેઠો વિચાર કરે છે કે જો હું આ મગરમચ્છના સ્થાને હોઉં તો આમાંથી એક પણ માછલાને નીકળવા દઉં નહિ. આવા દુર્ધ્યાનમાં જ નરકાયુ બાંધી, કાળ કરી, તેત્રીશ સાગરોપમને આઉખે સાતમી નારકીમાં ઉત્પન્ન થાય છે.× ઉક્ત પાપ તદ્દન માનસિક છે, છતાં પણ તેની વૃત્તિ બહુ જ ખરાબ હોય છે. મન પર અંકુશ ન હોય. તેની આવી જ સ્થિતિ થઈ જાય છે. જેઓ આખો વખત ગામની વાતો કરતા હોય, કૂથળી કરતા હોય, તેઓએ આ નાની હકીકતથી બહુ સમજવાનું છે. સ્ત્રીઓએ પણ વિકથાત્યાગ કરવા ખાસ વિચાર કરવો જોઈએ, એમ આ દૃષ્ટાંત બતાવે છે. વળી, જેમ મનથી મહાપાપબંધ થાય છે તેમ જ તેનો સંવર કર્યાથી મહાલાભ થાય છે તે માટે હવે જુઓ. (૨; ૨૪૦)

મનનો વેગ વિ૦ પ્રસન્નચંદ્ર

प्रसन्नचन्द्रराजर्षे-र्मनःप्रसरसंवरौ ।
नरकस्य शिवस्यापि, हेतुभूतौ क्षणादपि ॥ ३ ॥ (अनुष्टुप्)

"ક્ષણવારમાં પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિને મનની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ અનુક્રમે નરક અને મોક્ષનું કારણ થઈ." (૩)

વિવેચન—મનનો વેગ અત્યંત છે. શુભ અધ્યવસાયની ધારા જ્યારે માનસિક રાજ્ય દ્વારા આત્મકુંજ પર પડે છે તે વખતે તેના પરનો મેલ એકદમ ખસી જાય છે, પડી જાય છે, હઠી જાય છે અને જીવ અલ્પ સમયમાં પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં આવી જાય છે. પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિનું ચરિત્ર શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ છે. તેઓને પણ એ જ પ્રમાણે થયું હતું. મેતાર્ય મુનિ, ધન્નાશાળિભદ્ર, ગજસુકુમાળ વગેરે અનેક મહાપુરુષો મનોરાજ્ય પર અંકુશ પ્રાપ્ત કરી શુભ ગતિના ભાગી થયા છે. ધનવિજયગણિ પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિનું ચરિત્ર આપે

* અંતર્મુહૂર્તના ઘણા ભેદો હોવાથી નાનાં નાનાં કેટલાંક અંતર્મુહૂર્તો મળીને પણ અંતર્મુહૂર્ત જ કાળ કહી શકાય.

× તંદુલમત્સ્ય તથા પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિની હકીકત થોડી થોડી નવમા અધિકારમાં લખી છે, તોપણ ખાસ કારણથી તેનું અત્ર પુનરાવર્તન કર્યું છે.

હવે પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિને શું થયું તે જોઈએ. તેઓ તો મનમાં મોટી લડાઈ કરવા મંડી ગયા. મોટા સમરાંગણમાં સર્વ શત્રુઓને મારી નાખ્યા, પણ બાકીમાં એક પ્રધાન શત્રુ રહ્યો. આ વખતે સર્વ શસ્ત્રો ખૂટી ગયાં, હાથમાં તરવાર સરખી પણ રહી નહિ, છતાં ક્ષત્રિય વીર ડર્યો નહિ. હિંમત મજબૂત રાખી માથા પરના ટોપથી એને મારી નાખીશ, એમ વિચાર કર્યો. હવે પોતાના માથા પરનો ટોપ લેવા હાથ ઊંચો કર્યો અને માથા પર હાથ ફેરવે છે તો કેશલુંચિત નાલકું મળ્યું! સુજ્ઞ વીર ચેત્યો, જ્ઞાનદૃષ્ટિ જાગી, ક્ષેપશમભાવ આવ્યો અને સંવેગ પ્રાપ્ત થયો. વિચાર્યું કે અરે જીવ! આ તું શું કરે છે? કોના પુત્ર અને કોનું રાજ્ય? વગર વિચાર્યે તેં પ્રથમ વ્રતનો ભંગ કર્યો. આવા શુદ્ધ અધ્યવસાયમાં ધ્યાનારૂઢ થતાં, સ્વઆચરણની નિંદા કરવા માંડી અને અતિચાર આલોવવા માંડ્યા. મનથી બાંધેલાં કર્મ મનથી જ ખપાવી દીધાં અને સાતમી નરકને યોગ્ય દળિયાં એકઠાં કર્યાં હતાં, તે વિખેરી નાખ્યાં. હવે વીર પ્રભુને શ્રેણિકે થોડો વખત જવા દઈ ફરીને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે "હે પરમાત્મન્! તે રાજર્ષિ કદાચ અત્યારે કાળ કરે તો ક્યાં જાય?" પ્રભુએ ઉત્તર આપ્યો કે "અનુત્તર વિમાને દેવ થાય." શ્રેણિકને આ ઉત્તરથી વધારે આશ્ચર્ય થયું, તેથી તેનું કારણ પૂછ્યું. મનોરાજ્યનું સ્વરૂપ, તેનું જોર, તેને વશ કરવાથી થતી અનંત ગુણની પ્રાપ્તિ વગેરે પ્રભુએ સમજાવ્યું. તે સમયે દેવદુંદુભિનો અવાજ થયો. શ્રેણિકે પૂછ્યું, "હે પ્રભુ! આ દુદુંભિ શેની વાગે છે?" પ્રભુએ કહ્યું કે "શ્રેણિક રાજા! એ રાજર્ષિને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે." શ્રેણિક રાજાને આ હકીકત જાણી મનનો વેગ કેવો બળવાન હોય છે તે બરાબર સમજાયું.

આ દૃષ્ટાંતથી મનોરાજ્યની વેગવાળી ભાવના સમજાણી હશે. એ અગત્યના વિષયમાં વારંવાર પર્યાલોચન કરવાની જરૂર છે. મનનું બાંધારણ પણ જાણવા જેવું છે, જેને માટે નીચેના બે શ્લોક મનન કરવા યોગ્ય છે. (૩; ૨૪૧)

મનની અપ્રવૃત્તિ-સ્થિરતા

मनोऽप्रवृत्तिमात्रेण, ध्यानं नैकेन्द्रियादिषु ।
धर्मशुक्लमनःस्थैर्य-भाजस्तु ध्यायिनः स्तुमः ॥ ४ ॥ (अनुष्टुप्)

"મનની પ્રવૃત્તિ ન કરવા માત્રથી જ ધ્યાન થતું નથી, જેમ કે એકેંદ્રિય વગેરેમાં (તેઓને મન ન હોવાથી મનની પ્રવૃત્તિ નથી); પણ જે ધ્યાન કરનારાં પ્રાણીઓ ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાનને લીધે મનની સ્થિરતાના ભાજનભૂત થાય છે, તેઓની અમે સ્તુતિ કરીએ છીએ." (૪)

વિવેચન—શ્રી અધ્યાત્મોપનિષદ્ (યોગશાસ્ત્ર)ના પાંચમા પ્રકાશમાં અનુભવી યોગી શ્રીમાન હેમચંદ્રસૂરિ કહે છે કે પવનરોધ વગેરે કારણોથી પ્રાણાયામનું સ્વરૂપ અન્ય દર્શનકારોએ બતાવ્યું છે તે બહુ ઉપયોગી નથી; તે તો કાળજ્ઞાન માટે અને શરીર-આરોગ્ય માટે જાણવા જેવું છે. આમ કહીને ત્યાર પછી તેનું સ્વરૂપ શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ મહારાજ

સુનિયંત્રિત મનવાળા પવિત્ર મહાત્માઓ

सार्थं निरर्थकं वा यन्मनः *सुध्यानयन्त्रितम् ।
विरतं दुर्विकल्पेभ्यः पारगांस्तान् स्तुवे यतीन् ॥ ५ ॥ (अनुष्टुप्)

"સાર્થકતાથી અથવા નિષ્ફળ પરિણામવાળા પ્રયત્નોથી પણ જેઓનું મન સુધ્યાન તરફ જોડાયેલું રહે છે અને જેઓ ખરાબ વિકલ્પોથી દૂર રહે છે તેવા, સંસારનો પાર પામેલા યતિઓને અમે સ્તવીએ છીએ." (૫)

વિવેચન—કોઈ પણ પ્રાણી કાર્યના પરિણામ માટે જોખમદાર નથી. તેણે શુભ પરિણામ આવશે એ પ્રમાણે વિચાર કરીને કાર્ય કરવું જોઈએ. આ શુભ ધ્યાનથી કરેલા કાર્યનું પરિણામ ખરાબ આવતું નથી; પણ કદાચ ખરાબ આવે, તોપણ કાર્ય કરનારને પાપનો અનુબંધ થતો નથી. પોતાના ક્ષયોપશમ પ્રમાણે તેણે દીર્ઘ દૃષ્ટિ પહોંચાડવી જોઈએ. જેઓ હમેશાં સારાં કાર્ય કરવાના મનોરથો કરે છે અને ખરાબ સંકલ્પો કરતા નથી, તેઓ ખરેખરા ભાગ્યશાળી છે.

'સાર્થ' એટલે શુભ પરિણામવાળું કાર્ય. આવા જ હેતુથી પરિણામ માટે બહુ ચિંતા ન રાખવાનું શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે :

भवन्ति भूरिभिर्भाग्यैर्धर्मकर्ममनोरथाः । फलन्ति यत्पुनस्ते तु तत्सुवर्णस्य सौरभम् ॥

"ધર્મકાર્ય કરવાના મનોરથો જ મહાભાગ્યથી થાય છે અને જો તેઓ શુભ ફળ આપે તો તો સોનામાં સુગંધ ભળી એમ સમજવાનું છે."

મન ખોટા વિચારો કરીને કેટલી જાતનાં પાપો બાંધે છે તે આપણે ચિત્તદમન અધિકારમાં જોયું છે. કલ્પનાશક્તિ પર જ્યાં સુધી સુનિયંત્રિત વિચારશક્તિનો અંકુશ ન હોય, ત્યાં સુધી સુકાન વગરના વહાણની જેમ મનોવિકારરૂપ પવનથી આ આત્મા સંસાર-સમુદ્રમાં અસ્તવ્યસ્તપણે ઝોકાં ખાય છે અને જરા ઝપાટો આવતાં એક દિશાએ તણાઈ જાય છે; વળી પાછો બીજી દિશામાં આવે છે, માટે આર્ત્ત, રૌદ્રાદિ દુર્ધ્યાનને તેઓના યથારૂપે સમજીને, તજી દેવાં અને ધર્મધ્યાન તથા શુક્લધ્યાન ધ્યાવવાં. (૫; ૨૪૩)

વચનઅપ્રવૃત્તિ-નિરવદ્ય વચન

वचोऽप्रवृत्तिमात्रेण, मौनं के के न बिभ्रति ? ।
निरवद्यं वचो येषां, वचोगुप्तांस्तु तान् स्तुवे ॥ ६ ॥ (अनुष्टुप्)

"વચનની અપ્રવૃત્તિમાત્રથી કોણ કોણ મૌન ધારણ કરતું નથી ? પણ અમે તો જે વચનગુપ્તિવાળાં પ્રાણીઓ નિરવદ્ય વચન બોલે છે તેઓની સ્તવના કરીએ છીએ." (૬)

વિવેચન—વચનસંવર-અનેક કારણોથી વચનની પ્રવૃત્તિ થતી નથી; એકેંદ્રિય-

---

* सद्ध्यान इति वा पाठः ।

પણામાં સ્વાભાવિક શરીર ઉપરાંત બેઇંદ્રિયથી પંચેંદ્રિય સુધીના તિર્યંચો સ્પષ્ટપણે બોલી શકતા નથી. રોગ, સભાક્ષોભ અથવા મૂંગાપણાથી મનુષ્યો પણ બોલતા નથી; પણ એથી કાંઈ લાભ થતો નથી. બોલવાની શક્તિ હોય છતાં નિરવદ્ય વચન બોલવું, તેમાં જ ખરેખરી ખૂબી છે. વચનગુપ્તિ ધારણ કરી હોય, ભાષા પર અંકુશ હોય અને બોલે ત્યારે સત્ય, પ્રિય, મિત અને પથ્ય વચન જ બોલે તે નિરવદ્ય વચન કહેવાય છે. અશક્તિમાન સાધુ થાય તેમાં નવાઈ નથી; શક્તિ હોય છતાં કારણ વગર બોલે નહિ, ગંભીરતા રાખે અને બોલે ત્યારે પણ વિચાર કરીને, પ્રમાણોપેત અને ખપ જેટલું જ હિતકારી બોલે તેને સંયમવાન કહેવાય છે. (૬; ૨૪૪)

નિવરદ્ય વચન-વસુરાજા

निरवद्यं वचो ब्रूहि, सावद्यवचनैर्यतः ।
प्रयाता नरकं घोरं, वसुराजादयो द्रुतम् ॥ ७ ॥ (अनुष्टुप्)

"તું નિરવદ્ય (નિષ્પાપ) વચન બોલ, કારણ કે સાવદ્ય વચન બોલવાથી વસુરાજા વગેરે એકદમ ઘોર નરકમાં ગયા છે." (૭)

વિવેચન—ઉપર કહ્યું તેમ નિરવદ્ય-પાપરહિત-વચન બોલવાની જરૂર છે. નિરવદ્ય વચનમાં સત્ય, પ્રિય અને પથ્ય એ ત્રણે ગુણોનો સમાવેશ થાય છે એમ સમજવું. વચન સત્ય હોય છતાં પણ અપ્રિય હોય તો તે નિરવદ્ય નથી. અને વળી વચન બોલતાં જેને [illegible] ને હિત કરનારું તે વચન હોવું [illegible] બોલતાં

આવી રીતે ઘણો સમય પસાર થઈ ગયો. એક વખત એક મોટું આશ્ચર્ય બન્યું: એક શિકારી જંગલમાં પશુ પર બાણ ફેંકતો હતો, પણ તેનાં બાણ વચ્ચે અટકી જવા લાગ્યાં. શિકારી આનું કારણ કાંઈ સમજ્યો નહિ તેથી તે જગ્યા પર જઈને હાથ ફેરવ્યો તો સ્ફટિકની શિલા દેખાણી. તે એટલી તો પારદર્શક હતી, કે હાથ લગાડ્યા વગર તે છે એમ પણ દેખાતું નહોતું. આવી સુંદર શિલાને જોઈ મહાભાગ્યવાન વસુ રાજાને જ તે યોગ્ય છે એમ શિકારીએ ધાર્યું. વસુ રાજા પાસે જઈ ખાનગીમાં તે હકીકત નિવેદન કરીને વસુને શિલા ભેટ કરી. રાજા બહુ ખુશી થયો અને શિકારીને બહુ ભેટ આપી. પછી રાજાએ હુશિયાર શિલ્પીઓને રાખી તેમની પાસે પેલી સ્ફટિક શિલાની સુંદર વેદિકા તૈયાર કરાવી અને પ્રચ્છન્નપણે તે ઘડનારાઓનો પછી ઘાત કરી નાખ્યો! આ વેદિકા પર સિંહાસન મૂક્યું જેથી લોકોએ એમ જાણ્યું કે સત્યના પ્રભાવથી વસુ રાજાનું સિંહાસન આકાશમાં અધર રહે છે. લોકોમાં વાત ચાલી કે સત્યના પ્રભાવથી દેવતાઓ રાજાની પાસે રહે છે અને તેની સેવા કરે છે. સિંહાસનના પ્રભાવથી કેટલાક રાજાઓ તેને વશ થઈ ગયા અને તેની કીર્તિ દશે દિશામાં વધારે પ્રસરવા લાગી.

હવે નારદ એક વખત તે શહેરમાં આવ્યો. તે પર્વતને મળવા ગયો. તે વખતે પર્વત શિષ્યોને ઋગ્વેદ ભણાવતો હતો. તેમાં એ વાત આવી કે अज थी યજ્ઞ કરવો. પર્વતે તે ઋચાનો અર્થ સમજાવતાં કહ્યું કે अज એટલે બોકડાનું બલિદાન કરી યજ્ઞ કરવો. આ વખતે નારદ નજીક બેઠો હતો, તેણે કહ્યું કે "ભાઈ પર્વત! તું આવો ખોટો અર્થ કેમ કરે છે? ગુરુએ તો આપણને શીખવ્યું છે કે न जायते इति अजः 'વાવ્યાથી ન ઊગે તેવું સૂકું ત્રણ વરસનું ધાન્ય' (ડાંગર–શાલિ) એવો અર્થ अज શબ્દનો થાય છે, એ વાત તું કેમ વીસરી ગયો? આ પ્રમાણે ખોટો અર્થ કરવો અયુક્ત છે, પાપબંધ કરાવનાર છે અને પરભવમાં દુર્ગતિમાં પાડનાર છે." પર્વત બોલ્યો: "તમારું કહેવું ખોટું છે. ગુરુએ આપણને એવો અર્થ કહ્યો જ નથી. વળી 'નિઘંટુ'માં अज શબ્દનો અર્થ 'બકરો' [illegible] અને ગો[illegible]

તારા પિતાજી ત્રણ વરસની જૂની (શાલિ) ડાંગર કહેતા હતા, તેથી તેં વગર વિચાર્યે અહંકારમાં જિહ્વા છેદવાનું પણ લીધું છે." પર્વતે કહ્યું : "હવે મેં તો આ પ્રમાણે કહી દીધું, તે ન કહ્યું થવાનું નથી, માટે તમને ઠીક લાગે તે રીતે તેનું નિવારણ કરો." માને છોકરાનું સ્વાભાવિક રીતે હિત લાગ્યું, તેથી હૃદયમાં પીડા પામતી તે વસુ રાજા પાસે ગઈ. **પુત્રને માટે માતા શું નથી કરતી?** "હે માતા! આપના દર્શનથી આજ ક્ષીરકદંબક ગુરુના દર્શન થયાં. આપને હું શું આપું અથવા આપને માટે શું કરું? મને ફરમાવો." આ પ્રમાણે વસુ રાજાએ તેમને કહ્યું. માતા બોલી : "વત્સ! મને પુત્રભિક્ષા આપો. હે પુત્ર! પુત્ર વગર ધનધાન્ય શા કામનાં છે?" વસુ રાજાએ કહ્યું : "માતા! આ શું બોલો છો? પર્વત તો મારે પાલ્ય અને પૂજ્ય છે; ગુરુપુત્રને ગુરુતુલ્ય માનવો, એવી શ્રુતિની આજ્ઞા છે. આજે યમરાજે કોનું પાનું ઉઘાડ્યું છે કે જે મારા ભાઈને મારવા તૈયાર થયો છે? માટે હે માતા! તમે જે હકીકત હોય તે જલદી બોલો." પછી પર્વતની માતાએ નારદનું આગમન, अज શબ્દની વ્યાખ્યાના સંબંધમાં થયેલો વાદવિવાદ, પર્વત તથા નારદની તકરાર, જિહ્વાછેદનું પણ અને વસુ રાજાની ઠરેલી સાક્ષી—એ સર્વ હકીકત કહી બતાવી; પછી કહ્યું કે "તારી પાસે ન્યાય કરાવવા આવે ત્યારે હે ભાઈ! પર્વતનું રક્ષણ કરવા માટે તું अज એટલે બકરો એમ કહેજે. મોટા માણસો પ્રાણથી પણ બીજા ઉપર ઉપકાર કરે છે, તો વાણીથી કરવો એમાં તો સવાલ જ શો છે?" વસુ રાજા બોલ્યો : "હે માતા! મિથ્યા વચન હું કેવી રીતે બોલું? પ્રાણનો નાશ થાય તોપણ સત્યવ્રતી પુરુષો કદી પણ અસત્ય બોલતા નથી. પાપથી ડરનાર પ્રાણીએ કોઈ પણ બાબતમાં અસત્ય બોલવું જોઈએ નહિ. તો પછી ગુરુની વાણી અન્યથા કરવા સારુ ખોટી સાક્ષી પૂરવી એ તો બહુ જ ખોટું કહેવાય." "ભાઈ! તારે તો ગુરુના પુત્ર કરતાં પણ સત્યવ્રતનો આગ્રહ વધારે છે તો ઠીક છે! મારું નસીબ!" આટલું બોલતાં ગુરુપત્નીએ દયાર્દ્ર મુખ કર્યું ત્યારે રાજા લેવાઈ ગયો અને તેનું વચન અંગીકાર કર્યું. ગુરુપત્ની રાજી થઈને પોતાને ઘેર ગઈ.

હવે નારદ અને પર્વત રાજસભામાં આવ્યા. સભામાં અનેક સભ્યો, વિદ્વાનો અને માધ્યસ્થ્યવૃત્તિવાળા પુરુષો બિરાજ્યા હતા. રાજા સ્ફટિકની વેદિકાના પ્રભાવથી અદ્ધર દેખાતા સિંહાસન પર આરૂઢ થયો હતો. રાજાએ ગુરુપુત્ર અને સહાધ્યાયી નારદને આદર આપ્યો. નારદે અને પર્વતે પોતાનો પક્ષ સ્થાપિત કર્યો અને રાજાનું પ્રમાણ અંગીકાર કર્યું, સત્યનો મહિમા બતાવ્યો અને રાજાને સત્ય બોલવા સૂચવ્યું. આ પ્રમાણે સર્વ હકીકત કહ્યા છતાં, જાણે તે સાંભળી જ ન હોય, પોતાના સત્યવાદીપણાની પ્રસિદ્ધિને અંગે પોતાને માથે લટકતી મહાફરજનો ખ્યાલ જાણે ક્ષણવાર દૂર જ ગયો હોય, તેમ ગુરુપત્નીનાં વચનને માન્ય રાખી વસુ રાજાએ ન્યાય આપ્યો કે "ગુરુએ अज શબ્દનો અર્થ 'બકરો' શીખવ્યો છે." આ અસત્ય વચન બોલતાં જ દેવો તેના પર કોપાયમાન

દુર્વચનનાં ભયંકર પરિણામ

इहामुत्र च वैराय, दुर्वचो नरकाय च ।
अग्निदग्धाः प्ररोहन्ति, दुर्वाग्दग्धाः पुनर्न हि ॥ ८ ॥ (अनुष्टुप्)

"દુષ્ટ વચન આ લોક અને પરલોકમાં અનુક્રમે વેર કરાવે છે અને નરકગતિ પ્રાપ્ત કરાવે છે. અગ્નિથી બળેલું ફરી વાર ઊગે છે, પણ દુષ્ટ વચનથી બળેલાં હોય તેમાં પછી ફરીવાર સ્નેહાંકુર ફૂટતા નથી. (૮)

વિવેચન—આ શ્લોકમાં બે વાત સમાવી છે. આ લોકમાં અને પરલોકમાં દુર્વચનનું ફળ શું બેસે તે સૂચવ્યું છે. દુર્વચનથી આ લોકમાં વેર ઉત્પન્ન થાય છે અને પરલોકમાં નરકગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ લોક આશ્રી ફળના સંબંધમાં વિશેષ રીતે સમજૂતી આપતા કહે છે કે ધાન્ય વાવ્યાથી ઊગે છે, પણ જો તે ધાન્ય બળી ગયું, તો બીજત્વ નાશ પામે છે, તેથી તે ઊગતું નથી. પણ કોઈ કોઈ કઠણ બીજ બળ્યા છતાં પણ ઊગે છે; પણ જે દુર્વચનથી બળેલા હોય છે તેમનામાં ફરીને પ્રેમના અંકુર ઊગતા જ નથી. અનુભવીઓ જાણે છે કે વચનબાણ હૃદયમાં શલ્ય જેવું કામ કરે છે અને એક વાર વાગ્યાં હોય તો તે ભૂલી શકાતાં નથી; આટલા માટે નકામું બોલવાની ટેવ બંધ કરવી. કેટલાક માણસો પોતાની વિદ્વત્તા કે ડહાપણ બતાવવા સારુ અકારણે પણ અપ્રસ્તુત બોલ્યા કરે છે અને તેમ કરીને પોતાની લઘુતા કરે છે. ખાસ કરીને નકામું બોલવું નહિ અને કડવું પણ બોલવું નહિ. (૮; ૨૪૬)

તીર્થંકર મહારાજ અને વચનગુપ્તિની આદેયતા

अत एव जिना दीक्षाकालादाकेवलोद्भवम् ।
अवद्यादिभिया ब्रूयुर्ज्ञानत्रयभृतोऽपि न ॥ ९ ॥ (अनुष्टुप्)

"તેટલા માટે જોકે તીર્થંકર મહારાજને ત્રણ જ્ઞાન હોય છે, તોપણ દીક્ષાકાળથી માંડીને કેવળજ્ઞાન થતાં સુધી, પાપની બીકથી, તેઓ કાંઈ પણ બોલતા નથી." (૯)

વિવેચન—'તેટલા માટે' એટલે સાવદ્ય બોલવાથી અનિષ્ટ ફળ થાય છે, તેટલા માટે, તીર્થંકર મહારાજ પણ છદ્મસ્થ અવસ્થામાં મૌન ધારણ કરે છે. મોટા જ્ઞાનીને પણ

પાવો થાય રહે છે, ને પર બહુ ખ્યાલ કરવા જેવું છે. આ તો જાપાનમાં આજે આમ યું અને ચીલુવિયસ જ્વાળામુખી ફાટયો, પાર્લામેન્ટમાં આવી તકરાર થઈ અને રાજ્યમાં ગાવી ખટપટ ચાલે છે—આવી આવી વાતો કરીને નકામો કાળક્ષેપ કરવામાં આવે છે. ાતુ ઇતિહાસ જાણવો એ જુદી વાત છે, પણ પછી એ સંબંધી વાતો કરી, વિચારો લાવી, નકામો કર્મબંધ શા માટે કરવો ? શાસ્ત્રકાર એક વ્યવહારુ વચન કહે છે કે "બહુ ાલે તે બાંહો." આમાં બધી વાતોનો મુદ્દો આવી જાય છે. (૯; ૨૪૭)

કાયસંવર—કાચબાનું દૃષ્ટાંત

कृपया संवृणु काङ्गं, कूर्मज्ञातनिदर्शनात् ।
संवृतासंवृताङ्गा यत्, सुखदुःखान्यवाप्नुयुः ॥ १० ॥ (अनुष्टुप्)

"(છવ ઉપર) દયા લાવીને, તારા શરીરનો સંવર કર; કાચબાના દૃષ્ટાંતથી શરીરનો ંવર કરનાર અને નહિ કરનાર અનુક્રમે સુખ–દુઃખ પામે છે." (૧૦)

વિવેચન—કાયસંવર—મન અને વચનની પ્રવૃત્તિ જેમ નુકસાન કરનારી છે, તેમ ાયાની પ્રવૃત્તિ પણ, સાવદ્ય હોય તો, અનંત સંસારપરિભ્રમણ કરાવે છે. કાયયોગની પ્રવૃત્તિ રવી તે પણ શુભ હેતુપૂર્વક કરવી. નિષ્ફળ અને હાનિકારક પ્રવૃત્તિનો સંવર કરવાની ાાવશ્યકતા બહુ જ છે. હઠયોગ વગેરેથી શરીર પર જય થાય છે, તે તો માત્ર આરોગ્યાદિ ૈહિક લાભ માટે થાય છે. જૈન શાસ્ત્રકાર એને બહુ અગત્ય આપતા નથી. એક વગડામાં ામીન પર બે કાચબા ચાલ્યા જતા હતા. તે વેળા કોઈ હિંસક જનાવર આવ્યું. તેને ેતાં જ બંને કાચબાએ પોતાનાં પગ ને માથું અંદર લઈ લીધાં. પછી તે જનાવર દૂર ેલું રહી તેનાં પગ ને માથું બહાર કાઢવાની રાહ જોવા લાગ્યું. કેટલીક વારે એક ાચબાએ અકળાઈને પગ અને માથું બહાર કાઢયાં, એટલે પેલા જનાવરે તે પકડીને ને મારી નાખ્યો. બીજા કાચબાએ, ઘણો વખત થયા છતાં પણ, પગ કે માથું બહાર ાઢયાં નહિ, તેથી છેવટે થાકીને પેલું જનાવર જતું રહ્યું.

આ બે કાચબામાં જે કાચબાએ પોતાનાં અંગોપાંગ ગોપવી રાખ્યાં, તે સુખ પામ્યો ાને બીજો દુઃખ પામ્યો. માટે કાયાનો સંવર કરવાની પણ ખરેખરી જરૂર છે. (૧૦; ૨૪૮)

કાયાની અપ્રવૃત્તિ વિ. કાયાનો શુભ વ્યાપાર

कायस्तम्भान्न के के स्युस्तरुस्तम्भादयो यताः ? ।
शिवहेतुक्रियो येषां, कायस्तांस्तु स्तुवे यतीन् ॥ ११ ॥ (अनुष्टुप्)

"માત્ર કાયાના સંવરથી ઝાડ, સ્તંભ વગેરે કોણ કોણ સંયમી ન થાય ? પણ ેઓનું શરીર મોક્ષ મેળવવા માટે ક્રિયા કરવામાં ઉદ્યત થાય છે, તેવા યતિની અમે તુતિ કરીએ છીએ." (૧૧)

વિવેચન—ઉપર વચનયોગ માટે કહ્યું તેમ જ કાયાની અપ્રવૃત્તિ માત્રથી કાંઈ લાભ થતો નથી, પરંતુ જરૂરનું એ છે કે કાયાની પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિ થવી જોઈએ, એટલે તેના વડે શુભ ક્રિયાઅનુષ્ઠાન કરવાં જોઈએ. આ પ્રમાણે મન-વચન-કાયના યોગોની પ્રવૃત્તિ સંબંધી ઉપયોગી ઉપદેશ આપ્યો. હવે પાંચ ઇંદ્રિયોના સંવરની વાત કરે છે. (૧૧; ૨૪૯)

શ્રોત્રેન્દ્રિયસંવર

श्रुतिसंयममात्रेण, शब्दान् कान् के त्यजन्ति न ? ।
इष्टानिष्टेषु चैतेषु, रागद्वेषौ त्यजन्मुनिः ॥ १२ ॥ (अनुष्टुप्)

"કાનના સંયમમાત્રથી કોણ શબ્દોને ત્યજતું નથી ? પણ ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ શબ્દો પર રાગદ્વેષ તજી દે, તેને મુનિ સમજવા." (૧૨)

વિવેચન—કુદરતી સંયમ બે રીતે આવે છે. ચઉરિન્દ્રિય સુધી શ્રોત્રેન્દ્રિય હોતી જ નથી, તેને અથવા બહેરાને સ્વભાવે શ્રોત્રસંવર થાય છે. કૃત્રિમ સંયમ કાનમાં આંગળી નાખી કે પૂમડાં નાખી, બેસી રહેવાથી થાય છે. આવી રીતે બાહ્ય સંયમથી ઇંદ્રિયનો સંયમ તો અનેક વાર થાય છે, પરંતુ એવા પ્રકારના કર્માધીનપણે થયેલા બાહ્ય સંયમથી કાંઈ લાભ થતો નથી, પણ એક તરફ વાયોલિન, હારમોનિયમ, પિયાનો અથવા વેણુ, મૃદંગ, દિલરૂબા વગેરેના કોમળ ધ્વનિ ચાલતા હોય અને એક બાજુ કૂતરાનું ભસવું, બેસૂર અને ભેંસાસૂર જેવા અવાજથી ચાલતું ગાયન, અથવા ગધેડાનું ભૂંકવું ચાલતું હોય, એ બન્ને સાંભળીને મનમાં જરા પણ પ્રેમ કે ખેદ આવે નહિ, સમભાવ રહે, એમાં જ ખરેખરું મહત્ત્વ છે, એ જ મુનિપણું છે અને એવી સમવૃત્તિવાળા પ્રકૃષ્ટ જીવનને વૃદ્ધિ પામતાં વખત લાગતો નથી.

શ્રોત્રેન્દ્રિય વશ ન રાખવાથી હરણ બહુ દુઃખી થાય છે. પારધી જ્યારે જાળ પાથરે છે ત્યારે હરણને તેમાં ફસાવવા સારુ વાંસળી વગાડે છે. સુંદર સ્વરથી આકર્ષાઈ ગયેલું ઇંદ્રિયપરવશ હરણ પારધીના સપાટામાં આવી જાય છે. સાંભળવાની લેમાં તેને બીજી દિશાનું ભાન રહેતું નથી; તેટલા માટે શાસ્ત્રકાર કહે છે કે "જીવિતવ્યને અશાશ્વત જાણી, મોક્ષમાર્ગના સુખને શાશ્વત જાણી અને આયુષ્યને પરિમિત જાણીને ઇંદ્રિયભોગથી વિશેષે કરીને નિવર્તવું." (ઇંદ્રિયપરાજયશતક) (૧૨; ૨૫૦)

ચક્ષુરિન્દ્રિયસંવર

चक्षुःसंयममात्रात्के, रूपालोकांस्त्यजन्ति न ? ।
इष्टानिष्टेषु चैतेषु, रागद्वेषौ त्यजन्मुनिः ॥ १३ ॥ (अनुष्टुप्)

"માત્ર ચક્ષુના સંયમથી કોણ રૂપપ્રેક્ષણ તજતા નથી ? પણ ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ રૂપોમાં જેઓ રાગદ્વેષ છોડી દે છે, તે જ ખરા મુનિ છે." (૧૩)

વિવેચન—તેઇંદ્રિય સુધીના સર્વ જીવો ચક્ષુ વગરના હોય છે. વળી, પંચેન્દ્રિય

મનુષ્ય અને તિર્યંચમાં પણ કેટલાક અંધ હોય છે, પરંતુ આવા પ્રકારના સંયમથી શું? તેમ જ આંખો મીંચીને બેસી રહે, તેથી પણ શું? તેથી કાંઈ મહાલાભ થતો નથી; કદાપિ જરા જરા લાભ થાય તો તે હિસાબમાં નથી; પરંતુ જ્યારે સુંદર સ્ત્રીનું રૂપ જુએ, તેની હંસગતિ અને સુંદર મુખ, હૃદયવિસ્તાર અને કદળીજંઘા જુએ, અથવા નાટક કે કુદરતની સુંદર સિનેરી જુએ ત્યારે, તેમ જ કુષ્ઠ દુર્ગંધ અને રોગથી બગડેલ શરીરવાળાને જુએ ત્યારે, બન્ને ઉપર સમદૃષ્ટિ રહે તો જ ચક્ષુરિંદ્રિયનો સંવર થયો કહેવાય. આનું નામ ખરેખરો સંયમ છે. બાહ્ય સંયમ તો ઘણી વાર થાય છે, થઈ જાય છે. તેટલા માટે શાસ્ત્રકાર કહે છે કે "તે જ પુરુષોને ધન્ય છે, તેને જ અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ કે જે પુરુષોનાં હૃદયમાં અરધી આંખે જોનારી અર્થાત્ કટાક્ષ નેત્રે જોનારી સ્ત્રી ખટકતી નથી." (ઇંદ્રિયપરાજયશતક)

ચક્ષુરિન્દ્રિયનો સંયમ ન કરવાથી પતંગિયું બહુ દુઃખ પામે છે. દીવાના રૂપથી આકર્ષાઈ ચક્ષુરિન્દ્રિયને પરવશ થઈ તેમાં ઝંપલાવીને પોતાના પ્યારા પ્રાણ ખુએ છે. (૧૩; ૨૫૧)

ઘ્રાણેન્દ્રિયસંવર

घ्राणसंयममात्रेण, गन्धान् कान् के त्यजन्ति न ? ।
इष्टानिष्टेषु चैतेषु, रागद्वेषौ त्यजन्मुनिः ॥ १४ ॥　　(अनुष्टुप्)

"નાસિકાના સંયમમાત્રથી કોણ ગંધોને ત્યજતું નથી? પણ ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ ગંધોમાં જેઓ રાગદ્વેષ ત્યજી દે છે, તે જ મુનિ કહેવાય." (૧૪)

વિવેચન—ઉપર પ્રમાણે ભાવ સમજવો. સેંટ, લવંડર, અત્તર કે સુગંધી પદાર્થોની ગંધ આવવાથી રાગ ન થાય અને વિષ્ટા વગેરેની દુર્ગંધથી દ્વેષ ન થાય, ત્યારે ઘ્રાણેન્દ્રિયનો સંવર થયો સમજવો. ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ વસ્તુ પર સમભાવ રાખવો, એ સંવર છે. જેઓ ઇંદ્રિયભોગમાં ચોંટી રહેતા નથી, ગૃદ્ધિભાવ કે આસક્તિ રાખતા નથી, તેઓ ખરા સંયમવાન કહેવાય છે. તેટલા માટે શાસ્ત્રકાર કહે છે કે "લીલો અને સૂકો એવા બે માટીના ગોળા ભીંત તરફ ફેંકયા; તે બે ગોળા ભીંતે અથડાયા; આ બેમાં જે લીલો ગોળો હતો તે ભીંતે ચોંટી રહ્યો અને સૂકો ગોળો ન ચોંટી રહ્યો. એ પ્રકારે ઇંદ્રિયભોગમાં લંપટી અને દુર્બુદ્ધિ પુરુષો સંસારરૂપ ભીંતમાં ચોંટી રહે છે અને જે કામભોગથી વિરામ પામ્યા છે, તે સૂકા ગોળાની પેઠે સંસારભીંત પર ચોંટી રહેતા નથી." (ઇંદ્રિયપરાજયશતક)

અત્ર ચીકાશ તે રાગદ્વેષજન્ય સમજવી. ભીંત આગળ જતાં સુધી તો બન્નેની ગતિ સરખી જ હોય છે, પણ પછી સ્થિત્યંતર થઈ જાય છે.

કમળની સુગંધમાં લપટાઈ ભ્રમર તેમાં આસક્ત થઈ જાય છે અને લહેરમાં આવી જઈ તેમાં બેસી રહે છે; જાણે છે કે સૂર્ય અસ્ત થતાં કમળ મીંચાઈ જશે અને પોતે કેદખાને પડશે; છતાં હમણાં ઊડું છું, ઊડું છું, એવા વિચારમાં ને વિચારમાં આસક્ત-

जिह्वासंयममात्रेण, स्वादान् कान् के त्यजन्ति न ? ।
मनसा त्यज तानिष्टान्, यदीच्छसि तपःफलम् ॥ १५ ॥ (अनुष्टुप्)

"જિહ્વાના સંયમમાત્રથી [illegible] ત્યાગ [illegible] તું વધું
મેળવવાની ઇચ્છા રાખતો હો તો [illegible]." (૧૫)

વિવેચન—[illegible]
સંસારમાં અનંત ભવ પર્યંત રખડાવનાર આ ઇંદ્રિય છે. સારું ખાવાના વિચારમાં
તેને યોગ્ય સાધનો તૈયાર કરવામાં, સારા ખાવાના પદાર્થો મેળવવામાં અને છેવટે
ખાવામાં આ જીવ ધન્યતા માને છે. દુનિયામાં ખાઈપીને આનંદ માનનારા ધર્મો
નીકળેલા છે ! ખાવાપીવામાં જ મોજ માનનારા જિહ્વાના લાલચુ જીવો મનુષ્યભવનું
સાધ્યબિંદુ શું છે તે ચૂકી જાય છે. વળી, આવા બાહ્ય રસોપભોગથી ઇંદ્રિય તૃપ્ત થ
નથી; અનંત વખત મેરુપર્વતના ઢગલાથી પણ અનંતગણો ખોરાક ખાધો, છતાં જી
તૃપ્તિ થતી નથી. તેથી રસનેન્દ્રિયને વશ કરવા માટે અસાધારણ પ્રયાસ કરવાની જ
છે. તેટલા માટે શાસ્ત્રકાર કહે છે કે "જો તું સંસારથી બીતો હો અને મોક્ષપ્રાપ્તિ
ઇચ્છા રાખતો હો, તો ઇંદ્રિયોનો જય કરવા માટે અસાધારણ પુરુષાર્થ ફોરવ. (શ્રી
યશોવિજયજી; ઇંદ્રિયજયાષ્ટક)

માછલાંને પકડવા માટે માછીમાર લોઢાનો કાંટો પાણીમાં મૂકે છે, તેની સાથે
લોટની પીંડીઓ બાંધે છે. રસનાની લાલચે માછલું તે ખાવા આવે છે; તે ખાતાં ખ
કાંટામાં ભોંકાઈ જાય છે. આવી જ રીતે અનેક પક્ષીઓ પણ ખાવાની લાલચે જાળ
ફસાઈ જાય છે. શાસ્ત્રકાર સર્વ ઇંદ્રિયોમાં રસનેન્દ્રિયને જીતવી મુશ્કેલ કહે છે.

अक्खाण रसणी, कम्माण मोहणी, वयाण तह चेव बंभवयं ॥
गुत्तीण य मणगुत्ती, चउरो दुक्खेहि जिप्पंति ॥

—"ઇંદ્રિયોમાં રસનેન્દ્રિય, કર્મમાં મોહનીય કર્મ, વ્રતોમાં બ્રહ્મચર્યવ્રત અને ગુપ્તિ
મનોગુપ્તિ એ ચારે વધારે મુશ્કેલીથી જીતી શકાય છે." (૧૫; ૨૫૩)

સ્પર્શનેન્દ્રિયસંયમ

त्वचः संयममात्रेण, स्पर्शान् कान् के त्यजन्ति न ? ।
मनसा त्यज तानिष्टान्, यदीच्छसि तपःफलम् ॥ १६ ॥ (अनुष्टुप्)

"ચામડીનો સ્પર્શ ન કરવા માત્રથી કોણ સ્પર્શનો ત્યાગ કરતું નથી ? પણ જો તપનું ફળ મેળવવું હોય તો ઇષ્ટ સ્પર્શોનો મનથી ત્યાગ કર." (૧૬)

વિવેચન—સંસારમાં વધારે રખડાવનાર આ ઇંદ્રિય છે. એનો વિશેષ આવિર્ભાવ -સંયોગ વખતે થાય છે. તેને તજવાની ખાસ અગત્ય બતાવવા સારુ એક ખાસ શ્લોક વામાં આવ્યો છે. સુંદર સ્ત્રીના કે બાળકના ગાલના સ્પર્શથી મનમાં રાગ ન થાય, ચામડી પર કુષ્ઠ જેવા વ્યાધિ થાય તેથી અથવા ડાંસ, મચ્છર, તાપ કે શીતનાં ષ્ટ સ્પર્શથી મનમાં દ્વેષભાવ ન થાય એ સ્પર્શનેન્દ્રિયનો સંયમ છે અને બાકી બધી ટની વાતો છે.

સ્પર્શેન્દ્રિયને પરવશ પડીને હસ્તી મહાદુઃખ પામે છે. હાથીને જ્યારે પકડવો હોય છે ે એક મોટો ખાડો ખોદી તેના પર ખડ નાખી ઢાંકી દે છે. ખાડાની સામી બાજુએ ળની સુંદર હાથણીને રંગીને ઊભી રાખે છે. એના પર આસક્ત થયેલો હાથી તેને વવા માટે ઉતાવળ કરી દોડતો જાય છે; ત્યાં વચ્ચે તૃણથી ઢાંકેલા ખાડામાં પડી જાય પછી કેટલાક દિવસ સુધી તેને ભૂખ્યો રાખવામાં આવે છે, માર મારવામાં આવે છે પછી હમેશને માટે કેદખાને પૂરવામાં આવે છે, અર્થાત્ તે હમેશ માટે પરવશ પડે આ સર્વ દુઃખનું કારણ સ્પર્શનેન્દ્રિયપરવશપણું છે. (૧૬; ૨૫૪)

બસ્તિસંયમ

वस्तिसंयममात्रेण, ब्रह्म के के न बिभ्रते ? ।
मनःसंयमतो धेहि, धीर ! चेत्तत्फलार्थ्यसि ॥ १७ ॥ (अनुष्टुप्)

"મૂત્રાશયના સંયમમાત્રથી કોણ લોકો બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરતા નથી ? હે ધીર ! તને બ્રહ્મચર્યના ફળની ઇચ્છા હોય તો મનનો સંયમ કરીને બ્રહ્મચર્યને ધારણ કર."(૧૭)

વિવેચન—સ્પર્શનેન્દ્રિયના વિષયમાં સ્ત્રીસંયોગનો વિષય મહાગૃદ્ધિનું કારણ છે, ી તેનું ખાસ મનન કરવા માટે એક જુદા શ્લોકમાં તેની વ્યાખ્યા કરી છે. એથી એ યથી જુદી ઇંદ્રિય છે એમ સમજવાનું નથી; એ સ્પર્શનેન્દ્રિયનો એક વિભાગ છે. આ ંય કેટલી ભયંકર છે તે એટલા ઉપરથી જણાશે કે શાસ્ત્રકાર કહે છે કે બાકીની ંયોના વિષયોને ભોગવતાં કેવળજ્ઞાન થવું શક્ય છે: સુગંધ લેતાં, સુસ્વર સાંભળતાં, જોતાં અને ઉત્તમ પદાર્થ ખાતાં જો આત્મસ્વરૂપ વિચારે અને પૌદ્ગલિક ભાવનો ગ વિચારે, તો કેવળજ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, પણ સ્ત્રીસંયોગ કરતાં તે બની ઃ તેમ નથી. એકાંત દુર્ધ્યાન થાય, સાત ધાતુની એકત્રતા થાય અને મહાક્લિષ્ટ અધ્ય- ાાય થાય, ત્યારે જ સ્ત્રીસંયોગ બની શકે છે. આવી રીતે એકાંત અધઃપાત કરનારી ર્શનેન્દ્રિય કાંઈ અજય્ય નથી, પણ ગુહ્યેન્દ્રિયનો બળાત્કારે સંયમ કરવો પડે, ી બહુ લાભ નથી. અસંજ્ઞી પંચેંદ્રિય સુધી તો નપુંસકવેદ છે, પણ તે પુરુષવેદ

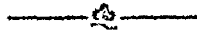
શરીરની તંદુરસ્તી કે કાળજ્ઞાનાદિ અલ્પ લાભ થાય છે, એમ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય તેઓના યોગશાસ્ત્રમાં કહે છે, પણ પ્રયાસના પ્રમાણમાં કાંઈ લાભ થતો નથી. મનના સંબંધમાં કરવા જેવું કાર્ય એ છે કે મન જ્યારે ખોટે રસ્તે જતું હોય ત્યારે તેનાં પરિણામો વિચારી, તેને પાછું વાળવું, ખોટા વિચારો કરવા દેવા નહિ, પરંતુ તેની શુભ પ્રવૃત્તિ પર અંકુશ મૂકવાની જરૂર નથી. શુભમાં પ્રવૃત્તિ અને અશુભથી નિવૃત્તિ, એ જ મહાયોગ છે અને તેને માટે જ ધર્મ–શુક્લાદિ ધ્યાનનો વિસ્તાર છે. "હું ક્યારે બેંતાળીશ દોષ રહિત આહાર કરીશ ? ક્યારે પૌદ્ગલિક ભાવનો ત્યાગ કરી, આત્મિક તત્ત્વમાં રમણ કરીશ ?" વગેરે વગેરે શુભ મનોરથો કરવા, એ પણ પ્રશસ્ત મનોયોગની આચરણામાં જ ગણાય છે. આવી જ રીતે વચનયોગ અને કાયયોગ માટે પણ સમજવું. વચન કે કાયાની પ્રવૃત્તિ તદ્દન અટકાવવી અગત્યની નથી, પરંતુ એની પ્રવૃત્તિની દિશા ફેરવવી, એ ખાસ કર્તવ્ય છે. કાયયોગના સંબંધમાં ઇંદ્રિય પર સંવર કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે તે પણ તેટલું જ ઉપયોગી છે. એક સામાન્ય નિયમ એવો છે કે જ્યાં સુધી બાહ્ય ઇંદ્રિયો પર અંકુશ આવતો નથી ત્યાં સુધી મન વશ થવું મુશ્કેલ છે. વળી; મન પર અંકુશ આવ્યો ન હોય ત્યાં સુધી ઇંદ્રિયો પર અંકુશ આવવો મુશ્કેલ છે. આવી રીતે મન અને ઇંદ્રિયો એકબીજા પર અસર કરે છે અને તેઓ બન્નેને દમન કરવા માટે અસાધારણ આત્મવીર્ય સ્ફુરાવવાની જરૂર પડે છે. એ કાર્ય અશક્ય નથી, પણ અનુભવ ન હોય તેને બહુ વિષમ લાગે છે. બાકી જ્યારે તેની ટેવ પડી જાય છે ત્યારે તો ઇંદ્રિયોના વિષયોનો ભોગ ઉચ્છિષ્ટ ભોજન જેવો લાગે છે.

આવી રીતે યોગરુંધન કરવાનો પ્રયાસ કરવા સાથે જ કષાયનો જય કરવાની પણ જરૂર છે. અંતરંગ શત્રુઓમાં કષાયો પ્રબળ શત્રુઓનું કામ કરે છે અને તેથી તેના સંબંધમાં પણ પુરુષાર્થ ફેરવવાની જરૂર પડે છે. યોગરુંધન અને કષાયવિજય સાથે સાથે ચાલતા હોય છે ત્યારે વિરતિગુણ સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. આવી રીતે બંધહેતુ શિથિલ પડતા જાય છે, ઓછા થતા જાય છે અને છેવટે નાશ પામે છે.

આ જન્મમાં ધન, સ્ત્રી, પુત્ર પામવાં એ મુશ્કેલ નથી. કેટલાકને મુશ્કેલ લાગે છે, તે પણ ખોટું છે. અનાદિ કાળથી એ વસ્તુઓ મળ્યા કરે છે; એને મેળવવા માટે પ્રયાસ કરવો એ નકામો છે, એટલું જ નહિ પણ તે સંસારમાં રખડાવનારો છે; એમાં રાચેલમાચેલ પ્રાણી કર્તવ્યનું ભાન ભૂલી જાય છે અને માનદશામાં લેવાઈ જાય છે; એને નિરાંતે બેસી આત્મચિંતવન કરવાનું સૂઝતું નથી. છેલ્લી ગાથામાં નિઃસંગભાવ પ્રાપ્ત કરવા માટે આપેલો ઉપદેશ બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે. ખાસ સમજવાનું એ છે કે અનંત કાળ સુધી પ્રયાસ કર્યા છતાં, જે મળ્યું નથી તે અત્ર સૂરિમહારાજે બતાવ્યું છે. એ યોગરુંધન, કષાયવિજય અને મિથ્યાત્વનિરોધ કરવા ખાસ પ્રયાસ કરવો. જેઓ એ રસ્તે ચઢી આત્મિક કાર્ય કરશે તે સુખી થશે અને છેવટે ઘોર સમુદ્ર તરી, તેનો કાંઠો પ્રાપ્ત કરશે.

इति सविवरणो मिथ्यात्वादिनिरोध–संवरोपदेशनामा चतुर्दशोऽधिकारः ॥

पंचदशः शुभवृत्तिशिक्षोपदेशाधिकारः ॥

ચિત્તદમન, વૈરાગ્યઉપદેશ અને યતિયોગ્ય શિક્ષા કહી; ગત અધિકારમાં મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગનો નિરોધ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો અને પ્રસંગે સંવર કરવા ગર્ભિત ઉપદેશ આપ્યો. હવે કેવા પ્રકારની વૃત્તિ કરવી, તે બતાવે છે. અમુક પ્રણાલિકા બંધ થાય ત્યારે યંત્રની શક્તિનો ઉપયોગ કરવા માટે નવીન પ્રવાહો શોધવા જોઈએ, નહિ તો શક્તિનો લય થાય છે અથવા અસ્તવ્યસ્ત દિશામાં ચાલી જાય છે. આ અધિકારમાં જે વૃત્તિ-વર્તન બતાવેલ છે તેમાંની ઘણી સાધુયોગ્ય છે અને કેટલીક શ્રાવકયોગ્ય છે. વાંચનારે પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે શિક્ષા ગ્રહણ કરવી. આ અધિકાર ખાસ સાધુને ઉદ્દેશીને લખાયેલો છે. દરેક શ્લોકના પ્રસંગ પર વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

આવશ્યક ક્રિયા કરવી

आवश्यकेष्वातनु यत्नमाप्तोदितेषु शुद्धेषु तमोऽपहेषु ।
न हन्त्यभुक्तं हि न चाप्यशुद्धं, वैद्योक्तमप्यौषधमामयान् यत्* ॥ १ ॥ (उपजाति)

"આપ્ત પુરુષોનાં બતાવેલાં શુદ્ધ અને પાપને હરનારાં એવાં આવશ્યકો કરવામાં યત્ન કર; કારણ કે વૈદ્યે બતાવેલું ઔષધ ખાધું ન હોય અથવા (ખાધા છતાં પણ જો) અશુદ્ધ હોય તો તે રોગનો નાશ કરી શકતું નથી." (૧)

વિવેચન—આવશ્યક એટલે અવશ્ય કરવા યોગ્ય નિત્યકર્મ, અથવા વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહીએ તો સાધુ અને શ્રાવકની ફરજિયાત નિત્યક્રિયા. એ છ છે:—

૧. સામાયિક—બે ઘડી સુધી સ્થિર ચિત્તે સ્થિર આસન ઉપર સમતા રાખી શાંત જગ્યામાં, આત્મિક જાગૃતિ કરવી તે. એમાં અભ્યાસ, તત્ત્વચિંતવન, ધ્યાન અને જાપ ઇત્યાદિ ક્રિયામાંથી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કર્તવ્ય છે. આ શ્રાવકને માટે છે અને સાધુ માટે તફાવત એટલો જ છે કે તેઓ નિરંતર સામાયિક દશામાં જ વર્તે છે.

---

* मामयापहमिति पाठान्तरम्। रोगहरणक्षममित्यर्थः ।

આ શ્લોકમાં સર્વજ્ઞ ભગવાનને વૈદ્ય સાથે, આવશ્યક ક્રિયાને ઔષધ સાથે અને વ્યાધિને ભવપર્યટન સાથે ઉપમાન-ઉપમેય સંબંધ છે. (૧; ૨૬૧)

તપસ્યા કરવી

तपांसि तन्याद्विविधानि नित्यं, मुखे कटून्यायतिसुन्दराणि ।
निघ्नन्ति तान्येव कुकर्मराशिं, रसायनानीव दुरामयान् यत् ॥ २ ॥ (उपजाति)

"શરૂઆતમાં કડવાં લાગે તેવાં પણ પરિણામે સુંદર બન્ને પ્રકારનાં તપો હમેશાં કરવાં. તે કુકર્મના ઢગલાનો તુરત વિનાશ કરે છે—જેવી રીતે રસાયણ દુષ્ટ રોગોને દૂર કરે છે તેમ." (૨)

વિવેચન—બાહ્ય અને આભ્યંતર એમ બે પ્રકારનાં તપો છે. ન ખાવું (અનશન), ઓછું ખાવું, ઓછા પદાર્થો ખાવા, રસનો ત્યાગ કરવો, કષ્ટ સહન કરવાં અને અંગોપાંગ સંકોચી રાખવાં એ છ બાહ્ય તપ છે. કરેલ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત લેવું, વડીલનો વિનય કરવો, બાળવૃદ્ધગ્લાનનું વૈયાવૃત્ય કરવું, અભ્યાસાદિ કરવા, ધ્યાન કરવું અને કાયાનો ઉત્સર્ગ કરવો એ છ આભ્યંતર તપ છે. આ સર્વ તપ કરતાં કષ્ટ પડે છે, જરા આકરું પણ લાગે છે, પણ આત્માની સાથે અનાદિ કાળથી જે કર્મસમૂહ લાગ્યો છે, તેને એકદમ દૂર કરવો હોય, ભોગવ્યા સિવાય તેનો ત્યાગ કરવો હોય, જૈન પરિભાષામાં કહીએ તો કર્મની 'નિર્જરા' કરવી હોય, તો તેનો આ જ રસ્તો છે. દરેક સમયે સાત અગર આઠ કર્મ બાંધનાર જીવ ભોગવતી વખત બધાં કર્મો વિપાકોદયે જ ભોગવે એવો નિયમ નથી; તેથી જો તપસ્યા કરી આત્મપ્રદેશથી ભોગવી કર્મને ખેરવી નાખે તો જ એનો કટુક વિપાકોદય વેદવો ન પડે. તપસ્યા કરવામાં જરા આકરું લાગે છે, કારણ કે તેમાં સ્થૂળ ભોગોનો ત્યાગ કરવો પડે છે, તે શરૂઆતમાં કષ્ટદાયી લાગે છે. વળી, આભ્યંતર તપમાં એકાકાર વૃત્તિ રાખવી પડે છે, સ્થિરતા રાખવી પડે છે એ વગેરેથી જરા મુશ્કેલી આવે છે, પણ તે શરૂઆતમાં જ આવે છે, તેનું પરિણામ ઘણું સારું છે અને આગળ જતાં અભ્યાસ પડ્યા પછી અભ્યાસની શરૂઆતમાં માલૂમ પડેલી મુશ્કેલીઓ પણ લાગતી નથી.

જે ઇંદ્રિયદમન માટે ચૌદમા અધિકારમાં કહ્યું છે અને જેથી મહાલાભ થઈ શકે છે તે ઇંદ્રિયદમનનું પરમ સાધન તપ જ છે. આવી રીતે તપસ્યાથી મહાલાભ થાય છે. રસાયણ જેમ ખાતી વખતે, 'કરી' પ્રમુખ સાચવવી પડતી હોવાને અંગે, સખ્ત લાગે, પરંતુ શરીરમાં ગયા પછી દુઃસાધ્ય લાગતા વ્યાધિઓને પણ મટાડે છે, તેવી જ રીતે જો સુગુરુરૂપ સુવૈદ્યે બતાવેલા તપરૂપ રસાયણ, શાસ્ત્રાનુસાર વિધિ પ્રમાણે, અપથ્યનો ત્યાગ કરી, ભક્ષણ કરવામાં આવે તો આ સંસારી જીવનો કર્મરોગ સુસાધ્ય થઈ નાશ પામે અને પરિણામે તેને અનંત સુખ મળે.

ગ્રંથકર્તા કહે છે કે તપ કુકર્મનો નાશ કરે છે, એટલું જ નહીં પણ કુકર્મની

રાશિનો નાશ કરે છે; એ બાબત પર ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે. સહજ લાભ થતો હોય તો બાબત સામાન્ય ગણાય, પણ આ તો ઢગલાબંધ લાભ છે. (૨; ૨૬૨)

શીલાંગ, યોગ, ઉપસર્ગ, સમિતિ, ગુપ્તિ

विशुद्धशीलाङ्गसहस्रधारी, भवानिशं निर्मितयोगसिद्धिः ।
सहोपसर्गास्तनुनिर्ममः सन्, भजस्व गुप्तीः समितीश्च सम्यक् ॥ ३ ॥ (इंद्रवज्रा)

"તું (અઢાર) હજાર શુદ્ધ શીલાંગને ધારણ કરનારો થા, યોગસિદ્ધિ નિષ્પાદિત થા, શરીર પરની મમતા દૂર મૂકીને ઉપસર્ગોને સહન કર, સમિતિ અને ગુપ્તિને સારી રીતે ભજ." (૩)

વિવેચન—૧. શીલાંગ એટલે ચારિત્રનાં અંગ. એના દશ યતિધર્મ સાથે અઢાર હજાર ભેદ થાય છે, જે આ ગ્રંથમાં અન્યત્ર સવિસ્તર વર્ણવ્યા છે.* અત્ર સાધુનું શું કાર્ય છે તે બતાવતાં તેનું સ્મરણ માત્ર આપે છે. ૨. મન-વચન-કાયાના યોગોને વશ કરી [illegible] અને તેના સાધન તરીકે અષ્ટાંગ યોગની સાધના કર. યોગરુંધનનું માહાત્મ્ય કેટલું છે. તે ચૌદમા અને નવમા અધિકારમાં સવિસ્તર જોઈ લેવું. સંસારસમુદ્રમાંથી ઉગરવાનું પરમ સાધન યોગરુંધન જ છે. ૩. શરીર પરની મમતા છોડી દેવી અને પરીષહ [illegible] અદીનપણે સહન કરવા. શરીર શું છે? શેનું છે? કોનું છે? અને તેનો [illegible] દેહમમત્વમોચન નામના આ જ ગ્રંથના પાંચમા અધિકારમાં [illegible] સમિતિ અને ગુપ્તિ રાખી શુદ્ધ વર્તન કરવું.

[illegible] કેવી રીતે રખાય, તેનો માર્ગ દેખાડવા માટે નામમાત્ર [illegible] ખાસ મુનિમહારાજને ઉદ્દેશીને લખાયો છે. આ અધ્યાય [illegible] ચૌદ અધિકાર વાંચીને આવનાર આ અધિકાર [illegible], વિશેષ વિવેચનની અપેક્ષા મૂળ ગ્રંથકર્તાએ પણ [illegible]

વિવેચન—ઉપરના શ્લોકમાં જેમ નામનિર્દેશ કર્યો છે તેમ જ અત્ર પણ સાધુને ઉદ્દેશીને શુભ પ્રવૃત્તિ માટે વિશેષ કાર્યો નામમાત્ર બતાવ્યાં છે:—

૧. હે યતિ! તું સ્વાધ્યાયમાં કાળ નિર્ગમન કર. તારે નકામી વાતો કરવી કે પંચાત કરવી અયોગ્ય છે, કેમ કે તેથી ભાષાસમિતિ અને જીવયતના નહિ જળવાતાં, સાવદ્ય ઉપદેશ અને સાવદ્ય ચિંતવન તને ખ્યાલ ન આવે તેમ થાય છે. અભ્યાસથી જ્ઞાનદૃષ્ટિ જાગ્રત થાય છે અને પરોપકાર કરવાનું પ્રબળ સાધન મળે છે. વળી, તારે યોગ વહન કરવા. આગમનું જ્ઞાન મેળવવાની યોગ્યતા મેળવવા માટે ઉદ્દેશ, સમુદ્દેશ, અનુજ્ઞાનુરૂપ અનુષ્ઠાન કરવાં (શ્રી ધનવિજય). યોગવહન કરવાની જરૂરિયાત શાસ્ત્રમાં બતાવી છે. એની ક્રિયા જોતાં એથી યોગસિદ્ધિ અને મન-વચન-કાયાના યોગો પર પણ સારો અંકુશ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨. આગમમાં કહેલા ભાવોને મધ્યસ્થ બુદ્ધિએ ગ્રહણ કર, કદાગ્રહ કરીને, તાણી–તોડીને આગમના અર્થ કરવાનું તજી દે અને તારું શુદ્ધ દૃષ્ટિબિંદુ હૃદયચક્ષુ સન્મુખ નિરંતર રાખી શુદ્ધ પ્રરૂપણા કર. ૩. તારે નૃપાદિકૃત સત્કારનો, સારા પદાર્થો મળવાનો કે તંદુરસ્તીનો અહંકાર કરવો નહિ.* એ અહંકાર કરવાથી કેવાં દુઃખો થાય છે, તે આપણે કષાયમોચન દ્વારમાં જોઈ ગયા છીએ. ૪. તારે મનમાં પણ વિષાદ આણવો નહિ. ખેદ કરવાથી આત્મિક તત્ત્વ ક્ષીણ પડે છે અને સંસારભાવ વૃદ્ધિ પામે છે. ૫. ઇંદ્રિયના સમૂહને તારે વશ કરવો. એ કેટલું દુઃખ આપે છે તે આપણે ચૌદમા અને દશમા અધિકારમાં જોઈ ગયા છીએ, તેમ જ વશ કર્યા પછી કેવો આનંદ આપે છે તે પણ એ જ સ્થળોએ જોઈ ગયા છીએ.× ૬. શુદ્ધ હેતુ માટે ભિક્ષા લેવા સારુ પર્યટન કર. સાધુ માધુકરી વૃત્તિ કરે છે એટલે જેવી રીતે મધમાખ એક ફૂલથી બીજા ફૂલ પર બેસીને (તે ફૂલના દેખાવને બગાડ્યા વગર) તેમાંથી મધ ચૂસે છે, તેવી રીતે સાધુ શાસ્ત્રોક્ત ગોમુત્રરેખાદિ આકાર પ્રમાણે છૂટાં છૂટાં ઘરોમાંથી, બોજારૂપ થયા વગર, શુદ્ધ આહાર લઈ, જે મળે તેમાં સંતોષ માની, બેસી રહે છે. એનાં આહારપાણી શુદ્ધ હેતુ માટે જ હોય છે; શરીર પોષવા સારુ આહાર નથી, પણ ધર્મકાર્યમાં શરીર ઉપયોગી થઈ પડે, તેવા શુદ્ધ હેતુથી શરીરને ભાડારૂપે આહાર આપવાનો તેમાં આશય હોય છે. (૪; ૨૬૪)

ઉપદેશ, વિહાર

ददस्व धर्मार्थितयैव धर्म्यान्, सदोपदेशान् स्वपरादि साम्यान्+ ।
जगद्धितैषी नवभिश्च कल्पैर्ग्रामे कुले वा विहराप्रमत्तः ॥ ५ ॥ (उपजाति)

* જૈન પરિભાષામાં તે અનુક્રમે ઋદ્ધિ, રસ અને શાતાગારવ કહેવાય છે.

× જુઓ પૃષ્ઠે ૩૩૮ થી શરૂ કરીને આગળ ૭ શ્લોકો સુધી; તેમ જ શ્લોક ૧૪, અધિકાર દશમો, પૃષ્ઠ ૨૦૬.

+ साम्याद् એવો પાઠાંતર છે. પોતાના પક્ષ અને બીજાના પક્ષ તરફ રાગદ્વેષની વૃત્તિરહિતપણે ઉપદેશ આપવો એ અર્થ છે.

નિર્વાહ યોગ્ય અન્ય સ્થળો છતાં પણ લાંબો વખત રહેવું, એ શાસ્ત્રાજ્ઞા વિરુદ્ધ છે, અનુચિત છે અને પરિણામે પ્રત્યક્ષ રીતે સંસાર વધારનાર છે.

આ શ્લોકમાં એક ઘણા અગત્યના સવાલનો નિર્ણય કર્યો છે. સાધુજીવનમાં નિવૃત્તિ પ્રધાન છે કે પ્રવૃત્તિ પ્રધાન છે? સાધુને એકાંત સ્થાનકે બેસી રહી કાંઈ ન કરવું એવો અત્ર ઉદ્દેશ નથી અને એવી નિવૃત્તિની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા પહેલાં અપ્રમત્ત પ્રવૃત્તિ કરવી પડે છે. અલબત્ત, એ પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિ છે અને, વાસ્તવિક રીતે કહીએ તો, એ નિવૃત્તિ જ છે. ઉપદેશ દેવો, સભાઓ ભરવી, દૃષ્ટાંતે સમજાવવી, વિહાર કરવો, ગ્રંથો રચવા, અભ્યાસ કરવો. આવશ્યક ક્રિયા કરવી, યોગવહન કરવા વગેરે પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિ જ છે. અને સાધુજીવનને વખાણવાનો હેતુ ઘણેખરે આ પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિ ઉપર જ બંધાયેલો છે. કેટલીક વાર પ્રવૃત્તિ શબ્દથી જ ગભરાઈ જઈને લોકો તેની વિરુદ્ધ બોલે છે; પરંતુ બહુ વિચાર પછી નિર્ણય થાય છે કે જૈન શાસ્ત્રમાં નિવૃત્તિહેતુક પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિ પણ ખાસ આદરણીય છે. અધિકારવિશેષ પ્રાપ્ત થયા પછી શું કર્તવ્ય છે તે અધિકારી શોધી કાઢે છે. (૫; ૨૬૫)

સ્વાત્મનિરીક્ષણ–પરિણામ

कृताकृतं स्वस्य तपोजपादि, शक्तीरशक्तीः सुकृतेतरे च ।
सदा समीक्षस्व हृदाऽथ साध्ये, यतस्व हेयं त्यज चाव्ययार्थी ॥ ६ ॥　　(उपजाति)

"તપ, જપ વગેરે તેં કર્યાં છે કે કર્યાં નથી, સારાં કામ અને નઠારાં કામો કરવામાં શક્તિ–અશક્તિ કેટલી છે તે સર્વ બાબતનો હમેશાં તારા હૃદય સાથે વિચાર કર. તું મોક્ષસુખ મેળવવાની ઇચ્છાવાળો છે, તેથી સાધવા યોગ્ય (બની શકે તેવાં) કાર્યોમાં યત્ન કર અને ત્યાગ કરવા યોગ્ય કાર્યોને છોડી દે." (૬)

વિવેચન—આત્મવિચારણા કરવાથી બહુ પ્રકારના લાભ થાય છે. પોતે શાં કાર્યો કરે છે તેનો ખ્યાલ આવે છે અને તેમાંથી કયાં કાર્યોનો ત્યાગ કરવો, શું ગ્રહણ કરવું, વગેરે સંબંધી વિચાર આવે છે. પરિણામે કાર્યરેખા અંકિત કરવાનો નિશ્ચય થાય છે અને શુદ્ધ વર્તન થવાનું નિમિત્ત પ્રાપ્ત થાય છે.

હે પ્રાણી! તું તપ, જપ અને આદિ શબ્દથી પૂજા, પ્રભાવના, સ્વામિવાત્સલ્ય (ફક્ત જમણવાર નહિ, પણ તેથી સ્વધર્મના લોકોનો ઉત્કર્ષ થાય, એવા ઉપાયો વત્સલ ભાવથી વિચારવા અને તદનુસાર યોજનાઓ કરવી) વગેરેમાંથી શું શું કરી શકે છે અને શું શું કરી શકતો નથી તે વિચાર—આ શ્રાવકને અંગે છે. સાધુને અંગે તેં કેટલા લોકોને ઉપદેશ આપ્યો, તેં પોતે પઠન–પાઠન કેટલાં કર્યાં, ક્યારે કર્યાં, શાસનઉદ્યોત કેવો કેવો કર્યો, તે વિચાર, અને કેમ કરી શકતો નથી, તે પર ધ્યાન આપ. શરીરની અશક્તિ છે કે મનની નબળાઈ છે, તે શોધી કાઢ. વળી, સુકૃત્યમાં તારી શક્તિ અને મન કેટલાં

બાહ્ય હિંસા અને અંતરંગ હિંસાનો ત્યાગ થાય છે ત્યારે જ સમતા અને ક્ષમારૂપ મહાગુણો પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યાર પછી ગુણશ્રેણીએ ચઢતાં વખત લાગતો નથી. સમતા વગરનાં કોઈ પણ કાર્યને શાસ્ત્રકાર નકામું ગણે છે, એટલું જ નહિ પણ કેટલીક વાર નકામા કરતાં પણ વધારે ખરાબ ગણે છે; જ્યારે સમતાવાળાં કાર્યોમાં એક એવી જાતનો આનંદ આવે છે કે જે અનુભવથી જ જાણી શકાય. વળી, હિંસાનો ત્યાગ થતાં મનમાંથી સર્વ જાતના માઠા વિકલ્પો દૂર થાય છે, કારણ કે દુર્વિકલ્પોનું કારણ હિંસા જ છે. જ્યારે પારકું મન દુખાવવું એ પણ હિંસા છે એમ સમજવામાં આવે અને તેનો ત્યાગ કરવા ઉપાય લેવામાં આવે ત્યારે સંકલ્પોનું ઉત્પત્તિસ્થાન નાશ પામી જાય છે. આવી રીતે હિંસા તજવાથી મનયોગ સાધ્ય થાય છે અને વચનપ્રવૃત્તિ પણ નિરવદ્ય થાય છે તેનું કારણ ઉપર કહ્યું તે જ સમજવું.

ગ્રંથકર્તાએ મનયોગ અને વચનયોગની શુદ્ધિ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી; એ બન્નેની અપેક્ષાએ કાયયોગશુદ્ધિ સુસાધ્ય છે, તેથી સ્પષ્ટ કહી નથી, પણ અર્થ અને સંબંધ પરથી સમજી લેવી. (શ્રી ધનવિજય ગણિ.)

શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મૌનાષ્ટકમાં લખે છે કેઃ—

सुलभं वागनुच्चारमौनमेकेन्द्रियेष्वपि । पुद्गलेष्वप्रवृत्तिस्तु योगानां मौनमुत्तमम् ॥

"વાણીના અનુચ્ચારરૂપ મૌન એકેંદ્રિયાદિને વિષે પણ સુલભ છે, પરંતુ યોગોનું પુદ્ગલને વિષે અપ્રવૃત્તિરૂપ મૌન ઉત્તમ છે. આ ભાવ બરાબર હૃદયમાં રાખવાની જરૂર છે." (૭; ૨૬૭)

ભાવના; આત્મલય

मैत्रीं प्रमोदं करुणां च सम्यक्, मध्यस्थतां चानय *साम्यमात्मन् ! ।
सद्भावनास्वात्मलयं× प्रयत्नात्, कृताविरामं रमयस्व चेतः ॥ ८ ॥ (उपजाति)

"હે આત્મન્! મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને મધ્યસ્થતાને સારી રીતે ભાવ, (અને તે વડે) સમતાભાવ પ્રગટ કર. પ્રયત્ને કરી સદ્ભાવના ભાવીને આત્મલયમાં વિસામો પામ્યા વિના (તારા) મનને ક્રીડા કરાવ." (૮)

વિવેચન—૧. મૈત્રીભાવ, પ્રમોદભાવ, કરુણાભાવ અને માધ્યસ્થ્યભાવ તારા હૃદયમાં નિરંતર ભાવ. એ ચાર ભાવના બહુ ઉપયોગી છે. એમાં આત્મરમણ કરવાથી પરમ સાધ્ય પદાર્થ અનુભવગોચર થાય છે અને મનને પરમ શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. એનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ પ્રથમ અધિકારમાં બતાવવા પ્રયાસ કર્યો છે.+ એ ભાવના શુભ વૃત્તિનું મુખ્ય અંગ છે.

* सात्म्यमिति पाठान्तरं आत्मना सहैकीभावमित्यर्थः । × स्वात्मलयमिति वा पाठः संप्राप्ततन्मयस्वभावं यथास्यात्तथेत्यर्थः । + જુઓ પ્રથમ અધિકાર શ્લોક ૧૩–૧૬, પૃષ્ઠ ૨૦–૩૦.

૨. ભાવના ભાવતાં ભાવતાં શુદ્ધ સમતાનો ઉદય થાય છે. એ સમતા આત્મિક ગુણ છે અને સ્થિરતા એ એનો પાયો છે. જ્ઞાન, ધ્યાન, તપ અને શીલયુક્ત મુનિઓ પણ સમતાયુક્ત મુનિ જેટલો ગુણ નિષ્પાદન કરી શકતા નથી, એમ જ્યારે વાચકવર્ય ઉમાસ્વાતિજી તેમ જ શ્રીમદ્ યશોવિજયજી કહે છે ત્યારે સમતાના લાભની પરાકાષ્ઠા સમજાય છે.

૩. આ પ્રમાણે શુભ પ્રવૃત્તિ કરતાં કરતાં જ્યારે સમતા પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારપછી જીવ આત્મજાગૃતિ કરે છે; એને સાંસારિક સર્વ કાર્યો તુચ્છ લાગે છે; એનું મન આત્મપરિણતિમાં દોડે છે; એને સર્વ દિશા પ્રફુલ્લિત લાગે છે અને આત્મરમણ એ જ કાર્ય લાગે છે. શુભ ધ્યાનધારાનો વરસાદ થાય ત્યારે આત્મલય થાય છે અને એ વખતે જે આત્માનંદ થાય છે તે વચનઅગોચર છે. આત્મરમણ કરવા માટે પ્રબળ પુરુષાર્થ ફોરવવાની જરૂર પડે છે અને મન જ્યારે તે બાબતમાં રોકાય છે ત્યારે તેને બાહ્ય વસ્તુનું ભાન પણ રહેતું નથી. એવા આત્મરમણમાં જરા પણ અન્યત્ર વિસામો લીધા વગર પ્રવૃત્તિ કર, એટલે નિરંતર આત્મરમણતાના કાર્યમાં ઉદ્યુક્ત થા! (૮; ૨૯૮)

મોહના સુભટોનો પરાજય

कुर्यान्न× कुत्रापि ममत्वभावं, न च प्रभो रत्यरती कषायान् ।
इहापि सौख्यं लभसेऽप्यनीहो, ह्यनुत्तरामर्त्यसुखाभमात्मन् ! ॥ ९ ॥ (इंद्रवज्रा)

"હે સમર્થ આત્મા! કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર મમત્વભાવ ન કરવો, તેમ જ રતિ અરતિ અને કષાય પણ ન કરવાં. જ્યારે તું વાંછા રહિત થઈશ ત્યારે તો અનુત્તર વિમાનમાં રહેનારા દેવતાઓનું સુખ પણ તને અહીં મળશે." (૯)

વિવેચન—શુભ વૃત્તિનાં સાધનોનું વિશેષ દર્શન કરાવતાં કહે છે: ૧. હે ચેતન! તારું છે તે તારી પાસે જ છે. દેહ તારો નથી, પુત્ર તારા નથી, સ્ત્રી તારી નથી અને ધન તારું નથી. એ ચારેનું મમત્વ અત્ર મહાપીડા કરનારું છે, એટલું જ નહિ પણ પરભવમાં મહાદુઃખ આપનાર છે.+ જે વસ્તુઓ તારી નથી તેને તારી માનીને તેઓના ઉપર શા માટે રાચી–માચી રહે છે? તારો આત્મા મોહમદિરામાં ચકચૂર થઈ સત્યાસત્યનો વિવેક ચૂકી જાય છે, તેથી તે સ્થિતિ દૂર કરી મમત્વભાવનો ત્યાગ કરી દે.

૨–૩. તારે સુંદર વસ્તુ જોઈને રાજી થવું નહિ, અને તને પ્રિય ન લાગે એવી વસ્તુ જોઈને નારાજ થવું નહિ. વસ્તુ કોઈ ખરાબ કે સારી નથી; એ બાબતમાં તારી માન્યતા જ ખોટી છે. આ ખોટી માન્યતા પર બાંધેલા વિચારો તને હેરાન કરે છે, માટે ઇષ્ટાનિષ્ટનો ખ્યાલ છોડી દે. પછી તને આઠમા શ્લોકમાં ઉપર કહ્યો તેવો અપૂર્વ આનંદ પ્રાપ્ત થશે.

× [illegible]
+ વિશેષ વર્ણન માટે જુઓ આ ગ્રંથના અધિકાર બીજો, ત્રીજો, ચોથો તથા પાંચમો.

૪. સંસારમાં ભ્રમણ કરાવનાર કષાયોને તારે છોડી દેવા. એનું સ્વરૂપ સાતમા અધિકારમાં આપણે જોયું છે.

આ સર્વ મોહરાજાના સુભટો છે, તે તારા પર જય મેળવવા આવ્યા છે; જો એને ફાવવા દઈશ નહિ, તો તને લાભ થશે અને જો તું તેઓને જીતી લઈશ અને મારીને કાઢી મૂકીશ તો તો તને મહાસુખ થશે, કારણ કે કષાય અને મમત્વ જશે એટલે તું નિઃસ્પૃહ થઈ જઈશ. શ્રી ઉપાધ્યાયજી કહે છે કેઃ—

परस्पृहा महादुःखं, निःस्पृहत्वं महासुखम् । एतदुक्तं समासेन, लक्षणं सुखदुःखयोः ॥

નિઃસ્પૃહ વૃત્તિ એ મોટામાં મોટું સુખ છે. અનુત્તર વિમાનના દેવોને સર્વથી વધારે સુખ છે, કારણ કે ત્યાં સ્વામીસેવકભાવ નથી તેમ જ કામવિકારથી થતી શારીરિક કે માનસિક વિડંબણા નથી. આ સુખ તને પ્રાપ્ત થશે. અરે! અમે તો કહીએ છીએ કે તને તેથી પણ વધારે સુખ પ્રાપ્ત થશે, કારણ કે નિઃસ્પૃહ જીવ પર દુઃખ અસર કરતું નથી અને દુઃખ કદાચ જ પડે છે. એટલા માટે જ શુદ્ધ ચારિત્ર પાળતાં અખંડપણે એક વર્ષ વીતી ગયા પછી ચારિત્રવાનને અનુત્તર વિમાનના દેવો કરતાં પણ વધારે સુખ આગમકાર બતાવે છે. દુઃખ કે સુખ એ પણ મનનાં માનેલાં છે અને તેથી તને આ મહાન લાભ મળશે તે ધ્યાનમાં લે.

આત્મામાં અનંત જ્ઞાન છે અને અનંત વીર્ય છે. વીર પ્રભુ જેવું બળ, અભયકુમાર જેવી બુદ્ધિ, હેમચંદ્રાચાર્ય જેવું શ્રુતજ્ઞાન, કયવન્ના શેઠ જેવું સૌભાગ્ય અને ગજસુકુમાળ જેવી સમતા શક્તિરૂપે સર્વ આત્મામાં ભરેલી છે; પુરુષાર્થ કરી તેને વ્યક્ત કરવાની જરૂર છે. આ હેતુથી જ આત્માને 'સમર્થ' એમ ઉદ્દેશીને અત્ર બોલાવ્યો છે. શુભ પ્રવૃત્તિનાં સ્થાનો અત્ર બતાવ્યાં અને કિંચિત્ ફળ નિર્દિષ્ટ કર્યું. (૯; ૨૯૯)

ઉપસંહાર : શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરનારની ગતિ

इति यतिवरशिक्षां योऽवधार्य व्रतस्थ–श्चरणकरणयोगानेकचित्तः श्रयेत ।
सपदि भवमहाब्धिं क्लेशराशिं स तीर्त्वा, विलसति शिवसौख्यानन्त्यसायुज्यमाप्य॥१०॥ (मालिनी)

"યતિવરોના સંબંધમાં (ઉપર પ્રમાણે) બતાવેલી જે શિક્ષા વ્રતધારી (સાધુ અને ઉપલક્ષણથી શ્રાવક) એકાગ્ર ચિત્તથી હૃદયમાં ઠસાવે છે અને ચારિત્ર તથા ક્રિયાના યોગોને સેવે છે, તે સંસારસમુદ્રરૂપ ક્લેશનો ઢગલો એકદમ તરી જઈને, મોક્ષના અનંત સુખ સાથે તન્મયપણું પામી, પોતે આનંદ કરે છે."

વિવેચન—આ પ્રમાણે તીર્થંકર મહારાજાઓ, ગણધરો અને પૂર્વાચાર્યો શિખામણ આપી ગયા છે. તેઓ આ જીવ ઉપર એકાંત ઉપકાર કરવાની નિઃસ્પૃહ વૃત્તિથી દોરાયા હતા અને તેથી, આ જીવને શુભ રસ્તે દોરવા સારુ, કોઈ બાબતમાં કહેવામાં બાકી

રાખ્યું નથી. આવા પરમોપકારી મહાત્માઓના શબ્દો લક્ષ્યમાં રાખી, જે આ
અને ક્રિયામાં ઉદ્યત થઈ જાય છે, તે પ્રભુના આજ્ઞાંકિત સેવકો કહેવાય છે. આ
સાધુએ પોતાને યોગ્ય અને શ્રાવકે પોતાને યોગ્ય ઉપદેશ ગ્રહણ કરવાનો છે.
નુસાર જે પ્રાણી ચરણકરણ ગુણોને અનુસરે છે, તે થોડા વખતમાં સંસારસમુદ્ર
જાય છે અને જે મોક્ષસુખનું વર્ણન પણ કરવું અશક્ય છે, તેને પોતાના આ
'અનંત' શબ્દ સહિત યોગ કરાવે છે, એટલે અનંત કાળ સુધી તે સુખ પ્રા
એક મહાસુખ અને વળી તે અનંતકાળ સુધી, એટલે પછી એમાં વિચારવા
કાંઈ અવકાશ રહેતો નથી. એને પ્રાપ્ત કરવા બનતો પ્રયાસ કરવો એ જ કર્તવ્ય છે. (૧

* * *

એવી રીતે **શુભવૃત્તિઉપદેશ** નામનો પંદરમો અધિકાર સંપૂર્ણ થયો. અ
કારમાં વૃત્તિ એટલે વર્તન અથવા પ્રવૃત્તિ એ અર્થ સમજવાનો છે. શુભ પ્રવૃત્તિ
પ્રસંગો અત્ર બતાવવામાં આવ્યા છે. તે સર્વને વિષય સાથે સામાન્ય સંબંધ છે,
એકબીજા સાથે ખાસ સંબંધ નથી. આ અધિકારમાં મુખ્ય ઉપદેશ સાધુને આશ્રયી છે
કેટલીક હકીકત શ્રાવકને પણ ઉપયોગી છે. પ્રવૃત્તિના વિષયોનું પૃથક્કરણ શ્લોકો
કર્યું છે, તેથી અત્ર પુનરાવર્તન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. શુભ પ્રવૃત્તિની અનેક
છે; તે અત્ર બતાવી શકાય નહિ, તેથી સૂરિમહારાજે બહુ જ જરૂરના વિષયોને
લગાડ્યો છે. એ સર્વ બાબતો પર ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે.

આવશ્યક ક્રિયાની જરૂરિયાત પ્રથમ જ બતાવી છે અને તે આ જમાનામાં
જરૂરની છે. પ્રવૃત્તિ (અપ્રશસ્ત) વધતી જાય છે અને ધર્મસાધન અલ્પ થતાં જાય
તેટલા માટે નિત્ય આવશ્યક ક્રિયા અવશ્ય કરવી જોઈએ. જેમ દરરોજનું પેપર વાંચ
પાંચ દિવસ પેપર ન મળે તો દિશાશૂન્ય જેવું લાગે છે, તેવું જ આવશ્યક ક્રિ
[illegible] થઈ જવું જોઈએ. તપશ્ચર્યાની બાબત પણ એટલી જ ઉપયોગી છે. જમાનો
[illegible] અનેક કાર્યો શીખવે છે, ત્યારે છોડવાનાં આ પ્રબળ સાધનો મંદ થતાં
છે, એ ખેદ કરવા જેવું છે. જ્ઞાનાભ્યાસનો પણ આ જ વિષયમાં સમાવેશ થાય છે,
ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

ચાર મહીના [illegible] અનિયત વિહાર કરવા માટે સાધુને ઉપદેશ છે. સૂરિમહા
[illegible] આકરા શબ્દોમાં કહે, તો તે કહેવાને તેઓ હકદાર છે. વિહારના વિ
[illegible] શ્રાવકોએ પણ વર્ષના થોડા દિવસો કોમના ભલા માટે અર્પણ કરી, ધાર્મિ
[illegible] પર વિવેચન-ભાષણો કરવા ધ્યાન આપવું, એ ઉપલક્ષણથી સમજવાનું
[illegible] માટેની સૂચના તો બહુ જ ઉપયોગી છે. એનાથી પોતાનાં સર્વ કાર્યો
[illegible] આવે છે અને [illegible] વગરનું કોઈ પણ કાર્ય થતું નથી. અથવા થયું હોય તો
[illegible] ન થાય માટે નિશ્ચય કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત કરાવે છે. અઢાર પાપસ્થાનક

એ શુભ પ્રવૃત્તિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ મન, વચન અને કાયાને શુભ રસ્તે પ્રવર્તાવવા પ્રયાસ કરવો એ જ છે અને તે હેતુ ઉપર પણ સૂરિમહારાજ ધ્યાન ખેંચ્યા વગર રહ્યા નથી. જ્યાં સુધી મનમાં વિચાર જુદા, વચન જુદું અને વર્તન વળી ત્રીજા પ્રકારનું હોય ત્યાં સુધી સર્વ ફોગટ છે. [illegible] પણ રસ્તે ચડાવતી નહિ. એ ત્રણમાં પણ મનને વશ કરવાની વિશેષ જરૂર છે. એ જેમ જેમ વશ થતું જાય છે તેમ તેમ કર્મબંધમાં બહુ ફેર પડતો જાય છે. એ જ્યારે નિરોધ થાય છે ત્યારે આત્મપ્રદેશોમાંથી શુભ ભાવના ઉઠે છે, શુભ ભાવનાથી આત્મલય થાય છે, આત્મલયથી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને તે પછી જ મુક્તિ થાય છે. મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવી એ જ કર્તવ્ય છે અને તે જ સાધ્ય છે. હેય, જ્ઞેય, ઉપાદેયનું સ્વરૂપ સમજી, સ્વાનુકૂળ ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ કરવી એ આપણું કામ છે. પરિણામ મુકરર છે અને આ જગતમાં પણ અનુભવસિદ્ધ છે. એક વખત કાર્ય કરો અને પછી શુભ ફળ મળી આવશે, એ નિઃસંદેહ વાત છે. આ શુભ વૃત્તિ રાખવાના શિક્ષાપાઠ આપ્યા છે તે હૃદયપટ પર ચીતરી રાખવા જેવા છે.

इति सविवरणः शुभवृत्तिशिक्षोपदेशनामा पञ्चदशोऽधिकारः ॥

ષોડશઃ સામ્યસર્વસ્વાધિકારઃ ॥

હવે આખા ગ્રંથના દોહનરૂપ એક પ્રધાન તત્ત્વ સમતા—સમતા સર્વસ્વ જ છે, એ વિષય પર, ઉપસંહાર કરતાં, સંક્ષિપ્ત વિવેચન કરે છે. આ આખા ગ્રંથનો હેતુ શો છે? સાધ્યબિંદુ ક્યાં છે? પ્રયોજન શું છે? એ સર્વ સંક્ષેપમાં બતાવે છે. બીજી રીતે કહીએ તો, આ અધિકાર પ્રશસ્તિ જેવો છે. સમતાના સંબંધમાં અત્ર જે વિચારો બતાવવામાં આવ્યા છે તે સંક્ષિપ્ત પણ પહોળા છે. મનોનિગ્રહ, મમત્વત્યાગ અને શુભ વૃત્તિ એ સર્વ સમતામાં પરિસમાપ્તિ પામે છે, તેથી સર્વ દ્વાર પર શિખર ચઢાવનારું આ દ્વાર છે. સમતાનું સ્વરૂપ ધારણ કરવા અત્ર દિગ્દર્શન કરવામાં આવ્યું છે.

સમતાનું ફલ : મોક્ષસંપત્તિ

एवं सदाभ्यासवशेन सात्म्यं, नयस्व साम्यं परमार्थवेदिन् ।
यतः करस्थाः शिवसंपदस्ते, भवन्ति सद्यो भवभीतिभेत्तुः ॥ १ ॥ (उपजाति)

"હે તાત્વિક પદાર્થના જાણનાર! આ પ્રમાણે (ઉપર પંદર દ્વારમાં કહેલ) નિર
તર અભ્યાસના યોગથી સમતાને આત્મા સાથે જોડી દે; જેથી કરીને ભવના ભયને ભે
વાવાળી મોક્ષસંપત્તિઓ તને એકદમ હસ્તગત થઈ જાય." (૧)

વિવેચન—કાંઈક મમત્વભાવ છોડીને, કાંઈક કષાય છાંડીને, કાંઈક યોગની નિર્મળ
કરીને અને કાંઈક સ્વાત્મલય કરીને શુભ વૃત્તિ કરવી એ આપણે પંદરમા અધિકાર
જોઈ ગયા. એ સર્વ પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિનો હેતુ સમતાની પ્રાપ્તિ કરવાનો જ છે. ત્યારે
આખા ગ્રંથમાં જે જે સાધન બતાવ્યાં છે, તે સર્વનું સાધ્ય સમતાપ્રાપ્તિ છે. જો તને
ગ્રંથ વાંચતાં કાંઈ પણ પરમાર્થ સમજાયો હોય, તો તે આ જ છે.

प्रणिहन्ति क्षणार्धेन साम्यमालम्ब्य कर्म तत् ।
यन्न हन्यान्नरस्तीव्रतपसा जन्मकोटिभिः ॥ (હેમચંદ્રાચાર્ય, યોગશા

મતલબ "જે કર્મો ક્રોડો જન્મ સુધી તીવ્ર તપસ્યા કરતાં પણ તોડી શકાય ન
તેનો સમતાને અવલંબવાથી એક ક્ષણ માત્રમાં નાશ થાય છે."

નિયમ પ્રમાણે ધર્મ અને ધર્મીનો અભેદ છે. મીઠું ખારું છે, ત્યાં ખારાપણું એ ધર્મ થયો, મીઠું એ ધર્મી થયું; અત્ર ખારાશ અને મીઠું એ જુદાં નથી, તેથી ધર્મ અને ધર્મીનો અભેદ થયો; તેવી જ રીતે જીવ કર્મે કરીને સંવૃત અને અસંવૃત છે, છતાં પણ પર્યાય અને પર્યાયીનો ઉપરના નિયમ પ્રમાણે અભેદ છે.

એ જ નિયમ પ્રમાણે કર્મનો કરનાર અને મનનો પ્રેરનાર પણ તું જ હોવાથી તું કર્મ અને મન પણ તું જ છે.

જૈન શાસ્ત્રમાં આત્મા ઉપર જ બધો આધાર રહે છે. એને કોઈ મદદ કરતું નથી, તેમ જ એને બહારની મદદની અપેક્ષા રહેતી પણ નથી. એની અખંડ સ્થિતિમાં એ શુદ્ધ, અક્ષય, અવિનાશી, નિત્ય છે. કર્મના સંબંધથી એની શુદ્ધ દશા પર પડ ફરી વળ્યાં છે; એ પડ દૂર કરવા માટે પ્રબળ પુરુષાર્થ ફોરવવો જોઈએ અને તેટલા માટે અસાધારણ ઉદ્યોગ કરવો જોઈએ. આ આત્મામાં અનંત શક્તિ છે. એ ધારે તો પર્વતોને પણ તોડી શકે છે અને વીર પરમાત્મા જેટલું જ્ઞાન અને ઋદ્ધિ મેળવી શકે છે. એટલા માટે આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ કે

> अप्पा नइ वेयरणी, अप्पा मे कूडसामली।
> अप्पा कामदुघा धेणू , अप्पा मे नंदनं वन ॥

આ સિદ્ધાંતનું વાક્ય છે અને તુરત સમજાઈ જાય તેવું છે. એમાં કહે છે કે "આત્મા કામદુધા ગાય છે અને આત્મા નંદનવન છે." એની પાસેથી કામ લેતાં આવડે તો એ [illegible] ગુણો (સ્થૂળ અને માનસિક) આપે છે, એ સર્વ છે એ વાત તો ખરી [illegible] તારામાં છે, એમ બનાવી આપ.

[illegible] આત્મા માટે અવિદ્યાનો ત્યાગ કરવો. અજ્ઞાનથી અંધ સમાન આત્મા [illegible] નકામું થઈ જાય છે, માટે અવિદ્યાનો ત્યાગ કરી તારાં [illegible] થઈ જા. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે अज्ञानं खलु भो कष्टं. क्रोधादि [illegible] તીવ્ર પાપોથી પણ અજ્ઞાન મહાકષ્ટ આપનાર છે. જ્યાં સુધી [illegible] નહિ ત્યાં સુધી સાધ્ય નજરમાં આવશે નહિ, માટે હે ભાઈ! તું [illegible] પુરુષાર્થ પ્રગટ કર, વીર્ય ફોરવ. (૨; ૨૭૨)

[illegible]

[illegible] ॥ ૩ ॥ [illegible]

[illegible]

કરવામાં પોતાની શક્તિ બહુ સારી રીતે વાપરી છે એમ અનુમાન થાય છે. (એને માટે જુઓ ઉપોદ્ઘાત.) આ ગ્રંથ અધ્યાત્મજ્ઞાનનું કલ્પવૃક્ષ છે: માગનાર ભૂલશે તો જુદી વાત છે, બાકી જે વસ્તુ માગવામાં આવશે તે કલ્પવૃક્ષ તો તુરત જ આપશે. (૭; ૨૭૭)

ઉપસંહાર

इममिति मतिमानधीत्य चित्ते रमयति यो विरमत्ययं भवाद् द्राक् ।
स च नियतमतो रमेत चास्मिन् सह भववैरिजयश्रिया शिवश्रीः ॥ ८ ॥ (आर्यागीति)*

"જે બુદ્ધિમાન પુરુષો આ ગ્રંથનું અધ્યયન કરીને, તેને ચિત્તમાં રમણ કરાવે, તેઓ થોડા વખતમાં સંસારથી વિરક્ત થઈ જાય અને સંસારરૂપ શત્રુના જયની લક્ષ્મીની સાથે મોક્ષલક્ષ્મીની ક્રીડા જરૂર કરે." (૮)

વિવેચન—આ ગ્રંથના અધ્યયન અને રમણ (નિદિધ્યાસન) પર અત્ર ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છે. જે પ્રાણી આ ગ્રંથનો અભ્યાસ કરી અનુભવની જાગૃતિ રાખે છે તે સર્વ વાંછિત પદાર્થોને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એકલો અભ્યાસ કામનો નથી; અભ્યાસનો સદુપયોગ અને દુરુપયોગ બન્ને થાય છે. દુનિયામાં ખરાબમાં ખરાબ માણસ પણ અભ્યાસવાળા જ થાય છે, અને કેટલીક વાર યોગ્યતા વગર અધ્યાત્મનો ડોળ કરવાથી ઢોંગ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. વસ્તુતત્ત્વે સાર એ છે કે, જે અભ્યાસ કરી તે અભ્યાસને ચિત્તમાં ચોંટાડી દે છે, મન સાથે મેળવી નાખે છે અને ચિત્તમાં રમણ કરાવે છે, તે જ ઇચ્છિત સુખો જરૂર મેળવી શકે છે. લૉક (Locke) નામનો અંગ્રેજ વિદ્વાન થયો છે, તે કહે છે કે પાંચ મિનિટ વાંચો ને તેના પર પંદર મિનિટ વિચાર કરો. આવી રીતે જેને મનન કરવાની ટેવ પડશે, તે જ પ્રાણી ખરેખરો સાર શોધી શકશે. મનન કર્યા વગર આત્મજાગૃતિ થતી નથી; વાંચેલો વિષય અંતરંગમાં જરા પણ અસર કર્યા વગર ઉપર ઉપરથી ચાલ્યો જાય છે. મનનની ટેવ પડે છે ત્યારે જ વસ્તુરહસ્ય સમજાય છે; નહિ તો કૂવાના કાંઠા પર બાંધેલો પથ્થર કોસના આખા દિવસના પાણીના મારા પછી પણ, પાંચ મિનિટ પાણી પડવાનું બંધ થાય છે ત્યારે, જેમ કાંઠો પાણી વગરનો કોરો થઈ જાય છે, તેમ મનન વગરનો અભ્યાસ અંતરંગમાં ઊતરતો જ નથી.

એવી રીતે મનન કરવામાં આવે તો સંસારશત્રુની જયલક્ષ્મી અને મોક્ષલક્ષ્મી બન્ને બેનપણીઓ આ જીવને સાથે વરમાળા આરોપણ કરે. એ પ્રાપ્ત કરવાની જ આપણી ઇચ્છા છે. 'જયશ્રિયા' એ સાંકેતિક શબ્દથી ગ્રંથકર્તાનું નામ ધ્વનિત થાય છે. (૮; ૨૭૮)

* * *

એવી રીતે **સામ્યસર્વસ્વાધિકાર** નામનો સોળમો અને છેલ્લો અધિકાર પૂર્ણ થયો. આમાં ગ્રંથના સર્વ વિષયનું દોહન કરી સાર બતાવવામાં આવ્યો છે: જે છે તે સમતામાં જ આવીને સમાય છે. સમતાના સુખ પાસે ઇંદ્ર અને ચક્રવર્તીનું સુખ પણ અલ્પ કહ્યું; ત્યારે પછી એ સુખ ઉત્કૃષ્ટ છે એમાં જરા પણ સંદેહ જેવું નથી. વળી, એ સમતાના પ્રભાવથી મોક્ષ આંગળીના ટેરવા પર આવી જાય છે. આથી વધારે શું કહી શકાય? સર્વ

* ચારે પદમાં અનુક્રમે ૧૨-૨૦-૧૨-૨૦ માત્રા હોય છે.

જીવ ઉપર સમભાવ રાખવો, સર્વ વસ્તુ ઉપર સમભાવ રાખવો, પૌદ્ગલિક વસ્તુ પર રાગ-દ્વેષ કરવા નહિ અને રાગદ્વેષ પૌદ્ગલિક જ છે એમ સમજવું, દોષવાન પ્રાણી ઉપર પણ કરુણા રાખવી અને ગુણવંતને જોઈ અંતઃકરણમાં પ્રમોદ લાવવો અને પોતે ગુણ પ્રાપ્ત કરવાની શુદ્ધ ઇચ્છા રાખવી એ જ આ જીવનનો મુખ્ય હેતુ છે, જીવનપ્રાપ્તિનું પરમ સાધ્યબિંદુ છે અને પ્રાપ્ત થયેલ જોગવાઈનો સદુપયોગ છે. એવા પ્રકારનું જીવન સમતામય જીવન કહેવાય છે. એની ગેરહાજરીમાં આ ભવ એક ફેરા સમાન સમજવો. અનાદિ સંસારની ગણનામાં પચાસ, સાઠ કે સો વરસ એ કાંઈ બહુ નથી. એટલા વખતમાં અનેક જાતનાં તોફાન કરી આખી દુનિયાને ડગમગાવી મૂકવી અથવા અપ્રામાણિક આચરણ કરવાં અને પાપકર્મથી ભારે થઈ જવું કે કાળાં બજાર કરવાં એ વસ્તુસ્વરૂપનું અજ્ઞાન, જડતા અને એકાંત મૂર્ખાઈ છે. અનંત શક્તિવાળો આ આત્મા શુભ પ્રવૃત્તિથી, ધારે તો, હાલ પણ, આ જિંદગી પછી નવ વરસમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે. આ જીવ વિના કારણ અનેક દુઃખો સહન કરે છે. તે સર્વનો હેતુ અને કારણ સમજી, મૂળ વિષય પર આવી જવું; અને ત્રીજા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે મમતા સર્વ દુઃખોનું મૂળ છે અને સમતા સર્વ સુખોનું મૂળ છે, એ સારી રીતે સમજવું. એટલા માટે ક્રોધાગ્નિને શમજળથી શમાવવો, વિવેક-વજ્રથી માનપર્વતનો છેદ કરવો, સરળતા-ઔષધિથી માયાશલ્યનું નિવારણ કરવું અને સંતોષરૂપ જાંગુલિમંત્રથી લોભભુજંગને વશ કરવો. એ કષાયો પર જય કરવો અને વિષયોને તજી દેવા, એ સમતાપ્રાપ્તિનો ઉપાય છે. એ સમતા સમકિતદૃષ્ટિ તત્ત્વજિજ્ઞાસુને મન સર્વસ્વ છે. એની ખાતર ચિંતામણિ રત્ન કે કામધેનુનો ભોગ આપવો પડે, તોપણ તેને કાંઈ લાગતું નથી.

આવી રીતે શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ મહારાજે રચેલ શ્રી અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ ગ્રંથ અત્ર પૂર્ણ થાય છે. એમાં સમતાનો વિષય મુખ્ય છે. એની પુષ્ટિમાં અનેક ઉપયોગી વિષયો પર પ્રસંગે વર્ણન કર્યું છે. એ ગ્રંથ કેટલો ઉપયોગી થયો છે તે સંબંધી વિશેષ હકીકત વિવેચનમાં દરેક પ્રસંગે કહી છે અને કાંઈક હકીકત ઉપોદ્ઘાતમાં પણ બતાવી છે. એ ગ્રંથ વાંચી, સમતારસ પ્રાપ્ત કરી, જીવનમાં ધાર્મિક તન્મયતા લગાવી, અખંડ સમાધિ-સુખ અનુભવી, અવિચ્છિન્ન સાદિઅનંત સુખ પ્રાપ્ત કરો, એવી આ લેખકની અંતઃકરણની પ્રાર્થના અને ઇચ્છા છે.

सविवरणः साम्यसर्वस्वनामा षोडशोऽधिकारः ॥

श्रीशान्तरसभावनास्वरूपोऽध्यात्मकल्पद्रुमाभिधो ग्रन्थो
जयश्र्यङ्कः श्रीमुनिसुन्दरसूरिभिः कृतः सविवरणः
समाप्तः । इति शम् ॥

શ્રી અધ્યાત્મકલ્પદ્રુપ ગ્રંથ

મૂળ શ્લોકોની ભાષામાં ચોપાઈ*

પરમ પુરુષ પરમેસર રૂપ, આદિ પુરુષનઉ અકલ સરૂપ;
સામી અસરણુસરણુ કહાય, સકલ સુરાસુર સેવે પાય. ॥

પ્રણુમી તાસ ચરણુઅરવિંદ, ખરતરગચ્છપતિ શ્રી જિણુચંદ;
સંભારી શ્રી સદ્ગુરુ નામ, ભાષા લિખું સંસ્કૃત ઠામ. ॥

અધ્યાતમકલ્પદ્રુમ લહ્યઉ, શ્રી મુનિસુંદરસૂરે કહ્યઉ;
પરમારથ ઉપદેશન કરી, નવમ શાંતરસપતિ અણુસરી. ॥

અંતર અરિ જીપી જયસિરિ,§ શાંતરસે શ્રી વીરે વરી;
નિરવૃતિકારી તે પરિણામ, ચરમકરણમાં આવ્યા તામ. ૧

સકલ મંગલનિધિરૂપી હિયે, આવ્યે નિરુપમ સુખ પામીએ;
શિવસુખ તરત લહીજે જિણે, ભાવઉ ભવિક શાંતરસ તિણે. ૨

સમતામાંહિ રહે ×લયલીન[1], ન રહે સ્ત્રી[2] સુત[3] ધનહ[4] અધીન;
દેહી મમત[5] ને વિષય[6] કષાય[7], ન કરે રહે શ્રુતહ[8] ચિત્ત લાય[9]. ૩

વૈરાગી[10] વળી શુદ્ધ[11] ધ્રમ દેવ–ગુરુ–ધ્રમ જાણુ[12] કરે વ્રત સેવ[13];
સંવરરૂપી[14] શુભ ચલગતી,[15] સેવો સમતારસ શિવમતી[16]. ૪

ભેદ કહ્યા સોળહ અધિકાર, સંગ્રહ એણે શાસ્ત્ર મઝાર;
પહિલું તિહાં સમતા ઉપદેશ, વચન કરી ભાખું લવલેશ. ॥

સામ્યોપદેશ-કથન

[illegible] મત મૂંકિ તું, ભાવન બીજ અનૂપ;
જિણ તુજને દુરધ્યાન સુર, ન છલઈ છલના કૂપ; ૫

સદશતા-કથન

જે [illegible] ઇંદ્રિયસુખ થાય, નર સુર ઇંદ તણુઈ સુખ માય;
[illegible] સમતા સુરેસરે, તે જાણી આદર ચિત્ત ધરે. ૬

[illegible] કેશવલાલ પ્રેમચંદ તરફથી અમદાવાદ ડેલાના ભંડારમાંથી મળી [illegible] તેથી પાછળ દાખલ કર્યું છે. વાંચનારની સગવડ માટે [illegible] તે જ નંબર ચોપાઈને પણ આપ્યા છે. આથી [illegible] છે. પ્રતની આદિમાં પણ આ જ [illegible] કરવામાં આવ્યા નથી. એ જ જાણવાનું છે. [illegible] (અધિકાર) [illegible] છે.

સમતાશ્રય-ફળ-કથન

અહીં વિવિધ કરમ * પરકાર, જાણી સહુ જન વચનવિકાર;
પરણુતિ રાખી ઉદાસ ભાવ, મુનિ આસરે અદુઃખ સુખ ઠાવ. ૭

સમતાશ્રય-સુખ-કથન

સરવ જંતુ ઉપરિ ક્ષણુ એક, જઉ + મન મૈત્રી આણુ છેક;
તે સુખ પરમ રૂપ ભોગવે, જે ઇહ પરભવ ન થયો કબે. ૮

સમતાશ્રિત જીવલક્ષણુ-કથન

જેહનઇ મિત્ર, ન શત્રુ ન કોઇ, નિજ પર ભાવ ન હોવે સોઇ;
ઇંદ્રિયાર્થ ન રમે ચિત્ત જાસ, યોગી મુક્તકષાયાવાસ. ૯

સમતાકારણુ-કથન

મૈત્રી કરી જીઉ જગજંતસું. પ્રમોદ ધરિ જીવ ગુણુવંતસું;
કરુણા ભવપીડિત જનસંગ, નિરગુણુ પરિ × ધરિ ઉદાસ રંગ. ૧૦

‡ મૈત્ર્યાદિસ્વરૂપ-કથન

મૈત્રી પરહિતચિંતા જેહ, પરદુઃખવારણુ કરુણા તેહ;
પ્રમોદ પરસુખ સંતોષસું, ઉપેક્ષા તે મધ્યગ દોષસું. ૧૨

મૈત્રીલક્ષણુ-કથન

ધરિવું જે મ કરઉ કો પાપ, વળી ન લહઉ કોઇ દુઃખતાપ;
મુંકાવો ભવથી જગજંત, મતિ એ મૈત્રી કહિયે તંત. ૧૩

પ્રમોદલક્ષણુ-કથન

સકલ દોષના ફેટણુહાર, વસ્તુતત્ત્વના દેખણુહાર;
ગુણુવંતનું એ કરિઉં § પક્ષ, જીઉ તું લહિ તે મુદિતા લક્ષ. ૧૪

કરુણા-લક્ષણુ

દીન હીન દુખિયા ભયભીત, યાચમાન જીવિત નિજ ચીત;
તસ ઉપકારતણી જે બુદ્ધિ, લહિ તે જીઉ તું કરુણા શુદ્ધિ. ૧૫

મધ્યસ્થતા-લક્ષણુ

જોવું ક્રૂર કર્મ તેહવું, વળી સુર-ગુરુ નિંદા જેહવું;
નિજ પરસંસક ઉપરિ તિમઇ, લહિ જીઉ તે મધ્યસ્થાઇ મઇ. ૧૬

* પ્રકાર. + ત્યારે. × પરે, ઉપર. ‡ ૧૧ મા શ્લોકની ચોપાઈ લખી નથી તેથી તે સંખ્યા રહી રહે છે; અથવા ૧૧-૧૨ નો બારમી ગાથામાં સમાવેશ થાય છે. § કરવું.

સમતાસુખ-કથન

સકલ ચેતનાચેતન વિષે, સ્પર્શ, રૂપ, રવ, ગંધ, રસ લખે;
સામ્યભાવ જોઇસ જો ચિત્ત, તો તુઝ કરગત શિવસુખ તત્ત. ૧૭

આતમમદવારણ-કથન

સ્યાં ગુણ તુઝ જિણ વાંછે સ્તુતિ, સ્યું કરતઉ* મદભર અદભૂતિ;
નરકભીતિ કિણુ સુકૃતે ગઈ, સ્યું જીતૂં યમ તેં મન જઈ. ૧૮

વેત્તૃત્વ-કથન

ગુણુ લેવઈ જે ગુણિયલ +તણુઈ, પરનિંદા આતમને ભણે;
મન સમભાવે રાખે વલી, ખીજે વ્યત્યયે વેત્તા રલી. ૧૯

યથાર્થવેત્તા-કથન

નવિ જાણે શત્રુ નઇ મિત્ર, નૈવ હિતાહિત નિજ પર ચિત્ત;
સુખ વાંછે જીઉ કરઈ × દુઃખધેષ, ઇષ્ટ લહિસિ કિમ નિયાણહ રેષ. ૨૦

વેત્તાફળકથન

સુકૃત જાણી સર્વ પરિણામ, રમણીએ રહે ચિરથિતિ ઠામ;
અન્ય ભવે તુ અનંત સુખ લહઈ, તઉ કિમ વ્રતથી નાઠઉ વહઈ. ૨૧

સ્વપરવિભાગ-કથન

નિજ પર કીધું જેહ વિભાગ, રાગાદિકે તેહ જ અરિ લાગ;
ચઉગતિ દુઃખ કારણથી તનઈ, જાણુઈ નહી અરિકૃત્રિમ મને. ૨૨

વસ્તુ અનિત્યે સામ્ય-કથન

અનાદિ આતમ નિજપર આદિ, કો નઇ પિણુ નહિ ભાવ અનાદિ;
રિપુ મિત્રઇ વલિ થિર નહી દેહ, તઉ સરિખું ન લહે કિમ એહ ? ૨૩

અનિત્યદ્દઢાવ-કથન

પંડિતને તતથી લેપ નહી, માતપિતા સુત સ્રીસુખ ગહી;
ન હુયે સુખકર લેપથી અન્ન, ગત આકાર સકલગત તન્ન. ૨૪

સામ્યે અલ્પતા-કથન

કામી હુવે અહુ સંજ્ઞાવંત, ધની મનુષ્ય કે કર્મી તંત;
ધર્મી કે જૈની કે યતી, શિવવંછક કે એ શિવમતી. ૨૫

---

* કર્યું, કર્તવ્ય અકર્તવ્યું. + તણા. × દેષ.

સર્વ સ્વારથ-કથન

નેહી નિતલઈ નિજનિજ [1]વિષઇ, પોતીકો સ્વારથ જ્યાં લખઇ;
જોઈ એહવી સ્વારથ રીતિ, એ ઉપરિ કુણ રાખે પ્રીતિ? ૨૬

રાગદ્વેષનિષ્ફલતા

પામ્યું સ્વપન ઇંદ્રજાલાદિકઇ, જે રતિ અરતિ નિફલ બે બકઇ;
તિણ પરિ લખિ એ સહુ ભવ વિષઇ, ચિંતવવું આતમને સખે. ૨૭

ત્રિ શ્લોકૈઃ પરવશ-કથન

એ મુજ માતપિતા એ સુત, સજ્જન બંધવ એહુ અનુજ;
એ ધન ઉપરિ મમતા [2]રહઇ, નિજ યમવશતા કાં નવિ લહઇ? ૨૮

ન ધન, ન પરિજન સજ્જન ન કોઇ, પરિચિત મંત્ર ન દેવ ન સોઇ;
યમથી કોઈ ન [3]રાખઇ તુજ, જાણી મૂઢ [4]હિવે તો બુજ. ૨૯

ધને મૂઢતા-કથન

તેણે જે ભવસુખનઇ ગહે, સાધનરૂપ ધનાદિક વહે;
મુંઝે વિષયવિકારે મને, પ્રીતિ ન ચાહે સમતત્તને. ૩૦

શત્રુ કુટંબપણુ-બોધ

કરે કષાય મલિન સ્યું ચિત્ત, કો ઊપરિ અરિબુદ્ધિ અત્ત;
તે તુજ માતપિતાદિકપણે, થઇ થયાં બહુ ભવ-ભરમણે. ૩૧

કુટંબે શત્રુબોધ

જ્યાં યોગે કિંહાં ગયાં મુજ એહ, નેહાલુ આતમહ સનેહ;
તિણે હણ્યો તું હિજ પૂરવઇ, હણ્યુહણાવણ તે [5]ભવભવઇ. ૩૨

અસમર્થ કથન

ન શકે તું રાખી તેહને, તે પિણ રાખણ તુઝ દેહને;
નિફલ[6] મમત કરે સ્યું એસું, પગ પગ મૂરખ સ્યું ચિંતેસું? ૩૩

રાગદ્વેષનિરાસ-કથન

અચેતની પુદ્ગલીયા જીવ, અન્ય પદારથ અણુગ [7]સદીવ;
ધરે અનંત પરિણામ સભાવ, તહાં કુણ રાગદ્વેષનો દાવ? ૩૪

સમતામાંહિ મગનપણે, એહ રચ્યઉ અધિકાર;
[8]હિવ અનુક્રમિ બીજો લિખું, લલના મુગતાચાર. ॥

ઇતિ પ્રથમઃ સમતાધિકારઃ

૧. વિષે. ૨. રહે. ૩. રાખે. ૪. હવે. ૫. ભવોભવે. ૬. નિષ્ફલ. ૭. સદૈવ, હમેશાં. ૮. હવે.

સુંઝે સ્યું જીઉ વિષય પ્રમાદ, ભ્રમગત સુખ ઉત્તર દુઃખખાદ;
સુખ જે ઇંદ્રિય લિપ્સા મુક્ત, નિરુપમને આયતિ શિવ યુક્ત. ૭૦

વિષય પ્રમાદ નિવારવા, એ છઠ્ઠો અધિકાર;
જિણુ કષાય ઉપજે નહીં, સો સુણિ[1] સપ્તમ સાર. ॥

ઇતિ ષષ્ઠો વિષયપ્રમાદત્યાગાધિકારઃ

સહી સહીસ જીવ પીડા ઘણી, દ્વેષ વશે નરકાદિક તણી;
સ્યું તું મુગ્ધ કહ્યે કુવચને, ક્રોધેં નિજ સુકૃતધન હને. ૭૧

માનહીન વચને જો માન, ન હુવૈ તો તપ આખે માન;
કુવચન માને હુવે તપ નાસ, દુઃખ લહે આતમ નરકાવાસ. ૭૨

વૈરાદિકનો લાભાલાભ, આતમ જાણો આ ભવગાભ;
માન રાખ ભાવે[2] તપ રાખ, નિહચે[3] ઇહાં દુહું ગતિ સાખ. ૭૩

સુણિ કુવચન જે હરખિત થાય, પાહણુ કે જસ રોમ હરખાય;
જે મરણાંતે ન ધરે દોષ, જીઉ જાણે એ શિવગતિ પોષ. ૭૪

સ્યું ગુણ તુજઝ કષાયે કદા, કીધું છે જિણુ સેવઇ સદા;
સ્યું દેખે નહિ એહનું દોસ, તાપ ઇહાં પરભવ દુખકોસ. ૭૫

સ્યુ તુજ સુખ કષાયે કર્યો, કષાયનાસથી સ્યું સુખ [4]ખિર્યો;
એ બેમાં ઉત્તર ફલ દેણુ, જાણી જીઉ ભજ તે અભેણુ. ૭૬

તપપ્રવૃત્તિ તો જીઉ સુખસાધ્ય, જિમ તિમ માનમુગતિસુ અબાધ્ય;
પહિલી પ્રવૃત્તિ ન દે સુખ કઈ, બાહુબલિને બીજે શિવ દઈ. ૭૭

વિચાર કરી ઇમ તજવું માન, દુર્લભ તપ રાખવું નિદાન;
પંડિત હરખે મન ધરિ ક્ષમા, માન મત્સર હે મૂરખ ગમા. ૭૮

થોડે પરાભવ પિણુ તું કુપે, પાપ ચિંતવઇ નિજ ગુણ લુપે;
ન લખે નરક તિરશ્ચી ગતિ, વારવાર થાસ્યે દુઃખતતિ. ૭૯

ધરે પુણ્યાતમ અપકારિએ, ક્રોધ તેહ ધરિ અરિષટકીયે;
તે ભવબાહિજ દષ્ટિ પીડ, અંતર અરિને ભવ ભવ ઇડ. ૮૦

ભણે ક્રિયા તપ શમમાં રહે, માયા સહિત ધરમનઇ કહે;
ન લહે તે ફલ આતમ દેહ, કિલેસ રૂપ ભવાંતર છેહ. ૮૧

વહે લોભ આતમ સુખ ભણી, સેવા લ્યે જ્ઞાનાદિક તણી;
દુખ લેવાનઇ ઇહ પરવહે, વાંછા તઉ ધરિ દુહું પરિગ્રહે. ૮૨

૧. સાંભળો. ૨. અથવા, ઇચ્છે તો. ૩. નિશ્ચયે, જરૂર. ૪. ખર્યું, ઓછું થયું.

હરખે સ્યું પંડિતને નામ, ક્ષયોપશમ જનરંજક પામ;
કાંઇક ભણુ એહવું જિણુ થાય, જીઉ તાહરું વાધે ગુણમાંય. ૯૬

ધિગ ભણુવે જિણુ રંજે લોક, ન ધરે પરહિત સંયમ થોક;
નિ કેવલ ઉદરંભર થયો, ભણુવો ગયો, સંયમ વળી ગયો. ૯૭

ધન તે ન ભણ્યા પિણુ[1] શુભ કૃત્ય, શુદ્ધાશય સુધ વચનાધિત્ય;
જે આગમપાઠી આલસૂ, ઇહ પરહિત ન કરે કમવસૂ. ૯૮

ધન તે મુગધ કથિત જિનમાગ, રાગે લ્યે સંયમ મહાભાગ;
સ્યું ભણીયે વ્યસની ક્લેસિયે, જે દુક્રિય પરમાદી થિયે. ૯૯

અક્રિય ભણુવે ફલ નહિ તંત, સુખને વાંછે જીઉ ભવપ્રંત;
ક્રિયા સહિત ન ભણે ફલ તેમ, ખર ન લહે ચંદન શ્રમ જેમ. ૧૦૦

[2]આગમ ઉપદેશે કરી, ભાખ્યું એ અધિકાર;
હિવ ચૌગતિ ઉપદેશ ગત, લિખું નવમ અધિકાર.

મૃત્યુ હુવે જસ અણુ દુરગંધ, સાગર પિણુ ખૂટે અનુબંધ;
કઠિન ફરસ કરવતથી ઘણો, દુઃખ અનંત શીત તપ તણો. ૧૦૧

દેવતાકૃત તીવર[3] વેદના, કંદ પુકાર નિરંતર ઘણા;
ભાવી નરકે ન બિહે કાંઈ, કુમતિ જે હરખે વિષયાંઇ. ૧૦૨

બંધ વહન તાડન હુવે સદા, ભૂખ તૃષા દુષ્ટ ઘણુ કદા;
શીત તાપ નિજ પર ભય બહુ, તિર્યંગ ગતિ દારુણ દુઃખ સહુ. ૧૦૩

વૃથા દાસપણુ અભિભવ દોષ, ગર્ભસ્થિતિ દુર્ગતિ ભય પોષ;
એહવા દેવગતે પિણુ અસુખ, સુખ તે પિણુ પરિણામે દુઃખ. ૧૦૪

ઇષ્ટવિરહ અભિભવ ભય સાત, રોગ શોગ દુઃખ દે નિજ જાત;
નિહચે[4] એહ મનુષગતિ વિરસ, ચિદાનંદ ગુણુ સધીય સરસ. ૧૦૫

એ ચૌ ગતિ દુખિણી જિય જાણી, અનંત કાળનો અતિ ભય આણી;
જિનપ્રવચન ભાવી નિજ હિયે, કરી તિમ જિમ એ તુજ નવિ લિયે. ૧૦૬

આતમ છે તૂં અતિ સાહસી, સુણિ ભાવી ચઉગતિ દુઃખ કસી;
દેખી પિણુ[5] ન બીહે બહુ પરે, તસ વિચ્છેદ ઉદ્યમ નવિ કરે. ૧૦૭

ઇતિ અષ્ટમો ચતુર્ગત્યાશ્રિત્યોપદેશાન્તરગતઃ શાસ્ત્રગુણાખ્યાધિકારઃ

---

૧. પણ. ૨. શ્રી રંગવિજય અહીં આઠમો અધિકાર પૂર્ણ કરે છે. શ્રી ધનવિજયગણિ ૧૦૭ મા શ્લોકે તે પૂરો કરે છે. ૩. તીવ્ર. ૪. નિશ્ચયે. ૫. પણ.

કુકરમ જાલે ગુણ કુવિલપ, તુજ બાંધી નરકાગનિ તલપ;
મછની પરે પચાસ્યે[1] મન્ન, માછીગર જીઉ વિસસ ન ધન્ન. ૧૦૮

સુણી મન તૂ મુજ ચિરતન મીત, કાં કુવિકલ્પે દ્યે ભવભીત ?
કર જોડયાં હિવ[2] ભજ સતકલપ, સફલ મિત્રાઈ કરી સવિકલપ. ૧૦૯

શિવસુખ નરકહ બિઘડી માંહ, આપે વશ્ય અવશ્ય થઈ આંહ;
પ્રયત્ન કરી સદા જીવને, વશ હુઈ મન હું કહું ઇમ તને. ૧૧૦

સુખદુઃખ નવિ દ્યે કોઈ દેવ, કાળ મિત્ર તિમ અરિ નિતમેવ;
એ મન હુવે સકલ જીવને, બહુ સંસારિ ભમાવણ મને. ૧૧૧

આતમ એ મન વશ જસ થયો, કામ કિસું યમ નિયમે ભયો;
કુવિકલપે જસ મન થિર નહિ, યમ-નિયમાદિ કરે સ્યું ગ્રહી ? ૧૧૨

અરચા તપ શ્રુત દત ને ધ્યાન, નિફલ વિણ જીતે મન માન;
કષાય ચિંતા વિણ મન રહે, અધિકો યોગ ભોગગુણ લહે. ૧૧૩

જપ શિવ ન દ્યે ન દ્યે શિવ તપ, સંયમ દમ નવિ મૌન તરપ;
પવનાદિક સાધન સવિ વૃથા, મન વશ કર્યે સર્વ ફલ તથા. ૧૧૪

લાગી સકલ ધરમ જિન કહ્યો, વાહન સમ છોડી જે વહ્યો;
મનપિશાચ ગહિલો તે ઇહાં, મૂરખ પડે ભવોદધિ જિહાં. ૧૧૫

[illegible] મન દુર્જયી અમિત્ર, કરે વચન કાયા રિપુ સત્ર;
તીને [illegible] [illegible] જીવ, વહે વહે આપદા સદીવ. ૧૧૬

મન [illegible] [illegible] મુઝ અપરાધ, નાખે જિણ દુરગતે અગાધ;
[illegible] [illegible] મુઝ છોડી શિવ જશ્યે, તોહી તુઝ પદ અસંખ હશ્યે. ૧૧૭

[illegible] [illegible] પરે, સભાવિષ્ટ કુધી અનુસરે;
[illegible] પરે [illegible] મંદિરે, મનહત પ્રાણી પેસાણુ કરે. ૧૧૮

[illegible] [illegible] સકલ નહીં ધરમ, કુવિકલ્પે હત ચિત્ત મરમ;
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] તૃષા સહે રોગી દેહ. ૧૧૯

[illegible] [illegible] [illegible] મન [illegible], અધિક પુણ્ય ઉપાર્જન લહે;
[illegible] [illegible] [illegible] પુણ્ય, [illegible] ફલ સૌ થઈ [illegible]. ૧૨૦

[illegible] કુવિકલ્પ [illegible] [illegible] [illegible] હણ્યું મન [illegible];
[illegible] [illegible] [illegible] નરકાયુ [illegible], [illegible] મરી નરકદી [illegible]. ૧૨૧

[illegible]

જોગ[1] હેત તે ચિત્તસમાધિ, જોગનિદાન અધિક મનતપ સાધી;
શિવસુખ વેલી તણો તપ મૂળ, તિણ ભજીયે સમાધિ ફૂલ. ૧૨૨

સજ્ઝાયે જોગે તિમ સરણ, ક્રિયા વ્યાપારે ભાવનકરણ;
પંડિત મન રુંધઈ મન મસ્ત, પ્રવૃત્તિ ત્રિયોગી મેલી તત. ૧૨૩

મનવનમાં ભાવન પરિણામ, સિદ્ધ સમાન રહ્યાં તિણ ઠામ;
દુષ્ટ ધ્યાન શૂકર ભગતાં, નવિ પેસે ભાવન તાકતાં. ૧૨૪

એ સદ્ગુરુ ઉપદેશમય, કીધો નવમ અધિકાર;
હિત ભાખે વૈરાગમેં, શ્રી મુનિસુંદર સાર. ॥

ઇતિ નવમશ્ચિત્તદમનાધિકારઃ

શું જીઉ મદે હસે જે અરથ, વાંધી કામ ખેલે શું નિરર્થ;
ઘોર નરક ખાડે પેસવા, ઇચ્છી લખે ન ગૃતિ રક્ષવા.[2] ૧૨૫

તુઝ લવાદિ કુહાડા [3]ઘાઉ, છેદે નહિ જીવિત તરુ [4]જાઉ;
તાઉ જીઉ યતના કરી તિહાં, છેદે કિહાં કુણ લખવું ગિણે ? ૧૨૬

તું મૂરખ, જ્ઞાની, તું જીવ, અવંછક વંછક સુખ દુઃખ નીવ;
દાતા ભોક્તા તું તેહનો, ઉજમે કાં નહી હિતમાં ઘનો ? ૧૨૭

કુણ તુઝ જીઉ ચિર જનરંજને, ગુણ પરમારથ લખ તું મને;
રંજ વિગ્રહ ચરિતે ભવસમુદ્ર, પડતાં તુઝને પાલણ મુદ્ર. ૧૨૮

પંડિત હું, રાજા હું વલી, દાતા અદ્ભુત ગુણીઓ બલી;
વાંછે એ મદથી પરિતોષ, ન લખે કાં પરભવ લઘુ પોષ. ૧૨૯

સાધન બાધન જાણે સરવ, [5]ધ્રમના ન લખે નિજવશ ધરવ;
ઇહ પરભવ જીઉ કરિ તે યતન, લખે નહીં કન ભુગતે તન. ૧૩૦

ધ્રમ[5] અવસર લહ્યો બહુ પુદ્ગલે, અનંત દુઃખ સહતા જીઉ દલે;
વલી તુઝ દુરલભ જિન ધ્રમ[5] ઇમ, આદરવા વિણ દુઃખક્ષય કિમ. ૧૩૧

ગુણસ્તુતિ વાંછે વલી નિર્ગુણી, વિણ પુણ્યે વાંછે સુખ ચુણી;
અષ્ટ યોગ વિણ વાંછે સિદ્ધિ, નવો વાયુ તુઝ આતમ બુદ્ધિ. ૧૩૧

પદ પદ પર અભિભવ જીઉ દેખી, ઇરષે કાં તેથી સવિશેષ;
અપુણ્ય આતમ ન લખે કાંઈ, વિસ્તારે કાં જીઉ અઘઠાંઈ ! ૧૩૩

---

૧. યોગને માટે. ૨. બચાવવા, રક્ષવા. ૩. ઘાત, ઘા. ૪. જ્યાં સુધીમાં. ૫. ધર્મના.

કાં પીડી નિરદય લઘુ જીવ, વાંછે પ્રમોદથી કેમ નીવ;
એક વાર પીડે એક જંત, તે તઉ પીડે વાર અનંત. ૧૩૪

રહ્યો મૃત્યુમુખ પિણ જિમ [1]ભેક, ભક્ષણ કરે જંતુ નિ[2]છેક;
તિમ તું પણ મૃતિ મુંહમેં રહ્યો, જીઉ પીડે સ્યું જીવ ઉમહ્યો. ૧૩૫

આપણપૌ તું વંચી ઇહાં, કલ્પી થોડું સુખભર જિહાં;
વરતે છે સ્યું જીઉ પરભવે, નરક દુઃખ સાગર નહીં વહે. ૧૩૬

અજ કોડી ને પાણી બિંદ, અંબ વણિકત્રય ભિક્ષુક ફંદ;
ઇણ પરિ હાર્યું મનુષ્યજનમ, શોચિસ પરમાદે દુખ ગરમ. ૧૩૭

મૃગ ભમરઉ પંખી ને મીન, હાથી પ્રમુખ પ્રમાદે લીન;
શોચે જિમ નિજ દુઃખ મૃતિ બંધ, ન લખે તું ચિત ભાવી અંધ. ૧૩૮

પડ્યો દુઃખે કરી પહેલાં પાપ, વલી મૂરખ તસ કરે કલાપ;
પડતો અતિ કર્દમ જલપુર, માથે શિલા ધરે થઈ સૂર. ૧૩૯

વાર વાર તુઝ કહીયે જીવ, બીહે દુઃખે ગહે સુખ નીવ;
તો તું કરિ હિવ વાંછિત કાંઈ, સમજ સમજ એ અવસર જાઈ. ૧૪૦

ધન શરીર સુખ બંધવ પ્રાણ, છોડી છોડી લ્યે જિનધ્રમ સાણ;
હે ધરમે વાંછવા ભવભવે, પિણ વલી ઇણે દુલભ ધ્રમ હવે. ૧૪૧

જિમ દુઃખ બહુવિધ સહે અકામ, કરી કરુણાએ સહી સકામ;
થોડે સકામ પણ પરભવે, સુખ અત્યંત ઘણા દુઃખ જવે. ૧૪૨

ધીઠા રહે પાપ કમ [3]વિશે, સુખ વાંછે સુવિનાશ ન લખે;
ચિંતવતો તે સુખ વિણસતે, બીહે કાં નહી દુરગતિ લતે. ૧૪૩

કર્મ કરે રે જિય તું તેહ, હુસ્યે અત્યંત વિપદ[4] તિણ દેહ;
તેહનું બીહ ધરે નહીં [5]હિયે, જિહાં અત્યાકુલતા ભાવીયે. ૧૪૪

પાલ્યાં જે સંઘાતે વધ્યા, નેહાલુ થાનકમાં સધ્યા;
તે પિણ યમે ગ્રહ્યા નિરદયી, લખિ પિણ કાં હિત ન કરે અઈ. ૧૪૫

ધન બંધવ સુત જસ ચીંતવ્યે, જિણે કલેશ પામ્યે તું હવ્યે;
કુણ ગુણ તસ ઇહ પરભવમાંહ, આયું કિતો જિણ વિલપે તાંહ. ૧૪૬

સ્યું મુંઝે ગતરૂપે ભિન્ન, સકલ પરિગ્રહ બંધવતન્ન;
શોચી નિજહિતકારી યોગ, પરભવપથિ કરી અવસર ભોગ. ૧૪૭

---

૧. દેડકો. ૨. પાપ. ૩. માં, વિષે. ૪. આપદા. ૫. હૈયે.

સુખસું બેસે સુખસું સુવે, જીમે, રમે, ખેલે, વલી જુવે;
નવિ જાણે આગલી પ્રેમ વિના, સ્યું હુઇસ્યે આતમ તુજ તના.[1] ૧૪૮

શીત તાપ માખી તૃણુ ફરસ, લિગરેક કષ્ટે ગમકે નિરસ;
તિણુથી ઇણુ કરમે બહુ મેલ, ન લહે નરકવેદના હેલ. ૧૪૯

ક્રોધે કિહાં, પ્રમાદે કિહાં, કદાગ્રહે કિહાં, મદસું કિહાં;
મલિન કરે આતમને જીવ, ધિગ તુઝ ન ડરે નરકહ રીવ. ૧૫૦

વૈરાગે ભવિ બુઝવા, કર્યો દસમ અધિકાર;
હવે શુદ્ધ ધરમતણો, લિખું કહ્યો તિમ સાર. ॥

ઇતિ દશમો વૈરાગ્યાધિકારઃ

રે જીવ ધરમે હે ભવનાશ, મેલું કરે મૂરખ કાં તાસ;
મદ મત્સર [2]માયાયઇ કરી, ઓસડ [3]મિલ્યું ન હે ગુણુ પરી. ૧૫૧

શિથિલાઈ હઠ મત્સર ક્રોધ, પશ્ચાતાપ કપટ છલ રોધ;
કુગુરુ કુસંગતિ, માન પ્રમાદ, સુકૃત મલિનકરણુ ઇણુ વાદ. ૧૫૨

વલ્લભ જિમ તુઝ નિજ ગુણુશંસ, મચ્છરી ધરિ તિમ પર પરશંસ;
નિજ પ્રશંસ પરને નવી વહે, ઇષ્ટ દાન વિણુ કિમ તે લહે? ૧૫૩

જન ગુણુ લેતાં હરખે ઘણું, પરભવ તિણુ ગુણુરહિતપણું;
લેતાં દોષ ધરે નહીં તાપ, તો પરભવ ગુણુ થિરતા વ્યાપ. ૧૫૪

હરખે નિજ ગુણુ પરિ પર કહ્યે, તિમ જો વૈરી ઉપરી વહ્યે;
નિજ ગર્હાયે જિમ ઉપતાપ, તિમ રિપુને જાણ્યા ગુણુ ચાપ. ૧૫૫

જિમ નિજ ગર્હા તવનાપણે, આતમ તાપ હરખ તું જણે;
તિમ પરને ચિંતવિ ચિહુ વિષે, ઉદાસથી હુવે વેત્તા પખે. ૧૫૬

સ્તવવાથી ન હુવે કો ગુણી, પરભવ હિત નહીં ખ્યાતે ઘણી;
એ અપગુણુ ઉત્તર જાણુતો, વૃથા માનગહિલો કાં હતો? ૧૫૭

કુણુ કુણુ ન કરે જન બહિમુખી, પ્રમાદ મત્સર કુબોધ મુખી;
મેલું એ દાનાદિક ધરમ, અણુ પિણુ કર સુધ સુકૃત કરમ. ૧૫૮

છાનું પુન્ય ધરે જિમ શોભ, પરગટ કરતાં તિમ નહીં થોભ;
લાજ સહિત જિમ મહિલાતણા, વસ્ત્ર છન્ન ઉરથલ ગુણુ ઘણા. ૧૫૯

૧. તને. ૨. માયાએ. ૩. મિશ્ર કરેલું.

ગુજરાતી ચોપાઈ

સુકૃત ગુણ સુણવે દેખવે, આતમ તુઝ કોઈ ગુણ નહીં હવે;
ફલે નહીં ધરતીથી પ્રગટ, મૂળ કર્યાં તરુ પડે નિપટ. ૧૬૦
તપ-કિરિયા દાને પૂજણે, શિવ ન જાઇ ગુણમત્સરપણે;
અપથ્ય કર્યે ન હુવે નીરોગ, રસાયને પિણ આતુર[1] લોગે. ૧૬૧
મંતર [2]યંતર રતન પ્રમુખ, થોડા પિણ શુદ્ધ તો ફલ સુખ;
દાન પૂજ પોસહ ગુણ કરે, શુદ્ધપણે, [3]ઇમથાં ગિરપરે. ૧૬૨
દીવો નાન્હો જિમ તમ હણે, અમૃત લવ પિણ રૂજને લણે;
અગની કણ પિણ દહે તૃણ રાશ, ધર્મલેશ તિમ હે ભવનાશ. ૧૬૩
વિના ભાવ ઉપયોગે કરી, આવશ્યક કિરિયા આદરી;
દેહ કષ્ટ, ફલ ન લહે કાંઇ, આતમ લખિ કરી ભાવ મિલાઇ. ૧૬૪

શુદ્ધ ધરમ ઉપદેશ એ, ભાખ્યું ઇણ અધિકાર;
દેવ ધરમ ગુરુ જાણવા, સુણ દ્વાદશમ વિચાર. ॥

ઇત્યેકાદશમો ધર્મશુદ્ધ્યધિકારઃ

[illegible] [illegible]માં ગુરુ પરધાન, જે ભાખે હિત ધરમ નિદાન;
[illegible] તેહનઇ આસરે, મૂરખ ધ્રમ [4]નિષ્ફલકી કરે. ૧૬૫
[illegible] પરમગી પ્રાણી અહીં, શિવ ન લહે, જસ ગુરુ શુદ્ધ નહીં;
[illegible] રસાયન કરી, અજાણ વૈદ બતાવે જરી. ૧૬૬
[illegible] આદર્યો, જેહને તેહ બૂડવા પડ્યો;
[illegible] પ્રમાદ, કુગુરુ [illegible] પડે ભવમાંહ. ૧૬૭
[illegible] તુરગ, પદાતિ[5] રાખે નિજ પર મગ;
[illegible] જિન ભાખી, શ્રધ ગુરુદેવ ધરમ ગુણધાણી. ૧૬૮
[illegible], ફલે રહિત હે [illegible];
[illegible], [illegible] શુદ્ધ કરે [illegible]. ૧૬૯
[illegible] ભાખી, શ્રી મહાવીર જે ગુણખાણી;
[illegible], કલિયુગમાં તુઝ શાસનના. ॥
[illegible] જનનું [illegible];
[illegible] નવિ [illegible]. ૧૭૦
[illegible]

અશુદ્ધ દેવગુરુ ધર્મે મદે, દષ્ટિરાગ ધિગ અવગુણ પડે;
શોધિવિ પરખન તું તે દ્રઢે, રોગી કુપથ્યભક્ષે જિમ કઢે. ૧૭૧

શીંગો નીંબ અંબફલ ન દે, [1]વાંઝ ગાય દે દૂધ ન વધ;
નાપે ધન દુષ્ટ નૃપસેવ, નાપે કુગુરુ પરમ શિવમેવ. ૧૭૨

કુલ ગતિ જાતિ પિતા ને માત, વિદ્યાબંધવ ગુરુ નિજ જાત;
ન હુવે જિયને કે હિતભણી, સુખ આપે ગુરુ સુર પ્રમ ધણી. ૧૭૩

તજવે માત પિતા ગુરુ તેહ, બોધી ભેદે શુદ્ધ પ્રગ જેહ;
નાંખે ભવમાં તે સમ કોઈ, વૈરી નહીં રહે પ્રમ હોઈ. ૧૪૭

દેવપૂજ ગુરુસેવા લાજ, પિતર ભગતિ ને સુકૃત સાજ;
વ્યવહાર શુદ્ધ ને પરઉપકાર, ઇહ પરભવ છઉ સંપદકાર. ૧૭૫

જિનઆગમ મુનિની [2]અવગન્યા, કર્મ અયોગ્ય અધરમદ ધન્યા;
પરસંગત માબાપ અવગણન, કરે પુરુષને વિપદા મલિન. ૧૭૬

ભગતે પૂજિય નહીં જિન ભણી, ભણી ગુરુપ્રમ મ કરિશિ વિરમણી;
અનિમિત્ત અનિમિત્ત ગેલી પાપ, કિણ હેતે વાંછે શિવમાપ. ૧૭૭

ચઉપદ હતે સિંહ જિમ બિટ્યો, કોઇ સુગુરુ તારે મુઝ મિલ્યો;
કોઇક તે બોળે ભવકૂપ, શ્યાલ સમાન ગણુમિલ્યો ભૂપ. ૧૭૮

ભર્યે તલાવે [3]તીસીયો સદા, ભૂખ્યો મૂઢ ભર્યે ઘર તદા;
દરિદ્રી તે કલ્પદ્રુમ છતે, જે પ્રમાદિ ગુરુયોગ હતે. ૧૭૯

ન પરમચિંત ન ગુરુદેવ ભગત, વૈરાગ્ય સેવા નહીં જસ ચિત્ત;
તેહનો જનમ પશુની પરે, નિષ્ફળરૂપ થયો બહુ પરે. ૧૮૦

ન દેવકામ ન સંઘકામ, જસ ધન ખરચાણો નહીં આમ;
તસ ધન ઉપાર્જવે ભવકૂપે, પડતાં સ્યું આલંબણ હુયે. ૧૮૧

કહ્યો દેવગુરુ ધર્મમય દ્વાદશમો અધિકાર;
હિવ[4] મુનીવરશિષ્યાપણે, લિખું યથા આચાર ॥

ઇતિ દ્વાદશમો ગુરુશુદ્ધ્યધિકારઃ

ભવભયવારક મુનિવર નમું, જસ મન વિષય કષાયે ગમું;
રાગદ્વેષ રહિત પરિણામ, રમે ભાવન સંજમને ઠામ. ૧૮૨

૧. વાંઝણી, વંધ્યા. ૨. અવજ્ઞા, અવગણના. ૩. તરસ્યો. ૪. હવે.

લ્યે શય્યા પુસ્તક આહાર, પર પાસે એ તપ આચાર;
પ્રમાદથી પરભવમેં કિસી, ઋણુઋણીયાની તુજ ગતિ થસી. ૧૯૭

મુનિવર તુજઝ નહીં કો સિદ્ધિ, કિરિયા તપયોગે ગુણબુદ્ધિ;
તો પિણ તું કાં માને ભર્યો, સ્તુતિ વાંછે સ્યું દુઃખે પર્યો. ૧૯૮

નિર્ભાગી આતમ ગુણહીન, સ્તુતિ વાંછે અણહુંતઈ હીણ;
રીસી[1] પરથી લાભે તાપ, ઇહભવ પરભવ કુગતિ પાપ. ૧૯૯

ગુણહીણો જન નમનાદિકે, સુખ વાંછે હરખભર થકે;
મહિષ વૃષભ ખર જનમની પરે, ગુણ વિણ તુઝ તિણ મૂલ ન સરે. ૨૦૦

મુનિ જો ઉજમે નહિ ગુણ વિષે, વંદન સેવ કરાવે મિષે;
નંદાઇસ પરભવ ગતિ ગયો, હસી તિણે તું અભિભવ લયો. ૨૦૧

દાન માન શ્રુતિ વંદન કર્યે, હરખે માયા રંજે પર્યે;
નવિ જાણે જો સુકૃત નામ, કુણ તું તિણ લૂટયો તુઝ ગામ ? ૨૦૨

મુગધ કહે ન હુવે તું ગુણી, કર્યે દાન પૂજાવિધિ ઘણી;
ગુણવિણ ન હુવે તુઝ [2]ભવનાસ, સ્યું સ્તવનાયે લ્યે ગુણઆસ. ૨૦૩

ભણી શાસ્ત્ર સત્ અસત્ વિચિત્ર, આલાપે માયાયે તત્ર;
જે જનને રંજે ઇહભવે, કુણ તે તું કુણ મુનિ પરભવે. ૨૦૪

ઘર પરમુખ પરિગ્રહ મુનિ છાંડી, ધર્મોપગરણ છલ તે માંડી;
કરે શય્યાદિક ઉપગ્રહપણે, નિશ્ચે વિષ નામાંતર જણે. ૨૦૫

કરે ધરમ સાધન પરિગ્રહે, તુસે નામે મૂરખ કિહે;
નવિ જાણે સોનાને ભાર, નાવ ન બૂડે [3]પારાવાર. ૨૦૬

પાપકષાય કરમ ભાજને, મુનિ હુવે પિણ ઇહાં ધ્રમસાધને;
રસાયને પિણ સુખ તેહને, ન હુવે અસાધ્ય રુજ જેહને. ૨૦૭

જિને કહ્યા મુનિ સંયમરખા, જે તે વસ્ત્ર [4]પાતર પરમુખા;
મોહ્યા તેણે હે ભવપીડવે, નિજશસ્ત્રે રિયે નહ દુખ હવે. ૨૦૮

સંયમ છલથી પર અભિભવે, ભારે પુસ્તક પ્રમુખે રવે;
વૃષભ ઉંટ મહિષાદિક રૂપ, ધરી વહિસ તું ભાર અનૂપ. ૨૦૯

વસ્ત્ર પાત્ર તનુ પુસ્તક લોભ, કરવે ન હે સંયમસોભ;
લોભે પડવું ભવનિધિમાંહિ, સંયમ શોભે શિવગતિ છાંહિ. ॥

---

૧. રીસ, ઈર્ષા. ૨. સંસારનો નાશ, અંત. ૩. દરિયે. ૪. પાત્ર.

પ્રમાદથી ભવસમુદ્રે તુઝ, પડવો વલી પરમંત્સર ગુઝ;
દીસે તેં ગલ બાંધી શિલા, જલ પર આવવો તઉ [1]મુસકલા. ૨૨૪

મહાતપી કે સહે ઉદીર, ઉગ્ર તપાદિક નિર્જરા હીર;
થોડે કષ્ટ પ્રસંગે થયો, તે પિણ અણવાંછે મુનિ નયો. ૨૨૫

દાંન માન નતિ પ્રમુખે જેહ, નવિ હરખે વિપરીતે તેહ;
લાભાલાભ પરીસહ સહી, યતી તે બીજો વિટમહી. ૨૨૬

મમતા ધરતો શ્રાવક વિષે, તદીય તાપે તપીયો થશે;
નિજ મન અણસંવરતો સદા, ભમણહાર ભવતાપે મુદા. ૨૨૭

નિજ ઘર છંડયું પરઘર ચિંત, તાપે કુણ ગુણ નામ મહંત;
આજીવિકા વેષે તુજ ચલે, દુરગતિ કાં નવિ શોચે કલે. ૨૨૮

કરીશ ન પાપ ઇસું ભાખતો, કરતો પિણ દેહે લ્યે ખતો;
શય્યાદિકે પ્રેરતો લોગ, મન વચને સ્યો છે મુનિયોગ. ૨૩૦

કિસું મમત્વે મોટિમપણે, સાવદ્ય વંછયો પિણ નિજ જણે;
સોનામે પાલિ નવિ પેટ, મારી હણે પ્રાણને નેટ ? ૨૩૦

તજ પદવી કે ગુરુ પરસાદ, પામી વેષ ભણી અથનાદ;
મુખરાઈથી વશી કરી લોગ, લપે ઇંદ્રપદ દુરગતિ જોગ. ૨૩૧

પામી પિણ ચારિત એ દુલભ[2], વિષય પ્રમાદ રચ્યો જયું કલભ;
ભવકૂપે પડતો તું મુનિ, અનંત કાળે લેસી દુઃખખની. ૨૩૨

કષ્ટે બોધિ રતન એ લહ્યો, યુગસમિલા દષ્ટાંતે ગહ્યો;
કરી કરી અંતરંગ રિપુ વશે, અણથાતો નિજ હિત જો કસે. ૨૩૩

દુસમણ એ તુઝ વિષય પ્રમાદ, અણગોપ્યા મનવચનદેહાદ;
એહ અસંયમ સતરે વલી, એથી બીહતો ચલિ[3] ક્રમગલી. ૨૩૪

પામી ગુરુ છંડી નિજ ગેહ, ભણી શાસ્ત્ર તતવાચક જેહ;
નિજ નિરવાહ ચિંતાથી ટલ્યો, તો મુનિ હિવ યતને કાં ગલ્યો. ૨૩૫

સંયમયોગ વિરાધનપણે, રહ્યો પડિસ ભવરાશે ઘણે;
શાસ્ત્ર શિષ્ય પુસ્તક ને ઉપધિ, નિજ જન નહીં કોઈ શરણે સમધિ. ૨૩૬

ક્ષણ પિણ જેહનો સુખ સુરભવે, પલ્ય કોડી બાણું ઉપજવે;
સાધિક કાં તો સંયમ હરે, અને પ્રમાદ થકો કાં ફરે. ૨૩૭

---

૧. મુશ્કેલ. ૨. દુર્લભ. ૩. ચાલ.

શ્રુત સંયમ આદરમાં રહી, શબ્દોને કુણુ છોડે નહિ;
ઇષ્ટ અનિષ્ટપણે એ વિષે, રાગ દ્વેષ તજે મુનિ ઇષે. ૨૫૦

કે સંયમમાત્રે [1]આંખિને, રૂપ પ્રતે ન તજે પ્રતિદિને;
ઇષ્ટ અનિષ્ટપણે એ વિષે, રાગ દ્વેષ તજે મુનિ ઇષે. ૨૫૧

નાસા સંયમમાત્રે કરી, કુણુ કુણુ ન તજે ગંધને ધરી;
ઇષ્ટ અનિષ્ટપણે એ વિષે, રાગ દ્વેષ તજે મુનિ ઇષે. ૨૫૨

જિહ્વા સંયમમાત્રે વળી, રસાં પ્રતે કુણુ ન તજે રલી;
તજ મન રાગે ઇષ્ટ અનિષ્ટ, જો વંછે તું તપફલ શિષ્ટ. ૨૫૩

શરીર સંયમરૂપે ઇહાં, સ્પર્શ પ્રતે કુણુ ન તજે કિહાં;
ઇષ્ટ અનિષ્ટપણે એ વિષે, રાગ દ્વેષ તજે મુનિ ઇષે. ૨૫૪

રે વપુ[2] સંયમમાત્રે રલી, કુણુ કુણુ બ્રહ્મ ન જાણે વલી;
મન સંયમવે તું અવધાર, પંડિત જો તે ફલ મન ધાર. ૨૫૫

વિષય ઇંદ્રિય સંયોગ અભાવ, થકી ન કો સંયમનો દાવ;
રાગ દ્વેષ વિણુ જસ મનયોગ, તે સંયમધારી મૃત્યુલોગ. ૨૫૬

સંવર પંડિત સરવ કષાય, જે સેવ્યે સુ નરકગતિ થાય;
પામ્યા અજ્ઞાનથી વિણુ ઇણે, કુરુડ-કુરુડ સુખ દુરગતિ તિણે. ૨૫૭

તપ યમ પ્રમુખ નહીં જેહને, અવિતથ વચને ન બોલે મને;
જેહને છે તપ નિયમસુ કાંઇ, તે ત્રિણુ યોગ સંવરે આંઇ. ૨૫૮

ધાતું સકલ સંવરને વિષે, શિવસંપદ કારણુ જો રખે;
તજી કષાયાદિક કુવિકલપ, કરી મન સંવર તું બુધ જલપ. ૨૫૯

તે ઇમ આતમ હે સંવરી, સદા સુખે સવ સંગ પરિહરી;
નિઃસંગભાવપણે સંવરે, તે એ શિવપદ સુગપદ વરે. ૨૬૦

સંવર ગુણુ વિસ્તારતા, એ ચવદમ અધિકાર;
શુભચલગતિમાંહિ હિવઈ, લિખિશ વચન તે ધાર. ॥

ઇતિ ચતુર્દશો મિથ્યાત્વનિરોધાધિકારઃ

કરી છઉ યતન આવશ્યક વિષે, જિનભાષિત શુદ્ધ તમપહશિષે;
ઔસડ ન હણે રોગ અશુદ્ધ, અણુખાધો, વૈદે કહ્યો શુદ્ધ. ૨૬૧

---

૧. આંખોને. ૨. શરીર.

માં ધૂલિ નિજપરમાંહ, સંપદ આપદ આતમ આંહ;
ે સમતા મમતા વિના, ચાહે તે સુખીઆ ઘના. ૨૭૪

ને તેહ જ તું ગુરુ સેવ, પંડિત તે ભણુ શાસ્ત્ર સુલેવ;
તમ તેહ જ તત[1]પરિભાવ, સમતા સુધા હુવે જે દાવ. ૨૭૫

લ શાસ્ત્ર જોઈ ઉધરી, મેલ્યો એ સમતામૃત કરી;
ભો એ લાભી પંડિતાં, એ શિવસુખ આપે છે કિતાં. ૨૭૬

તમ શાંતસુધારસ ભર્યો, શ્રીમુનિસુંદરસૂરિ તિણ કર્યો;
યાતમ ભાવે ધ્યાઈવો, પરહિત કલ્પતરુ ભાઈવો. ૨૭૭

બુદ્ધિવંત ભણી ચિત્તમાંહિ, તરત રમાડી વિરમી તાંહ;
મવ તે પામી જયસિરી, પરભવ સહજે લ્યે શિવપુરી. ૨૭૮

શાંતસુધારસ પૂરમે, ભાખ્યો એ અધિકાર;
સોલેહી પૂરા ઇહાં, લિખીયા શાસ્ત્રવિચાર. ૧

ચિદાનંદ ભગવાન તું, પરમાતમ ગુણવંત;
અક્ષયનિધિ નિજ સમરતો, પાસે બોધી મહંત. ૨

અમૂરતી ને મૂરતી, થાયે પંચ પ્રકાર;
તેમાં ચરમકરણ વસે, અંતર કરણ પસાર. ૩

દોઈ ઘડી હે ઉપશમી, તે વલી આદિ કષાય;
કરવે પડતાં પામીયે, ગુણ સાસાદન ભાય. ૪

તીન મોહની નઇ વલી, ધુરલા ચ્યાર કષાય;
[2]પ્રકરતિ સાતે ક્ષય કર્યા, ક્ષાયિક ભાવે પ્રાય. ૫

એ મિથ્યાત અભાવથી, તીને બોધિ અરૂપ;
જો હે ચરમકરણપણે, તીને પુંજસરૂપ. ૬

શુદ્ધ [3]અશુદ્ધ અવિશુદ્ધમાં, પહિલઇ પુંજે આય;
રહતાં હે ક્ષય ઉપશમી, ચરમ સમય શુદ્ધ પાય. ૭

વેદક બોધપણું લહે, નિરમલ દલ ઇહાં હોય;
તિણ રૂપી કહિયે બિહૂ, આતમ નિજ ગુણ જોઈ. ૮

બોધ લહી જે કોઇ ઇહાં, નવા લખસ્યે એ શાસ્ત્ર;
ફોરવવા તપ જપ [4]સકતિ, ભજસ્યે તે ભવપાત્ર. ૯

---

૧. તત્ત્વ. ૨. પ્રકૃતિ. ૩. અશુદ્ધિ. ૪ શક્તિ.

લિખ્યો શાસ્ત્ર ભાષાપણે, સમઝે સગલા લોગ;
ઈમ **નરવિજયતણે** વચન, પરમારથ ઉપયોગ. ૧૦

દેખી દેખી વચન તે, લિખીયા મતિ અનુસાર;
પંડિત દેખી સોધજ્યો, દે દૃષ્ટિ ઉપકાર. ૧૧

સંવત સતર સત્યોત્તરે, માસ શુકલ વૈશાખ;
રવિવારે પાંચમી દિને, પૂર્ણ થયો અભિલાષ. ૧૨

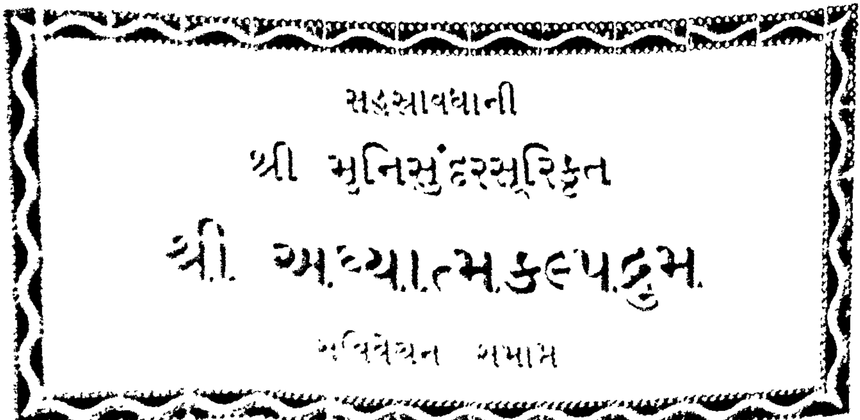
ખરતર ગછમાંહે સરસ, આચારજ ગણધાર;
શ્રી જિણચંદ સૂરીસવર, સૌમ્યગુણે સિરદાર. ૧૩

તાસ સીસ ગુરુ ચરણરજ, સમ તે રંગવિલાસ;
નિજ પર આતમહિત ભણી, કીનો આદરિ જાસ. ૧૪

[1]ભણિજ્યો ગુણજ્યો વાંચજ્યો, એ અધ્યાતમ રાસ;
જિમજિમ મનમાં ભાવસ્યો, તિમ તિમ[2]થસ્યે પ્રકાસ. ૧૫

અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ ગ્રંથની ગુજરાતી ચોપાઈ

સમાપ્ત.

અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમના મૂળ શ્લોકોનો અકારાદિ અનુક્રમ